

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थांकः ४२ ।

श्रीमत्साधनाचार्यविरचितभाष्यसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

तत्र षष्ठसप्तमाष्टकद्वयरूपोऽष्टमो भागः (८) ।

एवमुक्तम्

वे. आ. सं. रा. काशीनाथशास्त्री आगाशे, इत्येवैः संशोधितम् ।

तस्य

रायबहादुर इत्युपपदधारिभिः

‘ गंगाधर बापूराव काले ’

इत्येवैः

मुद्राकपपत्रे

श्रीमन् ‘ महादेव चिमणाजी आपटे ’

इत्यभिधेयमहाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरे मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

द्वितीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८७६ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९५३ ।

(आर्य सभेयदिकारा राजवात्तानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं रूपकपत्रकम् (६) ।

CENTRAL

LIB.

Ass. N. 1098. 1900

Date 25. 8. 54

62 Sa 2v22/kofaga

T. aug Aga

(कृष्णयजुर्वेदीयतेत्तिरीयसंहितायां षष्ठोऽष्टकः) ।

(तत्र प्रथमपाठादौ प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

* प्राचीनवशं करोति देवमनुष्या दिशो व्यम-
जन्त प्राचीं देवा दक्षिणा पितरः प्रतीचीं मनुष्यां
उदीचीं रुद्रा यत्प्राचीनवशं करोति देवलोकमेव
तयजमान उपार्धति परि श्रमत्यन्तर्हितो हि देव-
लोको मनुष्यलोकास्माद्धोकास्त्वेतद्व्यमिषेत्पाहुः
को हि तद्वेद ययमुष्मिद्धोकेऽस्ति वा न वेति
दिक्ष्वतीकाशान्करोति (१) उभयोर्लोकयोरभि-
जित्यै केसश्मश्रु धपते नस्तानि निःश्रन्ते मृत्यु-
वा एवा त्वममेध्या यत्केसश्मश्रु मृत्यामेव त्वच-
ममेध्यामपहर्त्य यज्ञियो भूत्वा मेधमपेत्यङ्गिरसः
स्वर्गं लोकं यन्तोऽप्सु दीक्षातपसी प्रोवक्ष्यन्तु
स्नाति साक्षादेव दीक्षातपसी अथ कम्पे तीर्थे
स्नाति तीर्थे हि ते तां प्रोवक्ष्यन्तीर्थं स्नाति (२)
तीर्थमेव समानानां भवत्योऽध्यात्यन्तरत एव
मेधो भवति वाशसा दीक्षयति शीघ्रं च क्षीयं
देवतया सोममेव देवतामुपैति यो दीक्षति सोमस्य
तनूरमि तनवं मे पाहीत्याहु स्वापेव देयतामुपै-

* एतत्पाण्डुराख्यानं भाष्यकृता यद्यन्त्याप्यन्त्याख्यानेन सहैव कृतमिति तत्तमेव
द्रष्टव्यम् । तस्मैतदनुवाकस्य भाष्यम् २९५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

(अथर्वाङ्गिस्तस्मिन्प्रसूतस्य प्राणवशादेषाभिधानम्) ३

स्थयो आशिषमेवेतामा शास्तेऽमेस्तुपाधानं
 पायोर्वीतपानं पितॄणां नीविरोपधीनां प्रघातः
 (३) आदित्यानां प्राचीनतानो विश्वेषां
 देवानामोतुर्नक्षत्राणामतीकाशास्तद्वा एतत्सर्वदे-
 वत्वं यद्वासो यद्वाससा दीक्षयति सर्वाभिरेवैनं
 देवताभिर्दीक्षयति बहिःप्राणो वै मनुष्यस्तस्या-
 शनं प्राणोऽश्नाति रुप्राण एव दीक्षत आशितो
 भवति यायनिवास्यं प्राणस्तेन सह वेधमुपैति
 युते देवानां मस्तु पितॄणां निष्पक्वं मनुष्याणां
 तद्वै (४) एतत्सर्वदेवत्वं यज्वर्चनीतं यज्वर्चनीतेना-
 भ्यङ्क्ते सर्वा एव देवताः प्रीणाति प्रयुतो वा
 एषोऽस्माल्लोकादगतो देवलोकं यो दीक्षितोऽ-
 न्तरेष नर्धनीतं तस्माज्वर्चनीतेनाभ्यङ्क्तेऽनुलोमं
 यजुषा व्यावृत्त्या इन्द्रो यजमंहन्तस्य कनीनिका
 पराऽपतत्तदाज्जनमभवद्यदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृ-
 व्यस्य वृङ्क्ते दक्षिणं पूर्वमाऽङ्क्ते (५) सव्य-
 ष्वहि पूर्वं मनुष्या आजते न नि धावते नीव हि
 मनुष्या धावन्ते पञ्च कृत्वा आऽङ्क्ते पञ्चाक्षरा
 पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे परि-
 मितमाऽङ्क्ते परिमितं हि मनुष्या आजते
 सन्तुलयाऽऽङ्क्तेऽपंतुलया हि मनुष्या आजते
 व्यावृत्त्यै यदंतुलयाऽऽक्षीत सत्यं इव स्यात्सन्तु-
 लयाऽङ्क्ते भिन्नत्वाय (६) इन्द्रो यजमंह-
 न्सोऽपोऽभ्यञ्जियत तासां यन्मेधं यद्विष-

(छुरकमादिस्तुतस्य प्रामर्शप्रवेलाभिधानम्)

सदेवमाभीचदपोदंकामचे दर्मा अभवन्यईर्भपु-
 ओलेः पवयति या एव मेध्या यज्ञियाः सदेवा
 आपस्ताभिरेवैनं पवयति द्वाभ्यां पवयायहोरात्रा-
 भ्यामिवैनं पवयति त्रिभिः पवयति त्रय इमे
 लांका एभिरेवैनं लोकेः पवयति पञ्चभिः (७)
 पवयति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञा-
 येवैनं पवयति षड्भिः पवयति षड्वा ऋतवं ऋतु-
 भिरिवैनं पवयति सप्तभिः पवयति सप्त छन्दांसि
 छन्दोभिरिवैनं पवयति नवभिः पवयति नव वे
 पुरुषे प्राणाः सप्राणमेवैनं पवयत्येकविंशत्या
 पवयति दश हस्त्या अङ्गुल्यो दश पथा
 आत्मैकविंशो यावोनेष पुरुषस्तमपरिवर्गम्
 (८) पवयति चित्पतिस्त्वा पुनात्वित्याह
 मनो वै चित्पतिर्मनसैवैनं पवयति वाक्पतिस्त्वा
 पुनात्वित्याह वाचैवैनं पवयति देवस्त्वा सविता
 पुनात्वित्याह सवितृप्रसूत एवैनं पवयति तस्य ते
 पवित्रपते पवित्रेण यस्मै कं पुने तच्छंकेयमित्या
 हाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते (९) ॥

(अतीकाशान्करोत्येवंशयन्तीये स्नाति पचातो मनुष्याणां तथा आऽङ्कुर्ये
 मिषत्वाय पञ्चभिरुपरिवर्गमष्टार्चवारिस्ताप ॥ १ ॥)

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चाष्टके प्रथम-
 प्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

यावन्तो वै देवा यज्ञायानुनत त एवामवन्त्य
 एवं विद्वान्यज्ञाय पुनीते भवत्येव वहिः पवसि-
 त्वाऽन्तः प्र पादयति मनुष्यलोक एवेन पवसित्वा
 पुनर्देवलोकं प्रणयत्यदीक्षित एकयाऽऽहुत्येत्याहः
 सुवेण चर्तन्तो जुहोति दीक्षितत्वाय सुचा पञ्चमीं
 पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवार्च रुन्ध
 आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये (१) स्वाहेत्याहाऽऽकृत्या हि
 पुरुषो यज्ञमग्निं प्रयुङ्क्ते यजेवेति मेधाये मन-
 सेऽग्नये स्वाहेत्याह मेधया हि मनसा पुरुषो
 यज्ञमग्निमच्छति सरस्वत्यै पुण्येऽग्नये स्वाहे-
 त्याह धाम्ने सरस्वती पृथिवी पूषा वाचैव
 पृथिव्या यज्ञं प्र युङ्क्त आपो देवीर्बृहतीर्विश्वशंभुः ।
 इत्याह या वै वर्णास्ताः (२) आपो देवीर्बृहती-
 र्विश्वशंभुवो यदेतयजुर्न ह्युवादिष्या आपोऽज्ञान्ता
 इमं लोकमा गच्छेयुरापो देवीर्बृहतीर्विश्वशंभुव इत्या-
 हास्मा एवेनां लोकाय शमयति तस्माच्छान्ता इमं
 लोकमा गच्छन्ति यावापृथिवी इत्याह यावापृथि-
 व्योर्हि यज्ञ उर्वन्तरिक्षमित्याहान्तरिक्षे हि यज्ञो
 बृहस्पतिर्नो हविषा युधातु (३) इत्याह ब्रह्म वै
 देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै यज्ञमर्च रुन्धे यद्ब्रूया-
 द्विधिरिति यज्ञस्याणुमुच्छेद्ब्रूयात्वित्याह यज्ञस्याणुमेव
 परि हृणाति प्रजापतिर्यज्ञमसृजत् सोऽस्मात्सृष्टः परा-

(वीक्षाहृत्यभियानम्)

हेत्सु प्र यजुरवर्त्तनात्प्र साम तमुगुदयच्छधगुदय
 च्छतदौदग्रहणस्यौदग्रहणत्वमुचा (४) जुहोति यज्ञ-
 स्योर्थावा अनुहुच्छन्दसामुदयच्छदित्याहुस्तस्मादनु-
 ष्टभा जुहोति यज्ञस्योर्थत्यै द्वादश वात्सवन्धागुद-
 यच्छदित्याहुस्तस्माद्द्वादशमिधात्सवन्धविदो दीक्ष-
 यन्ति सा वा एषमनुष्टुग्वागनुष्टुगयदेतयचा दीक्ष-
 यति वाचैवेन सत्यं वा दीक्षयति विश्वे देवस्य नेतु-
 रित्याह सावित्र्येतेन मर्तो वृणीत सरुषम् (५) इत्याह
 पितृदेवत्येतेन विश्वे राय इषुष्यसीत्याह वैश्वदेव्येतेन
 दुर्म वृणीत पुष्यस इत्याह पोष्येतेन सा वा एष-
 कर्षवदेवत्या यदेतयचा दीक्षयति सर्वाभिरेवेन देवता-
 मिदीक्षयति सप्ताक्षरं प्रथमं पदमष्टाक्षराणि त्रीणि
 यानि त्रीणि तान्यष्टावुपयन्ति यानि चत्वारि
 तान्यष्टौ यदष्टाक्षरा तेन (६) गायत्री यदेकादशा-
 क्षरा तेन त्रिष्टुभ्यद्वादशाक्षरा तेन अमती सा
 वा एषकर्षवीणि छन्दार्शसि यदेतयचा दीक्षयति
 सर्वाभिरेवेन छन्दोमिदीक्षयति सप्ताक्षरं प्रथमं पदं
 सप्तपदा शक्वरी पशवः शक्वरी पशुनेवाव रुध्र
 एकस्मादक्षरादनान्तं प्रथमं पदं तस्माद्यद्वाचोऽनान्तं
 तन्मनुष्या उपे जीवन्ति पुण्या जुहोति पुणं ईव
 हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै न्यूनया जुहोति न्यू-
 नाद्धि प्रजापतिः प्रजा अमृजत प्रजाना सृष्ट्यै (७) ॥

(अग्रये ता वृषात्पुचा सरुषं तेन

जुहोति पञ्चदश व २ ॥ २ ॥

(कृष्णाजिनादिनिवृद्धिाकरवाभिधानम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) :

ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञायाऽतिष्ठमाने कृष्णो
रूपं कृत्वाऽपकम्यातिष्ठतां तेऽमन्यन्त ये वा इमे
उपावत्स्यतः स इदं भविष्यतीति ते उपांमन्त्रयन्त
ते अहोरात्रयोर्महिमानमपनिधाय देवानुपावर्ते-
तामेष वा ऋचो वणो यच्छुक्लं कृष्णाजिनस्येष
साधो यत्कृष्णमृक्सामयोः क्षिप्तं स्थ इत्थाह-
क्समि एवाव रुन्ध एषः (१) वा अहो वणो
यच्छुक्लं कृष्णाजिनस्येष राज्ञिया यत्कृष्णं यदे-
वेनयोस्तत्र म्यक्तं तदेवाव रुन्धे कृष्णाजिनेन
दीक्षयति ब्रह्मणो वा एतद्रूपं यत्कृष्णाजिनं ब्रह्म-
णेवेन दीक्षयतीमां धियः शिक्षमाणस्य देवेत्थाह
यथायजुरेवेतद्रूपो वा एष यदीक्षित उत्स्रं वासः
प्रोर्णते तस्मात् (२) गर्भाः प्रावृता
जायन्ते न पुरा सोमस्य कयादपोर्णीति यत्पुरा
सोमस्य कयादपोर्णीति गर्भाः प्रजानीं परापा-
तुकाः स्युः कीति सोमेऽपोर्णते जायत एव तद्यो
यथा वसीयाः प्रत्यपोर्णते तादृगेव तदङ्गिरसः
सुवर्गं लोकं यन्त ऊर्जं व्यभजन्त ततो यदत्य-
र्हिष्यत ते शरा अमवसूम्नै शरा यच्छरमयी
(३) मेखला भवत्यूर्जमेवाव रुन्धे मध्यतः सं

(कृष्णाग्निनादिभिर्दीक्षाकरणाभिवानम्)

नक्षति मध्यत एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्म-
ध्यत ऊर्जा भञ्जत ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाम्ने मेध्य-
मवाचीनममेध्यं यन्मध्यतः संनक्षति मेध्यं चे-
वास्यामेध्यं च व्यावर्तयतीन्द्रो वृत्राय यजं ग्राह-
रत्स त्रेधा व्यभवत्स्वस्तुतीयं स्वस्तुतीयं यूप-
स्तुतीयम् (४) यैऽन्तः शरा अशीर्वन्त ते शरा
अभवन्तच्छराणां शरत्वं वज्रो वै शराः क्षुत्सुलु
वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यो यच्छरमयी मेसला भवति
वज्रेणैव साक्षात्क्षयं भ्रातृव्यं मध्यतोऽर्षं हते त्रिव-
ज्रवति त्रिवृद्वै प्राणान्निवृतमेव प्राणं मध्यतो यज-
माने दधाति पृथ्वी भवति रस्मर्जना व्यावर्त्ये
मेसलाया यजमानं दीक्षयति योक्त्रेण पत्नी
भियुनत्वार्थं (५) यज्ञो दक्षिणामन्धध्यायत्ताः
सर्वभवत्तदिन्द्रोऽध्यायत्सोऽमन्यत यो वा हतो
अनिष्यते स इदं भविष्यतीति तां प्राविज्ञसस्या
इन्द्रं एवाजायत सोऽमन्यत यो वै मदितोऽर्षरो
अनिष्यते स इदं भविष्यतीति तस्यां अनुमृश्य
योनिमाऽच्छिनत्सा सुतर्बशाऽभवत्तसुतर्बशाये
जन्म (६) तां हस्तो न्यवेष्टयत तां सुमेधु
म्यदधात्सा कृष्णविषाणाऽभवदिन्द्रस्य योनिरसि
मा मां हिंसीरिति कृष्णविषाणां प्र यच्छति
सयोनिमेव यज्ञं करोति सयोनिं दक्षिणाः
सयोनिमिन्द्रः सयोनित्वार्थं कृष्ये त्यां सुस-
स्याया इत्याहु तस्मादकृष्टपण्या ओषधयः पच्यन्ते

(वृक्षाद्यानादिकरणपूर्वकनियमानुष्ठानविधिः)

मुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इत्याह तस्मादौषधयः
 फलं गृह्णन्ति यद्धस्तेन (७) कण्डूयेत पाम-
 नंभावुकाः प्रजाः स्युर्यस्मथेत नम्रंभावुकाः कृष्ण-
 विषाणयां कण्डूयतेऽपिगुह्यं स्मयते प्रजानां गोपी-
 थाय न पुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः कृष्णविषाणामव-
 चूतेद्यत्पुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः कृष्णविषाणामव-
 चूतेद्योनिः प्रजानां परापातुंका स्याज्जीतासु दक्षि-
 णासु चात्वालं कृष्णविषाणां प्रास्पति योनिर्वै
 यद्धस्थ चात्वालं योनिः कृष्णविषाणा योनविव
 योनिं दधाति यद्धस्थ सयोनिरत्वाय (८) ॥

(रुन्ध एष तस्माच्छरमयी यूपस्तृतीयं मिथुनत्वाय
 जम्भ हस्तेनाष्टाचत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठादके प्रथम-
 प्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठादके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

वाग्वै देवेभ्योऽर्पाकामयज्ञायातिष्ठमाना सा वन-
 स्पतीन्प्राविशत्सैषा वाग्वनस्पतिषु वदति या इन्द्रुभौ
 या तूणवे या वीणायां यद्विक्षितदण्डं प्रयच्छति
 पार्चमेवायं रुन्ध और्दुम्बरो भवत्यूगवा उदुम्बर
 ऊर्जमेवायं रुन्धे सुसैनं संमितो भपति सुस्त
 एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मुस्त ऊर्जा भुञ्जते
 (१) क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्र यच्छति
 मैत्रावरुणो हि पुरस्ताद्वत्विग्भ्यो वाचं विभजति

(इष्टादनादिकरणपूर्वकनियम नुष्ठानविधिः)

तामुविजो यजमाने प्रति षापयन्ति स्वाहा यज्ञं
मनसेत्याह मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिच्छन्ति स्वाहा
यावापृथिवीम्यान्ति ग्राह यावापृथिव्यार्द्धं यज्ञः स्वा-
होरोरन्तरिक्षादित्याहन्तरिक्षं हि यज्ञः स्वाहा यज्ञं
वातादा रम इत्याह्वायम् (२) वाच यः पर्वते स
यज्ञस्तमेव माशादा रमत मुष्टी करोति वाचं य-
च्छति यज्ञस्थ धृत्या अदीक्षिष्टायं माक्षज इति
त्रिरूपाः स्वाहा देवेभ्य एवैनं प्राऽऽह त्रिरूपा रुमयेभ्य
एवैनं देवमनुष्येभ्यः प्राऽऽह न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं
वि सृजेद्यत्पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विसृजेद्यत्तं विच्छि-
न्यात् (३) उदितेषु नक्षत्रेषु मतं छणुतेति वाचं वि
सृजति यज्ञमतो वै दीक्षितो यज्ञमेवाभि वाचं वि
सृजति यदि विसृजेद्द्वैष्णवीमृचमनु स्याद्यज्ञो वै
विष्णुर्धन्वेनैव यज्ञः सं तनोति देवीं धियं मनामह
इत्याह यज्ञमेव तन्मदयति सुपारा नो असद्वश
इत्याह व्युष्टिमेवाव रून्धे (४) ब्रह्मवादिनो वदन्ति
होतव्यं दीक्षितस्य गृहाक्ष न होतव्याश्मिति
हविर्वा दीक्षितो यज्जुह्याद्यजमानस्यावदाय जुहुया-
द्यज जुहुयाद्यज्ञपरन्तरियाद्ये देवा मनोजाता मनो-
यज इत्याह प्राणा वै देवा मनोजाता मनोयुजस्ते-
ष्वेव परोक्षं जुहोति तच्चेवं हृतं नेवाहुतस्त्वपन्तं वै
दीक्षितः रक्षांसी जिघांसन्त्यग्निः (५) सलु वै
रक्षोहाऽमे त्वं मु जागृहि वयं सु मन्दिभीमहीत्या-

(यष्टादानादिकरणपूर्वकनियमानुष्ठानविधिः)

हामिमेवाधिषा कृत्वा स्वपिति रक्षसामर्षहरया अज-
 त्यभिष वा एष करोति यो दीक्षितः स्वपिति स्वममि
 अतया असीत्याहामिदे देवानो अतपतिः स एवेनं
 अतमा लम्भयति देव आ मर्षेभ्येत्याह देवः (६)
 ह्येष सन्मर्षेण स्व यज्ञेभ्योदय दद्याहेतः हि यज्ञे
 ष्वीदतेऽप वे दीक्षितस्सुपुषं इन्द्रियं देवतोः काम-
 न्ति विश्वे देवा अभि मावाऽध्ववृत्राधिराहोन्द्रियेणे-
 वेनं देवताभिः सं नैषाति यदेतच्छुनं ब्रूयाद्यावत् एव
 पशुनभि दीक्षित तावन्तोऽस्य पशवः स्यु रास्वेयत्
 (७) सोमाऽऽभ्यो भरेत्याहार्परिमितानेव पशुनव
 रुन्धे चन्द्रमसि मम भोगांश्च भवेत्याह यथादे-
 वतमेवेनाः प्रति गृह्णाति वायवे त्वा वर्ध्नाय त्वेति
 यदेवमेता नानुदिशेदयथादेवतं दक्षिणा गमयदा
 देवताभ्यो पृश्नयेत् यदेवमेता अनुदिशति यथादेव-
 तमेव दक्षिणा गमयति न देवताभ्य आ (८) वृश्चय-
 ते देवीरापो अपां नपादित्याह यदा मेध्यं यज्ञियं
 सदेवं तद्वो माऽध्वं क्रमिषमिति वचितदाहाच्छिन्नं
 तन्तुं पृथिव्या अनु गेषमित्याह सेतुमेव कृत्वाऽ-
 त्येति (९) ॥

(भृञ्जतेऽध्वं जिह्वाध्वेऽमिराह देव इषदेवताभ्य आ वषति २३७७) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चाङ्गके

प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

देवा वै देव्यर्जनमध्यवसाय दिशो न प्राजान्-
 भेऽऽयोन्यमुपाधावन्त्वया प्र जानाम त्वयेति
 तेऽदित्याः समधियन्त त्वया प्र जानामेति साऽअ-
 चीद्वरं वृणै प्रप्रायणा एव वो यज्ञा मदुदयना
 असन्निति तस्मादादित्यः प्रायणीयो यज्ञानाया-
 दित्य उदयनीयः पञ्च देवतां यजति पञ्च दिशो
 दिशो प्रज्ञास्ये (१) अयो पञ्चाक्षरा पञ्क्तिः
 पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रून्धे पञ्चाक्षं स्वस्तिमं-
 यजन्प्राचीमेव तया दिशं प्राजानन्धमिना दक्षिणा
 सोमेन प्रतीचीः सवित्रोदीचीमदित्योर्ध्वा पञ्चाक्षं
 स्वस्तिं यजति प्राचीमेव तया दिशं प्रजानाति
 पञ्चाक्षं स्वस्तिमिद्वाऽग्नीषोमौ यजति चक्षुषी वा
 एते यज्ञस्य यवमीषोमौ ताभ्यामेवानुं पश्यति
 (२) अग्नीषोमाविद्वा सवितारं यजति सवितृप्र-
 सूत एवानुं पश्यति सवितारमिद्वाऽदितिं यजतीयं
 वा अदितिरस्यामेव प्रतिष्ठावानुं पश्यत्यादितिमिद्वा
 मारुतिमृचमन्वाह मरुतो वै देवानां विशो देव-
 विशं खलु वै कल्पमातं मनुष्याविशमनुं कल्पते
 यन्मारुतिमृचमन्वाह विशां कल्पयै ब्रह्मवादिनो
 वदन्ति प्रयाजवदननूयाजं प्रायणीयं कार्यमनूया-
 जवत् (३) अप्रयाजमुदयनीयमितिमे वै प्रयाजा
 अभी अन्याजाः मेव सा यज्ञस्य संततिस्तत्तया
 न कार्यमात्मा वै प्रयाजाः प्रजाऽनूयाजा यत्प्र-

याजानन्तरिषादात्मानमन्तरिषाद्यर्दनुयाजानन्त-
रिषात्प्रजामन्तरिषाद्यतः सलु वै यज्ञस्य धित-
तस्य न क्षिपते तदनु यज्ञः परां भवति यज्ञे
पराभवन्तं यजमानोऽनु (४) परां भवति
प्रयाजवद्देवान्नुयाजवत्प्रायणीयं कार्यं प्रयाजवद्-
नुयाजवद्दद्यनीयं नाऽऽत्मानमन्तरेति न प्रजां न
यज्ञः पराभवति न यजमानः प्रायणीयस्य
निष्कास उदयनीयमभि निर्वपति सैव सा यज्ञस्य
संततिर्याः प्रायणीयस्य याज्या यत्ता उदयनीयस्य-
याज्याः कर्षात्परंक्रमं लोकमा रोहित्प्रमायुकः
स्याद्याः प्रायणीयस्य पुरोनुवाक्यास्ता उदयनी-
यस्य याज्याः करोत्यस्मिन्नेव लोके प्रति
तिष्ठति (५) ॥

(प्रजापते परवत्प्रमायुक्प्रयजमानोऽनु पुरोनुवाक्यास्ता अहो च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरियसंहितायां षष्ठाष्टके प्रथम-
प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

कद्रुश्च वै सुपर्णी चाऽऽत्मरूपयोरस्पर्धेताः सा
कद्रुः सुपर्णीमेजस्ताऽर्धवीक्षणीयस्यामितो दिवि
सोमस्तमा हर तेनाऽऽत्मानं निष्कीणीष्वनीयं वै
कद्रुसौ सुपर्णी छादार्थसि सोपर्णेयाः साऽर्धवीक्ष-
स्मे वै पितरौ पुत्रान्निभूतस्तुतिर्यस्यामितो दिवि सो-
मस्तमा हर तेनाऽऽत्मानं निष्कीणीष्व (१) इति

(अक्षय्या सोमक्याभिधानम्)

मा क॒दूर॑बो॒चदिति॑ जग॒त्यु॒द॒प॒त॒च्चतु॑र्द॒शाक्ष॑रा स॒ती
साऽप्रा॑ण्य न्य॒वर्त॑त तस्यै॒ द्वे अ॒क्षरं॑ अमी॒येता॒ सा
प॒शुभि॑श्च दक्षि॒या चाऽग्ने॑च्छ॒त्तस्मा॑न्जगती छन्द॒सा
प॒श॒च्य॒तमा॑ तस्मा॒त्पशु॑मन्तं दक्षि॒षोप॑ नमति त्रि॒द्वगु॑द॒-
प॒त॒त्रयो॑द॒शाक्ष॑रा स॒ती साऽप्रा॑ण्य न्य॒वर्त॑त तस्यै॒ द्वे
अ॒क्षरं॑ अमी॒येता॒ सा दक्षि॑णामि॒श्व (२) तप॑सा
चाऽग्ने॑च्छ॒त्तस्मा॑त्त्रि॒द्वभौ॑ लो॒के मा॒ध्वेदि॑ने स॒र्वने
दक्षि॑णा नीयन्त ए॒तत्स॒त्तु वा॒च त॒प इत्या॑हु॒र्यः स्वं
द॒दाती॑ति॒ गाय॑त्यु॒द॒प॒त॒च्चत॑रक्षरा स॒त्यंज॑या ज्योति॑षा
तम॑स्या अ॒जाऽभ्य॑रु॒न्ध तद॑जाया अ॒ज॒त्व सा सोमं॑
चाऽह॑र॒च्चत्वारि॑ चाक्ष॒राणि॑ साऽष्टाक्ष॑रा स॒म॒प॒-
घ॒त ब्र॑ह्म॒वादि॑नो वदन्ति (३) कस्मा॑त्स॒त्याद्रा॑य॒त्री
क॒नि॒ष्ठा छ॒न्द॒सा स॒ती यज्ञ॑मुखं प॒रा॒या॒येति॑ यदे॒-
वा॒दः सोम॑माऽह॑र॒च्चस्मा॑द्यज्ञ॒मुखं॑ प॒र्य॑त्तस्मा॒न्निज॑स्वि॒-
नी॒तमा॑ प॒द्भ्यां द्वे स॒र्वने॑ स॒मगृ॑ह्णान्म॒स्त्रेने॑कं यन्मु॒-
स्त्रेन॑ स॒मगृ॑ह्णा॒त्तद॑ध॒य॒त्तस्मा॑द्द्वे स॒र्वने॑ शु॒क्रव॑ती प्रा॒-
तःस॒र्वनं॑ च मा॒ध्वेदि॑नं च तस्मा॑न्तृतीयस॒र्वनं॑ ऋ॒जी॒-
ष॒माभि॑ शु॒ण्वन्ति॑ धी॒तमि॑व हि म॒न्यन्ते॑ (४) आ॒शि॒-
र॒म॒र्षं न॑यति स॒शु॒क्र॒वा॒याथो॒ सं भ॑र॒येये॑न॒त्त सा॒-
मे॒माहि॑यमाणं गन्ध॒र्षो वि॒श्वार्ध॑सुः प॒र्य॑मु॒ष्णात्स
ति॒स्त्रो रा॒त्रीः पारि॑मा॒पितो॑ऽथ॒स॒त्तस्मा॑त्ति॒स्त्रो रा॒त्रीः
क्री॒तः सोमो॑ वस॒ति ते दे॒वा अ॑ङ्गुव॒न्त्स्त्रीका॑मा वै
गन्ध॒र्षाः स्त्रि॒या निष्की॑णामेति॒ ते वा॒च सा॒ स्त्रिय॑मे॒-
क॑हायनीं कृ॒त्वा तया॑ निर॒ङ्गीण॑स्ता॒ रोहि॑दू॒पं

(अरुणया सोमकयप्रकारमिवानसु)

कृत्वा गन्धर्वेभ्यः (५) अपक्रम्यातिष्ठत्तद्देहितो
जन्म ते देवा अंगुवन्नपं युष्मदक्रमीष्वास्मानुपाव-
र्तते वि त्वांमहा इति ब्रह्म गन्धर्वा अवदन्नगाय-
न्वेवाः सा देवाग्गायत उपावर्तत तस्माद्वायन्तः
स्त्रियः कामयन्ते कामका एनः स्त्रियो भवन्ति य
एवं वेदाधो य एवं विद्वानपि जन्वेषु भवति तेभ्य
एव देदत्युत यद्ब्रुतयाः (६) भयन्त्येकहायग्या
क्रीणाति वाचेवेनः सर्वेया क्रीणाति तस्मादेक-
हायना मनुष्या वार्चं यदन्त्यकूटयाऽकर्णयाऽका-
णयाऽश्लोणयाऽसंशफया क्रीणाति सर्वैर्वेनं
क्रीणाति यच्छ्रेतया क्रीणीयाद्दुश्वर्मा यजमानः
स्थायात्कृष्णयाऽनुस्तरणी स्यात्प्रमायुको यजमानः
स्यायद्द्विरूपया वात्रेष्णी स्यात्स वाऽन्यं जिनी-
यात्तं वाऽन्यो जिनीयादरुणया पिङ्गाक्ष्या क्रीणा-
त्येतद्वै सोमस्य रूपः स्वयैर्वेनं देवतया क्री-
णाति (७) ॥

(निष्क्रीणीष्व दक्षिणामिथ वदन्ति वन्यन्ते गन्धर्वेभ्यो ब्रुतयाः

पिङ्गाक्ष्या दर्श च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतेत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके प्रथम-
प्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

तद्धिरण्यमभवत्तस्माद्भूयो हिरण्यं पुनन्ति ब्रह्म-
वादिनो वदन्ति कस्मात्सत्यादनस्थिकेन प्रजाः

(अरुणया सोमकयमकाराभिधानम्)

प्रवीर्यन्तेऽस्यन्वतीर्जायन्त इति यद्विरण्यं धृतंऽव-
 धार्थं जुहोति तस्मादनस्थिकेन प्रजाः प्र वीर्यन्तेऽ-
 स्यन्वतीर्जायन्त एतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यद्वृत्तं
 तेजो हिरण्यमिव तं शुक तनूरिदं वर्च इत्याह
 सत्तेजसमेवैनं सत्तनुं (१) करोत्यथो तं भर-
 त्येवैनं यद्वर्द्धमवद्व्याद्वर्माः प्रजानां परापातुकाः
 स्युर्वर्द्धमव दधाति गर्भीणां धृत्यं निष्टुर्ध्वं बध्नाति
 प्रजानां प्रजननाय वाग्वा एषा यत्सोमकर्मणी
 जूरसीत्याह यद्वि मनसा जवते तद्वाचा वर्दति
 धृता मनसेत्याह मनसा हि बग्धृता जुष्टा
 विष्णव इत्याह (२) यज्ञो वै विष्णुर्वाज्ञायैवेनां
 जुष्टां करोति तस्यास्ते सत्यसंवसः प्रसव इत्याह
 सवितुप्रसूतामेव वाचमव रुन्धे काण्डेकाण्डे वै
 क्रियमाणे यज्ञं रक्षोऽसि जिघांसन्त्येषे सतु
 वा अरक्षोहतः पन्था योऽग्नेश्च सूर्यस्य च सूर्यस्य
 चक्षुगाऽर्क्षहमभेरक्षः कनीनिकामित्याह य एवा-
 रक्षोहतः पन्थास्तं समारोहति (३) वाग्वा
 एषा यत्सोमकर्मणी चिदसि मनाऽसीत्याह
 शास्थेवैनामेतत्तस्माच्छिष्टाः प्रजा जायन्ते चिद-
 सीत्याह यद्वि मनसा चेतयते तद्वाचा वर्दति
 मनाऽसीत्याह यद्वि मनसाऽमिगच्छति तत्करोति
 धारसीत्याह यद्वि मनसा ध्यायति तद्वाचा
 (४) वर्दति दक्षिणाऽसीत्याह दक्षिणा ह्येषा
 यज्ञियाऽसीत्याह यज्ञियामेवैनां करोति क्षत्रि-

याऽसीर्ग्याह क्षात्रिया खेपाऽदितिरस्युभयतः शीर्ष्णी
 स्याह यदेवाऽऽदित्यः प्रायणीयो यज्ञानामादित्य
 उदयनीयस्तस्मादेवमाह यद्वज्रा स्यादयता
 स्याद्यत्पदिवज्राऽनुस्तरणी स्यात्प्रमाणुको यज्ञ-
 मानः स्यात् (५) यत्कर्णगृहीता वार्ध्वी स्यात्स
 वाऽन्यं जिनीयात्तं वाऽन्यो जिनीयामित्रस्वा
 पदि बध्नात्स्वित्याह मित्रो वै शिषो देवानां तेने-
 वेनां पदि बध्नाति पूषाऽध्वनः पात्स्वित्याह्वयं वै
 पूषेमामेवास्या अधिपामकः समष्ट्या इन्द्रायाध्व-
 क्षायेत्याहेन्द्रमेवास्या अध्वक्षं करोति (६)
 अनु त्वा माता मन्थतामनु पितेत्याहानुमतवेवे-
 नया क्रीणाति सा देवि देवमच्छेहीत्याह देवी
 खेपा देवः सोम इन्द्राय सोममित्याहेन्द्राय हि
 सोमं आहिषते यदेतद्यज्ञं द्रुयात्पराच्चेव सो-
 मकथंणीत्याद्वद्रस्त्वाऽऽ वतंयत्स्वित्याह रुद्रो वै
 क्रूरः (७) देवानां तमेवास्यै परस्ताद्घात्यावृष्ये
 क्रूरमिव वा एतत्करोति यद्वदस्य कीर्तयति
 मित्रस्य पथेत्याह शान्त्यं वाचा वा एष वि
 क्रीणीते यः सोमकथंण्या स्वस्ति सोमसखा पुन-
 रेहि सह रण्येत्याह वाचैव विक्रीय पुनरारमन्वायै
 धत्तेऽन्वेषदासकाऽस्य वाग्मवति य एवं वेद (८)

(सतनुं विध्यं इत्याह तमारोहति ध्यायंति तद्वाचा
 वर्धमानः स्वात्करोति कुरो वेद) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया पञ्चाष्टके
 प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(पदसंग्रहणान्तिर्वाच्य)

(अथ षष्ठादके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

पटपदान्धनुनिष्कामति पटहं वाहनाति वद-

त्युत संवत्सरस्यार्धने यावत्त्येष वाक्तामव रुन्धे स-

त्तमे पदे जुहोति सप्तपदा शर्करा पशवः शर्करा

पशूनेवाव रुन्धे सप्त ग्राम्नाः पशवः सप्ताऽऽरण्याः

सप्त छन्दाः स्युभयस्यार्धरुद्धयै वस्वसि रुद्राऽसी-

त्याह रूपमेवास्या एतन्महिमानम् (१) व्याचष्टे

बृहस्पतिस्त्वा सुमे रंष्वत्तित्याह ब्रह्म वै देवानां

बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै पशूनेव रुन्धे रुद्रो वसुभिरा-

चिकेतित्याहाऽऽध्वर्युः पृथिव्यास्त्वा सूर्यं जग्निं च मि-

देवयजन इत्याह पृथिव्या ह्येष सूर्या यदेवयजनमि-

डायाः पद इत्याहेडाये होतृपदे यत्सोमऋष्यै घृत-

वति स्वाहा (२) इत्याह यदेवास्मै पदाघृतमपीदधत

तस्मादेवमाह यदेध्वर्यरेनमावाहुति जुहुयादध्वर्योऽ-

ध्वर्युः स्याद्रक्षाऽसि यज्ञः हं-गृह्णिरण्यमुपास्य जुहो-

त्यभिषत्येष जुहोति नान्वोऽध्वर्युर्भवति न यज्ञः

रक्षाऽसि घन्ति काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञः

रक्षाऽसि जिघाऽसन्ति परिलिखितः रक्षः परिलि-

खिता अरातय इत्याह रक्षंतामपहत्यै (३) इदमहः

रक्षंसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान्देष्टि यं च

यं द्विष्म इत्याह द्वौ वाक् पुरुषौ यं चैव द्वेष्टि य-

ध्वेनं द्वेष्टि तयोरेवानन्तरायं ग्रीवाः कृन्तति पशवो

वै सोमऋष्यै पदे यावत्समूतः सं वपति पशूनेवाव

रुन्धेऽस्मे राय इति सं वपत्यात्मानमेवाध्वर्युः (४)

पशुभ्यो नान्तरेति त्वे राय इति यजमानाय प्र य-
च्छति यजमान एव रायि दधाति तांते राय इति
परिनिया अधो वा एष आत्मनो यत्पत्नी यथा गृहेषु
निधत्ते तादृगेव तत्पत्नीमती ते सपेथेराह त्वष्टा वै
पशुनां भिक्षुनानां रूपकद्रूपमेव पशुषु दधात्य-
स्मै वै लोकाव गाहंपरय आ धीयतेऽमुष्मा आह-
वनीयो यद्गृहपत्य उपवपेदस्मिल्लोके पशुमान्त्स्या-
द्यदाहवनीयेऽमुष्मिल्लोके पशुमान्त्स्यादुभयोरुप
वपत्युभयोरैवैवं लोकयोः पशुमन्तं करोति (५) ॥

(पट्टिपानः स्वाहाश्वहाया अभ्यर्चयेद्विधेते

चतुर्विंशविधः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चाष्टके
प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चाष्टके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

बल्लवादिनो वदन्ति विचित्राः सोमा इ न
विचित्रा इ इति सोमो वा ओषधीनां राजा
तस्मिन्मवापन्नं ग्रसितमेवास्य तद्यद्विचित्रयाय-
थाऽऽस्याद्ग्रसितं निमित्तदति तादृगेव तद्यन्न विचि-
त्रयायथाऽक्षजापन्नं विधावति तादृगेव तत्क्षोभु-
कोऽध्वर्युः स्यात्क्षोभुको यजमानः सोमविक्रयि-
न्सोमं शोषयेत्येव ब्रूयाद्यदीतरम् (१) यदी-
तरमभयेनैव सोमविक्रयिणमपंपति तस्मात्सोम-
विक्रयी क्षोभुकोऽरूणो ह स्माऽऽहोषवेदिः सोम-

(सामोत्मानामिधामन्)

कर्मण एवाहं तृतीयसवनमव रुन्ध इति पशुना
वर्मिर्मितीति पशुनेवाव रुन्धे पशवो हि तृतीयः
सर्वेन यं कामयेतापशुः स्यादित्युक्तस्तस्ये मिमीता-
तर्क्षं वा अपशुस्यमपशुरेव भवति यं कामयेत
पशुमान्स्पात् (२) इति लोमतस्तस्ये मिमीते-
तद्धे पशुनाः रूपः रूपेणेवास्मै पशुनव रुन्धे
पशुमानेव भवत्यपामन्ते कीणाति सरसमेवेनं
कीणात्यमात्योऽभीर्याहामैवेनं कुरुते शुक्रस्ते ग्रह
इत्याह शुक्रो हंस्य ग्रहो न साऽच्छं याति महि-
मानमेवास्याच्छं यात्यनंसा (३) अच्छं याति
तस्मादनोवाह्यः समे जीवने यन्न खलु वा एतः
शीष्णां हरन्ति तस्माच्छोषं हार्यं गिरी जीवनेममि-
त्यं देवः संचितारमित्यतिच्छन्दसचां मिमीतेऽति-
च्छन्दा ये सर्वाणि छन्दाः समि सर्वेभिरेवेनं छन्दा-
मिमिमितीति वर्म वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दा
यदतिच्छन्दमचां मिमीति वर्मेवेनंः समानानां
करोत्येकयैकयोत्सर्गम् (४) मिमीतेऽप्यातवाग्नि-
यायातवाग्निरेवेनं मिमीते तस्मान्नानावीर्या अङ्गु-
लंयः सर्वास्वङ्गुष्ठमुप नि गृह्णाति तस्मात्समा-
वर्द्धीर्योऽप्याभिर्हङ्गुलिमिस्तस्मात्सचां अनु सं चरति
यत्सह सर्वाभिमिमितीत सः श्लेष्ठा अङ्गुलंयां
जायेरभ्रेकं येकयोत्सर्गं मिमीते तस्माद्विषका जायन्ते
पञ्च कृत्वा पर्जुषा मिमीते पञ्चाक्षरा पशुक्तिः
पाशुक्ता यज्ञो पशुमेवाव रुन्धे पञ्च कृत्वस्तुष्णीम्

(अन्यैः सोमकयाभिधानम्)

(५) दश सं पंथस्ते दशोक्षरा विराडर्थं विराड्-
 विराजेवाप्ताधमव रुन्धे यद्यजुषा मिमीति भुतमे-
 वाव रुन्धे यत्तुष्णीं भविष्यद्यद्वै तावनिव सोमः
 स्यात्तावन्तं मिमीति यजमानस्यैव स्यात्तापि सद्ः
 स्यानां प्रजाभ्यस्त्वेत्युप समूहति सद्स्यानेवाम्वा-
 भजति वाससोप नहति सर्वदेवस्य वै (६) वासः
 सर्वाभिरेवैने देवताभिः समर्धयति पशवो च सोमः
 प्राणाश्च त्वेत्युप नहति प्राणमेव पशुषु दधाति
 व्यानाश्च त्वेत्यनु शुन्यति व्यानमेव पशुषु दधाति
 तस्मात्स्वपन्तं प्राणा न जहति (७) ॥

(इदं पशुमानस्याद्यायनसोत्तमं तुष्णीम्)

सर्वदेवस्य वै सर्वस्विः शब्दः ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयनैत्तिरीयसंहितायां षष्ठादके
 प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठादके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

यत्कलया ते शफेन ते कीणानीति पणेतामो-
 अर्धं सोमं कुर्याद्गोअर्धं यजमानममोअर्धमध्वर्यु
 गोस्तु महिमानं नाथ तिरिट्वा ते कीणानीत्येष
 ब्रूयाद्गोअर्धमेव सोमं करोति गोअर्धं यजमानं
 गोअर्धमध्वर्युं न गोर्महिमानमव तिरपजया
 कीणाति सतपसमेवैनं कीणाति हिरण्येन कीणाति
 सशकमेव (१) एनं कीणाति धेन्वा कीणाति सा-
 शिर्मेवैनं कीणात्पुष्येण कीणाति सेन्द्रमेवैनं

(अन्वैः सोमकृतमिषानम्)

क्रीणात्यनहुहा क्रीणाति बह्विवा अन्वैः क्रीणाति
 बह्वि यज्ञस्य क्रीणाति मिथुनाभ्यां क्रीणाति मिथु-
 नस्पर्शकृद्ध्ये वासंसा क्रीणाति सर्वदेवत्यं वै वासः
 तवाभ्य एवेनं देवताभ्यः क्रीणाति दश सं पयन्ते
 दशाक्षरा विराडभै विराड्विराजैवाभ्यामयमयं रुग्णे
 (२) तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णं इत्याह पशुभ्यं
 एव तदध्वर्युर्नि हनंत आत्मनोऽनामस्काय मन्त्रं-
 ति भियं प्र पशूनां प्रोति य एवं वेद शुक्रं तं शु-
 क्रेण क्रीणातीत्याह यथायजुरेवैतदेवा वै येन हि-
 रण्येन सोममक्रीणन्तर्दभीषहा पुनराऽर्दत को हि
 तेजसा विक्रेष्यत इति येन हिरण्येन (३) सोमं
 करीणीयात्तर्दभीषहा पुनरा र्ददीत तेज एवाऽऽम-
 न्यत्तेऽस्मे ज्योतिः सोमविकरयिणि तम इत्याह
 ज्योतिरिव यजमाने दधाति तमसा सोमविकरयि-
 णामपयति यदनुपग्रथ्य हन्याद्दन्द्शुकास्ताः
 समाः सर्पाः स्युरिदमहः सर्पाणां दन्द्शुकानां
 ग्रीवा उप ग्रन्थाभीत्याहाद्दन्द्शुकास्ताः समाः
 सपा मवन्ति तमसा सोमविकरयिणं विभ्यति स्वानं
 (४) आजेत्वाहेते वा अमुष्मिँल्लोके सोममरक्षन्ते-
 भ्योऽधि सोममाऽहरन्त्यदेवेभ्यः सोमकरयणाच्चानु-
 दिशेदकरीतोऽस्य सोमः स्यान्नास्यैतेऽमुष्मिँल्लोके
 सोमः रक्षेयुर्देवेभ्यः सोमकरयणाननुदिशति

(कीर्तिसोमस्य शुक्रदेव नयनाभिधानम्)

वरुणो हि विश्वमिन्द्रिवि सूर्यम् (३) इत्याह
 दिवि हि सूर्यः सोममद्रावित्याह आवाणो वा
 अद्रयस्तेषु वा एष सोमं दधाति यो यजरे तस्मा-
 देवमाहोदु त्वं जातवेदसमिति सौर्यर्षा कृष्णाजिनं
 प्रत्यानहति रक्षसामपहत्या उस्त्राधेत धूर्पाहा-
 वित्याह यथायजुरेवेतत्तत्र च्यवस्व भवस्व इत्याह
 भूतानां हि (४) एष पतिर्विश्वामिधामा-
 नीत्याह विश्वानि हो १ पौंसमि धामानि प्रचक्षते
 मा त्वा परिपरी विंदुदित्याह यदेवादः सोममा-
 ह्नियमाणं गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यभृणात्तस्पदि-
 वमाहापरिमोषाय यजमानस्य स्वस्त्ययम्यसीत्याह
 यजमानस्यैव यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छिद्ये वरु-
 णो वा एष यजयानमभ्येति यत् (५) कीर्तः सोम
 उपनद्धो नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इत्याह
 शान्त्या आ सोमं वहन्मघभिना प्रति तिष्ठते तो
 संभवन्ती यजयानयमि संभवतः परा सलु बावैष
 येधावाऽऽमानमारभ्य चरति यो दीक्षितो यद-
 मीषोमीर्यं पशुमालभत आत्मनिष्करण एवास्य स
 तस्मात्तस्य नाऽऽश्नं पुरुषनिष्करण इव ह्यथो
 तस्त्वाहुरमीषोमोभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहमिति
 यदमीषोमीर्यं पशुमालभते वार्जन्न एवास्य स
 तस्माद्वाश्नं वारुण्यर्चा परि चरति स्वयैवेन
 देवतया परि चरति (६) ॥

(अम्बारम्भोऽसर्वाभिरेव सूर्यं भूतानां

हेति यदाहुः सन्निवृत्ततिथिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठादके

प्रथमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

प्राचीर्नवस्यं पार्थिवं कक्षसामि वै वागी देवेभ्यो देवा वै देवपुत्रे कक्ष
तद्विरण्यं वद्वदानि वसवानिना विचित्रो यत्कळपा ते वारुणो वै वीतः
छोव वृक्षादश ॥ ११ ॥

प्राचीर्नवस्यं स्वाहेत्याहु र्यजुः शरा संव संवसा

व यत्कर्मगृहीतेति छोवतो वारुणः

वद्वसतिः ॥ ७६ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठादके

प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठादके द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

यदुभो विमुच्यांऽऽतिथ्यं गृह्णीयाद्यज्ञं विच्छि-
न्वाद्यदुभाविमुच्य यथाऽऽनामतायाऽऽतिथ्यं क्रियते
साहमेव तद्विमुक्तोऽभ्योऽनृग्वाम्भवाविमुक्तोऽ-
भ्योऽथाऽऽतिथ्यं गृह्णाति यज्ञस्य संतरेय पत्न्य-
न्वारंभते वानी हि वारीणस्तस्येशे पत्नियेवानुभते

(आतिथ्येष्ट्यभिधानम्)

निर्वपति यद्वै पत्नीं यज्ञस्य करोति मिथुनं तदयो
 पत्न्या एव (१) एष यज्ञस्याधारमोऽनव-
 च्छिद्यै यावद्विर्वै राजाऽनुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो
 वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते छन्दोऽसि खलु वै
 सोमस्य राज्ञोऽनुचराण्यभेरातिथ्यमसि विष्णवे
 त्वेत्याह गायत्रिया एवैतेन करोति सोमस्याऽऽति-
 थ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह त्रिष्टुभ एवैतेन करोत्य-
 तियेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह जगत्ये (२)
 एवैतेन करोत्यमये त्वा रायस्पोषदान्ने विष्णवे
 त्वेत्याहानुष्टुभ एवैतेन करोति इयेनाय त्वा सोम-
 भूते विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया एवैतेन करोति
 पञ्च छत्वीं गृह्णाति पश्चाक्षरा पाङ्क्तिः पाङ्क्तौ यज्ञो
 यज्ञमेवाव रुन्धे ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्य-
 द्वायत्रिया उभयत आतिथ्यस्य क्रियते इति यदे-
 वादः सोममा (३) अहंरत्तस्माद्वायत्रिया उभ-
 यत आतिथ्यस्य क्रियते पुरस्तादोपरिहास्य
 शिरो वा एतयज्ञस्य यदातिथ्यं नवकपालः पुरो-
 हाशो भवति तस्मान्नवधा शिरो विष्णुते नवकपालः
 पुरोहाशो भवति ते त्र्यम्बिकपालास्त्रिवृता स्तोमेन
 संमितास्तेजस्त्रिवृतेज एव यज्ञस्य शीर्षन्दधाति नव-
 कपालः पुरोहाशो भवति ते त्र्यम्बिकपालास्त्रिवृता
 प्राणेन संमितास्त्रिवृदैः (४) प्राणस्त्रिवृतमेव प्राणमेभि-
 पूर्वं यज्ञस्य शीर्षन्दधाति प्रजापतेर्वा एतानि पः

क्माणि यदश्ववत्ता ऐक्षवी तिरश्ची यदाश्ववालः
 प्रस्तरो भवत्यैक्षवी तिरश्ची प्रजापतेरेव तच्चक्षुः
 संभरति देवा वै या आहुतीरजुहवुस्ता असुरा
 निष्कावमादधते देवाः कांश्चर्मपदपङ्कमण्यो वै
 कर्मनेन कुर्यतिति ते कांश्चर्ममयापरिधीद् (५)
 अकुर्वन्ते वै ते रक्षास्स्यपाघ्नन् यत्कांश्चर्ममयाः
 परिपथो भयेन्ति रक्षसामपहत्यै सः स्पर्शयति
 रक्षसामनेश्वचाराय न पुरस्तात्परि दधात्यादित्यो
 होधोषपुरस्तात्क्ष्मास्स्यपहन्त्युध्वे समिधावा दधात्यु-
 परिष्ठादेव रक्षास्स्यप हन्ति पर्जुषाऽग्नौ तुष्णीमन्या
 मिधुनत्वाय द्वे वा दधाति द्विपासजमानः प्रति-
 धित्ये ब्रह्मवादिनां वदन्ति (६) अमिश्र वा एतौ
 सोमश्च कथा सोमवाऽऽतिथ्यं क्रियते नामय इति
 यदमावाभि मथित्वा प्रहरति तेमैवामयं आतिथ्यं
 क्रियतेऽथो सत्त्वाहुरभिः सर्वा देवता इति यद्-
 क्षिरातपुष्पमि मन्थति दुग्धसैवाऽऽसन्नाय सर्वा
 देवता मनयन्ति (७) ॥

(परिन्था एव जपेत्वा आ त्रिवृद्धे परिधीर्बन्धये-

केशवारिचण्डव) ।

अत्र कृष्णयजुर्केदीयतेचिरीयसंहितायां षष्ठादके द्वितीय-

प्रपादके प्रथमोऽनुवाकः । ॥

(तानूनप्रेष्टमिषानम्)

(अथ यज्ञादके द्वितीयपपाठके द्वितीयोऽनुनादः) ।

देवा॒मु॒राः सं॒य॒त्ता आ॒स॒न्ते दे॒वा मि॒थो विप्रि॒या
 आ॒स॒न्ते १ ऽन्यो॑ऽन्यस्मै स्पेक्ष॒न्नायाति॑ड॒मानाः
 पञ्च॒धा व्य॑क्ताम॒भ्रमि॑वंसु॒भिः सोमो॑ रु॒द्रेरिन्द्रो॑ म॒रु-
 त्तिर्व॒रुण॑ आदि॒त्यैर्बृ॒हस्प॑ति॒र्विश्वे॑र्दे॒वैस्तेऽम॑न्यन्तामु-
 रेभ्यो॑ वा इ॒दं भ्रात॑रेभ्यो र॒क्षामो॑ यन्मि॒थो
 विप्रि॒याः स्मो॒ या नं इ॒माः प्रि॒यास्त॑नु॒यस्ताः सम॑-
 व॒द्याम॑हे ताभ्यः म नि॒र्ऋ॑च्छा॒मः (१) नः प्र॒धुमो॑
 १ ऽन्यो॑ऽन्यस्मै द्रु॒त्यादि॑ति तस्मा॒द्यः स॒तानून॑प॒त्रिणां
 प्रथ॑मो द्रु॒ह्यति॑ स आ॒र्तिमा॑च्छ॒ति य॒त्तानून॑प॒त्रश्च
 संम॑व॒द्यति॑ आ॒र्त॒न्याभि॑भू॒त्ये भवे॑त्या॒त्मना॒ परा॑ऽस्य
 आ॒र्त॒न्यो भव॑ति पञ्च क॒रवो॑ऽयं यति पञ्च॒धा हि
 ते तत्स॑म॒वाय॑न्ताथो पञ्चाक्ष॒रा प॒ङ्क्तिः पा॒ङ्क्तो
 य॒ज्ञो य॒ज्ञमे॒वायं॑ रु॒न्ध आप॑तये॒ त्वा गु॒ह्यामी॒र्याह॑
 प्रा॒णो वै (२) आप॑तिः प्रा॒णमे॒व प्री॑णाति परि॒-
 प॒तय॑ इत्या॒ह मनो॑ वै परि॒प॒तिर्म॑न ए॒व प्री॑णाति
 तनु॒तप॑त्र इत्या॒ह व॒नुवो॑ हि ते ताः स॑म॒वाय॑न्त
 शा॒क्राये॒र्याह॑ श॒क्ये हि ते ताः स॑म॒वाय॑न्त
 श॒क्मजो॑जि॒ष्ठाये॒र्याहो॑जि॒ष्ठश्च हि ते तदा॑त्म॒नः स॑म॒-
 वाय॑न्ताना॒धृष्ट॑म॒स्यना॒धृष्ट॑मि॒र्याहा॒नाधृष्ट॑श्च हो॒त॒र्द-
 ना॒धृष्टं॑ दे॒वाना॑मो॒जः (३) इत्या॑ह दे॒वाना॑श्च
 हो॒त॒र्दो॒जोऽभि॑शस्ति॒पा अ॒नभि॑शस्ते॒न्यमि॒र्याहा॑मि॒-
 शस्ति॑पा हो॒त॒र्द॒नभि॑शस्ते॒न्यम॑न् मे कृ॒क्षां वी॒क्षा-

पतिर्मन्यतामिरयाह यथायजुरेवैतदयुतं वै देवा
 वर्यं कृत्वा सोममग्नन्नक्तिकमिव सलु वा अस्यै-
 तर्चरन्ति यत्तानूनप्रेषेण प्रचरन्त्यश्चरन्त्युस्ते देव
 सोमाऽऽप्यायतामिरयाह यत् (४) एवास्यापु-
 षाद्यते यन्मीर्यते तदेवास्यैतेनाऽऽप्याययस्या तुभ्य-
 मिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्वेत्याहोभा-
 येवेन्द्रं च सोमं चाऽऽप्याययाया प्यायय ससी-
 मस्या मेधयेत्याहर्त्विजो वा अस्य ससायस्ता-
 नेवाऽऽप्याययति स्वस्ति ते देव सोम सुत्याम-
 शीय (५) इत्याहोऽऽशिषमेवेतामा शास्ते प्र
 वा एतेऽस्माहोकारचर्यवन्ते ये सोममाप्याययन्त्य-
 न्तरिक्षदेवत्यो हि सोम आप्यायित एहा रायः
 प्रेषे मगाप्येत्याह यावापृथिवीभ्यामेव नमस्कृत्या-
 स्मिहोके प्रवितिष्ठन्ति देवासुराः संयत्ता आसन्ते
 देवा बिभर्षतोऽग्निं प्राविशन्तस्मादाहुरग्निः सर्वा
 देवता इति ते (६) अग्निमेव वर्यं कृत्वाऽसु-
 रानभ्यभवन्नभिर्मिव सलु वा एष प्र विशति
 योऽवान्तरदीक्षामुपैति भातृभ्याभिभूत्ये भवत्या-
 त्मना पराऽस्य आतृभ्यो भवत्यात्मानमेव दीक्षया
 षाति प्रजामवान्तरदीक्षया संतरा मेसंत्वाः समा-
 यच्छते प्रजा स्वात्मनोऽन्तरतरा तत्सर्वतो भवति
 मदन्तीभिर्माजयते निर्हामिः इति ते वापति
 समिद्ध्यै वा ते अग्ने रुद्रिया तनूरित्याह स्वयैवे-
 नद्वैवर्त्तया जतयति सयोनित्वाय शान्त्यै (७) ॥

(यो वा ओज आह पदशीयेति तैऽग्र एकादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाहके
द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाहके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

तेषामसुराणां तिस्रः पुरं आसन्नयस्मद्यवमाऽयं
रजताऽयं हरिणी ता देवा जेतुं नाक्षन्मवन्ता उपस-
देवाजिगीषन्तस्मादाहुयश्चैवं वेद यश्च नोपसदा वै
महापुरं जयन्तीति त इष्टुं समस्कुर्वताभिमनकिं
सोमं शस्यं विष्णुं तेजनं तैऽज्रवन्क इमामसिध्यतीति
(१) रुद्र इत्यज्रवन्कद्रो वै कसुरः सोऽस्यत्विति
सोऽज्रवीदरै वृणा अहमेव पशुनामधिपतिरसानीति
तस्माद्रुद्रः पशुनामधिपतिस्तां रुद्रोऽवांसृजस्त तिस्रः
पुरो भित्त्वैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान्प्राणदन्त यदुपसदं
उपसद्यन्ते भ्रातृव्यपराणुत्थे नान्यमाहुतिं पुरस्ताज्जु-
हुयाद्यदन्त्यामाहुतिं पुरस्तान्ज्जुहुयात् (२) अग्न्यन्मुखं
कुर्यात्स्त्रवेणाऽऽधारमा धारयति यज्ञस्य प्रजात्ये
पराकृतिक्रम्य जुहोति पराच एवैभ्यो लोकेभ्यो यज-
मानो भ्रातृव्याम्प्र णुदते पुनरत्याक्रम्योपसदं जुहोति
प्रणयैवैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्याजित्वा भ्रातृव्यलोक-
मभ्यारोहति देवा वै याः प्रातरुपसदं उपासीदभ-
क्तस्ताभिरसुरान्प्राणदन्त याः सायं रात्रिये तामि-
यंतसाग्रप्रतरुपसदः (३) उपसद्यन्तेऽहोरात्राम्योमेव
तयजमानो भ्रातृव्याम्प्र णुदते याः प्रातर्पाण्याः

स्युस्ताः सायं पुरोनुवाक्याः कथादयानयामत्वाय
 तिष्ठ उपसद उपैति अयं इमे लोका इमानेव लोका-
 न्प्रीणाति षट्सं पयन्ते षड्वा ऋतव ऋतुनेव प्री-
 णाति द्वादशाहनि सोम उपैति द्वादश मामाः
 संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणाति चतुर्विंशतिः सप्त
 (४) पयन्ते चतुर्विंशतिरर्धमासा अर्धमासानेव
 प्रीणात्यारामवान्तरदीक्षामुपेयायः कामयेता-
 स्मिन्मे लोकेऽधुंकः स्यादित्येकमथेऽथ द्वावथ
 त्रिनथ चतुरथ वा आरामाऽवाप्तरदीक्षाऽ-
 स्मिन्मेवास्यै लोकेऽधुंकं भवति परोर्वरीयसीमवा-
 प्तरदीक्षामुपेयायः कामयेतामुष्मिन्मे लोकेऽ-
 धुंकः स्यादिति चतुरोऽग्रेऽथ त्रिनथ द्वावथैकमेवा
 वे परोर्वरीयस्यवाप्तरदीक्षाऽमुष्मिन्मेवास्यै लोकेऽ-
 धुंकं भवति (५) ॥

(अक्षिष्मदीर्घि जुह्यात्सायंपोदकपसदधतुर्विंशतिः

सं चपुरोऽग्रे षोडश च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठादके
 द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठादके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति य उपसद उपयन्ति
 तेषां य उज्जयते ह्रीयत एव स नोदनेषीति सूची
 यमिव यो वै स्वायेतां यताः श्रान्तो ह्रीयत उत स
 निश्चार्य सह वसति तस्मात्सकृदुच्चीय नापरमुज्ज-

(वेद्यभिधानम्)

येत दध्नोन्नयेतैतद्वै पशुनाः रूपः रूपेणैव पशुनर्ब
रुन्धे (१) यज्ञो देवेभ्यो निलायत विष्णु रूपं
कृत्वा स पृथिवीं प्राविशत्तं देवा हस्तान्तस्तरभ्य-
च्छन्तमिन्द्र उपर्युपर्यत्यकामस्तोऽज्वीत्को माऽय-
मुपर्युपर्यत्यकमीदित्यहं दुर्गे हन्तेत्यथ कस्त्यमित्यहं
दुर्गादाहुतेति सतोऽज्वीद्दुर्गे वै हन्ताऽवोचथा वरा-
होऽयं वाममोषः (२) सप्तानां गिरीणां परस्ताद्विचं
वेद्यमसुराणां जिभाति तं जहिः यदि दुर्गे हन्ताऽ-
सीति स दर्भपुञ्जीलमृद्धं सप्त गिरीन्मिच्छा तमह-
न्तोऽज्वीद्दुर्गादा आहताऽवोचथा एतमा हरेति
तमेभ्यो यज्ञ एव यज्ञमाऽहरथत्तद्विचं वेद्यमसुराणा-
मविन्दन्त तदेकं वेधं वेदित्वमसुराणाम् (३) वा इय-
मग्रं आसीद्यावदासीनः परापश्यति तार्बदेवानां ते
देवा अजुवन्नस्त्वेव नोऽस्यामपीति किथदो दा-
स्याम इति यार्बदियः संलावकी त्रिः परिक्रामति
तार्बजो दत्तेति स इन्द्रः सल पुकी रूपं कृत्वेमां
त्रिः सर्वतः पर्यक्रमत्तदिमामविन्दन्त यदिमामवि-
न्दन्त तदेधं वेदित्व (४) सा वा इयः सर्वैव वेदि-
रिति शक्यामीति त्वा अंवमार्य यजन्ते त्रिंश-
त्पदानि पश्चात्तिरश्चीं भवति षट्त्रिंशत्प्राची चतु-
र्विंशतिः पुरस्तात्तिरश्ची दशदश सं पद्यन्ते दशा-
क्षरा विराडग्रं विराड्विराजैवाभाद्यमर्ब रुन्ध उ-
द्धन्ति यदेवास्यां अमेध्यं तदपं हन्युद्धन्ति तस्मा-
दोषधयः परा भवन्ति बहिः स्तृणाति तस्मादोष-

(व्रतनिरूपणम्)

ध्वः पुनरा भवन्त्युत्तरं बर्हिषं उत्तरबर्हिः स्तृणा-
ति प्रजा वै बर्हिर्यजमान उत्तरबर्हिर्यजमानमेवा-
यंजमानादुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयंजमाना-
दुत्तरः (५)

(कृष्णे वामघोषो वेदित्वमस्तुराणां वेदित्वं

भवन्ति पञ्चविंशसिद्धः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके द्वितीय-
प्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

यद्वा अनीशानो भारमादत्ते वि वे स लिङ्गते
यद्वा दश साहनस्योपसदः स्युस्तिष्ठोऽहीनेस्व य-
ज्ञस्य विलोमं क्रियेत मिस्र एव साहनस्योपसदो
द्वादशाहीनेस्य यज्ञस्य सद्योयत्वायासो सलोम
क्रियते वरसस्यैकः स्तनो मागी हि सोऽथैक-
स्तनं व्रतमुपैत्यथ द्वावथ त्रीनथ चतुर एतद्वै (१)
क्षुरपवि नाम व्रतं येन प्र जाताभ्रातृभ्याञ्जुते
प्रति अनिष्यमाणानयो कनीयसैव भूय उपैवि
चतुरोऽग्रे स्तनान्वतमुपैत्यथ त्रीनथ द्वावथैकमे-
तद्वै सृजयनं नाम व्रतं तपस्यश्च सवर्ग्यमथो प्रैव
जीयते प्रजयां पशुभिर्धेवागू राजर्ग्यस्य व्रतं क्रूरेव
वै यकागूः कूरु ईव (२) राजर्ग्यो वज्रस्य तपश्च
सभृदध्या आमिक्षा वैश्वस्य पाकयज्ञस्य रूपं
पृष्ठये पयो ब्राह्मणस्य तेजो वै ब्राह्मणस्तेजः पय-

(अतनिलक्षणम्)

स्तेजसैव तेजः पर्यं आत्मन्धत्तेऽथो पर्यंसा वै गर्भो
वर्धन्ते गर्भं इव खलु वा एष यदीक्षितो यदस्य
पयो अतं भवत्यात्मानमेव तद्धर्षयति त्रिमता वै
मनुरासीद्दिमता असुरा एकम्रताः (३) देवाः
प्रातर्मध्यंदिने सायं तन्मनेम्रतामासीत्पाकयज्ञस्य
रूपं पृथ्व्यै प्रातश्च सायं चाभुराणां निर्मध्यं क्षुधो
रूपं ततस्ते पराऽभवन्मध्यंदिने मध्यरात्रे देवानां
ततस्तेऽभवन्सुवर्गं लोकमायन्यदस्य मध्यंदिने
मध्यरात्रे अतं भवन्ति मध्यतो वा अत्रेन भुञ्जते
मध्यत एव तदूर्जं धत्ते भ्रातृव्याभिभूत्यै मर्त्यात्मनां
(४) पराऽस्य भ्रातृव्यो भयति गर्भो वा एष
यदीक्षितो योनिर्दीक्षितविमितं यदीक्षितो दीक्षित-
विमितात्प्रवसेयथा योनेर्गर्भः स्कन्दति तादृगेव
तत्र प्रवस्तव्यमात्मनो भोषीथायैष वै व्याघ्रः
कुलगोपो यदाभिस्तस्माद्यदीक्षितः प्रवसेत्त एन-
मीश्वरोऽनूत्याय हन्तोर्न प्रवस्तव्यमात्मनो गुण्यै
दक्षिणतः शय एतद्वै यजमानस्याऽऽयतनं स्व
एवाऽऽयतने शयेऽग्निमभ्यावृत्य शये देवता एव
यज्ञमभ्यावृत्य शये ॥ ५ ॥

(एतद्वै कूर इवैकम्रता आत्मना यजमानस्य यमोदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठादके द्वितीय-

प्रपाठके पञ्चमोऽनुषाङ्कः ॥ ५ ॥

(अथ महाह्वये द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पुरोहविषि देवयजने याजयेद्यं कामयेतोषैन-
मुत्तरो यज्ञो नमेदभि सुवर्गं लोकं जयेदित्येतद्दे-
पुरोहविदेवयजनं यस्य होता प्रातरनुवाकमनुज-
वभ्रमिमप आदित्ययमि विपद्यस्तुषैनमुत्तरो यज्ञो
नमत्यभि सुवर्गं लोकं जयत्याप्ते देवयजने याज-
येद्भ्रातृव्यवन्तं पन्थां वाऽधिस्पर्शयेत्कर्तुं वा याव-
जानंसे यातवे (१) न रथापैतद्वा आषं देव-
यजनमाश्रोत्येव भ्रातृव्यं भेनं भ्रातृव्य आश्रोत्येको-
जते देवयजने याजयेत्पशुकाममेकोजताद्दे देवय-
जनादङ्गिरसः पशूनसृजन्तान्तरा संदोहविधाने
उज्जतः स्यादितद्वा एकोजतं देवयजनं पशुमानेव
भवंति व्युज्जते देवयजने याजयेत्सुवर्गकामं व्युज्ज-
ताद्दे देवयजनादङ्गिरसः सुवर्गं लोकमावज्जन्त-
राऽऽहुवनीधं च हविधानं च (२) उज्जतः स्याद्व-
न्तरा हविधानं च सर्वश्चान्तरा सर्वश्च गार्हपत्यं
चेतद्दे व्युज्जतं देवयजनं सुवर्गमेव लोकमेति प्रति-
ष्ठिते देवयजने याजयेत्प्रतिष्ठाकाममेतद्दे प्रतिष्ठितं
देवयजनं यत्सर्वतः समं प्रत्येव तिष्ठति यत्राभ्याज्यन्वा
ओषधयो व्यतिपक्ताः स्युस्तथाजयेत्पशुकाममेतद्दे
पशुनाः रूपः रूपेणैवास्मै पशून् (३) अर्च-
कन्दे पशुयानेव भवंति निर्जतिगृहीते देवयजने
याजयेद्यं कामयेत् निर्जत्याऽस्य यत्तं ग्राहयेयमि-
त्येतद्दे निर्जतिगृहीतं देवयजनं यत्सदृश्यं सत्त्वा

(उत्तरवेदिनिरूपणम्)

ऋ॒क्षं नि॒र्ऋ॒त्येवा॒स्य॑ य॒ज्ञं ग्रा॒हय॑ति॒ ब्यावृ॑त्ते दे॒वय॑जने
याज॑येद्वा॒वृत्का॑मं॒ ये पा॒त्रे वा॒ तल्पे॑ वा॒ मीमा॑न्-
सेर॒न्प्राची॑नमा॒हव॑नीया॒त्प्रव॑ण॒ स्यात्प्र॑ती॒चीनं॑ गा॒र्हि-
प॒त्यदे॑तद्वै॒ ब्यावृ॑त्तं दे॒वय॑जनं॒ वि प्रा॒प्मना॑ भ्रातृ-
व्ये॒णाऽऽ वर्त॑ते नैनं॒ पात्रे॑ च॒ तल्पे॑ मीमा॑न्सन्ते
का॒र्यं दे॒वय॑जने॒ याज॑येद्वा॒तिक॑रं॒ का॒र्यं वै पु॒रुषो॑
भ॒वत्ये॒व (४) ॥

(यात॒वै ह॒विर्धा॑न् च॒ प॒शून्प्रा॒प्मना॑ऽष्टा॒दश॑ च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठादके
द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठादके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

तेभ्य॑ उत्तर॒वेदिः॑ सि॒ ही रूपं॑ क॒त्तवो॑भयानन्त-
राऽप॒क्रम्या॑तिष्ठ॒त्ते दे॒वा अ॑मन्यन्त॒ यतरा॑न्वा इ॒यम-
पाव॑त्स्य॒न्ति त इ॒दं भ॑विष्यन्तीति॒ तामृ॑षाम॒मन्य॑न्त॒
साऽअ॒वीर्ह॑रं॒ वृणो॑ सर्वा॒न्मया॑ का॒मान्ब॑र्गश्च॒वथ॑ पूर्वा
तु माऽमे॒राहु॑तिरश्च॒वता॑ इति॒ तस्मा॑दुत्तर॒वेदिं॑ पूर्वा-
म॒ग्नेष्या॑घोरयन्ति॒ वार॑वृत्त॒ तस्ये॑ झ॒म्यया॑ परि
मि॒मि॒ते (१) मा॒त्रेवा॒स्यै साऽयो॑ यु॒क्तेनै॒व यु॒क्त-
म॒वं रु॒न्धे वि॒चार॑यनी॒ मेऽसी॑त्याह॒ वि॒त्ता ह्ये॒नाना॑व-
त्ति॒कार॑यनी॒ मेऽसी॑त्याह॒ ति॒क्तान्हे॒नाना॑वद॒वता॑न्मा
नाथि॒तमि॑त्याह॒ नाथि॑तान्हे॒नाना॑वद॒वता॑न्मा व्यथि॒-
तमि॑त्याह॒ व्यथि॑तान्हे॒नाना॑वद्वि॒देर॑भिर्न॒भो नाम॑
(२) अ॒ग्ने अ॒ङ्गिर॑ इति॒ त्रि॒ह॑रति॒ य ए॒वेषु॑ लो॒के-

(इत्याचार्यविरचितः)

अथ यस्तानेवायं रुन्धे तुष्णीं चतुर्थं हस्त्यनि-
 रुक्ममेवायं रुन्धे सिंहीरसि महिषोरसोत्थाह
 सिंहीरसि रूपं कृत्वोभयानन्तराऽपकम्यातिष्ठ-
 दुरु प्रथमस्वोक्तं ते यज्ञपतिः प्रथमाभिर्याह यज्ञमा-
 नयेव प्रजया पशुभिः प्रथयति ध्रुवा (३)
 असीति सः हन्ति धृतेयं देवेभ्यः शुम्भस्व देवेभ्यः
 शुम्भस्थत्ययं चोक्षति प्र च किरति शुद्ध्या
 इन्द्रोपस्था वसुभिः पुरस्तात्पात्यित्याह दिग्भ्य
 एवेनां प्रोक्षति देवाऽऽदित्यैरुत्तरवेदिरुपायवतीहैव वि-
 जयामहा इत्यसुरा यज्ञमुपत्यं देवानभ्यायन्त
 तानिन्द्रोपो यमुभिः पुरस्तादप (४) अनुदत्त
 मनोजवाः पितृभिर्दक्षिणतः प्रचेता रुद्रः पश्चा-
 दिन्वर्कमाऽऽदित्यैरुत्तरतो यदेवमुत्तरवेदिं प्रोक्षति
 दिग्भ्य एव तद्यज्ञमानो भ्रातृभ्यान्म पुदत्त इन्द्रो
 यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्तान्दक्षिणत उत्तर-
 वेद्या आदित्यप्रोक्षणीनामुच्छिष्येत तदक्षिणत
 उत्तरवेद्ये नि नयेद्यदेव तत्र कुरं तत्तेन शमयति
 यं द्विष्यार्त्तं ध्यायेच्छुचैवेनमर्पयति (५) ॥

मिमीवे नाम ध्रुवायं शुचा वीणि च ।) :

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सोत्तरवेदिरुत्तरवेत्तान्मया कामान्व्यभ्रवथेति

(न्याचार्यविधिः)

ते देवा अकामयन्तासुरान्भ्रातृव्यानाभि भवेमेति
 तैऽजुहवुः सि॥हीरसि सपत्नसाही स्वाहेति तैऽसु-
 रान्भ्रातृव्यानभ्यमवन्तेऽसुरान्भ्रातृव्यानभिभूयाका-
 मयन्त प्रजां विन्देमहीति तैऽजुहवुः सि॥हीरसि
 सुप्रजावनिः स्वाहेति ते प्रजामविन्दन्त ते प्रजां
 विच्चा (१) अकामयन्त पशून्विन्देमहीति
 तैऽजुहवुः सि॥हीरसि रायरूपोवनिः स्वाहेति ते
 पशून्विन्दन्त ते पशून्विच्चाऽकामयन्त प्रतिष्ठां
 विन्देमहीति तैऽजुहवुः सि॥हीरस्यादित्यवनिः स्वा-
 हेति त इमां प्रतिष्ठामविन्दन्त त इमां प्रतिष्ठां
 विच्चाऽकामयन्त देवतां आशिष उपेयामेति
 तैऽजुहवुः सि॥हीरस्या बंह देवान्देवयते (२)
 यजमानाय स्वाहेति ते देवता आशिष उपाऽऽय-
 न्पञ्च कृत्वो न्याचारयति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः
 पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धेऽक्षण्या न्याचारयति
 तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्ये
 भुतेभ्यस्त्वेति मुचमुद्गृह्णाति य एव देवा भुता-
 स्तेषां तज्ज्ञागधेयं तानेव तेन प्रीणाति पौतुद्रवान्प-
 रिधीन्परि दधात्येषाम् (३) लोकाणां विधृत्या
 अग्नेस्त्रयो ज्यायांसो आतरे आसन्ते देवेभ्यो
 हव्यं बर्हन्तः प्रामीयन्त सोऽग्निरभिधेदित्यं वाव
 स्य आर्तिमाऽरिष्यतीति स निष्ठापत स यां वन-
 स्पतिष्ववसत्तां पूतुद्रौ यामोषधीषु तां सुगन्धि-
 तेजने यां पशुषु तां पेतृस्यान्तरा गृह्णे तं देवताः

(अष्टाध्यायविधिः)

प्रेषमेच्छन्तमन्वन्विन्दन्तमनुवन् (४) उप न आ
 वर्तस्व हन्व्यं नो वहेति सोऽमवीद्वरं वृषो यदेव
 गुह्यीतस्याहुतस्य बहिःपरिधिस्कन्दात्तमे भ्रातृणी
 भागधेयमसदितितस्माद्यद्गुह्यीतस्याहुतस्य बहिः-
 परिधिस्कन्दति तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन
 प्रीणाति सोऽमन्यतास्थन्वन्तो मे पूर्वं भ्रातरः
 प्रामेयतास्थानि शातया इति स यानि (५)
 अस्थान्यशातयत तत्पूतुद्रवमवयन्मांसमुपमृतं
 तद्गुल्गुलं यदेतान्सीभारान्त्सं भरत्यग्निमेव तस्मै
 भरत्यग्निमेव तस्मै भरत्यग्नेः पुरीषमसीत्पाहाग्नेहीत-
 त्पुरीषं यस्मैभार अथो सत्स्वाहुरेते वादिनं
 ते भ्रातरः परि शेरे यत्पौतुद्रवाः परिधय
 इति (६) ॥

(विन्वा देवयत एषामनुवन्वानि

वर्तुभरदारिस्थय) ।

इति कृष्णयजुर्षेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

पञ्चमवं स्पति वरुणपाशादेवैनं मुञ्चति प्र
 जेनेक्ति मेध्ये एवैनं करोति सावित्रियर्चा हुत्वा
 हविर्धाने प्र वर्तयति सवितुर्ग्रसूत एवैनं प्र वर्तयति
 वरुणो वा एष दुर्वागुभयतो नद्धो यदक्षः स यद्दु-
 त्सर्जयजमानस्य गुहानभ्युत्सर्जेत्सुवाग्देव दुर्वा-
 आ वदेत्पादं गुहा वै दुर्वाः शान्ते पत्नी (१)

(व्यापारणविधिः)

उपानक्ति पत्नी हि सर्वस्य मित्रं मिम्रत्वाय यद्वै
 पत्नी यज्ञस्य करोति मिथुनं तदथो पत्निया
 एवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनंवाच्छिरस्यै वर्त्मना वा
 अन्वितस्य यज्ञः रक्षाऽसि जिघाऽसन्ति वैष्णवी-
 न्यामुग्ध्यां वर्त्मनोजुहोति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञादेव
 रक्षाऽस्यपं हन्ति यदध्वर्युरनमावाहुतिं जुहुयाद-
 न्धोऽध्वर्युः स्याद्रक्षाऽसि यज्ञः हन्त्यः (२)
 हिरण्यमुपास्य जुहोत्यग्निवत्येव जुहोति नान्धोऽ-
 ध्वर्युर्भवति न यज्ञः रक्षाऽसि भन्ति प्राची
 प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती इत्याह सुवर्गमेवैनं लोकं
 गमयत्यन्नं रमेथां वर्ष्मण्युष्या इत्याह वर्ष्म
 होतृपुष्या यद्वैवयजनं शिरो वा एतयज्ञस्य
 यद्वैविधानं दिषो वा विष्णुत वा पृथिव्याः
 (३) इत्याशीर्षदयर्चा दक्षिणस्य हविर्धानस्य
 मेयीं नि हन्ति शीर्षत एव यज्ञस्य यजमान
 आशिषोऽबं रुन्धे दण्डो वा औपरस्तुतीर्यस्य
 हविर्धानस्य वषट्कारेणाक्षमच्छिनयन्तृतीयं छदि-
 हंविधानं योरुदाह्रियते तृतीयस्य हविर्धानस्याबं-
 रुद्धस्यै शिरो वा एतयज्ञस्य यद्वैविधानं विष्णो
 रराट्मासि विष्णोः पृष्ठमसीत्याह तस्मादितावद्धा
 शिरो विधूतं विष्णोः स्यूरसि विष्णोर्धुं बमसी-
 त्याह वैष्णवः हि देवतया हविर्धानं यं प्रथमं
 ग्रन्थिं ग्रन्थीयाद्यत्तं न विस्त्रः सयेदमेहेनाध्वर्युः
 प्र भीयत तस्मात्त विस्त्रस्यः (४) ॥

(पत्नीं हन्युर्वा प्रुधिष्या विष्पृतं विष्णोः

वद्विरुसतिथि ।)

इति छान्दोग्यवेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यभिरमा इत्वे
प्रसूत्या अश्विनोर्वाहुभ्यामित्याहाश्विनो हि देवा-
नामध्वर्यु आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्ये
वज्र इव वा एषा यदभिरभिरसि नारिरसीत्याह
शान्त्यै काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञ रक्षा
सि जिघांसन्ति परिल्लित रक्षः परिल्लि-
सिता अरातय इत्याह रक्षसामपहरत्ये (१)
इदमहरक्षसो श्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान्द्वेष्टि
यं च ययं द्विष्म इत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यं चैव
द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तयोरेषामन्तरायं श्रीवाः कृन्तति
दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा प्रुधिष्ये त्वेत्याहैभ्य
एवैनं लोकेभ्यः प्रोक्षति परस्ताद्वर्वाचीं प्रोक्षति
तस्मात् (२) परस्ताद्वर्वाचीं मनुष्या ऊर्जमुप
जीवन्ति कूरमिव वा एतत्करोति यत्स्वर्गायपोऽव
नयति शान्त्यै यवमतीरये नयत्स्वर्वं यव ऊर्गुद्विम्बरं
ऊर्जवोर्जं समर्धयति यर्जमानेन संभितौदुम्बरी
भवति यावन्निव यर्जमानस्तावतीभिर्वास्मिन् ऊर्जं
वधति पितृणां सदनमसीति बहिरव स्तृणाति

(सद्योमिवानम्)

पितृदेवत्यम् (३) होतयन्निस्तातं यज्ञहिर-
 वस्तीर्यं मिनुयात्पितृदेवत्या निस्ताता स्याज्जहिर-
 वस्तीर्यं मिनोत्यस्यामेवैनां मिनोत्यथो स्वारुहं-
 मेवैनां करोत्युद्विषः स्तमानाऽन्तरिक्षं पृणेत्याहुषा
 लोकानां विधृत्यै घुतानस्त्वां मारुतो भिनोत्वित्याह
 घुतानो ह स्म वै मारुतो देवानामौदम्बरीं
 भिनोति तेनैव (४) एनां भिनोति ब्रह्मवर्निं
 त्वा क्षत्रवनिमित्याह यथायजुरेवैतदघुतेन द्यावापृ-
 थिवी आ पृणेत्यामित्यौदम्बरीं जुहोति द्यावापृ-
 थिवी एष रत्नेनानक्तयान्तमन्ववस्त्रावयत्यान्तमेव
 यजमानं तेजसाऽनक्त्यैन्द्रमसीति छदिराधि नि
 दधात्यैन्द्रः हि देवतया सक्षो विश्वजनस्य छाये-
 त्याह विश्वजनस्य होषा छाया यत्सक्षो नर्वछदि
 (५) तेजस्कामस्य मिनुयाच्चिवृता स्तोमेन
 संभितं तेजस्त्रिवृजस्यैव भवत्येकादशछदीन्द्रिय-
 कामस्यैकादशाक्षरा त्रिष्टुभिन्द्रियं त्रिष्टुभिन्द्रि-
 यास्यैव भवति पञ्चदशछदि भ्रातृव्यवतः पञ्चदशो
 वज्रो भ्रातृव्याभिभृत्यै सप्तदशछदि प्रजाकामस्य
 सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतेरापत्या एकविंशति-
 छदि प्रतिष्ठाकामस्यैकविंशः स्तोमानां प्रतिष्ठा
 प्रतिष्ठित्या उदरं वै सद् अगुदम्बरीं मध्यत औद-
 म्बरीं भिनोति मध्यत एव प्रजानामूर्जं दधाति त-
 स्मात् (६) मध्यत ऊर्जा भुजते यजमानलोके

वे दक्षिणानि छदीरपि भ्रातृभ्यल्लोक उत्तराणि
 दक्षिणान्भुत्तराणि करोति यजमानमेवायजमाना-
 दुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमानादुत्तरोऽन्त-
 र्वर्तां करोति व्यावृत्त्यै तस्माद्वरुणं प्रजा उप जी-
 वन्ति परि त्वा गिर्वजो गिर इत्याह यथायजुरेवे-
 तदिन्द्रस्य सूरसीन्द्रस्य ध्रुवमसीरवाहिन्द्रः हि
 देवतया सद्यो ये प्रथमं ग्रन्थिं श्रुत्वा यजमानं न
 विस्मयेत्तदेवमेहेनाध्वर्युः प्र भीषेत् तस्मात्स वि-
 स्मर्यः (७) ॥

(अर्वाक्ष्ये तस्मात्तद्वरेवाध्वं तेनैव तर्वाछदि

तस्मात्सदः पञ्चदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठादके
 द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठादके द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ।)

शिरो वा एतयज्ञस्य यज्ञविधानं प्राणा उप-
 रवा हविर्धानं सायन्ते तस्माच्छीर्षप्रणा अध-
 स्तांसायन्ते तस्मादधस्ताच्छीर्षाः प्राणा रक्षो-
 हणो बलमहनो वैष्णवान्त्वंनामीत्याह वैष्णवा हि
 देवतधोपरवा असुरा वै निर्यन्तो देवानां प्राणेपुं
 बलमाध्वत्वनन्तान्वाहमात्रेऽन्वविन्दन्तस्माद्वाहमा-
 त्राः सायन्त इदमहं तं बलमुद्वपामि (१) यं
 नः समानो यमसमानो निचक्षानेत्याहु द्वौ वाव
 पुरुषौ यश्चैव समानो यश्वासमानो यमेवासमौ तौ

(उपरवाभिधानम्)

वृत्तं निस्रनंतस्तमेवोद्वेपति भर्तृणश्चि तस्मात्सं-
 तृण्णा अन्तरतः प्राणा न सं भिनन्ति तस्मादसं-
 भिजाः प्राणा अपोऽव नयति तस्मादाद्रा अन्तरतः
 प्राणा यवमतीरव नयति (२) ऊर्ध्वं यवः प्राणा
 उपरवाः प्राणेष्वेवोर्जं दधाति वह्निरव स्तृणाति
 तस्माद्धोमशा अन्तरतः प्राणा आज्येन व्याघा-
 रयति तेजो वा आर्यं प्राणा उपरवाः प्राणेष्वेव
 तेजो दधाति हनु वा एते यज्ञस्य यदधिषवणे न
 सं वृण्यसंतृण्णे हि हनु अथो त्वलु दीर्घमोमे
 संतृये धृत्यै शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्विधानिषु
 (३) प्राणा उपरवा हनु अधिषवणे जिह्वा चर्म
 प्रावाणो दन्ता मुखमाहवनीयो नामिकोचश्चे-
 दिरुदरं सदा यदा त्वलु वै जिह्वा दस्त्वधि
 खादत्यथ मुखं गच्छति यदा मुखं गच्छत्यथो-
 दरं गच्छति तस्माद्विधानि चर्मजधि प्रावभिर-
 भिपुरयाऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सवसि
 भक्षयन्ति यो वै विराजो यज्ञमुखं दोहं वेदं दुह
 एवेनाभिर्य वै विरादतस्यै त्वक्चर्मोधाऽधिषवणे
 स्तना उपरवा प्रावाणो वत्सा ऋत्विजो दुहन्ति
 सोमः पयो य एवं वेदं दुह एवेनाम् (४) ॥

(इवामि यवमतीरव नयति हविर्धामेव

त्रयोविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(चिष्णिगामिधानम्)

यदुभौ दे॒वा॒सुरा॒ मि॒धर॑ते॒षां॒ सु॒वर्गं॒ यद्वा॒ अनी॑शानः पुरो॒ह॒विषि॒ तेभ्य॑ उच-
र॒णेदिः॑ सो॒म॒र॒वेदि॑र्न्यं दे॒वस्या॒ग्नि॒र॒शिरो॒ वा॒ इका॑दश ॥ ११ ॥

यदु॒मा॒वित्पो॒ह दे॒वाभी॑ य॒ज्ञो दे॒वेभ्यो॑ न र॒थाप॑ यथ॒पाना॑थ
पर॒स्तो॒द॒र्वाभी॑ म॒रुप॑श्चा॒शत् ॥ ५९ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयः प्रपाठकः) ।

(तम प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

चा॒त्वा॒ला॒द्दि॒ष्णि॒ग्यानु॑र्प॒ वप॑ति यो॒निर्वै॑ य॒ज्ञस्य॑
चा॒त्वा॒लं य॒ज्ञस्य॑ स॒योनि॑त्वाय॒ दे॒वा वै॒ य॒ज्ञं परा॑-
ऽज॒यन्त॑ तमा॒ग्नी॒ध्रापु॑न॒रपा॑जय॒चेत॑द्दे॒ य॒ज्ञस्या॑प॒रा-
जि॒तं य॒दाग्नी॑धं॒ यदा॒ग्नी॒ध्राद्दि॒ष्णि॒ग्यान्वि॒ह्व॑ति॒ यदे॒व
य॒ज्ञस्या॑प॒राजि॒तं तत् ए॒वेन॑ पु॒नस्त॑नुते॒ परा॑जि-
त्ये॒व स॒लु वा ए॒ते य॑न्ति॒ ये र॑हि॒ष्पव॑मान॒र
स॒र्पन्ति॑ र॒हिष्प॑य॒माने॒ स्तुते॑ (१) आ॒हा॒ग्नी॒द॒ग्नी-
न्वि॒ हर॑ च॒र्हिः स्तृ॑णा॒हि पु॒रो॒डा॒शा॒र॒ अलं॑ कु॒र्विति॑
य॒ज्ञमे॒वाप॑जित्य॒ पुन॑स्तन्वा॒ना य॒ग्य॒ङ्ग॒रैर्दे॑ स॒र्वने॑
वि॒ हर॑ति॒ शला॑काभिस्तृतीय॒र॑ स॒शुक्र॑त्वा॒यायो॒ सं
भ॒रत्ये॒वेन॑द्दि॒ष्णि॒ग्या वा॒ अ॒मुष्मि॑ल्लो॒के सो॒म॒मर॑क्षन्ते-
भ्योऽ॒धि सो॒म॒भ्योऽ॒ह॒रन्त॑र्म॒न्वा॒यन्तं॑ प॒र्यवि॑श॒न्य ए॒वं

(धिष्णिग्यभिधानम्)

वेदं विदन्ते (२) पुरिवेष्टारं ते सोमपीथेन
 ध्यार्ध्यन्ते ते देवेषु सोमपीथमैच्छन्त तान्देवा अंब्र-
 वन्देद्दे नामनी कुरुध्वमथ प्र वाऽऽप्स्यथ न
 धेत्यम्रयो वा अथ धिष्णिग्यास्तस्माद्द्विभामां ब्राह्म-
 णोऽधुकस्तेषां ये नेदिष्ठं पर्यविक्षन्ते सोमपीथं
 प्राऽऽप्नुवन्नाहवनीयं आग्नीध्रियो होत्रीयो भार्जात्मी-
 यस्तस्मात्तेषु जुह्वत्यतिहाय वर्षदकरोति वि हि
 (३) एते सोमपीथेनाऽऽध्यन्ते देवा वै याः प्राची-
 राहुतीरजुहव्युः पुरस्तादसुरा आसन्ताश्स्तामिः
 प्राणुदन्त याः प्रतीचीर्ये पश्वादसुरा आसन्ताश्स्ता-
 भिरपानुदन्त प्राचीरन्या आहुतयो हूयन्ते प्रत्यङ्म-
 र्त्तिनो धिष्णिग्यान्व्याधरयति पश्चाच्चैव पुरस्ताञ्च
 यजमानो भ्रातृव्याम्प्रणुदते तस्मात्पराचीः प्रजाः
 प्र वीयन्ते प्रतीचीः (४) जायन्ते प्रणा वा
 एते यद्धिष्णिग्या यदध्वर्युः प्रत्यङ्मधिष्णिग्यानति-
 संप्रेषणान्ममं कर्षेत्प्रमायुकः स्यान्नाभिर्वा एषा
 यज्ञस्य यद्धोतोर्ध्वः सितु वै नार्भ्य प्राणोऽवाक्यानो
 यदध्वर्युः प्रत्यङ्महोतारमतिर्सेपेदपाने प्राणं दध्यात्प्र-
 मायुकः स्यान्नाध्वर्युरुष मायेद्वाग्वीर्यो वा अध्वर्यु-
 यदध्वर्युरुषमायेद्दुहात्रे (५) वाचश्च सं प्र यच्छे-
 दुपदासुकाऽस्य वाक्स्याद्ब्रह्मवादिनो वदन्ति नासंश्च
 स्थिते सोमेऽध्वर्युः प्रत्यङ्मसदोऽर्त्तिग्यादर्थं कथो
 दाक्षिणानि होतुमेति यामो हि स तेषां कस्मा

अहं देवा यामं वाऽयामं वाऽनु ज्ञास्वन्तीत्युत्तरे-
णाऽऽसीधिं परीत्य जुहोति दाक्षिणानि न प्राणा-
न्ममं कर्षन्ति म्यन्धे धिष्णिषा उप्यन्ते नाम्ने यासि-
वर्षति तेन तान्म्रीणाति याज्ञ निवर्षति यदनुदि-
क्षति तेन तान् (६) ॥

(स्तुते विन्दते हि दीयन्ते प्रतीचीरुद्राव
उप्यन्ते चतुर्विंश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतेत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

सुवर्माय वा एतानि लोकाय हूयन्ते यद्वैसर्ज-
नानि द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपाथर्जमानः प्रति-
क्षित्वा आसीधि जुहोत्यन्तरिक्ष एवाऽऽक्रमत आह-
वनीये जुहोति सुवर्ममेधेनं लोकं गमयति देवान्ने
सुवर्मं लोकं यतो रक्षास्स्यजिषास्सन्ते सोमेन
राज्ञा रक्षास्स्यपहत्याप्तुमात्मानं कृत्वा सुवर्मं
लोकमायन् रक्षसामनुपलामायाऽऽतः सोमो भव-
त्ययं (१) वैसर्जनानि जुहोति रक्षसामपहत्यै स्व-
सोमं तनुकृद्भ्य इत्याह तनुकृद्भ्योऽप्योऽन्यकृ-
तेभ्य इत्याहान्यकृतानि हि रक्षास्स्युरु यन्ताऽसि
यस्यमित्याहोरु णस्कृधीति वाचैतदाह जुपाणो
अपतुराज्यस्य वेतित्याह्याप्तुमेव यजमानं कृत्वा
सुवर्मं लोकं गमयति रक्षसामनुपलामायाऽऽ

(अग्नीषोमप्रणयनाभिधानम्)

सोमं ददते (२) आ ग्राव्ण आ वायव्यान्वा
 द्रोणकलशमुत्पत्नीमा नयन्त्यन्वनाशसि प्र वर्त-
 यन्ति यावदेवास्यास्ति तेषं सह पुंवर्गं लोकमेति
 नयन्त्यर्चाऽऽग्नीध्रे जहोति सुवर्गं स्व लोकस्या-
 भिनीर्यै ग्राव्णो वायव्यानि द्रोणकलशमाग्नीध्र
 उप वासयति वि ह्येनै तैर्गृह्णते यत्सहोर्षवासयेदपु-
 वायेत सौम्यर्चा प्र पादयति स्वयां (३) एवैनं
 देवतया प्र पादयत्यादित्याः सदोऽस्यादित्याः सद
 आ सीदेत्याह यथायजुरेतेतद्यजमानो वा एतस्व
 पुरा गोता भवत्येष वो देव सवितः सोम ऊयाह
 सवितृप्रसूत एवैनं देवताभ्यः सं प्र यच्छत्येतस्व
 सोम देवो देवानुपांगा इत्याह देवो ह्येष सन् (४)
 देवानुपैतीदमहं मनुष्यो मनुष्यानिर्त्याह मनुष्यो
 ह्येष सन्मनुष्यानुपैति यदेतद्यजुर्न ब्रूयादप्रजा अप-
 श्रयजमानः स्यात्सह प्रजया सह रायस्पोषेणेत्याह
 प्रजयैव पशुभिः सहेमं लोकमुपावर्तते नमो देवेभ्य
 इत्याह नमस्कारो हि देवानां स्वधा पितृभ्य
 इत्याह स्वधाकारो हि (५) पितृणामिदमहं निव-
 रुणस्य पाशादित्याह वरुणपाशादेव निर्भृक्ष्यतेऽग्ने
 वतपत आत्मनः पूर्वा तनूरादेयेत्याहुः को हि
 तद्वेद यद्वसीयान्त्वे वशं भूते पुनर्वा ददाति न
 वेति ग्रावाणो वै सोमस्य राज्ञो मलिम्लसेना य
 एवं विद्वाग्ग्राव्ण आग्नीध्र उपवासयति नैमं मलि-
 म्लसेना विन्दति (६) ॥

(अथ दत्ते स्वया सन्स्वधाकारो हि विन्दति) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

वैष्णव्यर्चा द्रुत्वा यूपमच्छेति वैष्णवो वै
द्वर्तया यूपः स्वयैवेन देवतयाऽच्छेत्स्यत्यन्यानां
नान्यानुपागामित्याहाति सन्धानेति नान्यानुपे-
त्यर्थाकत्वा परैरविदं परोऽवरेरित्याहावांमध्येन परे-
विन्दति परोऽवरेस्तं त्वा जूपे (१) वैष्णवं देवय-
ज्याया इत्याह देवयज्याये स्येन जूपते देवस्त्वा
सविता मध्वाऽनक्तिस्वत्याह तेजसेवनमनकस्योपधे
त्रायस्वैन स्वधिति भेन हिंसीरित्याह वज्रो वै
स्वधितिः शान्त्ये स्वधितेवृक्षस्य विभ्यतः प्रथमेन
शकलेन सह तेजः परा पतति यः प्रथमः शकलः
परापतेत्तमप्या हरेत्सतेजसम् (२) एवेनमा हंरतीमे
वै लोका यपात्प्रयतो विभ्यति दिवमग्नेण मा
लेसीरन्तरिक्षं मध्येन मा हिंसीरित्याहुिभ्य
एवेनं लोकेभ्यः शमयति वनरूपते ज्ञातवल्शो वि
रोहेत्यावश्येन जुहोति तस्मादावश्येनाद्वृक्षाणां भू-
यांस उन्निष्ठान्ति सहस्रवल्शा वि वयः रुहेमे-
त्याहाऽऽशिर्भवेतामा शास्तेऽनक्षसङ्गम् (३) वृश्वे-
यर्दक्षसङ्गं वृश्वेदधर्दपं यजमानस्य प्रमायुक्
स्याय कामयेताप्रतिष्ठितः स्यादित्यारोहं तस्मै

वर्षा ७३ अनु ३] छान्दोग्यब्रह्मसंहिता ।

(यूपसण्डनाभिधानम्)

बृध्नेदेश वै वनस्पतीनामप्रतिष्ठितोऽप्रतिष्ठित एव
 भवति यं कामयेतापशुः स्यादित्यर्पणं तस्मै
 शुक्राग्रं बृध्नेदेश वै वनस्पतीनामपशुभ्योऽपशुरेव
 भवति यं कामयेत पशुमान्त्स्यादिति बहुपर्णं तस्मै
 बहुशास्त्रं बृध्नेदेश वै (४) वनस्पतीनां पशुभ्यः
 पशुमानेव भवति प्रतिष्ठितं बृध्नेत्प्रतिष्ठाकामस्यैव वै
 वनस्पतीनां प्रतिष्ठितं यः समे भूमे स्वाधोने रुढः
 प्रत्येव तिष्ठति यः प्रत्यङ्मुपनतस्तं बृध्नेत्स हि मेघ-
 न्मुपनतः पञ्चारत्निं तस्मै बृध्नेयं कामयेतोर्पनमु-
 ष्रो यज्ञो नमेदिति पञ्चाक्षरा पञ्चकिः पाङ्क्तो
 यज्ञ उपैनमुत्तरो यज्ञः (५) नमति पञ्चरत्निं प्रति-
 ष्ठाकामस्य पञ्चवा ऋतवं ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठति
 भतारत्निं पञ्चाकामस्य सप्तपदा शकरी पशवः
 शकरी पशुनेवाव रुन्धे नवारत्निं तेजस्कामस्य
 त्रिवृता स्तोमिन् संभितं तेजस्त्रिवृत्तं रुन्धेव भवत्ये-
 कादशारत्निमिन्द्रियकामस्यैकादशाक्षरा त्रिष्टुमि-
 न्द्रियं त्रिष्टुमिन्द्रियाभ्येव भवति पञ्चदशारत्निं
 भ्रातृव्यमतः पञ्चदशो वज्रो भ्रातृव्याभिभूत्यै सप्त-
 दशारत्निं प्रजाकामस्य सप्तदशः प्रजापतिः प्रजा-
 पतेरप्यथा एकविंशत्यरत्निं प्रतिष्ठाकामस्यैक-
 विंशः स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्या अष्टाध्वि-
 षत्युदाक्षरा गायत्री तेजो गायत्री गायत्री यज्ञ-
 मुत्सं तेजसैव गायत्रिया यज्ञमुत्सेन संभितः (६) ॥

(यूपे स्तेनसर्पनससक्तं बहुलाक्षं दुधेदेव के यक्ष

उपेनमुत्तरो यक्ष आपवा एहाचकिंश्चार्तिर्ष ॥३॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां ब्रह्मण्ये तृतीय-
प्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ ब्रह्मण्ये तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

पृथिव्यै स्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वेत्याहुभ्य
एवेनं लोकेभ्यः प्रोक्षति परांश्च प्रोक्षति परांश्चि
हि सुवर्गो लोकः कुरमिव वा एतत्करोति यत्सर्प-
त्यपोऽर्धं नयति शान्तिं यदमर्तीरिव नद्यदूर्ध्वं यजो
यजमानेन यूपः संमितो यावनेन यजमानेन स्तार्क्षी-
मेवास्मिन् यज इधाति (१) पितृणां सदेवमसति
वहिरिव स्तृणाति पितृदेवताः स देवयज्ञिस्तां
यद्वहिरिव स्तृणीयं मित्रयार्तिदेवयो निक्षीतः
स्याद्वहिरिव स्तृणीयं मिनोः स्यामेवेनं मिनोति यूप-
हाकलमवांस्यति सतेजसमेवेनं मिनोति देवस्त्वा
सविता बभूवाऽनक्तिवयोह तेजसेवेनं यमक्ति नृपि-
ण्यलाभ्यस्तवीर्यधीभ्य इति चकार प्रति (२)
मुञ्चति तस्माच्छीरति जीवधयः परल्लुहन्त्यमक्ति
तेजो वा आदये यजमानेनाग्निष्ठाऽग्निः संमिता
यदग्निष्ठाभिममक्ति यजमानेन तेजसाऽभ्यस्तृणा-
न्त्यनपरयास्तृणेक यजमानेन तेजसाऽभ्यस्तृणी-
परि मुक्षत्यपरिदग्मिवास्मिन्तेजो कथ्यते यजिष
स्तमानाऽन्तरिक्षं पूजयेद्देवो लोकान् विदुषे

मनुष्या नोऽन्वार्थविष्णन्तीति ते यूपेन योषयित्वा
 सुवर्गं लोकमायन्तयुवयो यूपेनैवान् प्रार्जानन्तश्च-
 पस्य यूपत्वम् (७) ययूपं मिनोति सुवर्गस्व
 लोकस्य प्रज्ञात्स्मि पुरस्तान्मिनोति पुरस्ताद्धि येज्ञस्य
 प्रज्ञायते प्रज्ञातः हि तयदतिपञ्च आहुरिदं कार्य-
 मासीदिति साध्या वै देवा यज्ञमत्स्यमन्यन्त तान्यज्ञो
 नास्पृशन्तान्ययज्ञस्यातिरिक्तमासीत्तदस्पृशदतिरिक्तं
 वा एतयज्ञस्य यदमायमिं मयित्वा प्रहरत्यतिरिक्त-
 मेतत् (८) यूपस्य यदूर्ध्वं चपाळात्तेषां तद्भा-
 गधेयं तानेय तेन प्रीणाति देवा वै सःस्थिते सोमे
 म सुचोऽहरन्म यूपं तेंऽमन्यन्त यज्ञवेशसं वा इदं
 कुर्म इति ते प्रस्तरः सुचो निष्करणमपश्यन्स्वहं
 यूपस्य सःस्थिते सोमे म प्रस्तरः हरति जुहोति
 स्वरुमयज्ञवेशसाय (९) ॥

(इषाति पाषुचा समर्थवेधमित्युर्जेन)

विधेर्षा यूपत्वमतिरिक्तमेतद्दि-

र्षत्वारिश्चञ्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठादके तृतीय-
 प्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठादके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

साध्या वै देवा अस्मिँल्लोक आसन्नान्यत्किंचन
 मिषत्तेऽग्निमेवाग्नये मधायाऽलभन्त न संन्यदा-
 लम्भ्यमविन्दन्ततो वा इमाः प्रजाः प्रार्जानन्त

(अग्निमन्थनामिधानम्)

यदग्नावग्निं मथित्वा प्रहरति प्रजानां प्रजननाय रुद्रो
 वा एष यदग्निर्यजमानः पशुर्यत्पशुमालभ्याग्निं
 मन्येद्भद्राय यजमानम् (१) अपि दध्यात्प्रमायुकः
 स्यादथो सत्त्वाद्भुरग्निः सर्वा देवता हविरेतयत्पशु-
 रिति यत्पशुमालभ्याग्निं मन्यति हव्यायेवाऽऽसं-
 ज्ञाय सर्वा देवता जनयत्युपाकृत्यैव मन्थ्यस्तज्ञे-
 वाऽऽलब्धं नेवानालब्धमग्नेर्जनित्रं मसीत्याह्वाग्नेर्हो-
 तज्जनित्रं वृषणौ स्य इत्याह वृषणौ (२) होता-
 वृषश्चस्थायुरसीत्याह मित्युनत्वाय घृतेनाक्ते वृषणं
 दधात्यामित्याह वृषणं होते दधाते ये अग्निं
 मायत्रं छन्दोऽनु प्र जायस्वेत्याह छन्दोभिरेवैनं प्र
 जनयत्यग्नये मन्थ्यमानायानु ब्रूहीत्याह सावित्री-
 भूचमन्वाह सवितुप्रसूत एवैनं मन्थति जातायानु
 ब्रूहि (३) प्रह्वियमानायानु ब्रूहीत्याह काण्डेकाण्ड
 एवैनं क्रियमाणे समर्थयति गायत्रीः सर्वा अन्वाह
 गायत्रच्छन्दा वा अग्निः स्वेनैवैनं छन्दसा समर्थ-
 यत्यग्निः पुरा भवत्यग्निं मथित्वा प्र हरति तो
 संभवन्तौ यजमानमाग्निं स भवन्तो भवन्त नः
 समन्तावित्याह शान्त्यै प्रहृत्य जुहोति जाताये-
 वास्मा अन्नमपि दधात्याग्नयेन जुहोत्येतद्वा अग्नेः
 प्रियं धाम यदाग्न्यै प्रियेणैवैनं धाम्ना समर्थयत्यथो
 तेजसा (४) ॥

(यजमानवाह वृषणौ जातायानु ब्रूह्य-)

हादश च ।

(पशुनियोजनम्.)

इति ऋग्वेदसंस्कृतचरित्रसंहितायां चतुर्थेऽध्याये
तृतीयपत्रके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ यज्ञादके तृतीयपत्रादके ऋग्वेदोऽनुवाकः ।)

इमे स्वेतिं वरिहरा दंत इच्छते इव होष यो
यजत उपवीरसीरयाहोप होनानाकरोत्युषो देवान्दे-
वविर्विशः प्रागुरित्याह देवीहोता विशः सतीदेवावुप-
यन्ति बह्नीकृशिन इत्याह त्विजो वै बह्वय उज्जिजस्त-
स्मादेवमाह बृहस्पते धारया वसुनीति (१)
आह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै पशुनव-
रुध्मे हव्या ते स्वदन्तामित्याह स्वदर्पत्येवेनान्देवं
त्वद्वर्षसु रण्वेयाह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां
रूपकद्रुपमेव पशुर्षु दधाति रेवती रमण्वमित्याह
पशवो वै रेवतीः पशुनेवास्मै रमयति देवस्य त्वा
सवितुः प्रसव इति (२) रक्षनामा इजे प्रसूत्या
अश्विनोषां हव्यामित्याह अश्विनो हि देवानां मज्ज्युं
आस्ती पुष्पो हस्तीत्यामित्याह यस्यां क्रतस्य
त्वा देवहविः पाशेनाऽऽरंभ इत्याह सत्यं वा क्रत-
सत्येनैवैनमुतेनाऽऽरंभतेऽक्षया परि हरति वध्य-
हि प्रत्यञ्जं प्रतिमुञ्चन्ति न्यार्जस्य धर्मां मानुषानिति
नि मुञ्चति धृत्या अहम्यः (३) त्वोषधीभ्यः
प्रोक्षामीत्याहाहभ्यो होष ओषधीभ्यः संमन्त्रति
यत्पशुराशं प्रेरुत्सीत्याहोप खंषां प्राताः यो मेधा-
याऽऽरभ्यते स्वाचं चित्सदेवः हव्यमापो देवीः

(सामिधेन्यामभिधानम्)

स्वर्दत्तेन मित्याह स्वर्दयत्येवैनमुपरिष्ठात्प्रोक्षत्सुपरि-
 ष्ठेवैनं मेध्यं करोति पाययत्यन्तरत् एवैनं मेध्यं
 करोत्यवस्तादुपौक्षति सवन्त एवैनं मेध्यं करोति
 (४.) ॥

(वसुनीति प्रसव इत्यद्वयोऽन्तरत्
 एवैनं दशं च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठादके
 तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठादके तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अग्निना वै होवा देवा असुरानभ्यमवज्रस्ये
 समिध्यमानायानुं ब्रहीत्याह भ्रातृव्याभिमृत्यै
 समदक्ष सामिधेनीरन्वाह समदक्षः प्रजापतिः
 प्रजापतिरप्ययं समदक्षान्वाह द्वादश माताः
 पञ्चतवः स संवत्सरः संवत्सरं प्रजा अनु प्र जा-
 यन्ते प्रजानां प्रजननाय देवा वै सामिधेनीरनुष्य
 यक्षं नान्वपश्यन्तः प्रजापतिस्तृष्णीमांशारय (१)
 अतः प्रजापतौ वै देवा यज्ञमन्वपश्यन्तृष्णी-
 मांशारमांशारयति यज्ञस्यानुं स्यात्वा असुरेषु वै
 यज्ञं अंशति देवास्तृष्णी* होमेनावृजत मन्तृष्णी-
 मांशारमांशारयति भ्रातृव्यस्यैव तपसं ईश्वरके परि-
 धीन्तं मांशं पुनात्येवैनाम्निभिः सं मांशं व्या-
 बुद्धि यज्ञोऽथो रक्षसामपहरे द्वादश सं पंचमो
 द्वादश (२) माताः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणात्यथो

संवत्सारमेवास्मा उप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य
 समंष्ट्यै शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाधारोऽग्निः
 सर्वा देवता यदाधारमाधारयति शीर्षत एव
 यज्ञस्य यजमानः सर्वा देवता अर्चयेत् रुध्रे शिरो वा
 एतद्यज्ञस्य यदाधार आत्मा पञ्चराधारमाधारं पञ्च
 समनक्त्यात्मज्ञेय यज्ञस्य (३) शिरः प्रति
 दधाति सं ते प्राणो वायुना गच्छतामित्याह
 वायुदेवस्यो वै प्राणो वायवेवास्व प्राणं जुहोति
 सं यजेन्नैरजानि सं यजयेतिराक्षिपेत्याह यज्ञपति-
 मेवास्वाऽऽशिषं गमयति विश्वरूपो वै स्वाह उप-
 रिष्ठात्पशुमन्धेवभीक्ष्णस्मादुपरिष्ठात्पशोर्नावः यन्ति
 यदुपरिष्ठात्पशुः समनक्ति मेध्यमेव (४) एनं
 करोत्युत्थिर्जो युणीते छन्दारूपेण युणीते सप्त
 युणीते सप्त आम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त
 छन्दास्सुभयस्याथरुद्ध्या एकादश प्रयजान्यजति
 दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशो यावन्निव
 पशुस्तं प्र यजति वषामेकः परिं शय आत्मैवाऽऽ-
 त्मानं परिं शये वज्रो वै स्वयित्तिर्ब्रह्मो यूपशकलो
 घृतं संलु वै देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नन्घृतेनाक्तो
 पशुं नयिष्यामित्याह वज्रेणैवेनं वशं कृत्वाऽऽ
 र्छमते (५) ॥

(आधारं पश्यन्ते द्वादशाऽऽनन्ते यज्ञस्य)

(मेध्यमेव संलु वा अष्टादश च)

(पञ्चर्हिषनामिचान्नम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चाष्टके
तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

पर्यग्निं करोति सर्वहुतमेवेनं करोत्यस्कन्दाया-
स्कन्जं हि तद्यद्वधुतस्य स्कन्दति बिः पर्यग्निं क-
रोति अथावृद्धिं यज्ञोऽथो रक्षसामर्पहत्यै ब्रह्मवादिनो
वदन्त्यन्वारभ्यः पञ्चाश्नान्वारभ्याश्च इति मृत्यवे
वा एष नीयते यत्पञ्चस्तं यदन्वारमेत प्रमायुको
यजमानः स्यादथो खल्वाहुः सुवर्गाय वा एष
लोकार्यं नीयते यत् (१) पञ्चरिति यज्ञान्वारमेत
सुवर्गाल्लोकायजमानो ह्येते वपाश्रपणीभ्याम-
न्वारभते तज्जेवान्वारब्धं नेवान्न्वारब्धमुप प्रेष्य
होतृहव्या देवेभ्य इत्याहेपितश्च हि कर्म क्रियते
रेवंतीर्यज्ञपतिं प्रियधाऽऽ विंशतेत्याह यथायजुरेवेत-
दग्निना पुरस्तादिति रक्षसामर्पहत्यै प्रथिव्याः संपृचः
पाहीति बर्हिः (२) उपास्पत्यस्कन्दायास्कन्जं हि
तद्यद्बर्हिषि स्कन्दत्यथो बर्हिषदमेवेनं करोति पराज्ञा
वर्ततेऽध्वर्युः पशोः संज्ञप्यमानात्पञ्चभ्य एव तान्नि
हुनन्त आत्मनोऽन्नामस्काय गच्छति अयं प्रपञ्चाना-
मोति य एवं वेद पञ्चाल्लोका वा एषा प्राच्यदानी-
यते यत्पत्नी नमस्त आतानेत्योहाऽऽदित्यस्य वै
स्वमर्याः (३) आतानास्तेभ्य एव नमस्करोत्यनवा
प्रेहीत्याहु भ्रातृव्यो वा अवा भ्रातृव्यापनुत्यै घृतस्य

कृत्वा मनु सह प्रजया सह रायस्पोषेणेत्याहाऽऽ-
शिर्षमेवेतामा शास्त आपो देवीः शुद्धायुष इत्या-
ह यथायज्ञरेवेतत् (४) ॥

(लोकार्थं नीचवे यज्ञहीं रायर्षः

सप्तविंशत्यम्) ।

इति कृष्णयज्ञवेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके तृतीय-
प्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

पशोर्वा आलभ्यस्व प्राणाञ्छमृच्छति वाक्
आ प्यायतां प्राणस्त आ प्यायतामिर्याह प्राणेभ्यं
एवास्म शृचंर शमयन्ति सा प्राणेभ्योऽधि पुथिदीर
शृक्प्र विंशति शमहोभ्यामिति नि नवत्यहोरात्रा-
भ्यामेव पुथिभ्ये शृचंर शमयत्योपधे प्रायस्वीनर
स्वधिते मेनंर हिंसीरित्याह शओ वे स्वधितिः
(१) शान्त्यै पार्श्वत आ ष्यच्छति मध्यतो हि
मंनुष्या आ ष्यच्छन्ति तिरश्चीनमा ष्यच्छत्यनुची-
नर हि मंनुष्या आ ष्यच्छन्ति ग्यावृरुदे रक्षसां
भागोऽस्तीति स्वविमतो बहिरिक्त्वाऽपास्वत्यस्वैव
रक्षांरसि निरवववत इत्यहुर रक्षोऽधमं तमो
तथापि योऽस्मान्नेष्टि यं यं ययं द्विप्स इत्याह द्वी
वाव पुर्कषी यं चैव (२) द्वेष्टि ययैनं द्वेष्टि तान्नु-
मावेयमं तमो ययमीये त्वेति वषामुत्तिद्वीच्छति

(वेपथीनामिधानम्)

इव हो॒र यो यज॑ते यद्व॒प॒तु॒न्या॒हु॒त्रोऽस्व॑ प॒शू॒न्धा॒तुकः॑
 स्या॒द्य॒धो॒र्ष॒तु॒न्या॒दय॑ता स्या॒द्य॒न्य॒यो॒प॒तु॒ण॒स्य॒न्य॒या न
 धृ॒त्ये धृ॒तेन॑ यावा॒पृथि॒वी प्रो॒ज्वा॒यामि॒त्याह॑ यावा॒पृ॒थि॒वी ए॒व र॑से॒नान॒क॒स्य॒च्छि॒न्नः (३) रा॒यः सु॒वीर॑
 इ॒त्याह॑ य॒याप॒जुरे॒वेत॑त्कुर॒मि॒व वा ए॒तत्क॑रोति यद्व॒प॒
 तामु॒त्ति॒द॒र॒य॒र्ज॒न्तरि॑क्ष॒मान्बि॒ही॒त्याह॑ शान्॒त्यै प्र वा
 ए॒षोऽस्मा॒हो॒का॒च्य॒य॒वते॑ यः प॒शून् धृ॒त्ये न॒ीय॑मान॒म॒न्वा॒र॒मते॑ व॒पा॒ध॒र्ष॒णी पु॒नर॑न्वा॒र॒मते॑ऽस्मि॒न्ने॒व लो॒के
 प्र॒ति ति॒ष्ठ॒त्य॒ग्नि॒ना पु॒र॒स्ता॒देति॑ रक्ष॒साम॑प॒ह॒त्या अ॒थो
 दे॒वता॑ ए॒व इ॒ष्ये॒व (४) अ॒न्वे॒ति ना॒न्त॒म॒म॒ङ्गा॒र॒मति॑
 ह॒रे॒ध॒द॒न्त॒म॒म॒ङ्गा॒र॒मति॑ ह॒रे॒दे॒वता॑ अ॒ति म॒ध्ये॒त
 वा॒यो बी॒हिं स्तो॒का॒नामि॒त्याह॑ तस्मा॒द्वि॒म॒काः स्तो॒का
 अ॒व॒ प॒य॒न्तेऽग्रं॑ वा ए॒तत्प॑शू॒नां यद्व॒पाऽअ॒मो॒ष॒धी॒नां
 ब॒हि॒र॒ग्रे॒णी॒वा॒ग्र॒* स॒म॒धं॑य॒त्यथो॑ ओ॒ष॒धी॒न्वे॒व प॒शू॒
 अ॒ति ठा॒प॒यति॑ स्वा॒हा॒कृ॒ती॒भ्यः प्रे॒ष्ये॒त्याह॑ (५)
 य॒ज्ञ॒स्य॑ स॒मि॒ष्ठ॒वे प्रा॒णा॒पा॒नौ वा ए॒तौ प॑शू॒नां यत्पृ॒
 ष॒दा॒ज्य॒मा॒त्मा व॒पा पृ॒ष॒दा॒ज्य॒म॒मि॒धार्च्यं॑ व॒पाम॑मि
 धा॒र॒य॒त्या॒त्म॒न्ने॒व प॑शू॒नां प्रा॒णा॒पा॒नौ द॑धाति॒ स्वा॒हो॒
 ध्व॑न॒मसं॑ मा॒कृतं॑ ग॒च्छ॒तमि॒त्याहो॒ध्व॑न॒मा ह॒ स्म॒ ये
 मा॒कृ॒तो दे॒वानी॑ व॒पा॒ध॒र्ष॒णी प्र॑ ह॒रति॑ ते॒नै॒वने॑ प्र
 ह॒रति॑ बि॒भृ॒षी॑ प्र॑ ह॒रति॑ तस्मा॒द्वि॒ष्व॒ञ्चौ प्रा॒णा॒पा॒नौ (६)॥

(अथ दानाभिधानम्)

(स्वर्धित्येवाच्छिञ्जी हन्येनेत्येताह पदपूर्वत्वारिश्चत्वं)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठादके
तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठादके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

पशुमालभ्य पुरोडाशं निर्वपति समेधमेवेनमा
लमते वपया प्रचये पुरोडाशेन न चरत्वर्ये
पुरोडाशं ऊर्जमेव पशुना मध्यतो दधात्यथो
पशोरेव छिद्रमपि दधाति वृषदाभ्यस्योपहत्य त्रिः
पृच्छति शतश्वी ३ः क्षमितरिति त्रिपत्या द्वि देवा
योऽशूतश्शतमाहु स एनसा प्राणापानी वा एतौ
पशुनाम् (१) यत्पृषदान्यं पशोः सलु वा
आलब्धस्य हृदयमात्माऽभि समेति यत्पृषदाभ्येन
हृदयमभिधारयत्मात्मज्ञेव पशुना प्राणापानी दधाति
पशुना वै देवाः सुवर्गं लोकमाचन्तेऽमन्यन्त मनु-
ष्या नोऽन्धाभविष्यन्तीति तस्य शिरश्छिस्त्वा मेधं
प्राक्षारयन्तस्य प्रक्षोऽभचत्तप्रक्षस्य प्रक्षत्वं यत्प्रक्ष-
शात्सोत्तरवाहिर्भवति समेधस्यैव (२) पशोरव यति
पशुं वै द्वियमाणश्च रक्षास्त्वन् सधन्तेऽन्तरा यूपं
चाऽऽहवनीयं च हरति रक्षसामपहत्यै पशोर्वा
आलब्धस्य मनोऽप्यं क्रामति मनेतायै हविषोऽव-
दीयमानस्यानुं ब्रूहीत्याहु मन एवास्याव कन्ध ए-
कादशावदानान्यव यति दश वै पशोः प्राणा
आत्मैकादशो यावनेव पशुस्तस्याव (३) यति

(अवदानाभिधानम्)

हृदयस्याग्नेऽव्ययं यत्तथै जिह्वाया अथ वक्षोऽतो यद्वै
हृदयेनाभिगच्छति तज्जिह्वया वदति यज्जिह्वया
वदति तदुरसोऽधि निर्वदत्येतद्वै पशोर्यथापूर्वं
यस्यैवमवदाय यथाकाममुत्तरेषामवयति यथापूर्वं-
मेवास्य पशोरवचं भवति मध्यतो गुदस्याव यति
मध्यतो हि प्राण उत्तमस्याव यति (४) उत्तमो
हि प्राणो यदीतरं यदीतरमुभयमेवाजामि जायमा-
नो वै ब्राह्मणास्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषि-
भ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनुणो
यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी तदवदानैरेवाव दय-
ते तदवदानानामवदानत्वं देवासुराः संयत्ता आस-
न्ते देवा अग्निमब्रुवन्त्वया वीरेणामुरानामि भवामे-
ति (५) सोऽब्रवीद्दुरं वृणे पशोरुद्धारमुद्धरा इति स
एतमुद्धारमुद्धरत दोः पृथार्थस्य गुदं मध्यतः
ओषिं जघनावस्य ततो देवा अभवन्पराऽसुरा
यत्पञ्चङ्गाणां समवयति भ्रातृव्यामिमूर्ये भवत्या-
त्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवत्यक्षयाऽव यति
तस्मादक्षया पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै
(६) ॥

(एतौ पशुनाः समेवस्यैव वस्वावोचनस्यावः)

अदीति पञ्चरत्नारिश्चक) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठादिके
तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ स्वाहमे तृतीयवपाठक पञ्चावसोऽनुवाकः ।

मेदेसा जुचौ श्रोणोति मेदोरूपा वे पशवो
 रूपमेव पशुपुं दधाति युवज्वधाय श्रोणोति रसो
 वा एव पशुनां यद्य रसमेव पशुपुं दधाति पाम्भ्वेन
 वसाहोमे प्रयोति मध्यं वा एतत्पशुनां यत्पाम्भ्वं
 रस एव पशुनां पशुसा यत्पाम्भ्वेन वसाहोमे प्रयोति
 मध्यत एव पशुनां रसं दधाति अग्निं (१) वा
 एतत्पशुं परस्मिन्पयन्त्यैन्द्रः सलु वे देवतया प्राण
 ऐन्द्रोऽपान ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे नि देव्यादि-
 त्पाह प्राणापानावेव पशुपुं दधाति देवं त्वष्टर्भूरिं
 ते स र समेतिवित्पाह त्वाहा हि देवतया पशवो विपु-
 रूपा यत्सलक्षमाणो मयथेत्याह विपुरूपा ह्येते सन्तः
 सलक्षमाण एताहि भवन्ति देवमा यन्तम् (२)
 अथसे सत्सायोऽनु त्वा माता पितरो मङ्गित्वा-
 हानुमतमेवेनं मात्रा पित्रा सुवर्गं लोकं गमयत्य-
 ध्वं वं वसाहोमे जुहोत्यसौ वा अर्धर्ध इयमर्धर्च इमे
 एव रसेनामक्ति विशो जुहोति दिशो एव रसेनाम-
 कत्यथो विरम्य एवोजं र सप्तमव कन्धे प्राणापानौ
 वा एतौ पशुनां यत्पृष्टाज्यं वानस्पत्याः सलु (३)
 वे देवतया पशवो यत्पृष्टाज्यस्योपहृत्याऽऽह वन-
 स्पतपेऽनु जुहि वनस्पतये प्रेप्येति प्राणापानावेव
 पशुपुं दधात्यन्यस्यान्यस्य समवत्त र समवद्यति
 तस्मात्पानारूपाः पशवो युष्मोप सिञ्चति रसो वा
 एव पशुनां यद्य रसमेव पशुपुं दधातीदामुप हयते

(अनुयाजकथनम्)

पशवो वा दश पशनेवोर्ष ह्यपते चतुरर्ष ह्यपते
(४) चतुर्षपादो हि पशवो यं कामयेतापशुः स्यादि-
त्यमेदस्कं तस्मा अद् दध्वाग्नेदोरूपा वै पशवो
रूपेणैवेनं पशुभ्यो निर्धजितपशुरेव भवति यं काम-
येत पशुमान्तस्यादिति मेदस्वत्तस्मा आ दध्वाग्ने-
दोरूपा वै पशवो रूपेणैवास्यै पशुनर्ष कथे पशुमा-
नेव भवति प्रजापतिर्यज्ञमसृजत स आग्नेम् (५)
पुरस्तादसृजत पशुं मध्यतः पृषदान्यं पश्चात्तस्मा-
दाग्नेन प्रयाजा दग्धन्ते पशुना मध्यतः पृषदाग्ने-
नानूयाजास्तस्मादितन्मिथमिव पश्चात्सृष्ट* ह्येकाद-
शानूयाजान्मध्यजति दश वै अशोः प्राणा आत्मेका-
दशो यावानेव पशुस्तमनु यजति अन्ति वा एतत्पशुं
यत्संज्ञपथन्ति प्राणापानौ सत्तु वा एतौ पशुनां
यत्पृषदाग्नें यत्पृषदाग्नेनानूयाजान्मध्यजति प्राणाया-
नावेष पशुर्ष दधाति (६) ॥

(अन्ति यन्तं सत्तु चतुरर्ष ह्यपत आग्नें यन्तं-

पदाग्नेन पदं च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठादिके
तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वात्साङ्गास्तुभ्यो वै तर्जनाग्निं वैजम्बवां प्रथिग्नैः सध्वा इने तेत्तज्जिना
वर्धेति पशोः पशुमात्रम् मेदता कुचानेकादश ॥ ११ ॥

वात्साङ्गादेवानुवेदिं मुञ्चति महिषमोजाय वर्धेति पशुमा-
त्रम् चतुर्षपादो द्विषष्टिः ॥ १२ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठादिके-

तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठादिके चतुर्थः प्रपाठकः)

:(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) :

हरिः ॐ ।

यहैन वै प्रजापतिः प्रजा अंसजत ता उपयद्वाभि-
रेवासृजत यदुपयजं उपयजति प्रजा एव तद्यज-
मानः सृजते जघनाधादिर्वायति जघनाधाद्दि प्रजाः
प्रजायन्ते स्थविमतोऽर्वायति स्थविमतो हि प्रजाः
प्रजायन्तेऽर्वाभिन्दध्रुव वायति प्राणानामसंमिदाय न
पर्योव्रतयति यत्पर्योव्रतयेद्ददाव्रतः प्रजा ग्राहकः
स्वात्समर्द्र गच्छ स्वाहेत्याह रेतः (१) एव
तद्व्यात्यन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेत्याहान्तरिक्षेणैवास्मै
प्रजाः प्र जनयत्यन्तरिक्षं सन्तु प्रजाः प्रजायन्ते
वेषं संचितारं गच्छ स्वाहेत्याह सचितप्रसूत ए-
वास्मै प्रजाः प्र जनयत्यहोरात्रे गच्छ स्वाहेत्या-
हाहोरात्राम्यभिवास्मै प्रजाः प्र जनयत्यहोरात्रे सन्तु
प्रजाः प्रजायन्ते मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा (२)
इत्याह प्रजास्वेव प्रजातासु प्राणापानौ दधाति
सोमं गच्छ स्वाहेत्याह सोम्या हि देवताया प्रजा
यद्वा गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव सक्षिपाः करोति
छन्दांसि गच्छ स्वाहेत्याह प्रजासो वै छन्दांसि

(वसतीवर्षमिधानम्)

पशुनेवाव हन्धे यावापृथिवी गच्छ स्वाहेत्याह
प्रजा एव प्रजाता यावापृथिवीभ्यामुभयतः परि
गृह्णाति नमः (३) दिव्यं गच्छ स्वाहेत्याह
प्रजाभ्य एव प्रजाताभ्यो वृष्टिं निषच्छत्याग्निं वै-
श्वानरं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव प्रजाता
अस्यां प्रति छापयति प्राणानां वा एषोऽव यति
योऽवयति गुदस्य मनो मे हार्दि यच्छेत्याह
प्राणानेव यथास्थानमुप द्रयते पशोर्वा आलक्ष्यस्य
हृदयं शुर्गच्छति सा हृदयशूलम् (४) अभि
समेति यत्पृथिव्याः हृदयशूलमुद्वासयत्पृथिवी
शुचाऽर्पयेद्यद्वर्षः शुचाऽर्पयेच्छुष्कस्य चाऽऽ-
र्द्रस्य च संधावुद्वासयत्युभयस्य शान्त्यै यं द्विष्यात्
ध्यायेच्छुचैर्वै नमर्षयति (५) ॥

(रेवो मित्रावरुणो गच्छ स्वाहा नमो

हृदयशूलं ह्वानिश्छाच) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

देवा वै यज्ञमाग्नीध्रे व्यमजन्त ततो यदत्य-
शिष्यत तदब्रुवन्वसंतु नु न इदमिति तद्देसती-
वरीणां वसतीवरित्वं तस्मिन्प्रातर्न सप्तशक्नुवन्त-
द्वन्सु प्रावेक्ष्यन्ता वसतीवरीरभवन्वसतवरीर्गृह्णाति

यज्ञो वै वसतीवरीयज्ञमेवाऽऽरभ्य गृहीत्वोप वसति
यस्यागृहीता अमि निम्नोचेदनारब्धोऽस्य सुहः
स्यात् (१) यज्ञं पि च्छिन्त्यान्व्योतिष्या वा गृही-
याद्धिरण्यं वाऽवधाय सङ्काणामेव गृह्णाति यो
वा ब्राह्मणो बह्वयाजी तस्य कम्भ्यानां गृह्णीयात्स
हि गृहीतवसतीवरीको वसतीवरीगृह्णाति पक्षवो वै
वसतीवरीः पक्षनेवाऽऽरभ्य गृहीत्वोप वसति यदे-
न्वीपं तिष्ठन्गृह्णीयाज्जिर्मागृका अस्मात्पक्षवः स्युः
प्रतीपं तिष्ठन्गृह्णाति प्रतिरुच्येवास्मै पशून्गृह्णा-
तीन्द्रः (२) वृत्रमहन्सो १५षोऽभ्याश्रियत तासां
यन्मेध्यं यज्ञिषः सदेवमासीत्तदत्थमुच्यत ता बह-
न्तीरभवन्बहन्तीनां गृह्णाति या एव मेध्या यज्ञियाः
सदेवा आपस्तासामेव गृह्णाति नान्तमा बहन्ती-
रतीयाद्यदन्तमा बहन्तीरतीयाद्यज्ञमति मन्येत न
स्थाधराणां गृह्णीयादरुणगृहीता वै स्थाधरा
यस्याधराणां गृह्णयात् (३) वरुणेनास्म यज्ञं
ग्राहयेद्यहै दिवा भवत्यपो राज्ञिः प्र विंशति
तस्मात्ताव्वा आपो दिवा दहथे यज्ञकं भवत्यपोऽहः
प्र विंशति तस्माच्चन्द्रा आपो नक्तं दहथे छायायै
चाऽऽतपेतश्च संधौ गृह्णात्यहोरात्रयोरेवास्मै वर्षं
गृह्णाति हविष्मतीरिमा आप इत्याह हविष्मता-
नामेव गृह्णाति हविष्माः अस्तु (४) सूर्य इत्याह
सङ्काणामेव गृह्णात्यनुहमा गृह्णाति वाग्वा
अनुष्टुप्वाचैवैनाः सर्वया गृह्णाति चतुष्पदयर्वा

(सोमोपावहरणकथनम्)

गृह्णाति त्रिः सादयति सप्त सं पश्यन्ते मन्त्रं वा
शर्करा पशवः शर्करा पशून्वाव रुन्धेऽस्मै वै
लोकाय गाहंपत्य आ धीयतेऽमुष्मां आहवनीयो
यद्गाहंपत्य उपमादयेदस्मिँल्लोके पशुमान्स्पाद्यद्गा-
हवनीयेऽमुष्मिन् (५) लोके पशुमान्स्पाद्यद्म-
योरुप सादयत्युभयो रेवैनं लोकयोः पशुमन्तं
करोति सवन्तः परि हरति रक्षंसामपंहत्या इन्द्राग्नि-
योर्भागधेयीः स्येत्साह यथायजुरेवैतदाग्नीध्र उप
वासययेतद्वै यज्ञस्यापराजितं यदाग्नीध्रं यदेव
यज्ञस्यापराजितं तदेवेना उप वासयति यतः
स्तत्तु वै यज्ञस्य विर्ततस्य न क्रियते तदनु यज्ञश्च
रक्षाश्चैवं चरन्ति यद्वर्हन्तीनां गृह्णाति क्रियमा-
णमेव तद्यज्ञस्य शये रक्षमामर्नन्ववचाराय न ह्येता
ईलयन्त्या तृतीयसवनात्परि शेरे यज्ञस्य
संतत्ये (६)

(स्पादिन्द्रो गृह्णाति सवपुष्मिन्क्रियते

यद्विंशतिथि ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठादके
चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठादके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवादिनां वदन्ति स त्या अर्ध्वर्युः स्पाद्यः
सोममुपावहरन्तसर्वाभ्यो देवताभ्य उपावहरेदिति हृदे
त्वेत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति मनमे त्वेत्याह

पितृभ्य एवैतेन करोति दिवे त्वा सूर्योऽथ त्वेत्याह
 देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवैन
 सर्वाभ्य उपायंहरति पुरा वाचः (१) प्रवदितोः
 प्रातरनुपाकमुपाकरोति यावत्थेव वाक्कामयं रुन्धेऽ-
 पोऽग्नेऽभिष्याहरति यज्ञो वा आपो यज्ञमेवाभि
 वाचं वि सृजति सर्वाणि छन्दाः स्पन्वाह पशवो वै
 छन्दोऽस्ति पशुनेवायं रुन्धे गायत्रिया तेजस्कामस्य
 परि दध्वाञ्जिघृक्षेन्द्रियकामस्य जगत्था पञ्चकामस्या-
 नुष्टुभां प्रतिष्ठाकामस्य पङ्कत्या यज्ञकामस्य विरा-
 जाऽग्निकामस्य शुणोत्वक्किः सविधा इवम् (२)
 म इत्याह सवितुं प्रसूत एव देवताभ्यो निवेद्यापोऽच्छे-
 त्यप इष्य होतरित्यहिषितः हि कर्म क्रियते मैत्रा-
 वरुणस्य चमसाध्वर्यवा द्रवेत्याह मित्रावरुणौ वा
 अपां नेतारौ ताभ्यामेवैना अच्छेति देवैरिपो अपां
 नपादित्याहाऽऽहुत्येवैना निष्कार्यं गृह्णात्यथो हवि-
 ष्ततानामेवाभिषृतानां गृह्णाति (३) कार्ष्णिंरसी-
 त्याह शमलमेवाऽऽसामपे प्लावयति समुद्रस्य
 वोऽक्षित्या उज्जय इत्याह तस्मादद्यमानाः पीयमाना
 आपो न क्षीयन्ते योनिर्वै यज्ञस्य चारवांलं यज्ञो
 वसतीवरीहोतृचमसं च मैत्रावरुणचमसं च स
 स्पश्ये वसतीवरीर्न्यानयति यज्ञस्प सथोनिस्वा-
 यायो स्वादेवैना योनेः प्र जनयत्यध्वर्योऽवेरपाः
 इत्याहोतेर्मनञ्जमुकतेमाः पश्येति वावैतदाह यथ-
 मिष्टोमो जुहोति ययुक्थ्यः परिधौ नि माहि

(सौमिन्मानकथनम्)

यथातिरात्रो यजुर्वेदं प्र पद्यते यज्ञकृतुनां व्यावृत्तये

(४) ॥

(वाचो हवंपमिर्धृतानां गृह्णात्युत पश्वविःशतिभः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाहके

चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाहके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रमव इति प्रवाणमा दत्ते
प्रमत्या अश्विनोर्वाहुभ्यामित्याहुः अश्विनौ हि देवाना-
मध्वर्यु आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याहु यत्थै प-
शवो वै सोमो व्यान उपाः सुसर्वेनो यदुपाः सुस-
र्वेनममि मिमीति व्यानमेव पशुषु दधातीन्द्राय
त्वेन्द्राय त्वेति मिमीत इन्द्राय हि सोम आहुयते
पञ्च छत्थो यज्ञपा मिमीते (१) पञ्चाक्षरा पशुक्तिः
पाशुक्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे पञ्च छत्थस्तुष्णीं
दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराडञ्जं विराड्विराजे-
वाजाद्यमव रुन्धे श्वाभाः स्य वृत्रतुर इत्याहिष वा
अपाः सोमपीयो य एवं वेद नाप्स्यातिमोच्छंति
यत्ते सोम दिवि ज्योतिरित्याहिम्भ एवेनम् (२)
लोकेभ्यः सं भरति सोमो वै राजा दिशोऽभ्य-
ध्यायत्स दिशोऽनु प्राविशत्प्रागपागुर्वंगधरागित्याह
दिग्भ्य एवेन स भरत्यथो दिश एवास्मा अव
रुन्धेऽन्व नि प्वरेत्याह कामुका एन स्रियो भ-
वन्ति य एवं वेद यत्ते सोमादोभ्य नाम जागृवीति

(उपोऽग्रमहकधनम्)

(३) आहुष वै सोमस्य सोमपीथो य एवं वेद
न सौम्यामार्तिमाच्छेति ध्वन्ति वा एतत्सोमं यद-
मिषुष्वन्त्यश्शून्यं गृह्णाति आर्यत एवेनं प्राणा
वा अश्शवः पञ्चवः सोमोऽश्शन्पुनरपि सृजति
प्राणानेव पञ्चपुं दधाति द्वौद्वावपि सृजति तस्मा-
द्द्वौद्वा प्राणाः (४)

(यक्ष्णेषा विधीत एनं जागृवीति

चतुर्थस्वारिशास्त्र) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

प्राणो वा एष यदुपाश्शुयैदुपाश्श्वंवा अहो
गृह्णन्ते प्राणमेवानु प्र यन्त्यरुणो ह स्माऽऽहोपवेदिः
प्रातःसर्वन एवाहं यज्ञश्च सश्च स्थापयामि तेन ततः
सश्चस्थितेन चरामीत्यष्टौ कृत्योऽग्रेऽभि पुणोत्यष्टा-
क्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसर्वनं प्रातःसर्वनमेव
तेनाऽऽग्रेत्येकादश कृत्यो द्वितीयमेकादशाक्षरा
त्रिष्टुप्त्रैष्टुभं माध्यंदिनं (१) सर्वनं माध्यंदिनमेव
सर्वनं तेनाऽऽग्रेति द्वादश कृत्यस्तृतीयं द्वादशाक्षरा
जगती जागतं तृतीयसर्वनं तृतीयसर्वनमेव तेना-
ऽऽग्रेत्येताश्च वाय स यज्ञस्य सश्चस्थितिमुवाचा-
स्केन्द्रायास्केचश्च हि तद्यज्ञस्य सश्चस्थितस्य

(उपाध्वप्रत्ययनम्)

स्कन्दस्यथो सस्वाहुर्गायत्री वाव प्रातःसवने
 नातिवाद इत्यनतिवादुक एनं प्रातृष्यो भवति य
 एवं वेद् तस्मादृष्टायेष्टौ (२) कृत्वोऽमिपुत्थं
 ब्रह्मवादिनो वदन्ति पवित्रं वन्तोऽन्वे ग्रहा
 गृह्यन्ते किंपवित्र उपाध्वरिति वाक्पवित्र इति
 ज्ञयाद्वाचस्पतये पवस्व वाजिभिर्याह वाचैवेमं
 पवयति वृष्णो अशुभ्यामित्याह वृष्णो ह्येतावदशु
 यो सोमस्य गर्भस्तिपूत इत्याह गर्भस्तिवा
 ह्येनं पवयति देवो देवानां पवित्रं मसीत्याह
 देवो ह्येषः (३) सन्देवानां पवित्रं येषां भागोऽस्ति
 तेभ्यस्त्वेत्याह येषां ह्येष भागस्तेभ्य एनं
 गृह्णाति स्वाकृतेऽसीत्याह प्राणमेव स्वमंकृत
 मधुमतीर्न इषंस्कृधीत्याह सधमेवास्मा इदं
 स्वंदयति विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थि-
 वेभ्य इत्याहोमयेत्येव देवमनुष्येषु प्राणार्द्धधाति
 मेनस्त्वा (४) अहवित्याह मन एवास्तुत
 उर्ध्वन्तरिक्षमन्विहीत्याहान्तरिक्षदेवत्यो हि प्राणः
 स्वाहा त्वा शुभवः सृष्टयित्याह प्राणा वै स्वर्ग-
 वस्त्रे देवास्तेत्येव परोक्षं जुहोति देवेभ्यस्त्वा
 मरीचिपेभ्य इत्याहाऽऽदित्यस्य वै रश्मयो देवा
 मरीचिवास्तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन, प्रीणाति
 यदि कामयेत वपुर्कः पजंग्यः (५) स्यादिति नीचा
 हस्तेन नि मुञ्च्याद्वपुर्द्विमेव नि धच्छति यदि

(अन्तर्यामिणकथनम्)

कामयेतावर्षुकः स्यादित्युच्यते नि भृश्याद्वृष्टि-
मेवोर्ध्वच्छति ययमिचरेदमुं जल्यत् त्वा होष्यामीति
ब्रूयादाहुतिमेवैनं प्रेषन्हेति यदि दूरे स्यादा त-
मितोस्तिष्ठेत्प्राणमेवास्यानुगत्य हन्ति ययमिचरे-
दम्यत् (६) त्वा प्राणे सादयामीति सादयेदसंज्ञो
वे प्राणः प्राणमेवास्य सादयति पद्मिरश्शुभिः
पवयति पदवा ऋतवं ऋतुभिरेवैनं पवयति त्रिः
पवयति त्रय इमे लोका एभिरेवैनं लोकैः
पवयति ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्याश्रयः
पशूनाश्च हस्तादाना इति यच्चिरुपाश्च हस्तैः
विगृह्णाति तस्माश्चयः पशूनाश्च हस्तादानाः पुरुषो
हस्ती मर्कटः (७) ॥

(भाष्यदिनमष्टावधिवेन पर्जन्या पृथ्वीऽन्तर्यामिणः पुरुषो देवः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पठाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

देवा वै ययमेऽकृवंत तदसुरा अकृवंत ते देवा
उपाश्चक्षुः सञ्ज्ञाश्च सस्थायमपश्यन्तमुपाश्चक्षुः सम-
स्थापयन्तेऽसुरा बर्जयन्त्येव देवान्भ्यावन्त ते देवा
विभ्यन्त इन्द्रमुपाधावन्तानिन्द्रोऽन्तर्यामिणान्तरं यन्त
तदन्तर्यामिस्थान्तर्यामिर्त्वं यदन्तर्यामो गृह्णाते अह्नी-
ष्यानेव तद्यजमानोऽन्तर्यन्तेऽन्तर्हन्ते (१) दधामि
यावापृथिवी अन्तरुर्वन्तरिक्षमित्यन्तेभिरेव लोकैर्व-

(ऐन्द्रवायवमहकथनम्)

ज॒मानो॒ भ्रातृ॒व्यान्तर्ध॑त्ते ते दे॒वा अ॒मन्य॒न्तेन्द्रो॒
वा इ॒दम॒भुद्य॒द्वय॑ स्म इति तेऽ॒ब्रुव॒न्मध॑वज॒र्जु न
आ भ॒जेति॑ स॒जोषा॑ दे॒वैर॒र्वरैः परै॑श्चेत्स॒व्यवी॒धे चै॒व
दे॒वाः परे॑ ये चा॒र्वरे॒ तानु॑भ॒याद् (२) अ॒न्याम॑-
वत्स॒जोषा॑ दे॒वैर॒र्वरैः परै॑श्चेत्सा॒ह ये चै॒व दे॒वाः परे॑
ये चा॒र्वरे॒ तानु॑भ॒यान॒न्वाभ॑जत्यन्त॒र्यामे॑ म॒यव॒न्मा-
द॒यस्वेत्सा॑ह य॒ज्ञादे॒व य॒ज॒मानं॑ ना॒न्तरै॑त्युप॒शाम॑गं-
हीतोऽसी॒त्याहा॒पान॒स्य धृ॒तये॑ यदु॒भावं॑प॒वित्रो॑ गुह्ये-
यातां प्रा॒णम॑पा॒नोऽनु॒ न्युच्छे॑त्प्रमा॒युक्कः॑ स्यात्पा॒वि-
त्रे॒वान॒न्तर्या॑मो गुह्यते (३) प्रा॒णापा॒नयो॒र्विधृ॑त्यै
प्रा॒णापा॒नौ वा ए॒तो यदु॑पा॒श्वन्त॒र्यामौ॑ व्या॒न
उ॒पाश॑स॒र्वनो॑ ये का॒मये॑त प्र॒मायु॑कः स्यादित्य-
संस्पृ॒ष्टो तस्य॑ सादये॒द्व्याने॑नै॒वास्व॑ प्रा॒णापा॒नौ वि
च्छि॒न॒ति ता॒जक॑प्र भी॒थते॑ ये का॒मये॑त स॒र्वमायु॑-
रि॒यादिति॑ संस्पृ॒ष्टो तस्य॑ सादये॒द्व्याने॑नै॒वास्व॑ प्रा॒णापा॒नौ सं ते॒नोति॑ स॒र्वमायु॑रेति (४) ॥

(त उ॒मयो॒न्मृ॒क्षते॑ चतु॒धत्वारि॑शच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पेंछाष्टिके
चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

वाग्वा ए॒षा यदै॒न्द्रवा॒यवो॑ यदै॒न्द्रवा॒यवा॒ग्रा
ग्रही॑ गुह्यन्ते वाच॑मे॒वानु॑ प्र य॒न्ति वा॒युं दे॒वा
अ॒ब्रुव॑न्तसो॒मश् राजा॑नश् ह॒नामे॒ति सोऽब्र॑वी॒द्वरं॑ वृ॒णे

(ऐन्द्रवायवमत्कथनम्)

मदंवा एव वो ग्रहां गृह्यान्ता इति तस्मादैन्द्रवा-
यवाग्रा ग्रहां गृह्यान्ते तमंन्नसोऽप्युत्तं देवा नोपा
धुणुवन्ते वायुमंन्नवज्जिमं नः स्वदय (१) इति
सोऽन्नवीह्ररं वृणे मद्देवस्यान्वेव वः पात्राण्युच्यान्ता
इति तस्माञ्जानादेवत्यानि सन्ति वायव्यान्मुच्यन्ते
तमेभ्यो वायुरेवास्वदयन्नस्मायत्पूयति तत्प्रचते वि
पंजन्ति वायुर्हि तस्य पवयिता स्वदयिता तस्य
विग्रहणं नाविन्दन्ताऽदितिरन्नवीह्ररं वृणा अथ
मया वि गृहणीध्वं मद्देवत्वा एव वः सोमाः (२)
सज्जा अंसश्चित्पथामगृहीतोऽसीत्याहादितिदवे-
त्यास्तेन यानि हि दारुमयाणि पात्राण्यस्पैतानि
योनेः संभूतानि यानि मुन्मयानि साक्षात्तान्यस्यै
तस्मादिवर्माह वाग्वै पराच्यव्याकृताऽवदत्ते देवा
इन्द्रमन्नवज्जिमा नो वाचं व्याकृविति सोऽन्नवीह्ररं
वृणे महीं चैवैव वायवे च सह गृह्याता इति तस्मा-
दैन्द्रवायवः सह गृह्यते तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य
व्याकरोत्तस्मादियं व्याकृता वागुच्यते तस्मात्सह-
दिन्द्राय मध्यतो गृह्यते दिवायवे द्वौ हि स वरा-
वर्षणीत (३) ।

(स्वदय सोमाः सहाष्टाविंशतिथः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(मैत्रावरुणमत्करुणम्)

अथ यथाहते चतुर्थमपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।

मित्रं देवा अंश्वन्तसोमं राजानं हनमेति
सोऽश्ववीक्षाहं सर्वस्य वा अहं मित्रमस्मीति तम-
श्वय हनमिबेति सोऽश्ववीक्षरं वृणो पर्यसेवमे सोमं
श्रीणाञ्जिति तस्मान्मैत्रावरुणं पर्यसा श्रीणन्ति त-
स्मात्पशवोऽर्पाकामन्मित्रः सन्क्रूरमंकरिति क्रूर-
मिव सलु वा एषः (१) करोति मः सोमेन य-
जन्ते तस्मात्पशवोऽर्पा कामन्ति यन्मैत्रावरुणं पर्य-
सा श्रीणाति पशुभिरेव तन्मित्रं समधर्षति पशु-
भिर्यजमानं पुरा सलु वविव मित्रोऽवेदप मत्क्रूरं
चक्रुषः पशवः कमिष्यन्तीति तस्मादेवमवृणीत
वरुणं देवा अंश्वन्तवयाऽश्वभुवा सोमं राजानं
हनमेति सोऽश्ववीक्षरं वृणो मह्यं च (२) एवैष
मित्राय च सह गृह्याता इति तस्मान्मैत्रावरुणः
सह गृह्यते तस्माद्वाजा राजानमश्वभुवा घ्नन्ति
वैश्येन वैश्यं शूद्रेण शूद्रं न वा इदं दिवा न
नक्तमासीदभ्यावृत्तं ते देवा मित्रावरुणावश्ववज्रिदं
नो वि वांसयतमिति तावन्नृतां वरं वृणावह्य एकं
एवाऽऽवत्पूर्वां ग्रहो गृह्याता इति तस्मादिन्द्रवायवः
पूर्वां मैत्रावरुणाश्च गृह्यते प्राणापानौ ह्येता यद्वपा-
श्वन्तर्यामौ मित्रोऽह्वरजनयद्वरुणो रात्रिं ततो वा
इदं व्योच्छद्यन्मैत्रावरुणो गृह्यते व्युष्ठ्यै (३) ॥

(एष वैन्द्रवायवो द्वारिः कृतिश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाहके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाहके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः)

यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ते देवा अश्विर्नाभमुव-
न्मिषजौ वै स्य इदं यज्ञस्य शिरः प्रति धत्तमिति
तार्वक्षतां वरं वृणावहे अह एव नावत्रापि गृह्यता-
मिति ताभ्यामेतर्माश्विनमगृह्णन्ततो वै तौ यज्ञस्य
शिरः प्रत्यधत्तां यदाश्विनो गृह्यन्ते यज्ञस्य निष्कृत्ये
तौ देवा अद्भुवध्रपूतौ वा इमौ मनुष्यचरो (१)
मिषज्जाविति तस्माद्ब्राह्मणेन भेषजं न कार्यमपूतो
ह्ये १ योऽमेध्यो यो मिषक्तौ वहिष्यवमानेन पव-
यित्वा ताभ्यामेतर्माश्विनमगृह्णन्तस्माद्वहिष्यमाने
स्तुत आश्विनो गृह्यन्ते तस्मादेवं विदुषा वहिष्य-
वमान उपसद्यः पवित्रं वै वहिष्यवमान आत्मानं-
मेव पवयते तयोस्त्रेधा भेषज्यं वि न्यवधुरमौ तृती-
यमप्सु तृतीयं ब्राह्मणे तृतीयं तस्माद्दद्यात्प्रभु (२)
उपनिषार्य ब्राह्मणं दक्षिणतो निषार्य भेषजं कुर्या-
द्यावदेव भेषजं तेन करोति समर्थुकमस्य कृतं
भवति ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्यादेकपात्रा
द्विदेवतया गृह्यन्ते द्विपात्रा ह्यन्ते इति यदेकपात्रा
गृह्यन्ते तस्मादेकोऽन्तरतः प्राणो द्विपात्रा ह्यन्ते
तस्माद्द्वौ द्वौ वहिष्ठात्प्राणाः प्राणा वा एते यद्विदे-
वतयाः पशव इडा यदिदौ पूर्वा द्विदेवतयेभ्य उप-

(हुक्कामान्विग्रहकथनम्)

ह्रयेत् (३) पशुभिः प्राणान्मन्त्रेणैव प्रमायकः
स्याद्विदेवत्यान्मक्षधित्वेडासुपं ह्रयते प्राणानेवाऽऽ-
त्मन्धित्वा पशून्पुं ह्रयते वाग्वा ऐन्द्रवायवश्चक्षुर्मे-
त्रावरुणः ओत्रमाश्विनः पुरस्तादैन्द्रवायवं मक्ष-
क्षति तस्मात्पुरस्ताद्वाचा वदति पुस्तान्मैत्रावरुणं
तस्मात्पुरस्ताच्चक्षुषा पश्यति सवंतः परिहारमा-
श्विनं तस्मात्सवंतः ओत्रेण शृणोति प्राणा वा
एते यद्विदेवत्याः (४) अरिक्तानि पात्राणि
सादयति तस्मादरिक्ता अन्तरतः प्राणा यतः सल्लु-
वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदनु यज्ञश्च रक्षा-
श्चरन्ति यदरिक्तानि पात्राणि सादयति
क्रियमाणमेव तद्यज्ञस्य शये रक्षसामबन्धवचाराय
वक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरस्यां वर्तन्त्याश्च सादयति
वाच्येव वाचं दधात्या तृतीयंसवनात्परि शेरे
यज्ञस्य संतत्यै (५) ॥

(मनुष्यचरावुदरावमुपहर्षेव दिदेवत्याः

वदत्त्वारिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठादके
चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठादके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीच्छण्डामकां व-
सुराणां ब्रह्मण्वन्तो देवा आसन्ब्रह्मण्वन्तोऽसुरास्तं
१ ऽग्न्योऽग्न्यं नाशकनुवक्षमिर्भबितुं ते देवाः शण्डा-

मर्काविषोमञ्जयन्त तावन्तुतां वरं घृणावहे यहा-
 वेव नाववापिं गृह्येतामिति ताभ्यामितौ शुक्रामन्त्रि-
 नां च गृह्यन्ततो देवा अमं वन्पराऽसुरा यस्यैवं विदुषः
 शुक्रामन्त्रिनौ गृह्येते भवत्यात्मना परा (१)
 अस्य भ्रातृभ्यो भवति तौ देवा अपनुयाऽऽत्मन
 इन्द्राया जुहवुरपनुचौ शब्दामर्कां सहामुनेति वृ-
 थायं द्विषायमेव द्वेष्टि तेनैनौ सहाप नुदते स
 प्रथमः संछति बिम्बकमेत्येवैनावात्मन इन्द्राया जु-
 हवुस्त्रिभ्यो ह्येतानि रूपाणि करिं करदचरदसी वा
 आदित्यः शुक्रश्चन्द्रमा मन्त्र्यपि गृह्य प्राञ्चौ निः
 (२) करामतस्तस्मात्प्राञ्चौ यन्तौ न पश्यन्ति
 प्रत्यञ्चावावृत्य जुहुतस्तस्मात्प्रत्यञ्चौ यन्तौ पश्यन्ति
 चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यच्छुकरामन्त्रिनौ नासिं-
 कोचरेवेदिरभितः परिक्रम्य जुहुतस्तस्मादमितौ
 नासिकां चक्षुषी तस्माज्जासिकया चक्षुषी विक्षेते
 सर्वतः परिं करामतो रक्षसामपहत्यै देवा वै याः
 प्राचीराहुतीरजुहवुर्यै पुरस्तादसुरा आसन्ताऽस्ता-
 भिः प्र (३) अनुदन्त याः प्रतीचीर्यै पश्चादसुरा
 आसन्ताऽस्ताभिरपानुदन्त प्राचीरन्या आहुतयो
 ह्रयन्त प्रत्यञ्चौ शुक्रामन्त्रिनौ पश्चाच्चेव पुरस्ताच्च
 यजमानो भ्रातृभ्यान्प्र णुदते तस्मात्पराचीः प्रजाः
 प्र वीयन्ते प्रतीचीर्जायन्ते शुक्रामन्त्रिनौ वा अनु
 प्रजाः प्र जायन्तेऽत्रीश्वाऽऽसीश्च सुवीराः प्रजाः

(आगमयगमहकथनम्)

प्रज॒नय॒न्परी॒हि शु॒क्रः शु॒क्रशो॒चिषा (४)
सुप्र॒जाः प्र॒जाः प्रज॒नय॒न्परी॒हि म॒न्थी म॒न्थिशो॒-
चि॒पेत्या॒हेता वै सु॒वीरा या अ॒वीरे॒ताः सुप्र॒जा
या आ॒द्या य एवं वेदा॒ज्यस्य प्र॒जा जा॒यते ना-
ऽऽया प्र॒जाप॑तेर॒क्ष्यश्च॒त्परोऽप॑त॒चद्वि॒क॒ङ्कतं
प्रावि॑श॒त्तद्वि॒क॒ङ्कते ना॑र॒मत॒ तय॑र्व प्रावि॑श॒त्तय॑र्वेऽ-
र॒मत॒ तय॑र्वस्य (५) य॒वत्वं यद्वै॒क॒ङ्कतं म॒न्थि-
पा॒र्व भव॑ति स॒क्तुभिः श्री॑णाति॒ प्रजा॑प॒तेरे॒व तच॑क्षुः
सं भ॑रति ब्रह्म॒वादि॒नो वद॑न्ति कस्मा॒त्सत्या-
न्म॒न्थिपा॒त्र स॒दो ना॑स्तु॒त इत्या॑त॒पात्र॑ ह्रीति
ब्र॒ह्मा॒य॒र्द॒श्नुवी॒तान्थोऽध्व॑र्युः स्या॒दाति॑मा॒र्छेत्त॒स्माजा॑-
स्तु॒ते (६) ॥

(आत्मना परा निष्प शुक्रशोचिषा यवस्य सवर्षिःशञ्ज)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चाष्टके
चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चाष्टके चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

दे॒वा वै य॒ज्ञोऽकु॑र्व॒न्त तद॑स॒रा अकु॑र्व॒न्त ते दे॒वा
आ॒ग्रय॑णाआ॒न्यद्दान॑पश्य॒न्तान॑गृह्ण॒न्त ततो॑ वै तेऽग्रं
प॒र्येय॑म्यस्वै॒र्वं बि॒दुर्ष आ॒ग्रय॑णाआ॒ग्रहा॑ गृह्ण॒न्तेऽग्रं-
मे॒व सं॒माना॑नां प॒र्येति॑ कृष्ण॒व॒त्यर्चा॑ आ॒तृ॒व्यव॑ती
गृह्ण॑णी॒याद्भ्रा॑तृ॒व्यस्वै॒र्व क॑त्वाऽग्रं॑ स॒माना॑नां प॒र्येति॑
ये दे॒वा दि॒न्येका॑द॒शा स्ये॒त्याह (१) ए॒ताव॑ती॒र्व
दे॒वता॑स्ता॒भ्य ए॒वैन॑ स॒र्वेभ्यो॑ गृह्ण॒तात्ये॑ष ते॒ योजि॑-

विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्थाह वैश्वदेवो स्यैष देवतया
 वाग्वै देवेभ्योऽर्पाकामयज्ञायातिष्ठमाना ते देवा
 वाच्यर्पकान्तायां तुष्णीं ग्रहांनगृह्णत साऽमेभ्यत
 वामन्तर्यन्ति वै मेति साऽऽग्रयणं प्रत्याऽर्गच्छच्छदा-
 ग्रयणस्याऽऽग्रयणत्वम् (२) तस्मादाग्रयणे वाग्वि
 संजयते यत्तुष्णीं पूर्वं ग्रहां गृह्णन्ते यथा त्सारिथंति
 म आस इत्यति नाप रासस्याभीत्युपावसृजत्येवमेव
 तदध्वर्युराग्रयणं गृहीत्वा यज्ञमारभ्य वाचं वि
 संजते विद्धि कंरोत्युद्गातृनेव तद्वृणीते प्रजार्पतिवां
 एष यदाग्रयणो यदाग्रयणं गृहीत्वा हिं करोति
 प्रजार्पतिरेव (३) तरग्रजा अभि जिघ्रति तस्माद्भूतं
 जातं गौरमि जिघ्रत्यात्मा वा एष यज्ञस्थ यदा-
 ग्रयणः सर्वनेसवनेऽभि गृह्णात्यात्मज्ञेव यज्ञः सं
 तनोत्युपरिष्ठादा नयति रेत एव तदध्वार्यधस्तादुपं
 गृह्णाति प्रजनयत्येव तद्वृक्षवादिनो वदन्ति कस्मा-
 त्स्रषार्हायत्री कनिष्ठा छन्दसा सती सर्वाणि
 सर्वनानि बह्वीत्येष वै माषत्रिधौ वत्सो यदाग्रय-
 णस्तमेव तदभिनिवर्तः सर्वाणि सर्वनानि बह्वि
 तस्माद्भूतमपाहर्तं गौरमि नि वर्तते (४) ॥

(आहाऽऽग्रयणस्यैः प्रजार्पतिरेवेति विदधतिर्थः)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठादके
 चतुर्थप्रपाठक एकविंशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

(उक्थयमहकथनम्)

यज्ञेन त उपायद्भिर्देवा वै यज्ञमाग्नीध्रे ब्रह्मवादिनः स त्वे देवस्य प्रावार्यं
माणो वा उपायश्चया देवा वा उपायश्चौ वाग्वै भित्ते यज्ञस्य शिरो बृहस्पतिर्दे-
वा वा आग्रयणाग्रानेकादश ॥ ११ ॥

यज्ञेन ङोके पशुमान्स्मात्सर्वन्नं माध्वेदिनं वाग्वा अरिंकानि
तत्पञ्चा एकपञ्चाशत् ॥ ५१ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

इन्द्रो ब्रूयाय वज्रमुदयच्छत्स वृत्रो वज्रावुद्यता-
दविमेत्सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदं मयि
वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थ्यं प्रार्थच्छ-
त्तस्मै द्वितीयमुदयच्छत्सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति
वा इदं मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति (१) तस्मा
उक्थ्यमेव प्रार्थच्छत्तस्मै तृतीयमुदयच्छत्तं विष्णु-
न्वतिष्ठत जहीति सोऽब्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा
इदं मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थ्य-
मेव प्रार्थच्छत्तं निर्मायं भूतमहन्वज्ञो हि तस्य
मायाऽऽसीद्यदुक्थ्यो मूलानं इन्द्रियमेव (२)
तद्वीर्यं यजमानो भ्रातृव्यस्य वृद्धक इन्द्राय त्वा

बुद्धते यस्य स्वत इत्याहेन्द्राय हि स तं प्रायेच्छ-
 तस्मै त्वा विष्णवे त्वेत्याह यदेव विष्णुरन्वतिष्ठत
 जहीति तस्माद्विष्णमन्वामजति त्रिनिर्महणाति त्रिर्हि
 स तं तस्मै प्रायेच्छदेव ते योनिः पुनर्हविरसीत्याह
 पुनः पुनः (३) तस्माज्जिगृह्णाति चक्षुर्वा एत-
 द्यज्ञस्य यदुक्थ्यस्तस्मादुक्थ्यं द्रुतं सोमा
 अन्वारयन्ति तस्मादात्मा चक्षुरन्धेति तस्मादेकं यन्तं
 बहवोऽनुं यन्ति तस्मादेकौ बहूनां भद्रो भवति
 तस्मादेकौ बह्वीजांया विन्दते यदि कामयेताभ्यस-
 रात्मानं यज्ञयज्ञसेनाप्येषामित्यन्तराऽऽहवनीधे च
 हविर्धाने च तिष्ठन्नव नयेत् (४) आत्मानमेव
 यज्ञयज्ञसेनाप्यति यदि कामयेत यजमानं यज्ञ-
 यज्ञसेनाप्येषामित्यन्तरा सदैव हविर्धाने तिष्ठन्नव नये-
 दयजमानमेव यज्ञयज्ञसेनाप्यति यदि कामयेत
 सवस्यान्धयज्ञसेनाप्येषामिति सदैव आलभ्याव
 मयेत्सवस्यानिव यज्ञयज्ञसेनाप्यति (५) ॥

(इतिन्द्रियदेव पुनःपुनर्नवेत्यस्ति २४५८)

इति ऋण्यभुर्बेदीयतैत्तिरीयसंहिताया षष्ठाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आयुर्वा एतद्यज्ञस्य यदुक्थ्य उज्जमो ग्रहाणां
 गृह्यते तस्मादायुः प्राणानामुत्तमं मूर्धानं दिवो

(ननुग्रहकथनम्)

अ॒र॒तिं पृ॒थि॒व्या इ॒त्याह॑ सु॒धीर्भ॒वेन॑ समा॒नानीं
 करो॒ति वै॒श्वान॒रमु॒ताय॑ जा॒तम॒ग्निमि॒त्याह॑ वै॒श्वान॒-
 नर॑ ॥ हि दे॒वत॒याऽऽयु॑रु॒भय॑तो॒वैश्वान॑रो गृह्यते त-
 स्मादु॒भय॑तः प्रा॒णा अध॑स्ताच्चो॒परि॑ष्टाच्चार्धि-
 नोऽन्ये॒ गृह्णा॑न्तेऽर्धी॒ ऋ॒वस्त॑स्मात् (१)
 अ॒र्घ्यवा॑ङ्प्रा॒णोऽन्ये॑षां प्रा॒णान्म॒नुषो॑न्तेऽन्ये॒ गृह्णा॑न्ते
 सा॒यन्तेऽनु॑षोन्ते ऋ॒वस्मा॑द॒स्मनाऽन्याः॑ प्र॒जाः प्र॑ति-
 तिष्ठ॑न्ति मा॒सेना॒न्या अ॒सुरा॑ वा उ॒त्तर॑तः पृ॒थि॒र्वीं
 प॒याँचि॑की॒र्षन्तां॑ दे॒वा ऋ॒वेणा॑ह॒न्तद्ऋ॒वस्य॑
 ऋ॒वस्त्वं यद्ऋ॒व उ॒त्तर॑तः सा॒यते॒ धृत्या॑ आ॒युवां॑
 ए॒तस्य॑स्य यद्ऋ॒व आ॒त्मा होता॑ यद्भो॒तृच॑म॒से
 भु॒वम॑व॒नघ॑त्या॒त्मज्ञे॒व यज्ञ॑स्य (२) आ॒युर्द॑धाति
 पु॒रस्ता॑दु॒पय॑स्या॒वनी॑य इ॒त्याहुः पु॒रस्ता॑द॒ध्यायु॑षो
 भृ॒हक्ते म॑ध्यतो॒ऽवनी॑य इ॒त्याहुर्म॑ध्यमे॒न ह्यायु॑षो
 भृ॒हक्ते उ॒त्तरा॑र्धेऽ॒वनी॑य इ॒त्याहुर्ऋ॒चमे॒न ह्यायु॑षो
 भृ॒हक्ते वै॒श्वदे॒वामृ॑चि श॒स्यमा॑ना॒याम॑व॒ तय॑ति
 वै॒श्वदे॒व्यो वै प्र॒जाः प्र॒जास्वे॒वाऽऽयु॑र्द॑धाति : (३) ॥
 (अ॒र्धी ऋ॒वस्त॑स्प॒दिव॑ य॒ज्ञस्यै॒काज॑र्च॒त्वारि॑श्च॒त्वं) ।

इति ऋण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

य॒ज्ञेन॑ वै दे॒वाः सु॒वर्गं॑ लो॒कमा॑य॒न्तेऽम॑न्यन्त
 मनु॒ष्या नोऽन्वा॑म॒विभ्य॑न्तीति॒ ते सै॒वत्तरे॑ण योष॒-

यित्वा संवर्गं लोकमायन्तमृषय ऋतुमहैरेवानु
 प्राजानन्त्यहेतुप्रहा गृह्यन्ते सुवर्गस्य लोकस्य
 प्रज्ञात्यै द्वादश गृह्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः
 संवत्सरस्य प्रज्ञात्यै सह प्रथमो गृह्येते सहोत्तमौ
 तस्मादौद्वापूत् उभवतौमुसमृत्तुपात्रं भवति कः
 (१) हि तदेव यत् ऋतूनां मुसमृत्तुना प्रेष्येति
 पदकृत्वं आह पदवा ऋतव ऋतूनेव प्रीणात्युत्तुभि-
 रिति चतुश्चतुष्पद एव पशून्प्रीणाति हिः पुनर्ऋतु-
 नाऽऽह द्विपद एव प्रीणात्युत्तुना प्रेष्येति पदकृत्वं
 आहृतुभिरिति चतुस्तस्माच्चतुष्पादः पशव ऋतून्प
 जीवन्ति हिः (२) पुनर्ऋतूनाऽऽह तस्माद्विपादश्च-
 तुष्पदः पशून्प जीवन्त्युत्तुना प्रेष्येति पदकृत्वं आ-
 हृतुभिरिति चतुर्हिः पुनर्ऋतूनाऽऽहाऽऽक्रमणमेव
 तत्सेतुं यजमानः कुरुते सुवर्गस्य लोकस्य सम-
 क्त्वे नान्योऽन्यमनु प्रपद्येत यदन्योऽन्यमनुप्रपद्येत-
 तेऋतुमनु प्र पद्येततवो मोहुंकाः स्युः (३) प्र-
 सिद्धमेवाध्वर्युर्दक्षिणेन प्र पद्यते प्रसिद्धं प्रति-
 प्रस्थातोत्तरेण तस्मादादित्यः षण्मासो दक्षिणेनैति
 पदोत्तरेणोपयामर्गहतिोऽसि सः सपोऽस्यः हस्पत्याय
 त्वेत्याहार्ति त्रयोदशो मास इत्याहुस्तमेव तर्प्री-
 णाति (४) ॥

(को जीवन्ति हिः स्युश्चतुसिःशब्द) ।

(मरुत्वतीयमाहेन्द्रमहकथनम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

सुवर्गाय वा एते लोकाय गृह्यन्ते यदंतुग्रहा
ज्योतिरिन्द्राग्नी यदैन्द्राग्रमृतपात्रेण गृह्णाति
ज्योतिरेवास्मा उपरिष्ठादधाति सुवर्गं स्य लोकस्या-
नुख्यात्था ओजोभूतौ वा एतौ देवानां यदैन्द्राग्नी
यदैन्द्राग्रो गृह्यत ओज एवाव रुन्धे वैश्वदेवः
शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा असावा-
दित्यः शुक्रो यदैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति
तस्मादसावादित्यः (१) सर्वाः प्रजाः प्रत्यस्कृद्वेति
तस्मात्सर्व एव मन्यते मां प्रत्युर्दमादिति वैश्वदेवः
शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजास्तेजः
शुक्रो यदैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति प्रजा-
स्वेव तेजो दधाति (२) ॥

(तस्मादसावादित्यः स्तिः शब्दः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

इन्द्रो मरुद्भिः साविथेन माध्यंदिने सर्वने वृज-
महन्धन्माध्यंदिने सर्वने मारुत्वतीयां गृह्यन्ते
वार्षा एव ते यजमानस्य गृह्यन्ते तस्य वृजं

जध्नुषं क्रतवोऽमुह्यन्तः क्रतुपात्रेण मरुत्वतीयानग-
 हणात्ततो वै स क्रतुप्राजानायदंतुपात्रेण मरुत्व-
 तीयां गृह्यन्तं क्रतुना प्रज्ञात्यै वर्जं वा एतं यज-
 मानो भ्रातृभ्याम् प्र हरति यन्मरुत्वतीया उदेव
 प्रथमेन (१) यच्छति प्र हरति द्वितीयेन
 स्पृणुते तृतीयेनाऽऽमृष्टं वा एतयजमानः स
 स्फुरते यन्मरुत्वतीया धनुरेव प्रथमो ग्या द्वितीय
 इषुस्तृतीयः प्रत्येव प्रथमेन धत्ते वि सृजति द्विती-
 येन विध्यति तृतीयेनेन्द्रो वृत्रं हत्वा परां परावत-
 मगच्छदपाराधमिति मय्यमानः स हरितोऽमवत्स
 एतान्मरुत्वतीषानात्मस्पर्णानपश्यन्तानगृहीत(२)
 प्राणमेव प्रथमेनास्पृणुतापानं द्वितीयेनाऽऽत्मानं
 तृतीयेनाऽऽत्मस्पर्णा वा एते यजमानस्य गृह्यन्ते
 यन्मरुत्वतीयाः प्राणमेव प्रथमेन स्पृणुतेऽपानं
 द्वितीयेनाऽऽत्मानं तृतीयेनेन्द्रो वृत्रमहन्तं देवा
 अंबुवन्महान्वा अयमभूयो वृत्रमवधीदिति तन्म-
 हेन्द्रस्य महेन्द्रत्वं स एतं माहेन्द्रमुद्धारमुदहरत
 वृत्रं हत्वाऽन्यासु देवतास्वाधि यन्माहिन्द्रो गृह्यत
 उद्धारमेव तं यजमान उद्धरतेऽन्यासु प्रजास्वाधि
 शुक्रपात्रेण गृह्णाति यजमानदेवत्यो वै माहेन्द्र-
 स्तेजः शुक्रो यन्माहिन्द्रं शुक्रपात्रेण गृह्णाति
 यजमान एव तेजो दधाति (३) ॥

(प्रथमेनास्पृणीव देवतास्वाधिरुतिश्च) ।

(आदित्यमहकथनम्)

इति छण्णपञ्चवेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

अदितिः पुत्रकामा साऽप्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मोद्न-
मंपचत्तस्यां उच्छेर्षणमददुस्तत्प्राश्नात्सा रेतोऽधत्त
तस्यै चत्वार आदित्या अजायन्त सा द्वितीयमप-
चत्ताऽर्मन्वतोच्छेर्षणाम् इमेऽहत्त यदये प्राप्ति-
प्यामीतो मे वसीयांसो जनिष्यन्त इति साऽप्ये
प्राश्नात्सा रेतोऽधत्त तस्यै इन्द्रमाण्डमजायत
साऽऽदित्येभ्य एव (१) तृतीयमपचद्भोगाय म
इदं आन्तमस्तिवति तेऽन्नवन्वरं वृणामहे योऽतो
जायता अस्माकं स एकोऽस्योऽस्य प्रजायामु-
ध्याता अस्माकं भोगाय भवादिति ततो विवस्वा-
नादित्योऽजायत तस्य वा इयं प्रजा यम्भन्मृषा-
स्तास्वेक एवधो यो यजते स देवानां भोगाय
भवति देवा वै यज्ञात् (२) रुद्रमन्तरायन्त
आदित्यानन्वाक्रमत ते द्विदेवत्यान्प्रापयन्त ताञ्च
प्रति प्रार्थच्छन्तस्मादपि वर्यं प्रपञ्चं न प्रति प्र
यच्छन्ति तस्माद्द्विदेवत्वैभ्य आदित्यो निर्गृह्यते
यदुच्छेर्षणादजायन्त तस्मादुच्छेर्षणाद्गृह्यते ति-
शुभिर्ऋग्भिर्गृह्णाति माता पिता पुत्रस्तदेव तन्भिषु-
नमुत्वं गर्भो जरायु तदेव तत् (३) मिथुनं
पशवो वा एते यदादित्य उग्रांश्चि दृष्ट्वा मंथतः

(सावित्रैश्वर्यवृत्तकथनम्)

श्रीणात्सूर्जमेव पशूनां मध्यतो दधाति ज्ञाता-
 हव्येन मेध्यत्वाय तस्मादामा पक्वं इहे पशवो वा
 एते यदादित्यः परिश्रित्य गृह्णाति प्रतिरुध्यैवास्मै
 पशूनां ह्णाति पशवो वा एते यदादित्य एष रुद्रो
 यदाग्निः परिश्रित्य गृह्णाति रुद्रादेव पशून्तर्दधाति
 (४) एव वै विवस्वानादित्यो यदुपाशुसर्वनः
 स एतमेव सोमपीथं परि क्षय आ तृतीयसवना-
 द्विवस्व आदित्येव ते सोमपीथ इत्याह विवस्वन्त-
 मेवाऽऽदित्यः सोमपीथेन समर्धयति या दिव्या
 वृद्धिस्तया त्वा श्रीणामीति वृद्धिकामस्य श्रीणि-
 याद्वृद्धिमेवाव रुन्धे यदि ताजकप्रस्कन्देद्वर्षकः
 पर्जन्यः स्याद्यदि विरमवर्षको न सादयत्यसंजाद्धि
 प्रजाः प्रजायन्ते नानु वर्षदकरोति यदनुवषट्कु-
 र्याद्वर्षं प्रजा अन्ववसृजेन्न हुत्वाऽन्वीक्षेत यदन्वी-
 क्षेत चक्षुरस्य प्रमायकः स्यात्तस्मान्जान्वीक्ष्यः
 (५) ॥

(एव षडान्वराणु तदेव तदन्वर्दधाति न
 समर्धयति) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षोडशके
 पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षडशके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

अन्तर्धामपात्रेण सावित्रमाश्रयणाद्गृह्णाति प्र-
 जापतिर्था एव यदाश्रयणः प्रजानी प्रजननाय न
 सादयत्यसंजाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते नानु वर्षदक-

(सावित्रीवैश्वदेवग्रहकथनम्)

रोति यदनुवपद्रकुर्याद्भुवं प्रजा अन्ववसृजेदेव वै
गायत्रो देवानां यत्संवितैव गायत्रिये लोके गृह्यते
यदाग्रयणो यदन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाग्रयणाद्गृ-
ह्णाति स्वादेवैनं योनेर्विर्गृह्णाति विश्वे (१) देवा-
स्तृतीयं सर्वं नोदयच्छन्ते संवितारं प्रातःसवन-
भागं सन्ते तृतीयसवनमभि पथेणयन्ततो वै ते
तृतीयं सर्वं मुदयच्छन्त्यस्तृतीयसवने सावित्रो
गृह्यते तृतीयं स्थ सर्वं नस्योद्यत्यै सवितृपात्रेण वैश्व-
देवं कलशाद्गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा वैश्वदेवः
कलशः सविता प्रसवानांभीक्ष्णे यत्संवितृपात्रेण
वैश्वदेवं कलशाद्गृह्णाति सवितृप्रसूत एवास्यै
प्रजाः प्र (२) जनयति सोमे सोममभि गृह्णाति
रेत एव तद्गृह्णाति सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठान इत्याह
सोमे हि सोममभिगृह्णाति प्रतिष्ठित्या एतास्मिन्वा
अभि ग्रहे मनुष्येभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः क्रियते सुश-
र्माऽसि सुप्रतिष्ठान इत्याह मनुष्येभ्य एवेतेन
करोति बृहदित्याह देवेभ्य एवेतेन करोति नम
इत्याह पितृभ्य एवेतेन करोत्येतावर्तानि देवता-
स्ताभ्य एवेन* सर्वाभ्यो गृह्णात्पेष योर्नर्विश्वे-
भ्यस्स्था देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो ह्येषः (३) ॥

(विश्वे च पितृभ्य एवेतेन करोत्येकाचविर्दशतिथे) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ ब्रह्मणो पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

प्राणो वा एष यदुपाश्शुर्बुधाश्शुपात्रेण प्रथ-
मश्चोत्तमश्च ग्रहो गृह्येतै प्राणमेवानुं प्रयन्ति प्राण-
मनूयन्ति प्रजापतिर्वा एष यदाग्रयणः प्राण उप-
श्शुः पत्नीः प्रजाः प्रजनयन्ति यदुपाश्शुपात्रेण
पाल्नीवतमग्रयणाद्गृह्णन्ति प्रजानी प्रजननाय
तस्मात्प्राणं प्रजा अनु प्र जायन्ते देवा वा इतर्हतः
पत्नीः स्वर्गम् (१) लोकमजिगाक्षन्ते
स्वर्गं लोकं न प्राजानन्त एतं पाल्नीवतसंपश्यन्त-
मगृह्णन्त ततो वै स्वर्गं लोकं प्राजानन्त्यपाल्नी-
वतो गृह्येतै स्वर्गस्य लोकस्य प्रह्मास्यै स सोमो
नातिष्ठत स्त्रीभ्यो गृह्यमाणस्तं धृतं वर्ज्यं
कृत्वाऽन्नं निरिन्द्रियं भुतमगृह्णन्तस्मास्त्रियो
निरिन्द्रिया अदायादीरपि पापास्तुःस उपस्ति-
तरम् (२) वदन्ति यदधुतेन पाल्नीवतश्च श्रियाति
वर्ज्यैवेनं यदो कृत्वा गृह्णन्त्युपयामगृहीतोऽसी-
त्यहिर्य वा उपयामस्तस्मादिनां प्रजा अनु प्र
जायन्ते बृहस्पतिस्तस्य त इत्याहु ब्रह्म वै देवानां
बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै प्रजाः प्र जनयतन्दो इत्याहु
रेतो वा इन्दु रेत एव तदधातीन्द्रियाय इति (३)
आहु प्रजा वा इन्द्रियं प्रजा एवास्मै प्र जनयत्पद्मा
इ इत्याहामिर्वै रेतोधाः पत्नीष इत्याहु मिथुनत्वार्य
सज्जदेवेन त्वष्टा सोमं पिबेत्याहु त्वष्टा वै पशूनां
मिथुनानां रूपकद्रुपमेव पशुर्षु दधाति देवा वै

(हारियोजनमह्वयनम्)

त्वष्टास्मजिघांसस्त्व पत्नीः प्रापयत् तं न प्रति
प्रायच्छन्तस्मादपि (४) वध्यं प्रपञ्चं न प्रति प्र
यच्छन्ति तस्मात्पात्नीवते त्वष्टेऽपि गृह्यते न
सादयत्यासन्नाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते नानु वपदृक-
रोति यदनुवपदृकुर्याद्विदं प्रजा अश्ववसृजेयघ्नानु-
वपदृकर्षादशान्तमघोत्सोमै मक्षयेदुपास्वनु वप-
दृकरोति न रुद्रं प्रजा अश्ववसृजति शान्तमघी-
त्सोमै मक्षयत्यग्नीजेष्टुरुपस्यमा सीद (५) नेष्टः
पत्नीमुदानयेत्याह्नाग्नेदेव नेष्टरि रेतो दधाति
नेष्टा पत्नियामुद्गात्रा सं रूपापयति प्रजापतिर्वा
एव यदुद्गाता प्रजानां प्रजननायाप उप प्र वर्त-
यति रेतं एव तस्मिंश्चतुर्युरुपाप प्र वर्तयत्युरुपा हि
रेतः सिच्यते नष्टं चतुर्युरुमुप प्र वर्तयति यदा हि
नृष ऊर्ध्ववत्यथ मिथुनी भवतोऽय रेतः सिच्यतेऽयं
प्रजाः प्र जायन्ते (६) ॥

(पत्नीः सुवर्गमुपस्तितरभिन्दिषाव इत्यपि

सीद मिथुन्यष्टौ व) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके .
पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

इन्द्रो यज्ञमहस्तस्य शीर्षकपालमुदौञ्जस्त
द्रौणकलशोऽभवत्तस्मात्सोमः समस्रवस्त हारियो-
जनोऽभवत्तं व्यचिकित्सन्नुहवानी इ मा होषा इ-
मिति सोऽमन्यत यद्धोषाम्याम होषामि यज्ञ

होष्यामि यज्ञवेशसं करिष्यामीति तमभियत
 होतुः सोऽग्निरव्वीज मय्यामः होषसीति तं
 धानाभिरश्रीणात् (१) तः शतं भुतमजुहो-
 यद्धानाभिर्हारियोजनः श्रीणार्तिं श्रुतत्वाथ श्रुत-
 मेवैवं भुतं जुहोति वद्वीभिः श्रीणास्येतावतीरेवा-
 स्वामुष्मिष्ठोके कामदुषा भवन्त्ययो सत्त्वाद्भुरेता
 वा इन्द्रस्य पृथ्व्यः कामदुषा यज्जहारियोजनगिरिति
 तस्माद्वद्वीभिः श्रीणियाहवसामेवा इन्द्रस्य हरी
 सोमपानौ तयोः परिधय आधानं यदप्रहृत्य
 परिधीर्जुहुयादन्तराधानाम्याम् (२) घासं प्र य-
 च्छेत्प्रहृत्य परिधीर्जुहोति निराधानाम्यामेव घासं
 प्र यच्छत्प्रज्जेता जुहोति यातयामेव ह्येतर्हध्वर्युः
 स्वगाकृतो यदध्वर्युर्जुहुयाद्यथा विमुक्तं पुनर्पुनर्किं
 ताहमेव तच्छीर्षजाधिनिधाय जुहोति शीर्षतो हि
 स सममवद्विकम्बं जुहोति विकम्बं हन्द्वां वृत्र-
 महन्तसृक्ष्यै पशवो वै हारियोजनीयत्सामि-
 न्धादल्पाः (३) एनं पशवो भञ्जन्त उप तिष्ठे-
 रन्यक्त सैमिन्धाद्वहव एनं पशवोऽभञ्जन्त उप
 तिष्ठेरन्मनसा सं वाधत उभयं करोति बहव एवैनं
 पशवो भञ्जन्त उप तिष्ठन्त उच्चेतयुं पशवमिच्छन्ते
 य एव तव सोमपीथस्तमेवाव रुन्धत उचारवेयां
 नि वपति पशवो वा उत्तरवेदिः पशवो
 हारियोजनीः पशुष्वेव पशून्मतिं प्रापयन्ति (४) ॥

(अश्रीणादन्तराधानाम्यावल्पाः स्थापयन्ति) ।

(आषयणादीनां पुनर्महकथनम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षडाष्टके
पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षडाष्टके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

ग्रहान्वा अनु प्रजाः पशवः प्र जायन्त उपाश्व-
न्तयां मावजावयः शुक्रामन्थिनौ पुरुषा ऋतुग्रहा-
नेकशफा आदित्यग्रहं भावं आदित्यग्रहो भूयि-
ष्ठाभिर्ऋग्मिर्गृह्यते तस्माद्भावंः पशूनां भूयिष्ठा
यन्निर्ऋपाश्शुः हस्तेन विगृह्णाति तस्माद्द्वौ
घ्नीन्जा जनयत्यथावंधो भूर्यसीः पिता वा एष य-
दाग्रयणः पुत्रः कलशो यदाग्रयण उपदस्येत्कल-
शाद्गृहणीयाद्यथा पिता (१) पुत्रं क्षित
उपधावति तादृगेव तद्यत्कलशं उपदस्येदाग्रयणा-
द्गृहणीयाद्यथा पुत्रः पितरं क्षित उपधावति
तादृगेव तदात्मा वा एष यत्तस्य यदाग्रयणो य-
द्ग्रहो वा कलशो वोपदस्येदाग्रयणाद्गृहणी-
यादात्मन एवाधि यज्ञं निष्करोत्यविज्ञातो वा
एष गृह्यते यदाग्रयणः स्थाल्या गृह्णाति वाय-
व्येन जुहोति तस्मात् (२) गर्भेणाविज्ञातेन
ब्रह्महाऽव्यभुधमवं यन्ति परां स्थालीरस्यन्तुद्वाय-
व्यानि हरन्ति तस्मात्स्त्रियं जातो पराऽस्यन्त्यु-
त्पुमाश्च हरन्ति यत्पुरोरुचमाह यथा वस्यस
आहरति तादृगेव तद्यद्ग्रहं गृह्णाति यथा
वस्यस आहृत्य प्राऽऽहं तादृगेव तद्यत्सादर्यति

यथा वस्यस उपनिधायापक्रामति तादृगेव तद्यद्वै
यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते शिथिलं तद्यद्वा
तद्वदं पुरस्तादुपयामा यजुषा मृद्वन्त उपरिंदादुप-
याया ऋचा यज्ञस्य धृत्यै (३) ॥

(यथा पिता तस्मादपक्रामति तादृगेव
तद्यद्वादृश च) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके एकावस्रोऽनुवाकः) ।

ग्रान्यानि यात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि
पराचीनानि प्रयुज्यन्तेऽमुमेव तैल्लोकमभि जयति
परास्त्रिं ह्यसी लोको यानि पुनः प्रयुज्यन्ते
इममेव तैल्लोकमभि जयति पुनः पुनरिव ह्ययं
लोकः ग्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि
पराचीनानि प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोर्षधयः परा भवन्ति
यानि पुनः (१) प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोर्षधयः
पुनरा भवन्ति ग्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि
यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोर्षधयः पश-
वोऽरण्यामर्ष यन्ति यानि पुनः प्रयुज्यन्ते तान्यनुं
ग्राम्याः पशवो ग्राममुपावयन्ति यो वै ग्रहाणां
निदानं वेदं निदानवान्भवत्याज्यमित्युक्तं तद्वै
ग्रहाणां निदानं यदुपाशु शस्तेति तत् (२)
उपाश्वन्तयामयोर्वदुच्चैस्तदितरेषां ग्रहाणामेतद्वै

(सोमपात्रस्तुतिः)

अहाणां निदानं य एवं वेद निदानं वान्भवति यो
 वै अहाणां मिथुनं वेद प्र प्रजयां पशुभिर्मिथुनै-
 र्जायते स्वात्मीभिरेव्ये अहा मुखन्ते वायव्यैरेव्य
 एतद्वै अहाणां मिथुनं य एवं वेद प्र प्रजयां
 पशुभिर्मिथुनैर्जायत इन्द्रस्त्वहः सोमममीषहा-
 ऽपि वत्स विष्वङ् (६) स्वाच्छेत्स आत्मभारमणं
 नाविन्दत्स एताननुसवनं पुरोडाशानपश्यचाक्षिर-
 वपसेवै स आत्मभारमणमकुरुत तस्मादनुसवनं
 पुरोडाशा निरुप्यन्ते तस्मादनुसवनं पुरोडाशानां
 प्राश्नीयादात्मन्नेवाऽऽरमणं कुरुते नैनं सोमोऽति
 पवते अस्यावादिनां वदन्ति नचा न यजुषा पक्ष-
 क्तिराप्यतेऽथ किं यज्ञस्य पादकत्वमिति धानाः
 करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्या तेन पक्षि-
 राप्यते तद्यज्ञस्य पादकत्वम् (४) ॥

(अत्रानि यानि पुनः शस्त्राणि वेदेष्वहिकं चतुर्दश च) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

इन्द्रो वृत्राणांऽऽध्वर्यो यज्ञेन सुवर्गायन्द्रो पशुजिह्वादिरेवन्त्यामवावेण पाण वंवा-
 श्वावाचेणेन्द्रो वृत्रमहन्त्यस्य महान्यै पाप्मानि पात्राण्येकादश ॥ ११ ॥

इन्द्रो वृत्राण्य पुनर्कतुर्वाऽऽह मिथुनं पशवो मेष्टः पत्नीगुपाशव-
 न्तर्वापयोर्द्विर्वादिरेवन्त्याम् ॥ १२ ॥

हरिः ॐ ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

(दक्षिणाहोमकथनम्)

(अथ पञ्चाङ्गके षष्ठः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

सुवर्माय वा एतानि लोकाय ह्यन्ते यदाक्षि-
 णानि द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपायजमानः
 प्रतिष्ठित्या आग्नीध्रे जुहोत्यन्तरिक्ष एवाऽऽर्कमते
 सदोऽभ्यैति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति सौरीभ्या-
 मृगभ्यां गार्हपत्ये जुहोत्यमुमेवैनं लोकं समारो-
 हयति नयवत्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहोति सुवर्गस्य लोक-
 स्याभिनीत्यै दिवं गच्छ सुवः पतेति हिरण्यम् (१)
 हुत्वोद्गृह्णाति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति रूपेण
 वो रूपमभ्यैमीत्याह रूपेण सांसाः रूपमभ्यैति
 यद्विरण्येन तुथोवो विश्ववेदा वि भजत्वित्याह
 तुथो हं स्म वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा वि
 भजति तेनैवैना वि भजत्येतत्तं अग्ने राधः (२)
 ऐति सोमच्युतमित्याह सोमच्युतः ह्यस्य राध
 ऐति तन्मित्रस्थं पथा नयेत्याह शान्त्या ऋतस्य
 पथा भेत चन्द्रदक्षिणा इत्याह सत्यं वा ऋतः स-
 त्येनैवैना ऋतेन वि भजति यज्ञस्य पथा संविता
 नयन्तीरित्याह यज्ञस्य ह्येताः पथा यन्ति यदक्षिणा
 ब्राह्मणमथ राध्यासम् (३) ऋषिर्माषेयमित्या-
 ह्येष वै ब्राह्मण ऋषिराषेयो यः शुश्रूवान्तस्मादे-
 वमाह पि सुवः पश्य व्यन्तरिक्षमित्याह सुवर्ग-
 मेवैनं लोकं गमयति यतस्व सदस्यैरित्याह मित्र-

(समिष्टयजुर्होमकथनम्)

त्वायास्मद्दोत्रा देवत्रा गच्छत मधुमतीः प्रदाता-
रमा विंशतेत्याह वयमिह प्रदातारः स्मोऽस्मा-
नमुत्र मधुमतीरा विंशतेति (४) वावैतदाह
हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिं रेव पुर-
स्ताद्भूते सुवर्गस्य लोकस्यानुरुपात्या अग्नीधेव-
दात्यभिर्मुखाभेवतुं श्रीणाति ब्रह्मर्णे ददाति प्रसृत्यै
होत्रे ददात्यात्मा वा एष यज्ञस्य यज्ञोताऽऽत्मान-
मेव यज्ञस्य दक्षिणाभिः समर्धयति (५) ॥

[हिरण्यं राधो राध्यासं मधुमतीरा विंशतेत्यहमिच्छाम्] ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः)

समिष्टयजुःपि जुहोति यज्ञस्य समिष्ट्यै यज्ञे
यज्ञस्य कुरुं याद्विलिष्टं यदत्येति यज्जात्येति यद-
तिकरोति यज्जापि करोति तदेव तैः श्रीणाति
नवं जुहोति नव वै पुरुषे प्राणाः पुरुषेण
संभितो यार्बानेव यज्ञस्तं श्रीणाति षड्भ्रजिर्वाजि
जुहोति षड्वा ऋतवं ऋतूनेव श्रीणाति भ्राजि
यजुःपि (१) अये इमे लोका इमानेव लोका
श्रीणाति यज्ञं यज्ञं गच्छ गुणपतिं गच्छेत्स्य'ह
यज्ञपतिमेवैनं गमयति स्वां योनिं गच्छेत्स्याह
स्वामेवैनं योनिं गमयत्येष तै यज्ञो यज्ञपते सह-
स्रक्तवाकः सुवीरु इत्याहु यजमान एव वीर्यं

दधाति धामिष्ठो हं सात्वहन्वो देवभामं पंप्रच्छ
 यत्सृजयान्वहुयाजिनोऽययिजो यज्ञे (२) यज्ञं
 प्रत्यतिष्ठिषा ३ यज्ञपता ३ विति स होवाच यज्ञ
 पताविति सत्वाद्दे सृजंयाः परां कृच्छुरिति होवाच
 यज्ञे वाच यज्ञः प्रतिष्ठाप्य आसीद्यजमानस्यापरा-
 भावायेति देवां गातुविदो गातुं विच्चा गातु
 मितेत्याह यज्ञ एव यज्ञं प्रतिं धापयति यजमान-
 स्यापराभावाय (३) ॥

(यजुर्वेदि यज्ञ एकपत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदियतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठ्याष्टके षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

अथभुधयजुर्वेदि जुहोति यदेवावाचीनमेकंहा-
 यनादेनः करोति तदेव तेरेव यजतेऽप्योऽवभृथमवै-
 त्यप्स वै वरुणः साक्षादेव वरुणमव यजते वर्त्मना
 वा अम्बित्यं यज्ञं रक्षार्हंति जिघांसन्ति साम्नां
 प्रस्तोताऽन्ववैति साम वै रक्षोहा रक्षतामर्पहत्यै
 त्रिभिर्धनमपैति त्रय इमे लोका एभ्य एव लोकेभ्यो
 रक्षार्हंति (१) अर्प हन्ति पुरुषः पुरुो नियत
 मुपैति पुरुषःपुरुषो हि रक्षस्वी रक्षतामर्पहत्या
 उरुः हि राजा वरुणश्चकारेत्याह प्रतिष्ठित्यै शवं ते
 राजन्मिवर्जः सहस्रमित्याह भेषजमेवास्मै करोत्य-
 मिष्टितो वरुणस्य पाश इत्याह वरुणपाशमेवामि

(अवभृथयजुर्होमकथनम्)

तिष्ठति ब॒र्हि॒रा॒भि जु॒हो॒त्याहु॒तीनां॑ पति॒ष्ठित्या॑ अथो॑
अ॒भि॒व॒त्ये॒व जु॒हो॒त्यप॑र्वा॒र्हिषः॑ प्र॒या॒जान् (२)
य॒ज॒ति प्र॒जा वै ब॒र्हिः प्र॒जा ए॒व व॑रुणपाशा॒न्मृ॑-
ञ्च॒र॒णार्ज्य॑भागौ यजति य॒ज्ञस्यै॒व च॑क्षु॒षी ना॒न्तर॑ति
वरु॑णं यजति वरुणपाशादे॒वेन॑ सु॒ञ्च॒र॒णभी॒वरु॑णो
यजति सा॒क्षादे॒वेन॑ वरुणपाशा॒न्मृ॑ञ्च॒त्यप॑र्वा॒र्हिषा॒वनू॒-
या॒जो य॑जति प्र॒जा वै ब॒र्हिः प्र॒जा ए॒व व॑रुणपाशा॒-
न्मृ॑ञ्चति च॒तुरः॑ प्र॒या॒जान्य॑जति द्वा॒वनू॒याजो॑ वद॒सं
प॑यन्ते प॒ह॒वा अ॒तवः॑ (३) अ॒तु॒ण्वे॒व प्र॑ति तिष्ठ-
त्य॒व॒भृथ॑ नि॒च॒कृ॒ण॑त्स्याह यथा॒दित॑मे॒व व॑रु॒णम॒व
य॒जते॑ स॒मु॒द्रे ते॒ हृद॑य॒म॒प्स्व॑न्तरि॒त्याह॑ स॒मु॒द्रे ह्य॑न्त-
व॑रु॒णः सं॒ रवो॑ वि॒श॒न्त्वोप॑धी॒रुताऽऽप॑ इत्या॒हाद्भि॒-
रे॒वे॒न॒मो॒व॑धीभिः स॒न्व॒र्जं द॑धाति दे॒वीरा॑प ए॒ष वो
ग॒र्म॒ इत्या॑ह यथा॒यजु॑र॒वे॒त॒त्प॒श॒वो वै (४) सो॒मो
य॒द्भि॒न्दु॒नां म॒क्षये॑त्प॒शुमा॑न्स्याद्द॒रु॒ण॒म्भे॑न॒ गृ॒ह्णी॒या॒-
थ॒ज म॒क्षये॑द॒प॒शुः स्या॒ग्नि॑नं वरु॒णो गृ॒ह्णी॒यादु॑प॒स्पृ॒-
श्य॑मे॒व प॑शुमा॒न्भव॑ति ने॒नं वरु॑णो गृ॒ह्णा॒ति प्र॑ति-
यु॒तो व॑रु॒णस्य॑ पा॒श इत्या॑ह वरुणपाशादे॒व नि॑ष्ठु-
॒ष्यतेऽ॒प्र॒तीक्ष॑मा य॑न्ति वरु॒णस्या॑न्तर्हि॒त्या ए॒धोऽ॒स्ये॒-
धि॒षी॒म॒हीत्या॑ह स॒मि॒धै॒वाग्नि॑ न॒म॒स्य॑न्त उ॒पाय॑न्ति
ते॒जोऽ॒सि ते॒जो म॑यि॒ घे॒हीत्या॑ह ते॒ज ए॒वाऽऽ॒त्म॒-
न्ध॑त्ते (५) ॥

(रक्षार्थं प्र॒या॒जानु॒तयो॑ वै न॑म॒स्य॑न्तो द्वा॒र्ष॒ण च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः)

स्फुपेन वेदिमुद्धन्ति रथाक्षेण वि मिमीते द्रुपे
मिनोति त्रिचूर्तमेव वर्जः संभृत्य आतृष्याद्य प्र
हरति स्तुत्यै यद्वन्तवेदि मिनुय द्वैवलोकमभिजये-
यद्वहिवेदि मनुष्यलोकं वैद्यन्तस्य संधौ मिनात्सुभ-
योर्लोकयोरभिजित्या उपरसंमितां मिनुयात्पितृलो-
ककामस्य रश्मिसंमितां मनुष्यलोककामस्य च-
पालसंमितामिन्द्रियकामस्य सर्वान्समान्प्रतिष्ठा-
कामस्य ये त्रयो मध्यमास्तान्समान्पशुकामस्यै-
तान्वे (१) अर्जु पशव उपतिष्ठन्ते पशुमानेव
भवति व्यतिषजेदितरान्प्रजयेवै न पशुमिर्व्यतिषजति
यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति गर्तमितं तस्य
मिनुयादुत्तरार्धं वर्षिष्ठमथ हसीयाः समेषा वै
गर्तमिदस्यैवं मिनोति ताजकप्र मीयते दक्षि-
णार्धं वर्षिष्ठं मिनुयात्सुवर्गकामस्याथ हसीयाः-
समाक्रमणमेव तस्मैतुं यजमानः कुरुते सुवर्गस्य
लोकस्य समष्टयै (२) यदेकस्मिन्पुत्रे द्वे रश्मने
परिव्ययति तस्मादेको द्वे जाये विन्दते यज्ञैकाः
रश्मानां द्वयोर्युपयोः परिव्ययति तस्माज्जैका द्वौ
पती विन्दते यं कामयेत स्वर्गस्य जायेतेत्युपान्ते
तस्य व्यतिषजेत्स्वर्गवास्य जायते यं कामयेत

(एतमेकादशिनीकथनम्)

पुमानस्य जायेतेत्यान्वं तस्य प्र वैष्टयेपुमानेवास्य
 (३) जायेतेऽसुरा वै देवान्दक्षिणत उपांनयन्ता-
 न्देवा उपश्येनैचापांनुदन्त तदुपशयस्थोपशयत्वं
 यदक्षिणत उपशय उपशये आतुं व्यापमुच्यै सर्वे
 वा अन्ये यूपाः पशुमन्तोऽर्थोपशय एवापशुस्त-
 स्य वर्जमानः पशुर्यज्ञ निर्विशेदार्तिमाह्वयजमा-
 नोऽसौ वै पशुरिति निर्विशेयं द्विष्याद्यमेव (४)
 द्वेष्टि तमस्मै पशुं निर्विशति यदि न द्विष्यादास्तुस्ते
 पशुरिति ब्रूयाञ्च ग्राम्थान्पशून्निनस्ति नाऽऽरण्या-
 न्प्रजापतिः प्रजा असृजत सोऽन्नयेन व्याध्वत स
 एतामेकादशिनीमपश्यत्तया वै सोऽज्जायमवारुन्ध
 यदश यूपा भवन्ति दक्षाक्षरा विराड्भै विराहवि-
 राजैवाज्जायन्तं रुन्धे (५) य एकादशः स्तनं
 एवास्यै स दुह एवेनां तेन वज्रो वा एषा सं मी-
 यते यदेकादशिनी सेश्वरा पुरस्तादप्रत्यक्षं यज्ञ-
 संमर्दितोर्यस्योत्पन्नवतं मिनोर्वि यज्ञस्य प्रत्युत्पद्यै
 सयत्वाय (६) ॥

(वै तर्पयै पुमानेवास्य यमेव रुन्धे विश्राज्य)

इति ऋण्यजुर्वेदीयवैतिरीयसंहितायां पष्ठाष्टके
 पष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पष्ठाष्टके पष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः प्रजा असृजत स रिरिचानोऽमन्वत
 स एतामेकादशिनीमपश्यत्तया वै स आशुरिन्द्रियं
 वीर्यमारमन्धत्त प्रजा इव स्रज्जु वा एष सृजते यो

यजते स एतर्हि रिरिचान देव यदेवैकादशिनी
मवत्यागुरेव तथेन्द्रियं वीर्यं यजमान आत्मन्धत्ते
प्रेधाऽऽग्नेयेन वापयति मिथुनश्च सारस्वत्या करोति
रेतः (१) सौम्यं दधाति प्र जनयति पौष्णेन
बाह्वस्पत्यो भवति नक्षत्रं वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्म-
णेवास्मै प्रजाः प्र जनयति वैश्वदेवो भवति वैश्व-
देव्यो वै प्रजाः प्रजा एवास्मै प्र जनयतीन्द्रिय-
मेवैन्द्रेणाव रुन्धे विशं मारुतेनाजो यत्नमेन्द्राग्नेन
प्रसवार्य सावित्रो निर्वरुणत्वार्य वारुणो मध्यत
ऐन्द्रमा लभते मध्यत एवेन्द्रियं यजमाने दधाति
(२) पुरस्तादैन्द्रस्य वैश्वदेवमा लभते वैश्वदेव-
वा अन्नमग्नये पुरस्ताद्भुजे तस्मात्पुरस्तादन्नमयत
ऐन्द्रमालभ्य मारुतमा लभते विह्वै मरुतो विशो-
मेवास्मा अनु वध्नाति यदि कामयेत योऽर्वागतः
सोऽर्पं रुध्यतां योऽर्परुद्धः सोऽर्वं गच्छत्वित्येन्द्रस्य
लोके वारुणमा लभेत वारुणस्य लोक ऐन्द्रम्
(३) य एवावगतः सोऽर्पं रुध्यते योऽर्परुद्धः
सोऽर्वं गच्छति यदि कामयेत प्रजा मृशेगुरिति
पशून्मयतिपजेत्प्रजा एव मोहयति यदभिवाहृतोऽर्वा
वारुणमालभेत प्रजा वरुणो गृहीयादक्षिणत
उदञ्चमा लभतेऽपवाहृतोऽर्वा प्रजानामवरुणत्रा-
हाय (४) ॥

(रेवो यजमाने दधाति लोक ऐन्द्रश्च सवनिश्चक्ष) ।

(सोमप्रचरकर्मसू)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाहके
षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाहके षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

इन्द्रः पत्न्या मनुमयाजयतां पथमिकृतामुद-
मृजचया मनुराध्नोयत्पथमिकृतं पानीवतमुत्सृजति
यामेव मनुर्ऋद्धिमाध्नोत्तामेव यजमान ऋद्धोति
यज्ञस्य वा अप्रतिष्ठितायज्ञः परां भवति यज्ञं
पराभवन्तं यजमानोऽनु परां भवति यदाब्धेन
पानीवतं संस्थापयति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै यज्ञं
प्रतिष्ठित्वन्तं यजमानोऽनु प्रति तिष्ठतीष्टं वपया
(१) भवत्यनिष्टं वपयाऽथ पानीवतेन प्र
चरति तीर्थ एव प्र चरत्यथो एतर्होवास्य याम-
स्वाहो भवति त्वष्टा वै रेतसः सिक्तस्य रूपाणि
वि करोति तमेव वृषाणं पत्नीष्वपि मृजति सोऽस्मै
रूपाणि वि करोति (२) ॥

(वपया वह्निर्ऋत् ॥)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाहके
षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाहके षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

मन्ति या एतत्सोमं यद्वैमिषण्वग्निं यत्सोमं
भवति यथा मृतार्यानुस्तरणीं मन्ति तादृमेव
तद्वदुत्तरार्धे वा मध्ये वा जुहुयाद्देवताभ्यः समदं
दध्यादक्षिणार्धे जुहोत्येवा वे पितृणां विक्स्वार्था-
मेव दिशि पितृभिर्यदयत उद्गातृभ्यो हरन्ति साम-

देवत्यो वै सौम्यो यदेव साग्रंश्छम्बटकुर्वन्ति
 तस्यैव स क्षान्तिरर्थं (१) ईक्षन्ते पावित्रं वै सौम्य
 आत्मानमेव पवयन्ते य आत्मानं न परिपश्येदि-
 तास्तुः स्यादभिर्दिदि कृत्वाऽवेक्षेत तस्मिन्क्षान्तात्मानं
 परिपश्यत्यर्थो आत्मानमेव पवयते यो गतमनाः
 स्यात्सोऽवेक्षेत यन्मे मनः परागतं यद्वा मे अपरा-
 गतम् । राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मास्तु धारयामसीति
 मन एवाऽऽत्मन्दाधार (२) न गतमना भवत्यप
 वै तृतीयसवने यज्ञः कामतीजानादनीजानमभ्या-
 भाविष्णव्यर्चा घृतस्य यजत्याग्निः सर्वा देवता
 विष्णयज्ञो देवताश्चैव यज्ञं च दाधारोपाश्रु य-
 जति मिथुनत्वार्य ब्रह्मवादिनो वदन्ति मित्रो
 यज्ञस्य स्थिष्ठं युवते वरुणो इरिष्ठं कं तद्धि यज्ञः
 कं यजमानो भवतीति यन्मेत्रावरुणी वशामाल-
 भते मित्रेणैव (३) यज्ञस्य स्थिष्ठ इत्ययति व-
 रुणेन इरिष्ठं नाऽऽर्तिमार्त्तंति यजमानो यथा वै
 लाङ्गलेनोर्वरौ प्रमिन्दन्त्येवमृक्सामे यज्ञं य मिन्तो
 यन्मेत्रावरुणी वशामालभते यज्ञादेव प्रमिजाय
 मर्यमन्त्रास्यति शान्त्यै यातयामानि वा एतस्य
 छन्दाश्सि य ईजानश्छन्दसामेष रसो यद्वा
 यन्मेत्रावरुणी वशामालभते छन्दार्थस्येव पुनरा
 प्रणितास्ययातयामस्वायाथो छन्दःस्येव रसे दयाति
 (४) ॥

(अर्च दाधार मित्रेणैव प्रीणाति पदार्थ) ।

(अतिमात्रावृत्तयने)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठादके
षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठादके षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

देवा वा इन्द्रियं वीर्यं व्यभजन्त ततो यद-
त्य शिष्यत तदतिग्राह्या अभवन्तदतिग्राह्याणाम-
तिग्राह्यत्वं यदतिग्राह्या गृह्यन्ते इन्द्रियमेव तद्वीर्यं
यजमान आत्मन्वेत्ते तेज आग्नेयेनेन्द्रियमिन्द्रेण
ब्रह्मवचंसः सौर्येणोपस्तम्भनं वा एतयज्ञस्य यद-
तिग्राह्याश्वके पृष्ठानि यत्पृष्ठेन गृह्णीयात्प्राञ्चं
यज्ञं पृष्ठानि सः शृणीयुर्धदुक्थ्ये (१) गृह्णी-
यात्प्रत्यर्थं युज्जमतिग्राह्याः सः शृणीयुर्विश्वजिति
सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्या यज्ञस्य सर्वार्यत्वाय प्रजापति-
देवेभ्यो यज्ञान्मयादिशस्त प्रियास्तनूरप न्यधत्त
तदतिग्राह्या अभवन्वितनुस्तस्य यज्ञ इत्याहुर्धस्य-
तिग्राह्या न गृह्यन्ते इत्यप्यग्निष्टोमे ग्रहीतव्या
यज्ञस्य सतनुत्वाय देवता वै सर्वाः सहशीरासन्ता
न व्यावृत्तमगच्छन्ते देवाः (२) एत एताम्रह्म-
नपश्यन्तानगृह्यताऽऽग्नेयमग्निर्देन्द्रमिन्द्रः सौर्यं स-
मूर्यस्ततो वै तैऽग्याभिर्देवताभिर्ग्यावृत्तमगच्छन्त्य-
स्यैवं विवर्ष एते ग्रहा गृह्यन्ते व्यावृत्तमेव पाप्मना
भ्रातृव्येण गच्छतामे लोकाः श्वोतिष्मन्तः समा-
वर्दीयाः काया इत्याहुराग्नेयेनास्मिँल्लोके श्वोति-
र्धत्त ऐन्द्रेणरतुर्लक्ष इन्द्रवायु हि सयुजौ सौर्येणा-

(अदाभ्यसहकथनम्)

मुष्मिँल्लोके (६) ज्योतिर्धत्ते ज्योतिष्मन्तोऽस्मा
इमे लोका भवन्ति समाधेदीर्यानेनाम्कुरुत एतान्ने
ग्रहान्भवाविश्ववयसाषविषां ताभ्यामिमे लोकाः
पराञ्जआर्वाञ्च प्राभुर्यस्येवं विदुष एते ग्रहा
गृह्यन्ते प्रास्मो इमे लोकाः पराञ्जआर्वाञ्च
भान्ति (४) ॥

(उक्त्येवं देवा अमुष्मिँल्लोक एकाचर्चत्वारिंशच्च)

इति छान्दोग्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठादके
षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठादके षष्ठप्रपाठके षष्ठमोऽनुवाकः) ।

देवा वै यस्यहेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा
अदाभ्ये छन्दांसि सर्वानि समस्थापयन्ततो
देवा अमवन्पराऽसुरा यस्येवं विदुषोऽदाभ्यो गृह्यते
भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति यद्वै देवा
असुरानदाभ्येनादभ्यन्तददाभ्यस्यादाभ्यत्वं य एवं
वेद दम्नोत्येव भ्रातृव्यं वेनं भ्रातृव्यो दम्नोति (१)
एषा वै प्रजापतेरतिमोक्षिणी नाम तनूर्यददाभ्य
उपनद्धस्य गृह्णात्येतिमुक्त्वा अतिं पाम्भानं
भ्रातृव्यं मृष्यते य एवं वेद मन्ति या एतत्सोमं
यद्विपृण्वन्ति सोमं हन्यमाने यज्ञो हन्यते यज्ञे
यजमानो ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं तयज्ञे यजमानः
कुरुते येन जीवन्त्सुवर्गं लोकमेतीति जीवग्रहो

(अङ्गुलकथनम्)

वा ए॒ष यद॒दाभ्योऽन॑भिपुतस्य गृह्णाति जीवन्त-
मेवैनं॑ सुवर्गं लोकं गमयति वि वा ए॒तय॑हं
छिन्दन्ति॒ यद॒दाभ्ये स॑स्यापयन्त्यश्नूनि सृजति
यज्ञस्य॒ संतत्यै॒ (९) ॥

(द्वाभ्योऽनभिपुतस्य गृह्णात्येकांशम्विश्रुतिम्)

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

दे॒वा वै प्र॒जाहु॑रग्रहान्गृह्णाति स ए॒तं प्र॒जाप॑-
तिर॑श्मपस्यचर्मगृह्णाति तेन॒ वै स आ॒ध्नोऽस्ये॑वं
विदुषोऽ॑श्मगृह्णाति ऋध्नोत्येव स॒कृद॑भिपुतस्य गृ-
ह्णाति स॒कृद्धि॑ स तेनाऽऽध्नोन्मनसा गृह्णाति
मन इ॒व हि प्र॒जाप॑तिः प्र॒जाप॑तेराप्स्य ओदुम्बरेण
गृह्णात्यूर्वा उ॒दुम्ब॑र ऊ॒र्जमे॒वाव॑ रुन्धे चतुः
स्रक्ति॒ भवति॑ दिक्षु (१) ए॒व प्र॑ति तिष्ठति यो
वा अ॒शोरा॑यतनं वेदाऽऽयतनवान्भवति वामदे-
व्यमिति॒ साम॒ तद्वा अ॑स्याऽऽयतनं मनसा गार्ध-
मानो गृह्णात्यायतनवानेव भवति यदध्व॒र्युर॑श्मं
गृह्णा॒न्नाध्व॑र्वेदुमाभ्यां नर्ध्वेताध्व॒र्वै च॒ यज॑मानाय
च॒ यद॒ध्व॑र्वेदुमाभ्यामुध्येतानवानं गृह्णाति सेवा-
स्प॒र्विर्हिर॑ण्यमभि व्यनित्यमृतं वै हिर॑ण्यमायुः
प्रा॒ण आ॒युपै॒वामृ॑तमभि धिनोति क्षतमानं भवति

ज्ञावायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आबुध्येवेन्द्रिये प्रति
तिष्ठति (१) ॥

(दिक्वभिर्दि विध्यतिथ्य)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठपपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठपपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिदेवेभ्यो यज्ञान्वयादिज्ञास्य रिरिचा-
नोऽन्यत स यज्ञानां षोडशधेन्द्रियं धीर्धेमात्मा-
नेममि समंक्विदत्तत्षोडश्येभ्यश्च वै षोडशी नाम
यज्ञोऽस्ति यद्वाय षोडशः स्तोत्रं षोडशः शस्त्रं
तेन षोडशी तत्षोडशिमः षोडशित्वं यत्षोडशी
गृह्यते इन्द्रियमेव तद्दीर्घं यजमान आत्मन्धत्ते
देवेभ्यो वै सुवर्गो लोकः (१) न प्रार्थयन् एतः
षोडशिनमपश्यन्तप्रगृह्णीत ततो वै तेभ्यः सुवर्गो
लोकः प्रार्थयत्षोडशी गृह्यते सुवर्गस्य लोक-
स्याभिर्जित्वा इन्द्रो वै देवानामानुजावर आसीत्स
प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतः षोडशिनं प्रार्थयन्
चप्रगृह्णीत ततो वै सोऽग्निं देवतानां पर्येषस्यैव
विदुषः षोडशी गृह्यते (२) अग्नयेव संमानानां
पर्येति प्रातःसवने गृह्णीति वज्रो वै षोडशी वज्रः
प्रातःसवनं स्वादेवैनं योनेर्निगृह्णीति सवनेसव-
नेऽभि गृह्णीति सवनारमवनादेवैनं प्र जनयति
तृतीयसवने पशुकामस्य गृह्णीत्याद्वज्रो वै षोडशी

(षोडशिमहच्छन्धः)

पशवस्तृतीयसधनं वज्रं वैवास्मै तृतीयसवनात्पशू-
नवं रुन्धे नां कथ्ये गृह्णीयात्प्रजा वै पशव
उक्त्यानि यदुक्त्ये (३) गृह्णीयात्प्रजां पशूनस्य
निर्दहेदतिरात्रे पशुकामस्य गृह्णीयाद्वज्रो वै
षोडशी वज्रं वैवास्मै पशूनं वरुध्य राज्ञि योपरिष्ठा-
च्छमयत्यर्धमिष्टोमे राज्ञस्य गृह्णीयाद्वज्राव-
त्कामो हि राज्ञ्यो यजते साह एवास्मै वज्रं
गृह्णाति स एनं वज्रो भूत्या इन्धे निवां दहत्वे-
कविंशः स्तोत्रं भवति प्रतिष्ठितै हरिवच्छस्यत
इन्द्रस्य प्रियं धाम (४) उपाऽऽप्नोति कनीया-
सि वै देवेषु छन्दाः स्यात्तज्यायाः स्यसुरेषु ते
देवाः कनीयसा छन्दसा न्यायच्छन्दोऽभि व्यश-
सन्ततो वै तेऽसुराणां लोकमवृजत यत्कनीयसा
छन्दसा न्यायच्छन्दोऽभि विशः सति भ्रातृव्य-
स्यैव तल्लोकं वृद्धे बहक्षराण्यति रेचयन्ति पङ्क्वा
ऋतवं ऋतूनेव प्रीणाति चत्वारि पूर्वाण्यव कल्प-
यन्ति (५) चतुष्पद एव पशूनवं रुन्धे द्वे
उत्तरे द्विपद एवाव रुन्धेऽनुह्रमममि सं पादयन्ति
बाग्वा अनुह्रतस्मात्प्राणार्पा वागुत्तमा समयवि-
षिवे सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोत्येतस्मिन्वै
लोक इन्द्रो वृत्रमहन्तसाक्षादेव वज्रं भ्रातृव्याय प्र
हंरत्यरुणपिशङ्गोऽवो दक्षिणेतद्वै वज्रस्य रूपः
समुद्ध्यै (६) ॥

(लोको विदुषः बोद्धशी गृह्यते यदुक्त्यर्थे भागं कल्पयन्ति
सर्वत्रवारिश्वात्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

सुवर्गाय षडङ्गिणानि समिष्टयजुस्त्वयमुधयजुस्त्वयि स्फपेन वेदिं यजा-
पतिरिन्द्रो जनि देवा वा इन्द्रियं देवा वा अदाम्ये देवा वै यमाहुक्त्वजापतिः
स रिरिचानः स यजानां वेदशपेकादश ॥ ११ ॥

सुवर्गाय यजति यजाः सौम्येन गृह्याया-प्रत्यर्थं गृह्यायात्प्रजां
वशन्निषत्वारिश्वात् ॥ १२ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

मूलक्रमेण षष्ठाष्टके-प्र० ६ अ० ६६

भाष्यक्रमेण षष्ठकाण्डे-प्र० ६ अ० ६६

मूलक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्काः-अष्ट० ६ प्र० ६९ अ० ५२४

भाष्यक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्काः-का० ६ प्र० ३९ अ० ५२९

समाप्तोऽयं कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायाः

षष्ठः काण्डः ।

अथ सभाष्यछण्डयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां

सप्तमं काण्डम् ।

(वन प्रथमपपाठके पथपोऽनुवाकः) ।

यस्य निःप्रसितं वेदः यो वेदेभ्योऽस्मिन्नं जगत् ।

निर्ममे तपहं वन्दे विद्याधीर्थमहेभरम् ॥ १ ॥

चपनब्राह्मणं काण्डे पञ्चमे स्फुटमीरितम् ।

पठे नु काण्डे सोमस्य मन्त्राणां ब्राह्मणं कथात् ॥ २ ॥

उक्तं मन्त्रास्तवाद्यकाण्डे द्वितीयादिपपाठकेः ।

विभिरुक्ता ब्राह्मणं च व्याख्यातं तप वैः सह ॥ ३ ॥

वदस्युः पपाठकाः पठे काण्डे पत्मेकमेव ॥ ४ ॥

एकादशानुवाकाः स्युस्तदर्थान्मन्त्रपञ्चकमात् ॥ ५ ॥

प्राग्बन्धं कुरकर्मादिसंस्कृतः प्रविशेदिति ।

आधे पौर्णं द्वितीये तु दीक्षाहुतय ईरिताः ॥ ६ ॥

छण्णाभिनेन वस्त्रेण दीक्षा वेत्तलया तथा ।

कुर्यात्तुदीये तत्पौर्णं तथा छण्णविधानया ॥ ७ ॥

चतुर्थे दण्डपादाय मुष्टीकरणवाग्यमी ।

छात्राऽसौ दीक्षितो भूत्वा निषण्णानु तिष्ठति ॥ ८ ॥

पञ्चमे प्रायणीया स्यात्पठे त्वरुणया क्रयः ।

सप्तमे तत्प्रकारः स्यादष्टमे पदसंग्रहः ॥ ९ ॥

सोमोन्धानं तु मन्त्रे दशमेऽप्यैश्व तत्प्रकारः ।

एकादशे क्रीतसोमं शकटेन नयेदिति ॥ १० ॥

प्रपाठकेऽस्मिन्प्रथमेऽनुवाकार्थाः समीरिताः ।

प्रपाठके द्वितीयेऽनानुवाकार्थान्कथाद्ब्रुवे ॥ ११ ॥

आतिथ्येष्टिरिद्धाऽप्ये स्यात्तानूनर्वा द्वितीयके ।

तथाऽभान्तरदीक्षा च तृतीये दूषसज्जवेत् ॥ १२ ॥

वेदिरुक्ता चतुर्थेऽथ पञ्चमे ऋतुनिर्णयः ।

पठे काम्या यागभूतिः सप्तमे वेदिरुक्ता ॥ १३ ॥

अवाधारणं त्वष्टमे स्वाद्यविधानमनन्तरे ।

दशमे तु सप्तः षोडशं मोक्षा उपरथाः परे ॥ १३ ॥

प्रपाठकेऽनुवाकार्या द्वितीयेऽस्मिन्नुद्गीरिताः ।

तृतीयस्याऽऽदिने सर्वे त्रिणिषाः स्फुर्द्वितीयके ॥ १४ ॥

अग्नीषोमपणपनं तृतीये यूपसम्पदनम् ।

चतुर्थे स्वापयेद्युवं वह्निं यथानाति पञ्चमे ॥ १५ ॥

निघ्ननक्ति पञ्च वष्टे सप्तमिधेऽवश्रु सप्तमे ।

आधारौ च प्रपाठाश्च सप्तमे हिंसनं पञ्चोः ॥ १६ ॥

नवमे स्वाद्यपहोषोऽवदानानि त्वनन्तरे ।

एकादशे त्वनुवाजास्तृतीयोऽप्ये प्रपाठकः ॥ १७ ॥

गुदवापयवुर्थोद्ये वसतीवर्य ईरिताः ।

द्वितीयेऽथ तृतीये सोमोपावहरणं श्रुतम् ॥ १८ ॥

सोमोन्वानं चतुर्थे स्वातश्चपादिषु सप्तसु ।

उपांशुपमुक्ता आश्रयणाभ्या हि महाः जुताः ॥ १९ ॥

उपांशुरन्तर्गामश्च तृतीयधेन्दवायवः ।

मैत्रावरुणानां स्वादाग्निनासुवसहस्रथा ॥ २० ॥

शुक्रावधियसहस्राश्रयवस्तुर्यः प्रपाठकः ।

अवध्वजमहः पञ्चमाद्ये द्वितीये ध्रुव ईरितः ॥ २१ ॥

कतुग्रहास्तृतीये स्फुरेन्व्यामस्तु चतुर्थके ।

मरुतवतीषा माहेन्दश्चेत्येवे पञ्चमे श्रुताः ॥ २२ ॥

स्वादादित्यमहः षष्ठे सप्तमिधः सप्तमे तथा ।

वैध्वदेवोऽप्याष्टमे हि श्रुतः पातनीवती महः ॥ २३ ॥

हारिषोजनसंज्ञस्तु नवमे मह ईरितः ।

शशे त्वाग्रयणादीनां दशमे स्वात्पुनर्महः ॥ २४ ॥

*सोमपावस्तुविरावन्त्ये पञ्चमोऽप्ये प्रपाठकः ।

वष्टाद्ये दक्षिणोद्दोषः समिष्टपञ्चरुचरे ॥ २५ ॥

* एतदर्थेऽप्याने स. च. पुस्तकयोः ' सप्तमिधः' इति शब्दोऽपि विद्यते । प्रपाठके
पञ्चमेऽनुवाकार्या एवमीरिताः । सप्तमः स्तोत्रो वर्तते ।

(ज्योतिष्टोमतदायसंस्काराणिष्टोमयोर्विधानम्)

तृतीयेऽमृथस्तुर्थे यूषेकादशिनी स्मृता ।
 षष्ठेकादशिनी तृप्ते षष्ठे पात्नीवतः वशुः ॥ २६ ॥
 सौम्यश्चरुः सप्तमे स्थादित्याह्वास्तथाऽष्टमे ।
 अदाम्यो नवमे तद्दंशुस्तु दशमे श्रुतः ॥ २७ ॥
 षोडशेकादशे पोक एवं षष्ठः सप्तापितः ।
 एकाहाहीनसत्राणि सोममेद्वा हमे नयः ॥ २८ ॥
 वषट्पन्ते सप्तमे काण्डे मन्वाः केऽप्यश्वमेधगाः ।
 ज्योतिष्टोमः सोमयामप्रकृतिः स तु सप्तधा ॥ २९ ॥
 अग्निष्टोमो ज्योतिर्भेदैर्मूलप्रकृतिरादिमः ।
 स्तोमा ज्योतीषि यस्यासौ ज्योतिष्टोमः स ईरितः ॥ ३० ॥
 त्रिपुत्पञ्चदशः सप्तदशः स्तोमास्तपो मताः ।
 तथैकविंश एतानि ज्योतीर्वीत्यम्पवाच्छ्रुतिः ॥ ३१ ॥
 सोऽश्वमेदादशो ज्योतिष्टोम आदौ विधीयते ।

(इति भाष्यकारोपोदृपातः) ।

(अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमोऽष्टकः) ।

(तत्र सप्तमपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

प्रजननं ज्योतिरभिर्देवतानां ज्योतिर्विरादच्छ-
 न्दसां ज्योतिर्विराहवाचोऽग्नी सं तिष्ठते विराज-
 मभि सं पयते तस्माच्चज्ज्योतिरुच्यते द्वौ स्तोमौ
 प्रातःसवनं बह्वतो यथा प्राणश्वापानश्च द्वौ माध्व्य-
 दिनश्च सवनं यथा चक्षुश्च श्रोत्रं च द्वौ तृतीयस-
 वनं यथा वाक्च प्रतिष्ठा च पुरुषसंमितो वा एष
 यज्ञोऽस्थूरिः (१) यं कामं कामयते तमेतेना-
 म्यश्नुते सर्वश्च ह्यस्थूरिणाऽभ्यश्नुतेऽग्निष्टोमेन वै

(ज्योतिषोपनिषत्सु सप्तमोऽध्यायः)

प्रजापतिः प्रजा अमुजत वा अग्निष्टोमेनैव पर्यगृ-
 ह्णात्तासां परिगृहीतानामश्वतरोऽर्थप्रवत तस्यानु-
 हाय रेत आऽदत्त तद्दंभे न्यमादितस्माद्दंभो
 द्विरेता अयो आहुर्वदवापो न्यमादिति तस्माद्दंभो
 द्विरेता अयो आहुरोपधीषु (२) न्यमादिति
 तस्मादोषधयोऽनभ्यक्ता रेभन्त्यथो आहुः
 प्रजासु न्यमादिति तस्माद्यमौ जायेते तस्मादश्व-
 तरो न प्र जायत आत्तरेता हि तस्माद्दहिंष्वन-
 वकल्लवः सर्पवेदसे वा सहस्रे वाऽवकल्लतोऽति व्य-
 वत य एवं विद्वानग्निष्टोमेन यजते प्राजाताः
 प्रजा जनयति परि प्राजाता गृह्णाति तस्मादाहु-
 र्येष्ठयज्ञ इति (३ प्रजापतिर्वाव ज्येष्ठः स ह्येते-
 नाग्नेऽर्धयत प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति स
 भुसतस्त्रिवत् निर्मिमीत तमग्निदेवताऽन्वसृज्यत
 गावत्री छन्दो रथेतरं सामं ब्राह्मणो मनुष्याणा-
 मजः पशूनां तस्मात्ते मुख्या मस्ततो ह्यसृज्यन्तो-
 रसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निर्मिमीत तमिन्द्रो देव-
 ताऽन्वसृज्यत त्रिष्टुप्छन्दो बृहत् (४) सामं
 राजन्वो मनुष्याणामग्निः पशूनां तस्मात्ते वीर्या-
 वन्तो वीर्यादध्यसृज्यन्त मध्यतः संतदशं निर्-
 मिमीत तं विश्वे देवा देवता अन्वसृज्यन्त जमेती
 छन्दो वैरूपं सामं वैश्यो मनुष्याणां गावः
 पशूनां तस्मात्त आर्या अन्नधानादध्यसृज्यन्त

(ज्योतिष्टोमतवायसंस्वामपाग्निष्टोमयोर्विवानम्)

तस्माद्भूयांसोऽग्न्येभ्यो भूयिष्ठा हि देवता अन्व-
संन्यन्त पत्त एकविंशं निरमिमित तमेनुदुच्छन्दः
(५) अन्वसंन्यत वैराजसं सार्म शुद्रो मनुष्या-
णामग्नेः पशूनां तस्मात्तौ भूतसंक्रामिणावन्वभ-
शूद्रश्च तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवकृत्सो न हि देवता
अन्वसंन्यत तस्मात्पादावुप जीवतः पत्तो तस्मै-
ज्येतां प्राणा वै त्रिवर्धमासाः पञ्चदशः प्रजा-
पतिः सप्तदशश्च ये इमे लोका असावादित्य एक-
विंश एतस्मिन्वा एते श्रिता एतस्मिन्प्रतिश्रिता
य एवं वेदैतस्मिन्नेव श्रयत एतस्मिन्प्रति-
तिष्ठति (६) ॥

(अश्वीरिरोषधीषु ज्येष्ठपत्त इति बृहदनुदुच्छन्दः मर्षिष्ठिना नवं ५) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

तमेतं ज्योतिष्टोमं विधातुं दृष्टान्वत्रमेण ज्योतिष्टवं तावदर्हसति—

प्रजननमिति । मनुष्याणां मध्ये पञ्चोत्पत्तिर्न ज्योतिः । अपत्यरहितान्नु-
ष्ठानमुत्सास्त्वमःतदशा भवन्ति । देवतानां मध्ये ज्योतिरग्निः । अग्न्यात्तां देव-
तानां गृहमध्ये यथा दीपापेक्षा नैवमग्नैरग्न्यापेक्षाऽस्ति । छन्दतां मध्ये विरा-
दूच्यो ज्योतिः । दीविषाचकेन राजविधातुना अवाहियमाणत्वात् । तदेव-
त्रिविधमपि लोकप्रसिद्धं ज्योतिः सोमपागे संपादयितुं शक्यते । पञ्चोत्पत्तिस्त-
द्वनस्त्वत्वं तावद्वदमते—“ अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः पञ्चा अनुजत ” इति ।
अग्निरूपत्वं विराडूत्वं चात्रैव संपाद्यते । या याचो विरादुपलक्षिता दश-

(ज्योतिषोक्तद्वयसंस्थाकृपाशिक्षेमयोर्विधानम्)

संख्या दशाक्षरा विराडिति श्रुतेः, सेयं संख्याऽशौ समाप्पते । तथा हि-पातः-
 सवने नहिष्पवमानारूपस्तोत्रस्य त्रिपुरस्तोमः । तत्र त्रिषु सूक्तेष्वेकैकस्मिन्स्तिन्न
 ऋच इत्येवं नव स्तोत्रियाः । तथा तस्मिन्नेव सवने चतुर्ध्यात्मस्तोत्रेषु पञ्चद-
 शस्तोमे सति षष्टिः स्तोत्रीयाः संपद्यन्ते । तथा माध्मदिनसवने पाप्यर्पदिनपवमा-
 नारूपस्तोत्रस्य पञ्चदशस्तोमे सति पञ्चदश स्तोत्रीयाः संपद्यन्ते । तथा अस्मि-
 न्नेव सवने चतुर्षु पृष्ठस्तोत्रेषु सप्तदशस्तोमे सत्पट्षष्टिः स्तोत्रीयाः संपद्यन्ते ।
 तथा तृतीयसवन आर्भयपवमानारूपस्तोत्रस्य सप्तदशस्तोत्रे सति सप्तदश स्तोत्री-
 याः संपद्यन्ते । यद्यपि माध्मदिनपवमानार्भयपवमानयोः सूक्तभेदादचोऽन्य-
 बहवः सन्ति तथाऽपि स्तोत्रगतस्तोत्रप्रयुक्तया गणनेममित्यविरोधः । तथा
 तस्मिन्नेव सवने यज्ञायज्ञियस्तोत्रस्यैकविंशस्तोमे सत्पेकविंशतिसंख्याकाः स्तोत्रीयाः
 संपद्यन्ते । तदेवं पातः सवन एकोनसप्ततिर्याध्मदिनसवने पञ्चादित्युदीयसव-
 नेऽष्टाविंशदिति मिलित्वा नवत्यधिकाः शतसंख्याकाः स्तोत्रीया भवन्ति ।
 ताश्च दशभिर्विमकाः सत्य एकोनविंशतिविराडूपाः संपद्यन्ते । सेयं संपद्यमाना
 स्तोत्रीयास्तया वाचः संवन्धिनी विराडुपलक्षिता दशसंख्याऽशौ समाप्पते ।
 अन्तिमस्य यज्ञायज्ञियस्तोत्रस्याऽऽग्नेयत्वाद् । अग्निर्हि तत्र प्रतिपाद्यते । यज्ञा-
 यज्ञा यो अग्नय इत्यामानात् । अतोऽग्निरूपत्वं विराड्रूपत्वं च सोमयागस्य
 तिष्ठम् । यस्मादयं सोमयागो विराड्रूपमसि संपद्यते तस्माद्विराड्रूपत्वात्पञ्चो-
 त्तत्तिहेतुत्वाच्च सोमयागरूपत्वं ज्योतिरित्युच्यते ।

तदेवं विषेयस्य सोमयागस्य संबन्धिनि ज्योतिषोक्तद्वयाच्च ज्योतिरित्यव-
 मंशः प्रतिपादितः । अध्यावशिष्टपञ्चं प्रतिपादयति--

द्वौचिति । तत्र त्रिषुस्तोमो नहिष्पवमानारूपं स्तोमं बहति निष्पादयति ।
 पञ्चदशस्तोमश्चत्वार्यज्वस्तोत्राणि बहति । एवं द्वौ स्तोमौ पातःसवनं निर्वहतः ।
 यथा लोके पुरुषस्य प्राणापानौ जीवनं निर्वहन्तस्तद्वत् । ततः पञ्चदशस्तोमो
 माध्मदिनं पवमानस्तोत्रं बहति । सप्तदशस्तोमश्चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि बहति । एवं
 द्वौस्तोमौ पाप्यर्पदिनसवनं बहतः । यथा पुरुषस्य श्वस्रोत्रे तद्दर्शनशब्द-
 भरणव्यवहारं बहन्तस्तद्वत् । सप्तदशस्तोम आर्भयपवमानं बहति । एकविंश-
 स्तोमो यज्ञायज्ञियस्तोमं बहति । एवं द्वौ स्तोमौ तृतीयसवनं बहतः । यथा
 पुरुषस्य वागिन्द्रियं श्रोत्रेन्द्रियं चाभिवदनगन्धव्यवहारं बहन्तस्तद्वत् । अति

(ज्योतिष्टोमतद्वाचसंस्कारुपाग्निष्टोमयोर्विधानम्)

विष्टमि मार्गे यथा पादेन्द्रियमनुस्था त्वेवं पतिष्ठा । तदेवं स्तोमैर्निष्पन्नोऽर्चो
स्तोमभागः पुरुषसदृशो ननु स्थूरिः, केनाप्यङ्गेन न्यूनः स्थूरिरियुष्मते, नत्वर्चो
न्यूनः, प्राणापानादिकृत्स्नपुरुषावयवसाम्यस्य पतिपादितत्वात् । एवं स्तोम-
रूपत्वे सिद्धे सति ज्योतीरूपाः स्तोमा अत्रेति ध्रुत्परया ज्योतिष्टोम इत्यु-
च्यते । एतदेवाभिमतवान्मन्त्राऽऽम्नातम्—“ तदाहुः । कतमानि वाच तानि
ज्योतीरिति । य एतस्य स्तोमा इति । त्रिदशश्रद्धाः सप्तदश एकविंशतः । एतानि
वाच तानि ज्योतीरिति । य एतस्य स्तोमाः” इति । स्तोमानां च स्वरूपविशेषः
मध्यमकाण्डे राजसूयप्रकरणे समिधमातिष्ठेत्यनुवाके सामवाज्जणोदाहरणेन निरुद्धः
पतिपादितः ।

तदेवं ज्योतिष्टोमनामध्रुत्पादनमुखेन विधेयार्थप्रशंसा संपादिता । इदानीं
तद्विधिमुच्यते—

यमिति । एतेन ज्योतिष्टोमेन सर्वकामानां (प्राप्तुं) शक्यत्वादिर्मे ज्योतिष्टोमं
कुर्यादित्यभिधायः । यस्माच्छोकेऽप्यस्थूरिणा तर्वावयवसंपूर्णेन साधनेन तत्कर्म
तत्सर्वमप्यङ्गते तस्मादत्रापि स्तोमसंपूर्णेनामेन सर्वकामप्राप्तिर्युक्ता ।

इत्थं ज्योतिष्टोमं सर्वस्तोमयामपठतिभूतं विधाय तदीयास्तु तदसंस्थास्तु मध्ये
मध्यमसंस्काररूपमग्निष्टोमं विधातुं प्रस्ताति—

अग्निष्टोमेनन्ति । पुरा श्रुतं पञ्चापतिरग्निष्टोमेन साधनेन मजाः सुखा
तेनैव स्वाधीनतया परिगृहीतवान् । तासां परिगृहीतानां मजानां मध्ये गर्दमा-
श्वाम्भामुत्पादितः संकीर्णजातिरश्वतरः । सोऽयं मजापतिपरिमहमुल्लङ्घ्यामन्तदूर्
गतः । स च मजापतिस्तस्याश्वस्य पृष्ठतो गत्वा तदीयं शरीरगतं सारभूतं रेव
आदाय गर्दमशरीरे न्यमातुं नितरां मृष्टवान् । अत एव गर्दमो द्विषिषरेतो-
युक्तः । गर्दमजतिरश्वतरजातिश्चेत्तादृशेन द्विषिषत्वम् । अपि चान्ये केचिदग्निज्ञा
एवमाहुः—वडवायावधपोविति नितरां मृष्टवानिति । तस्मादयं वडवा रेवौद्व-
युक्तः । साऽप्यश्वजातिमश्वतरजातिं चोत्पादयति । अपि चान्येऽग्निज्ञा एव-
माहुः—ओषधीषु नितरां मृष्टवानिति । अत एवौषधपो मनुष्याणामिव पुत-
तैलान्यङ्गमावेऽपि साराधिक्येन वर्धन्ते स्निग्धवद्दृश्यन्ते इत्यर्थः । अग्नि

(ज्योतिष्टोमसंस्काराणां शिष्टोऽग्नौ विधानम्)

षाण्येभिर्भिक्षा एवमाहुः—यजासु मनुष्यजातिषु नितरां सृष्टवानिति । अत एव कचिदेकस्मिन्मर्मे शरीरद्वयमुत्पद्यते । यस्माद्वयमश्वदरः यजापत्यवहतरेवस्कस्तस्मान्मनुष्यसंकल्पं यजामुत्पादयितुमस्यर्थः । यस्माच्चार्यं निःसारस्वस्थादेव यज्ञेऽवयोग्यः । यस्तु यज्ञविशेषः सर्वस्वदक्षिणाकः सहस्रदक्षिणाको वा त्वार्यं नियमेन दानयोग्यः । रेतोराहित्येऽप्यतिउद्धृष्य गन्तुं सपर्यत्वादतिउद्धृषितपाकृतदक्षिणाके यज्ञे योग्यो भवति । ‘अश्वतरं साहस्रे सर्ववेदसे च ददाति’ इति सूत्रकारवचनात् ।

इदानीं विधत्ते—

य एवमिति । अग्निष्टोमयाजी पूर्वमनुत्पन्नाः यजा ज्ञत्वादयितुमुत्पन्नाश्च स्वाधीनत्वेन परिग्रहीतुं सपर्यो भवति । यस्मात्सर्वेषां देवानां मध्ये ज्येष्ठः यजापतिः सृष्टिसाधनत्वेनाग्न एतेनायजत तस्माज्ज्येष्ठेनेष्टत्वात्प्रथमपिष्टत्वाच्चायमग्निष्टोमो ज्येष्ठयज्ञः सर्वेषामुपध्यादीनां मूलप्रकृतिर्भूत इत्यर्थः । अग्निविषयेन यज्ञायज्ञा वो अग्नय इति मन्त्रेण संपाद्यमानो योऽयमेकविंशः स्तोमस्तेन संपाप्यमानत्वादयमग्निष्टोम इत्युच्यते ।

तस्य च यजोत्पादनसाधनत्वं यत्पूर्वमुक्तम्—“अग्निष्टोमेन वै यजापतिः यजा असृजत” इति, तदिदं मुखादिस्थानवतुहयेन यपञ्चयितुं मुखजन्मां सृष्टिं दर्शयति—

प्रजापतिरिति । सिसृक्षुः यजापतिस्तत्साधनत्वेनाग्निष्टोममनुष्ठाय तत्साधयेन सत्यसंकल्पः सन्स्वकीयान्मुखाजिवृद्धादय उत्पद्यन्तामिति संकल्प्य तथैव निमित्तः सन्नादौ निवृत्तस्त्वोमः सृष्टः । तमनु देवतानां मध्येऽग्निः । तमप्यनु पृच्छन्दासां मध्ये नायवी सृष्टा । तामप्ययनु साम्नां मध्ये रथतरं सृष्टम् । तदप्यनु मनुष्याणां मध्ये ब्राह्मणः सृष्टः । तमप्यनु वृश्नां मध्येऽजः सृष्टः । यस्मादेते मुखतः सृष्टास्तस्मान्मुख्या वक्ष्यमाणेभ्यः श्रेष्ठाः ।

अथ द्वितीयस्थानादुत्पत्तिं दर्शयति—

उरसो बाहुभ्यामिति । पूर्ववद्विचारव्येयम् । वीर्यसुकाढाहुदेशादुत्पन्नत्वात्तेषां पितृसंयथाविकल्पम् ।

अथ तृतीयस्थानादुत्पत्तिं दर्शयति—

मध्यत इति । मध्यत उदरपदेशात् । यस्मादन्तारादुदरादुत्पन्नत्वात् तस्मा-

(ज्योतिष्ठोमउदायसंस्थान्तप्राग्निष्टोमयोर्विधानम्)

दाद्या भोग्याः । वैश्या वाणिज्येन धनसंपादकत्वाद्भोग्याः । ग्राहश्च क्षीरदिसं-
वादेन भोग्याः । यस्यादितिवहून्विश्वान्देवानग्नेवे वैश्याः सुहास्तस्माद्वाणिज्यक-
तारो लोके मुधासः ।

अथ चतुर्थस्थानादुत्पत्तिं दर्शयति—

पक्ष एकविंशमिति । पक्षः पादतः । भूतानां पूर्वोत्पन्नानां ब्राह्मणादीनां
संक्रापः सम्पदाक्रमणं तदधीनत्वेनापस्थानमित्यर्थः । सोऽयं भूतसंक्रामो यपो-
रथशूद्रयोस्तावुयौ भूतसंक्रामिणौ । शूद्राणां वर्णत्रयपरिचर्यामुख्यत्वेन तदधीन-
त्वम् । अर्थानां च वहनेन तदधीनत्वम् । अत्र पूर्वस्थानिभ्य इव पादतो न
काचिदेवता सुहा, तस्मादेवतामनु सुज्वात्तामावाच्छूद्रो यज्ञे प्रवर्तितुं न योग्यः ।
यस्मादथशूद्रो पादत उत्पत्तौ तस्यात्पादत्वेन तयोर्जीविनताधनम् । शूद्रो हि
ब्राह्मणाद्याभ्यां पदम्भं न कृत्वापि मयनामने कुर्वन्जीवति । अथश्च ब्राह्म-
णादिनादिषादैर्धनं कृत्वा मच्छन्त्यायं लभते ।

एवं शुष्टिसावनप्राग्निष्टोमं प्रशंसितुं सृष्टिं प्रपञ्च्य तत्र प्रकृत्वोपयुक्तान्स्तोमा-
न्विशेषतः प्रशंसति—

प्राणा इति । बहिष्पवमानस्तोत्रे सूक्तानां त्रिंशदिकैकस्विन्सूक्ते भक्तीनां
त्रिंशच्च तदीयस्य स्तोमस्य त्रिवृत्त्वम् । पाणापानव्यानानां चोष्वापोमध्वार्तिनां
त्रित्वात्तत्साम्बन्धम् । अर्धमासगतानां रात्रीणां संख्यया पञ्चदशस्तोमसाम्बन्धम् ।
यजादितिरूपाणामावायेत्यादीनामक्षराणां संख्यया सप्तदशस्तोमसाम्बन्धम् । आदि-
त्यस्य संख्यपैकविंशस्तोमसाम्बन्धं वक्तुं त्रय इमे लोका इत्यनेन ब्राह्मणान्तरं
प्रत्यभिज्ञाप्यते । तच्च ब्राह्मणान्तरमेव साम्नातम्—“ द्वादश माताः पञ्चदशपुत्रा
इमे लोका असावादिष्य एकविंशः ” इति । एतस्मिन्नेकविंशस्तोमे पूर्वोक्ता-
स्त्रिवृदादय आभिताः । अधिकसंख्यायामन्तःसंख्यानान्तरात् । किंचैतस्मिन्नेव
स्तोमाः पविष्ठिताः समाप्ताः नस्येकविंशदूर्ध्वप्राग्निष्टोमे कश्चिदधिकः स्तोमो
विद्यते । य एवमेवस्य महिमानं वेद स एतस्मिन्नाभितः पविष्ठितो भवति ।
अभिष्टोममनुष्ठानं फलं प्राप्तुं च योग्यो भवतीत्यर्थः ।

इति श्रीमत्तामणाचार्यविरचिते पाथर्वीये वेदाथपकाष्टे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमपत्राष्टके

पथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(स्तोमानीं संभूयकारित्वकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रातःसवने वै गांयत्रेण छन्दसा त्रिवृते
 स्तोमाय ज्योतिर्दधदेति त्रिवृता बल्लवर्चसेन
 पञ्चदशाय ज्योतिर्दधदेति पञ्चदशेनौजसा वीर्येण
 सप्तदशाय ज्योतिर्दधदेति सप्तदशेन प्राजापत्येन
 प्रजनेनैकविंशाय ज्योतिर्दधदेति स्तोम एव
 तत्स्तोमाय ज्योतिर्दधदेत्यथो स्तोम एव स्तोम-
 मभि प्र णयति यावन्तो वै स्तोमास्तावन्तः कामा-
 स्तावन्तो लोकास्तावन्ति ज्योतींश्च्येतावन्त एव
 स्तोमानेतावन्तः कामानेतावन्तो लोकानेतावन्ति
 ज्योतींश्च्येत् रुन्धे (१) ॥

(तावन्तो लोकास्तयोदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमेऽनुवाके स्तोमयानानामाद्यो ज्योतिष्टोमस्तदीयसप्तसंस्थानामाद्यसंस्था-
 रूपोऽग्निष्टोमश्चेत्युभयं विहितम् ।

अथ तत्र स्तोमानीं मुख्यत्वं दर्शयितुं द्वितीयेऽनुवाके स्तोमानीं संभूयकारित्वं
 वाचदादौ दर्शयति—

प्रातःसवन इति । आदौ प्रजापतिरग्निष्टोममनुविष्टम्पातःसवनकाल उपस्थे
 गापसा नर ॥ इत्येतन्मन्त्रमतेन गापयेज्य छन्दसा युक्तस्तारदा परितोषं प्राप्य
 त्रिवृत्स्तोमसिज्यार्थं ज्योतिर्दधच्चद्विषमसारादिषां मनोवृद्धिं चारमन्त्रेति मन्त्रैरे,
 त्रिवृत्स्तोम इत्थं प्रयोजकस्य इति विचारमन्त्रेवाऽस्त इत्यर्थः । स च स्तोमो बल-
 लवर्चसप्रदस्तद्वद्वयः । तेन बल्लवर्चस्वरूपेण त्रिवृत्स्तोमेन तुष्टोऽप्यपरितुष्टः पञ्च-

* सर्वयुक्तकेषु ' इत्येतस्मिन्मन्त्रमतेन ' इति वर्तते तदयुक्तमिति प्रतिभाति ।

(अतिरात्रविश्रुतयनम्)

दशस्तोषास मनोवृत्तिं धारयन्नास्ते । स च पञ्चदशः शरीरचलस्येन्द्रियताप-
ध्वंस्य च हेतुत्वाच्चदुष्प्रयात्पकः । तेनापि भुक्ः पुनः सप्तदशस्तोषानुष्ठानाय
मनोवृत्तिं धारयन्प्रवर्तते । स च स्तोमः संख्ययाऽऽध्याययेत्याद्यहरसाम्प्राप्तदश-
रात्मकमजस्रवितोबन्धि(न्वी) प्रजोत्पत्तिहेतुश्च । वाहयेन स्तोमेन शुक्रोऽपि
पुनरेकविंशस्तोषानुष्ठानाय मनोवृत्तिं धारयन्प्रवर्तते । तदेवं स्तोम एव पूर्वोक्त-
स्तोमरूप एव सञ्चरस्तोषाय तन्ज्योतिर्मनोवृत्तिं धारयन्प्रवर्तते । अति च
तथा प्रवृत्तः सञ्चरस्तोममाभिमुखेन प्रशयति ।

इत्थं स्तोषानां संभूयकारित्वं दर्शितम् । अथ स्तोषाग्निसंहतिः—

यावन्त इति । स्तोषा यावन्तो यावत्तुल्याकास्तावन्त एव कामाः काम्यानि
कलानि वैनिष्पाद्यानि । तच्च पूर्वमेव सूचितम् । त्रिवृता मन्त्रवर्चंते निष्पाद्यते ।
पञ्चदशेनीजो वीर्यं च । सप्तदशेन प्रजास्वापित्वं प्रजोत्पादकत्वं च । तत्रयप-
नैव सूचितम् । एकविंशेन प्रतिष्ठोत्पाद्यते । तच्च पूर्वानुवाक एतस्मिन्प्रतिवि-
ष्टवीति सूचितम् । एवं सति यावन्तः स्तोत्रास्तौर्वन्तः काषाः सैन्याः । वक्-
त्रभोगाधर्मिता देहा लोकास्तेऽपि तावन्त एव । तेषु देहेषु तत्कलानुर्भवा एव
ज्योतीषि । तान्पि तावन्त्येव ।

इत्थं स्तोषाग्नयस्य योऽग्निहोत्रेण यजेत तस्य कलं प्रशंसति—एतावत इति ।

इति श्रीयत्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थयकाशे छण्ययजुर्वेदीयै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

यज्ञादिनां वदन्ति सखे यजेत योऽग्निहोत्रेण
यजमानोऽथ सर्वस्तोमेन यजेतेति यस्वं त्रि-
समन्तर्यन्ति प्राणास्तस्यायन्ति प्राणेषु वेऽथ-
सदिति सल्लु वै यज्ञेन यजमानो वजते यस्व
पञ्चदशमन्तर्यन्ति वीर्यं तस्यान्तर्यन्ति वीर्ये वेऽथ-

सदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते यस्य
 सप्तदशमन्तर्यन्ति (१) प्रजां तस्यान्तर्यन्ति
 प्रजायां मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो
 यजते यस्यैकविंशमन्तर्यन्ति प्रतिष्ठां तस्या-
 न्तर्यन्ति प्रतिष्ठायां मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन
 यजमानो यजते यस्य त्रिणवमन्तर्यन्त्यतु २३
 तस्य नक्षत्रियां च विराजमन्तर्यन्त्यतु मेऽप्यस-
 त्रिणवियां च विराजीति (२) खलु वै यज्ञेन
 यजमानो यजते यस्य त्रयस्त्रिंशमन्तर्यन्ति देव-
 तास्तस्यान्तर्यन्ति देवतासु मेऽप्यसदिति खलु वै
 यज्ञेन यजमानो यजते यो वै स्तोमोनामवमं
 परमतां गच्छन्तं वेदं परमतामेव गच्छति त्रिवृद्वै
 स्तोमोनामवमस्त्रिवृत्परमो य एवं वेदं परमतामेव
 गच्छति (३) ॥

(सप्तदशमन्तर्यन्ति विराजीति चतुश्चत्वारिंशच्च) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाहके
 प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाहके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमोऽनुवाकविहिते ण्योविद्योने पुरुषं परोक्षयितुं द्वितीयेऽनुवाके स्तोमप्र-
 र्तता कृता । अभिष्टोपस्य तु माध्व्यं “तस्मादाहुर्वेद्ययज्ञः” इतिवाक्येनोक्तम् ।
 तस्माध्वमवमाध्वम्यमातिरात्रस्यपि वैकल्पिकमस्ति । अत एव सूत्रकारेणो-
 क्तम्—“अभिष्टोमः प्रथमयज्ञोऽतिरात्रयेके पूर्व स्थापनन्ति” इति ।

तस्यैतस्योतिरात्रस्य तृतीयोऽनुवाके विधिमुच्यते—

ब्रह्मवादिन इति । यः पुरुषोऽभिष्टोपमनुविष्ठति स पुनः सर्वस्तोमेन वेद्य-
 जेत तदा स एव मुख्यो यजेति ब्रह्मवादिन आहुः । तस्मात्सर्वस्तोपमनुविष्ठेदिति

(अतिरात्रविष्णुयामम्)

विचिरुनेषः । अग्निष्टोमे चत्वार एव स्तोमास्त्रिपुदादयः । अतिरात्रे कु विण-
वन्मर्षिणावपि स्तोमो विधेते । तस्मादयं सर्वस्तोमः ।

तन्मान्धमव्यतिरेकाभ्यां प्रथमस्तोमं पशंसति—

यस्य त्रिवृत्तमिति । मरु मजमानस्य यागे सर्वमाना कृत्विजस्त्रिपुत्स्त्वमव-
न्तरितं कुर्यात्तस्य स्तोमस्य प्राणरूपत्वात् कृत्विजस्तस्य यजमानस्य प्राणाने-
वान्तरितान्कुर्वन्ति । न स्येत्तद्युक्तम् । अयं यजमानो हि यागेष्वपि मे भागि-
त्यमस्तिवस्यभिष्टेत्य मजमनुतिष्ठति । तस्मात्त्रिपुत्स्त्वोमोऽवश्यमेवावी ।

अथ द्वितीयस्तोमं पशंसति—

यस्य पञ्चदशमिति । पञ्चदशस्य वीर्यसाधनत्वात्तदन्तराये वीर्यस्या-
न्तरायः । अन्यार्थवत् । अथ तृतीयस्तोमं पशंसति—

यस्य सप्तदशमिति । पूर्ववत् ।

अथ चतुर्थस्तोमं पशंसति—

यस्यैकविंशमिति । पूर्ववत् ।

अथ पञ्चमं स्तोमं पशंसति—

यस्य त्रिणवमिति । ऋतुवेन विणवस्य ऋतुविः सात्त्वान्तरे द्रष्टव्या ।
अतस्त्रिणवस्यान्तराम ऋतुनविषान्तरामो भवति । विणवस्तोमे तद्विंशतिसं-
ख्याकाः स्तोत्रीया नक्षत्राणि च कृत्तिकादीनि त्रिंशद्विंशतिसंख्याकानि । विरा-
दशब्दोऽपि विविधराज्यवाची नक्षत्रेष्टिषु भूमपाणौ कलसमूहमुपलक्षयति । तथा
सति त्रिणवान्तरायेण नक्षत्रसंबन्धिभ्यां विराजोऽन्तरायः । शेषं पूर्ववत् ।

अथ षष्ठं स्तोमं पशंसति—

यस्य त्रयस्त्रिंशमिति । त्रिष्वपि लोकेषु परयेकमेकादशसंख्याका देवताः ।
तांश्च “ ये देवा दिव्येकादश स्थ ” इति मन्त्रे समाम्नातः । तथा सति
त्रयस्त्रिंशस्तोमान्तराये त्रयस्त्रिंशस्तोमारूप (रुमा) साम्प्रात्तार्त्ता देवतानाम-
न्तरायो भवति । सोऽयमन्तरायोऽनुवपजः । देवतास्तु यत्कलं तद्वपि ये भूपा-
दित्यभिष्टेत्यं यजमानेन यष्टुं पवृत्तत्वात् । तदेवमविरावविचक्षणां सर्वे स्तोमाः
पशस्ताः । तन्नि हि कस्मिंश्चिदविरात्रे सर्वे स्तोमाः । अत एव सुपरिष्ठादि-
धास्यति—“ सर्वस्तोमोऽविरात्र उत्तरम् ” इति ।

तथाऽन्यमविरात्रमर्तं विधेयं विधिरस्यता पशंसति—

यो वा इति । स्तोमार्ना मध्ये सूनरुपाकस्तोत्रियोवेदस्त्रिवृत्स्तोमोऽवर्षः ।
 स एवोत्तमः सस्य च परमत्वाद्गन्ते प्रयोगः । अतिरात्रे हि तथा प्रमुञ्चते ।
 त्रिष्टुप्स्थितैः संधिरिति चरमे संधिस्थिते त्रिवृतो विधानात् । य एवं वेदेति
 पुनर्वचनमुपसंहारापर्यन्तम् ।

इति धीमत्स्तायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छन्दोग्यजुर्वेदी-

मयेविरचितहिरामाण्ड्ये सप्तमकाण्डे मध्यमप्रपाठके

पृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके मध्यमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

अङ्गिरसो वै सत्रमांसत ते सुवर्गं लोकमायं-
 न्नेवां हविष्मांश्च हविष्कृत्वाहीयेतां तावकाम-
 यतां सुवर्गं लोकमियावेति तावेतं हिरात्रमप-
 इयतां तमाऽहंरतां तेनायजेतां ततो वै तौ सुवर्गं
 लोकमेतां य एवं विद्वान्द्विरात्रेण यजते सुवर्गमेव
 लोकमेति तावेतां पूर्वेणाह्नाऽगच्छतामुत्तरेण (१)
 अभिष्टुवः पूर्वमहर्भवति गतिरुत्तरं ज्योतिष्टोमोऽमि-
 ष्टोमः पूर्वमहर्भवति तेजस्तेनाव रुन्धे सर्वस्तोमोऽ-
 तिरात्र उत्तरं सर्वस्याऽऽप्ये सर्वस्यार्विरुद्ध्ये
 गायत्रं पूर्वेऽहन्तसामं भवति तेजो वै गायत्री
 गायत्री ब्रह्मवर्चसं तेज एव ब्रह्मवर्चसमात्मन्धत्ते
 त्रेहभमुत्तर ओजो वै वीर्यं त्रिष्टुगोजं एव वीर्यं-
 मात्मन्धत्ते रथतरं पूर्वं (२) अहन्तसामं भवतीयं
 वै रथतरमस्यामेव प्रति तिष्ठति बृहदुत्तरेऽसौ वै
 बृहदमुष्यामेव प्रति तिष्ठति तदाहुः कं जगती
 चानुष्टुप्चेति वैस्तानसं पूर्वेऽहन्तसामं भवति तेन

(आङ्गिरसद्विरात्रोहीनविधिऋषयः)

अगरे^१ नैति^२ षोडश्युत्तरे^३ तेनानुहृभोऽयाऽऽहुयं-
 रसमाने^४ऽर्धमासे^५ स्यातामन्यतरस्याङ्गा^६ वीर्यमनुपद्ये-
 तेत्यमावास्यायां^७ पूर्वमहर्ध्वर्युत्तरस्मिन्नुत्तरं^८ नाने-
 बाधंमासयोर्भवतो^९ नानावीर्यं^{१०} भवतो हविष्म-
 त्रिधनं^{११} पूर्वमहर्ध्वर्युत्तरं^{१२} हविष्मत्रिधनं^{१३} प्रति-
 धित्यै (३) ।

(उत्तरेष्वर्ध्वर्युत्तरं पूर्वेष्वेकविंशतिष्व)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमपाठके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीयानुवाके सर्वस्तोमोऽतिरात्र उक्तः । सचैकाह इति सर्वेष्वेकाहा एते-
 नोपलक्षिताः । अथाहीना द्विरात्रादयः क्रमेणोच्यन्ते । चत्वारो हि द्विरात्र-
 मेदाः । तत्र स्युष्टिद्विरात्रो रात्रौ विहितः ।

अथाङ्गिरसां द्विरात्रो विधीयते—

आङ्गिरसो वा इति । आङ्गिरसो महर्षयो यदा सत्रमनुष्ठाय स्वर्गं प्रावास्त-
 वानीं तेषां मध्ये हविष्मान्हविष्कृदित्यन्तौ पुरुषावनुष्ठानेन स्वर्गं वाश्चि हीनौ स्या
 (नावमव) ज्ञान । तौ पुनः स्वर्गं प्रापि कामयमानौ द्विरात्रारूपं यामं ततश्च-
 नश्चेन निमित्त्य तृतीयं तावमौ संपाद्य तदनुष्ठानेन स्वर्गं प्राप्तौ । अतोऽग्नौऽहि
 स्वर्गं प्रापये द्विरात्रेण यजेत् ।

अथाहर्विकोषं विधत्ते—

तवैतामिति । तौ हविष्पदविष्कृजामानावुषी द्विरात्रगतेन पूर्वैजाहा स्वर्गं
 प्राप्यौ । अत्र सर्वैवाहः शब्देनैकदिनतामस्तोममयोग उपलक्ष्यते । अमिह-
 वाक्यः कश्चित्पदद्वयमविशेषः । तस्य च प्रथमदिने योविष्टोमप्रथमतरङ्गास्तौ
 अमिष्टोमो विहितोऽस्ति । स एवात्राभिष्टवशब्देनोपलक्ष्यते । सोऽव पूर्वमहर्ध्व-

(अश्लिष्टादिरात्राहीनविकल्पनम्)

यति, पूर्वदिनेऽनुष्ठेय इत्यर्थः । गम्यते स्वर्गो येनाविरात्रेण सोऽयमविरात्रविशेषो गमिः । स च गतिकृत्तरमहमंबवि, द्वितीयादिने सोऽविरात्रोऽनुष्ठेय इत्यर्थः ।

उक्तार्थस्फोकरणद्वारेण स्तोमविशेषान्विधत्ते—

ज्योतिष्टाम इति । अभिष्टव इत्यस्य व्याख्यानं ज्योतिष्टोम इति । तत्र हि ज्योतिष्टोमे भिरूपितास्त्रिवृदाद्यभ्युत्थारः स्तोमाः क्रियन्ते । तदनुष्ठानेन तेजः प्राप्नोति । सर्वस्तोमैरुपेतोऽविरात्र इत्यनेन त्रिणवत्यश्लिष्टास्तोमाभ्यां सहिता अशेषस्तोमा उक्ताः । तेन च सर्वमप्यमाप्यं प्राप्यते, स्वर्गं च भवति । द्वादशमिः स्तोमैरुपेतोऽभिष्टोम एकोनविंशद्भिः (वा) स्तोमैरुपेतोऽविरात्र इति तयोर्भेदः ।

अथ होतारं प्रति प्रयोक्तव्ये स्तोमे दिनभेदेन सामविशेषं विधत्ते—

गायत्रमिति । गायत्रीचन्द्रस्कायामृच्युत्पन्नं गायत्रमेतन्नामै(व) कं साम, तदेतज्जोतुराभिरुपेण पठनीये स्तोत्रे गायेत् । तदेतत्पूर्वेऽहनि ब्रह्मण् । गाय-
त्र्या अभिना सहोत्पत्तत्वाच्चेजस्तयं, ब्राह्मणैरनुष्ठेयत्वाद्ब्रह्मसत्त्वसत्त्वं, तदुभय-
मेतु साम्ना स्वस्मिन्समापयन्ति । यद्यपि वैष्टुभारूपं किञ्चित्साम नास्ति
तद्याश्विं विष्टुच्छन्दस्कायामृत्पत्तत्वात्तैष्टुभमित्युच्यते । तदेतदुत्तरदिने गायेत् ।
तेन शरीरं बलमिन्द्रियसामर्थ्यं च प्राप्नोति ॥

अथ पृष्ठस्तोत्रसामविशेषं चोदकमाश्रयिकल्पनिवारणाय नियमयति—

रथंतरमिति । यत्तौ तु बृहदथंतरमोरेच्छिको विकल्पः । इह तु दिन-
भेदेन व्यवस्था ॥

पुनरपि दिनभेदेन व्यवस्थितं सामान्तरं विधत्ते—

तदाहुरिति । अत्र जलवादिन्योदयन्ति—अत्र विद्यमाने द्वे एवाहनी, तयोः
पूर्वस्मिन्गायत्र्यामृत्पन्नं साम गीतं, तदुत्तरस्मिन् विष्टुच्युत्पन्नं साम गीतं, न
एव तृतीयचतुर्थे अहनी विद्येते । ततो जगत्पुष्टुभौ द्वाववशिष्टेते इति ।
तत्राभिज्ञाः सामान्तरविधानमुखेनोत्तरमाहुः—यद्वृहत्यामृच्युत्पन्नं वैस्वानसारूपं
साम तत्पूर्वदिने गायेत् । बृहती च षट्त्रिंशदक्षरा सती चतुर्वारमाधर्ममाना जगती-
पथं संपद्यते । अष्टावत्वारिंशदक्षरायां जगदीनां तिसृणामक्षरसंख्यया बृहती-
चतुष्टयसमानत्वात् । तेन वैस्वानससाम्नाऽयं द्विरावयागो जगत्पथाः सकाशाच्चा-
पेक्षि । षोडशशब्देन षोडशस्तोत्रे गीयमानं गौरिब्रह्मारूपं सामोच्यते । वच्चो-

(आह्निरसहिराजहीनविषिकथनम्)

त्तरेऽहनि मायेत् । तदाभारभूतामृचपवल्ग्व पूर्ववदनुष्टुभं संपादयेत् तेन षोड-
शी (शि) साम्नाऽयं द्विरात्रोऽनुष्टुभः सकाशाच्चायेति ॥

अथ दिनद्वयस्य पक्षव्यवस्थां विचिन्ते—

अथाऽऽह्निरिति । शुक्लः कृष्णो वैक एव पक्षः सप्ताभोऽर्धमासः । तस्मिन्नेव
षष्ठ्यमे अहनी स्यातां तदानीमेकपक्षगतत्वादेकस्याहतो पावद्दीर्घं तावदेव भवेत् ।
इतरस्य दीर्घं तु लुप्येत । अतः कृष्णपक्षस्यान्तिमदिने मध्यमहः कर्तव्यम् ।
शुक्लपक्षस्य मध्यमदिने द्वितीयमहः । एवं सति भिन्नार्धमासवर्तिस्वाद्भिन्नदीर्घं
भवतः ॥

अथ दिनभेदेन निधनविशेषं विचिन्ते—

हविष्मन्निति । पञ्चधा विभक्तस्य ताम्रः पञ्चमभागो निधनम् । हविष्य-
च्छब्दस्य निधनं सस्मिन्नहनि तद्धविष्मन्ननिधनं, पूर्वदिने हविष्मद्विशिष्टः
प्रयोगश्च इत्यर्थः । एवमितरत्राणि । उत्तरस्मिन्नहनि हविष्कृच्छब्द इत्यर्थः ।
निधतपोर्द्विवात्पादसदृशत्वेन मतिवित्तये संपद्यते ।

अथ मीमांसा—

दशमाध्यायस्य पञ्चमपादे चतुर्थाधिकरणे चिन्तितम्—

द्विरात्रादौ द्वादशाहपापणीयादिकः क्रमः ।

आद्यन्तौ वर्जयित्वा वा विशेषामावतोऽग्निर्भिः ॥

द्वादशाहे द्वितीयस्य द्विरात्रे मध्यमत्वतः ।

आगवस्यान्तरायाञ्च विष्पन्तो दशरात्रमः ॥

अह्निरूपस्य द्वादशाहस्य विष्पन्तो द्विरात्रत्रिरात्रादयः तेषु किं द्वादशाहस्य
मध्यमहः पापणीयसंज्ञकमारम्य क्रमेण विष्पन्तः प्रवर्तते, किंवा पापणीयोद-
नीयावाद्यन्तौ वर्जयित्वा तन्मध्यगतस्य विष्पन्तः प्रवर्तत इति संशयः । इदं-
शुक्लरूपादेयमीदृशं वर्जनीयमिति विशेषतिपायकाभावादादित आरम्य प्रवर्तत
इति पूर्वः पक्षः । द्विरात्रं प्रकृत्यैवमाज्जयते—‘ मध्यमं तद्द्वितीयं यद्वि-
तीयं तत्तृतीयम् ’ इति । अयमर्थः—द्विरात्रस्य मध्यममहर्गुणं तद्द्वादशा-
हस्य द्वितीयमिति । एवमितरत्राणि पञ्चम् । तदेवपापणीयवर्जने छिन्नम्
तथा अगवसीमन्तर्धन्दीति आगवस्याहतोऽन्तराय आम्नायते । तच्च वर्जने छि-
न्नम् । एवमादिभिर्लिङ्गैरुभयं वर्जयित्वा अगिहो विष्पन्तो एव यावान्तेष्वि-
त्यत्र तावान्प्रवर्तयितव्य इत्येवमेतद्व्युत्पन्नम् ॥

तथैव त्रयोदशाधिकरणेऽन्यच्चिन्तितम्—

द्विरात्रेऽङ्गिरसां षोडशपद्याः किं विधीयते ।

परिसंख्यायते वाऽऽद्यबोदकाच्छीघ्रबुद्धितः ॥

अनारभ्यविधेः नाद्यो परिसंख्यागतिदेशतः ।

विकल्पोऽन्यद्विरात्रेषु योक्तं वृत्तिकृतो मतम् ॥

सन्ति बहवो द्विरात्राः । तेष्वङ्गिरसां द्विरात्रे श्रूयते—‘ वैखानसं पूर्वेऽह-
न्त्साम भवति, षोडशपुत्रे ’ इति । सोऽहं षोडशपद्याः सन्निधीयते । न च
बोदकात्प्राप्तिः शङ्कनीया, प्रत्यक्षवचनस्य शीघ्रपटुतेः । बोदको ह्यनुमानिक-
त्वेन विद्यम्यत इति मतिं ब्रूवः—‘ मा भूद्बोदकः । अस्ति सनारम्भाधीनं
प्रत्यक्षं विध्यन्तरम्—‘ उत्तरेऽहन्दित्रात्रस्य मृक्षते ’ इति । तेषु (न) सर्वेषु
द्विरात्रेषु प्रातः सत्तङ्गिरसां द्विरात्रं एव नाम्येषु द्विरात्रेष्विति परिसंख्यायते ।
तद्योऽङ्गिरसां द्विरात्रे नियमेन षोडशी गृह्यत इत्येवमत्रिरात्रविधितत्वेनाति-
देशादिकल्पते । तदेतद्वृत्तिकारमतम् ॥

तथैव भाष्यकारमतेनाऽऽरचयति—

परिसंख्या पूर्वपक्षे(क्षो) न सा युक्ता त्रिदोषतः ।

प्रातस्तस्यान्वा(स्येवा)नुवादेन विधेये सा न शक्यते ॥

वृत्तिकारस्य सिद्धान्तरूपा या परिसंख्या तुव भाष्यकारमते पूर्वः पक्षः ।
सिद्धान्तस्तु षोडशपुत्र इत्यर्थं विधिरेव न भवति । विधित्तिवैखानससामवा-
क्यशेषत्वेनार्थनृत्वात् । अतः परिसंख्या दोषत्रयोपेता नाव कल्पनीया ।
प्रातस्तस्य विध्यर्थस्य परित्यागः । अप्रातस्तस्य निषेधार्थस्य स्वीकारः । अन्यत्र
प्रातस्तस्य बाध इति दोषत्रयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते बाधनीये वेदार्थपत्राख्ये छद्मग्रन्थेऽर्द्धे-

वेत्तिरीयसंहितायाव्ये सप्तमकाण्डे षष्ठ्यध्यायपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाहके प्रथमप्रपाठके षष्ठ्योऽनुवाकः) ।

आपो वा इदमर्थं सलिलमासीत्तस्मिन्प्रजाप-

५

५

५

तिर्वायुर्भूत्वाऽर्धरस इमामपश्यतां वेराहो भूत्वाऽ-
हर्त्ता विश्वकर्मा भूत्वा व्यमार्हताऽप्रथत सा
पृथिव्यभवत्तपृथिव्यै पृथिवित्वं तस्यामश्राम्यत्प्र-
जापतिः स देवामसृजत वसून् रुद्रानादित्यान्ते देवाः
प्रजापतिमब्रुवन्प्र आयामहा इति सोऽब्रवीत् (१)
ययाऽहं युष्मास्तपसाऽसृज्येवं तपसि प्रजनन-
मिच्छध्वमिति तेभ्योऽग्निमायतनं प्रार्थच्छदेतेना-
ऽऽयतनेन श्राम्यतेति तेऽग्निनाऽऽयतनेनाश्राम्यन्ते
सर्वसर एकां गामसृजन्त तां वसूभ्यो रुद्रेभ्य
आदित्येभ्यः प्रार्थच्छजेतां रक्षध्वमिति तां
वसूभ्यो रुद्रा आदित्या अरक्षन्त सा वसूभ्यो रु-
द्रेभ्य आदित्येभ्यः प्राजायत श्रीणि च (२)
शतानि त्रयस्त्रिंशतं चाथ सैव सहस्रतम्यभवत्ते
देवाः प्रजापतिमब्रुवन्सहस्रेण नो याजयेति सोऽ-
ग्निष्टोमेन वसून् याजयत्त इमं लोकमजयन्तच्छा-
ददुः स उक्थ्येन रुद्रानयाजयन्तेऽन्तरिक्षमजय-
न्तच्छाददुः सोऽतिरात्रेणाऽऽदित्यानयाजयत्तेऽमुं
लोकमजयन्तच्छाददुस्तदन्तरिक्षम् (३) व्यवे-
र्यत तस्माद् रुद्रा घातुका अनायतना हि तस्मादाहुः
शिथिलं वै मध्यममहं छिरात्रस्य वि हि तद्वैर्य-
तेति वेष्टुमं मध्यमस्याह आर्ज्यं भवति संवाना-
नि सूक्तानि शशसति पौडशिनं शशसत्यहो
धृत्या अशिथिलं भावाय तस्मात्त्रिरात्रस्याग्निष्टोम
एव प्रथममहः स्यादथोक्थ्योऽर्थातिरात्र एषा

लोकानां विधृत्यै श्रीणिश्रीणि ज्ञाताभ्यनूचीनः सह-
 मर्षवच्छिन्नानि ददाति (४) एषां लोकानामनु-
 संतत्ये ददातं न विच्छिन्त्याद्विराजं नेद्विच्छिन-
 दानीत्यथ वा सहस्रतम्यासीत्तस्यामिन्द्रश्च वि-
 ष्णुश्च स्वार्थच्छेताः स इन्द्रोऽमन्यतानवा वा
 इदं विष्णुः सहस्रं वदयत इति तस्यामकल्पेता
 द्विभाग इन्द्रस्तृतीये विष्णुस्तद्वा एषाऽभ्यनूच्यत
 उभा जिग्यशुरिति तां वा एतामच्छावाकः (५)
 एव हींसत्यथ वा सहस्रतमी सा होत्रे देयेति
 होतारं वा अम्यतिरिच्यते यदतिरिच्यते होताऽ-
 नात्तस्याऽऽपयिताऽयाऽऽहुरुन्ने देयेत्यतिरिक्ता वा
 एषा सहस्रस्यातिरिक्त उन्नेतात्विजामयाऽऽहः
 सर्वेभ्यः सदस्येभ्यो देयेत्यथाऽऽहुरुदाकृत्या सा
 वशी चरेदित्यथाऽऽहुरभक्षणं चाग्नीधे च देयेति
 (६) द्विभागं अक्षणे तृतीयमग्नीधं ऐन्द्रो वै
 ब्रह्मा वैष्णवोऽग्नीधयेव तावकल्पेतामित्यथाऽऽ-
 हर्षा कल्पाणी बहुरूपा सा देयेत्यथाऽऽहृयां हि-
 रूपोभयतएनी सा देयेति सहस्रस्य परिगृहीत्यै
 तद्वा एतत्सहस्रस्यार्थन सहस्रं स्तोत्रीयाः
 सहस्रं दक्षिणाः सहस्रसंमितः सुवर्गो लोकः सुव-
 र्गस्य लोकस्याभिर्जित्यै (७) ॥

(अग्नीधे तदन्तरिक्षं ददात्यच्छावाकश्च देयेति

सर्ववतिरिच्यते) ।

(गर्गविराचाभिधानम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमपाठे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थे विरागोऽभिहितः । अथ विरागं विधातुं काविदारव्याधिकेऽप्येव ।
तस्मां चाऽऽरुणायिकामामादौ पृथिव्युत्पत्तिं दर्शयति—

आपो वा इति । इदमितीदानीं दृश्यमानं विरिजदीप्तमुद्रादिकं जगत्पृथि-
व्युत्पत्तेः पूर्वं सलिलमासीत् । तस्मिन्नेव सलिले केवला आप एव ननु भूतान्तरं
सकार्यं वा किञ्चिदपि नाऽऽसीत् । तदानीं प्रजापतिपुंस्तस्य शरीरस्यावस्थानुं
स्थानामावादायुक्तो भूत्वा तस्मिन्सलिले सर्ववाचरत् । वारित्वा च सलिले
निमग्नां भूमिं दृष्ट्वा स्वयं वराहो भूत्वा ईदृग्दूषेण तां भूमिं जलस्योदघाहरत् ।
आदृत्य च वराहकृष्णमुत्सृज्य विश्वकर्मा भूतार्थं विशेषेण पार्जनं कृत्वा तत्पथं
प्रथमपत्नीय तां विस्तारितवान् । तत इयं दृश्यमाना सर्वपाण्याधारभूता पृथि-
व्यभवत् । प्रथमादेव पृथिवीनाम संपन्नम् ॥

अथ देवसृष्टिं मोक्षं च क्रमेण दर्शयति—

तस्यामिति । तस्मां भूमौ स प्रजापतिः स्वेनैव शरीरेणावस्थाय तिसृषु-
रश्राम्यन्तपः कृतवान् । तस्याश्च तपःसायध्याग्निवस्वादिदेवगणान्कृजत । ते च
वराहद्वयः प्रजापतिं यति प्रजोत्पादनोपायं पश्यन्तुः । स च प्रजापतिमंदक्षयति
कृते सति पश्चाद्भूयमुत्पादनमिच्छतेत्युक्त्वा हेमारूपस्य त्वंस्त आधारभूतपार्थि
दृष्ट्वा तेनाग्निना हेमलक्षणं तपः कुरुतेत्युक्तवान् । ते च संवत्सरं तथा कृत्वा
तदन्ते सर्वेऽप्येकां गमयन्कृजन्त । तां च मां स प्रजापतिर्वसुभ्यो रक्षणार्थं दत्त-
वान् । सा च रक्षिता सती परमार्थं गवां शतत्रयं दयस्त्रिचतुर्बोत्पादयामास ।
ततः प्रजापतिस्तमेव मां रुद्रेभ्यो दत्तवान् । रुदार्थमपि सा तथैवोत्पादयामास ।
एतपादित्पार्थमप्युत्पादयामास । तमिदं (दिदं) पार्थायवर्मं संगृह्य भुविरेकेनैव
वाक्पेनोदाजहार । तत्र त्रेधा वाक्यं विभज्य योजयितव्यम् । एवं सत्येकोन-
सहस्रं गवां संपन्नाम् । येयं सहस्रतयी गौः सैवं सहस्रंरुपापूरण्यभवत् ॥

अतः सहस्रदक्षिणाकेन विरात्रयागेन (ञ) धाजनं दर्शयति—

ते देवा इति । वसुरुद्रादित्याः सर्वे भित्तिरवा मोत्सहस्रदक्षिणाकमज्ञार्थं

(गार्गजिराजविधानम्)

मयावर्तिं शोधयामासुः । त च मयावर्तिर्देवगणत्रयं विमज्ज्य त्रिषु दिनेषु क्रमाद-
 क्षिप्तोद्योक्त्याविरचिर्मांभितवान् । द्वादशस्तोत्रोऽग्निष्टोमः । पञ्चदशस्तोत्र-
 उक्त्यध्वः । एकोनविंशस्तोत्रोऽदिराजः । ते च तैत्तिरीयमजयन् । स्वकीये
 स्वकीये तत्तद्वोधनं च दक्षिणार्धमृत्विग्भ्यो दत्तवन्तः ॥

अथोक्त्यरूपे मध्यमेऽहनि कांश्चिच्छंसनविशेषान्विबले—

तदन्तरिक्षमिति । यदन्तरिक्षं रुद्रेर्जितं तदन्तरिक्षं व्यवेषेत विशीर्णमभूत् ।
 गृहत्वेन लोकसंस्थानं भग्नमभूदित्यर्थः । तस्माद्गृहाणामाश्रयमन्तरिक्षलोकस्थानं
 विशीर्णमभूत्तस्मादायतनाभावाद्गृहाः कोषाविष्टाः सन्तः सर्वत्र प्राणिघातिनोऽ-
 भवन् । तस्मात्कलभूतमन्तरिक्षं विशीर्णमभूत्तस्मात्तरसाधनमात्रं विराजमानस्य
 मध्यमनसः केनापि वैकल्पेन शिथिलमित्येवमभिज्ञा आहुः । तस्मान्मध्यमस्याह्नो
 दाहयेन शीथिल्यपरिहाराय कानिचिच्छस्त्राण्यनुष्ठेयानि । विश्वच्छन्दस्कायामु-
 च्यतवन्तं त्रैष्टुभं होतुराज्यशस्त्रं शीतनीवम् । तथा सैयानास्त्राणि दाहयन्त्यां
 मत्सिद्धानि सूक्तानि शंसेत् । तथा वेददमारुपमपि शस्त्रं शंसेत् ॥

इत्यमारुपायिकां मस्तुत्य मध्यमे विशेषांश्च विधाय विराजमाणस्यार्हविशे-
 नान्विबले—

तस्मादिति । तस्माद्दस्त्रादिभिरहस्तयेन लोकत्रयजवादाहस्तयसंघावरूप-
 मनुष्ठितं तस्माद्विराजमाणमनुष्ठेयमित्यर्थः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘सहस्रं दक्षिणास्त्राणि शतानि यवस्त्रिंशत् च मध्य-
 मेऽहनि दद्यात्पेवं द्वितीये तृतीये च साहस्रमतिरिच्यते’ इति, तदिदं विधत्ते—

जीणिजीणीति । अनुक्रमेणाज्जाति प्रवर्तय इत्यनुचीनं, तादृशं च तदहन्ता-
 मूचीनाहं प्रतिदिनमित्यर्थः । प्रतिदिनप्राचीच्छस्त्राणि यथा भवन्ति तथा जीणि
 जीणि शतानि दद्याति । यवस्त्रिंशत्संख्याया अप्येतदुपलक्षणम् । तथा सत्ये-
 कैकस्मिन्दिने यवस्त्रिंशदधिकं गतां शतवर्षं दद्यादित्यर्थो भवति । एतच्च
 लोकानां भूरादीनां संवत्यै भवति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘दक्षिणानवने म्यूनां दशधा नयेत्’ इति, तदेतदि-
 धत्ते—

दशतं नेति । दशानां यमो दशसस्य वर्मस्य विश्वेदे न कुर्यात् । वेदेदे-

(गर्भविराशभिधानम्)

क्षिणस्यां दिश्यवस्थिता माः पार्श्वशसदसोऽप्येन यदोत्तरस्यां दिशि दक्षिणार्धं
नयति तदानीमेकैकं दशकं सहैव नयेत् । न तु दशतो न्यूनं नयेत् । दशसं-
ख्याया विराड्कृत्वात् विराजं नैव विच्छिन्नां करांसीते नतुरविषाधः । यत्तु
विंशत उपरि वयसधिकं तदावे चरमेण दशकेत सह नयेत् । न्यूनत्वस्येयाव
[दशधेति] विधानात् ॥

एयमेकोनसहस्रं त्रिषु दिनेषु दत्ते सति सहस्रतपो परिशिष्यते । तद्दानं तु
बहुधा विकल्पितं षडशोषां पृथगीति—

अथ येति । बलान्तिः कल्पनं, तथैव बलप्रया तस्यां सहस्रतप्तां मावे
निमित्तमूतायां पथैवेयं भूपादित्येवामिन्द्रश्च विष्णुश्च परस्परं कलहं कुतः ।
तदानीमिन्द्रो वनस्येववाचमयत्—तां मां गृहीत्वा विष्णुरनया मया सहस्रविद्
सर्वं मां बर्जयिष्या स्वाधीनं करिष्यति, तस्मान्मया (ये) बाधेकेन भागेन भवि-
तव्यमिति । ततस्तावुधो तस्यां मध्यकस्तेन मध्यस्थां कृतवन्ती । इन्द्रो द्विभागे
मध्यस्थितः । विष्णुरनुवीये भागे उपवांरधनः । तदेतपर्यमिलक्षणं काचिद्वेदे-
ऽप्यनुकल्पते । सा च भागवयवतोपादिका । तस्याश्च पृथीकम् ‘उपा निग्य-
धुः’ इत्येतत् । इयं चोपारितनेऽनुवाकं सप्ताज्जास्यते ॥

अथैतस्या ऋचः कंसननियमं विधेते—

तां वेति । विकल्पितेषु दानपक्षेषु प्रथमं पक्षमाह—

अथ येति । यतिर्दिनं वयस्त्रिंशदधिकशतवयस्यै साम्येन दत्ते सति सर्वं
सहस्रतप्यतिरिच्यते । यत्तु वृष्यं यामेऽतिरिक्तं भवति तत्सर्वं होतारमिलक्ष्यै-
वातिरिच्यते । होता ह्यनावस्य सर्वस्य कलस्य पराधिता । तस्माद्योत्रे सहस्र-
तपी देयेत्याद्यः पक्षः ॥

द्वितीयं पक्षं दर्शयति—

अथाऽऽहुरिति । एषा गौः सहस्रस्य मध्येऽतिरिक्तवीर्या । उन्नेदाऽन्य-
त्रिवजां मध्येऽतिरिक्तवीर्यः । अत एव हि हारियोजनपक्षे श्रूयते—‘उन्नेत-
र्युपहवमिच्छन्ते’ इति । तस्यादियमृन्नेवे देयेत्येवै केचिदाहुः ॥

तृतीयं पक्षं दर्शयति—

अथाऽऽहः सर्वेभ्य इति । अत्रोपपत्तिर्बहिरेव दृष्टव्या । ‘यान्तो वे
सदस्यास्ते सर्वे दक्षिणयाः’ इत्यन्यत्राऽऽप्नोतम् । तस्मात्सदस्येभ्यो देया ॥

चतुर्थं पक्षं दर्शयति--

अथेति । अत्राप्युपपत्तिः पूर्ववत् । दिनत्रये विभागसाम्येन दक्षिणा दत्ता । इयं चैका भागवैषम्यं च न युक्तम् । अन्यो यज्ञभूमेरुन्नतां कृत्वा स्वदशत्वेन यथा चरति तथा कुर्यात् ॥

पञ्चमं पक्षं दर्शयति--

अथाऽऽहुर्ब्रह्मण्य इति । इन्द्रस्य विष्णोश्च वा भागवत्तद्विस्तृतदक्षदीपयो-
र्ब्रह्माग्नीध्रयोर्देवा ॥

षष्ठं पक्षं दर्शयति--

अथाऽऽहुर्धेति । इयं वै सहस्रतमी न कस्मिंश्चिदेया । किं त्वेतादृशेति-
भिरूपां या काचित्कल्पमग्नी बहुतीरादिगुणवती विचित्रवर्णा सा दातव्या ॥

सप्तमं पक्षं दर्शयति--

अथाऽऽहुर्धेति । यां गौः शुक्लकृष्णवर्णाभ्यामुपेतत्वेन द्विरूपा, पार्श्वद्वये
शुक्लकेशोपेतत्वादुभयत एनी, सहस्रतंरूपापूर्यर्थं सादृशी काचिदेया ॥

तदिदं सहस्रदानोपेतं कर्म पश्यसति--

तद्वा एतदिति । त्रिरात्राख्यं यत्कर्णेकं तदेतत्सहस्रतंरूपाककलस्य पात्रि-
हेतुः । यस्मादत्र त्रिषु दिनेषु भिक्षिता स्तोनीया ऋचः सहस्रं विद्यन्ते, दक्षि-
णाशोकरीत्या सहस्रं गावः, स्वर्गलोकश्च सुखाधिकपाद्भूजलोकसहस्रेण समानः,
[तस्यान्] सादृशस्य स्वर्गस्याभिजपायेदं कर्म योग्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छान्दोग्यजुर्वेदीय-

वैचिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

सोमो वै सहस्रंमविन्दुसामिन्द्रोऽन्वविन्दतौ यमो
न्यागच्छतावन्नवीदस्तु मेऽत्रापीत्यस्तु ही ३ इत्य-
वृता २ स यम एकस्यां वीर्यं पर्यंपश्यदियं वा
अस्य सहस्रस्य वीर्यं विभर्तीति तावन्नवीदियं
ममास्त्वेतद्युवयोरिति तार्ववृता २ सर्वे वा एतदे-

(सहस्रतन्त्रविधानम्)

तस्यैव वर्यम् (१) परि पश्यामोऽश्मा हंर-
महा इति तस्यामश्माऽहंरन्त ताम्पु प्रावेशय-
न्सोमोयोदेहीति सा रोहिणी पिङ्गलैकहायनी
रूपं कृत्वा त्र्यस्रिश्शता च त्रिभिश्च शतैः सहो-
दैत्तस्माद्रोहिण्या पिङ्गलैकहायन्या सोमं की-
णीयाय एवं विद्वान्रोहिण्या पिङ्गलैकहायन्या
सोमं कीणाति त्र्यस्रिश्शता चैवास्थ त्रिभिश्च
(२) शतैः सोमः कीतो भवति सुकीतेन यजते
ताम्पु प्रावेशयन्निन्द्रोयोदेहीति सा रोहिणी
लक्ष्मणा पञ्चोही वार्ध्वी रूपं कृत्वा त्र्यस्रिश्शता
च त्रिभिश्च शतैः सहोदैत्तस्माद्रोहिणी लक्ष्मणा
पञ्चोही वार्ध्वी दद्याय एवं विद्वान्रोहिणी लक्ष्मणा
पञ्चोही वार्ध्वी ददाति त्र्यस्रिश्शच्चैवास्य त्रीणि
च शतानि सा दशा (३) भवति ताम्पु प्रावे-
शयन्सोमोयोदेहीति सा जरती मुखी तज्जघन्या
रूपं कृत्वा त्र्यस्रिश्शता च त्रिभिश्च शतैः सहो-
दैत्तस्माज्जरती मुखी तज्जघन्यामनुस्तरणी कुर्वति
य एवं विद्वान्जरती मुखी तज्जघन्यामनुस्तरणी
कुरुते त्र्यस्रिश्शच्चैवास्य त्रीणि च शतानि
साऽमुष्मिश्छोके भवति वागेव सहस्रतमी त-
स्मात् (४) वरो देयः मा हि वरः सहस्रमस्य
सा दशा भवति तस्माद्दरो न प्रतिगृह्यः सा हि
वरः सहस्रमस्य प्रतिगृहीतं भवतीत्यं वर इति
ब्रूयाद्व्यान्थां ब्रूयाद्वियं ममेति तर्थाऽस्य तत्सहस्र-

मप्रतिगृहीतं भवत्युभयतएनी स्यात्तद्वाहुरन्यतएनी
 स्यात्सहस्रं परस्तादेतमिति यैव वरः (५) क-
 ल्याणी रूपसंभृदा सा स्यात्सा हि वरः समृद्धयै
 तामुत्तरेणाऽऽर्पिधं पर्याणीयाऽऽहवनीयस्यान्ते
 द्रोणकलशमथं प्रापयेदा जिघ्र कलशं मल्लुब्धा-
 रा पर्यस्वत्या त्वा विशन्तिवन्दवः सनुद्रमिव सि-
 न्धवः सा मा सहस्र आ भज प्रजया पञ्चभिः
 सह पुत्रमाऽऽविंशताद्रापिरिति प्रजयेवेनं पञ्चभी
 रय्या सम (६) अर्धयति प्रजावांस्पृष्टमान्नि-
 माभ्रवति य एवं वेद तथा सहाऽऽर्पिधं परेत्यं
 परस्तात्प्रतीच्यां तिष्ठन्त्यां जुह्यादुमा जिग्यथर्न
 परा जयेथे न परा जिग्ये कतरश्चनेनोः । इन्द्रश्च
 विष्णो यदर्पस्पृथ्यां त्रेधा सहस्रं वि तदरेयेथा-
 मिति त्रेधाविभक्तं वै त्रिरात्रे सहस्रं साहस्रमि-
 धेनो करोति सहस्रस्थेवनो मात्राम् (७) क-
 रोति रूपाणि जुहोति रूपरेवेनाऽऽ समर्धयति
 तस्या उपोत्थाय कर्णमा अपेदिडे रन्तेऽदिते सर-
 स्वति श्रिये प्रेयसि महि विश्रत्येतानि ते अग्निधे
 नामानि सुकृतं मा देवेभं जुतादिति देवेभ्य एवै-
 नमा धेदयत्यन्धेनं देवा वृध्यन्ते (८) ॥

(एतदेतस्यां वीर्यमेष निमित्तं दत्ता सहस्रतमी तस्मादेव वरः सं

मात्रामेकाचर्त्तारिशब्द) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(सहस्रतम्यभिधानम्)

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमपञ्चमकाण्डे षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमोऽनुवाके त्रिराशोऽभिहितः । अथ षष्ठे तत्रत्या सहस्रतमीं पञ्चमविबु-
मुपाख्यानं दर्शयति—

सोमो वा इति । पुंरं कदाचित्सोमो गोसहस्रमजयत् । तमनुगम्येन्द्रोऽपि
तदेव गोसहस्रमजयत् । तौ सोमेन्द्रौ यति यमोऽपि मामं निकायमभान आग-
च्छत् । आगत्य चाव गोसहस्रे यमापि कश्चिद्भागोऽस्तित्यनवीत् । तांतिपि
तथाऽस्तित्यङ्गैर्न कुरुवः । आद्राथ्यः प्लुतः । ततः स यमः परीक्ष्य तस्मि-
न्सहस्रे एकस्यामुत्तमायां गवि सायज्यमपश्यत् । तव इयमेकैवास्व गोसहस्रस्य
वीर्यं विमर्षीति यनसा निश्चित्येयमेव यमास्तु ययोरितरतरसहस्रमिष्यन्वीत् ।
तवस्वी सोमेन्द्रावेवमुक्तवन्तौ सर्वेऽपि यमं मित्रिष्वेवस्यामुत्तमायां गवि वीर्यं
परीक्ष्य तस्याभंशमेकैकं स्वी कुर्वन् इति विचार्य तथैव कृतवन्तः ॥

तत्र सोमस्य प्रथममंशहरणप्रकारं दर्शयति—

तामग्निस्वति । ते यमोऽपि मित्रित्वा तामुत्तमां यां सोमायोदेहीत्येवं ब्रुव-
न्तोऽप्सु प्रावेशयन् । सोमस्य यद्यावद्भवं योग्यं उत्तावद्भवं गृहीत्वा जलादुद्ग-
च्छेत्यर्थः । ततः सा गौरप्सु पविष्टा जलादुद्गमनवेलायां तस्याग्निं त्वं
कृत्योद्गच्छत् । तदेव त्वं स्पष्टी क्रियते—रोहिणी शरीरे लोहितवर्णां पिङ्गला
पिङ्गलाक्षपेकहायन्येकसंवरतरवत्सका, ईदशी सती लावण्येपेदे त्वं च छात्रा
गवाभ्यासां ययस्त्रिंशत्संरूपया शतवयसंरूपया च सह जलादुद्गच्छत् ।
यस्मात्सोमार्थं रोहिण्यादिकृत्वं ध्रुववती तस्माद्रोहिण्येकहायन्या पिङ्गलाक्ष्या
सोमं क्रीणीयात् । यथा क्रीतः सोमस्य अश्विभिरुक्तैः शतवयेण क्रीतो भवति ।
ततः शुक्रिणेन सोमेनासौ यजेते ॥

अथेन्द्रस्य तदीयांशहरणप्रकारं दर्शयति—

तामिति । पूर्ववद्भ्यारूपेण । लक्षणा शुक्लपुच्छाद्यवयवसौख्ययोग्यत्वेन
जोषिता । पञ्चोद्गी चतुर्वर्णा । वार्ज्यनी दर्शनप्रायेण यावत्सक्येणामहन्वी ।
यस्मादिन्द्रस्येदशी पिणोदैतस्यादीदृशीमेव दक्षिणात्वेन दद्यात् ॥

अथ यमस्य तदीयांशहरणप्रकारं दर्शयति—

तामप्सु प्रावेशयति । जरती वृद्धा । मूर्खा रोषणशीला । सैव ज-

घन्वा वज्रघन्वा, इत्येनात्यन्तकुलपा नान्येत्यर्थः । अनुस्तरणी मृत् पुरुषमनु
यां गी हत्वा उदययनाग्नेतुरुषामयेव्यस्तृणन्ति सेषमनुस्तरणी । सा च
जरादिगुणयुक्ता कार्या । अथ (अ) इत्यष्टमस्तरेणेन परलोके प्रवर्त्तितादधिकमो-
क्षात्तयै सुपद्यते । शेषं पूर्ववत् । अथ कथयानानुस्तरणीविषयः प्रासङ्गिकाः ॥

एवमारुपाधिकया सहस्रतन्त्री पञ्चस्वाद्य मकारान्तरेण वर्जयति—

वाग्देवेति । येषं सहस्रतन्त्री सोमाद्यर्थे रूपवर्ष स्वीकृत्य जडाद्भुगता सा
वाग्देवैव । यस्मादस्या वाग्देवैव (ता) तर्प (पत्वं) तस्मात्सहस्रदक्षिणे पागे
वाग्देवतात्वसंभादनाय श्रेष्ठ एव गोविशेषो देवः । यस्मात्सहस्रतन्त्री श्रेष्ठो
गोविशेषस्तस्माच्छ्रेष्ठे दत्ते सायन्य पञ्चानस्य सहस्रस्वरूपा सा सहस्रतन्त्री
दत्ता भवति । यस्माच्छ्रेष्ठो गोविशेषः सहस्रसहस्रतस्माच्छ्रेष्ठं गोविशेषं न
मतिगृह्णीयात् । तत्पतिमहे सति गोसहस्रमाविमहदोषो भवेत् । अथ कथंचि-
त्पतिगृह्णीयात्तदौषधौ निर्दिशेत्—योऽयं वरः सर्वं सहस्रपति । एवं निर्दि-
श्याद्यान्यां मत्स्यैव ज्ञेयात्—इयं वरपतिरिका भवेति । एवं निर्दिशे सति वर-
पतिमहेऽपि सहस्रपतिमहदोषो न भवति ॥

इत्थं सहस्रतन्त्री बहुधा पञ्चस्य तस्या दातव्याया लक्षणां विधत्ते—

उभयतएनीति । उभयोः पार्श्वयोः शुक्लरेखा यस्याः सेपमुभयतएनी ॥

अथ पञ्चरान्तरेण लक्षणां विधत्ते—

तदाहुरिति । तस्मिन्सहस्रतन्त्रीविषयेऽभिज्ञा एवमाहुः—अन्धतरस्मिन्नेव पार्श्वे
शुक्लरेखा पयसा । ततोपार्श्वे पयसाहुः—एवं परस्मात्सहस्रतन्त्रीय गोविशेषस्य
परभागे गोसहस्रं विद्यमानो न तत्र शुक्लरेखाभ्यक्षितेति ॥

अथ सहस्रतन्त्रीविविधित्वेन पक्षान्तरं विधत्ते—

यैवेति । या यैः कन्दराणी बहुसीरादिगुणैरनी त्वसमृद्धये (या) सपी-
वीनमुक्त्युत्पाद्यतेता सेवाच वरो दातव्यो गोविशेषः स्यात् । तदामेनैव समु-
द्धिमयति ॥

दातव्यायास्तस्या मोराप्तायनं विधत्ते-

* सर्वपुस्तकेषु 'तस्यास्तरेणेन' इति वर्तते, परं तत्र पञ्चच्छ्रेष्ठविषय संश्लेषः । अतः
सुप्तपुस्तकेन 'अस्याष्टमस्तरेणेन' इति स्थापितम् 'अस्यापि श्रेष्ठपुष्पिनायां श्लेषः ।

(सहस्रतम्यामिधानम्)

तामुच्चरेणति । अग्नीधः शरणमाग्नीधं तस्योत्तरभागे तां दातव्यां यां यद्-
क्षिणत्वेनाऽऽग्नीधोऽहवनीयस्य समीपे द्रोणकलशस्थितं सौपवधरापयेत् ॥

तस्मिन्नाधारणे मन्त्रं स्थापयति—

आ जिघ्र कलशमिति । महीति गोर्नाम ल(व)क्षणे । हे महि त्वं
द्रोणकलशं सर्वदे जिघ्र । कोदशी त्वम्, उरुभारा दीर्घक्षीरधारोपेता । पय-
स्वती बहुलक्षीरोपेता । तादशी स्वापिन्दवः सोमविन्दव आपिशन्तु । यथा
समुद्रं सिन्धवः यदिशन्ति तद्दत् । सा त्वं मानस्मिन्गोतहस आपय सपंतः
मावय । तथा रावेधेनं प्रजया पशुभिश्च सह मां पुनरादिशतु ॥

आधरावणस्य कलं दर्शयति—

प्रजयैवेनमिति । वेदनं यशंति—

प्रजावानिति । अथ तदङ्गभूतं कंचिद्वैभं विधत्ते—

तथेति । आहवनीयसमीपे स्थितया तथा गवा सह पुनराग्नीध्रसमीपे
परपागत्य तस्याऽऽग्नीध्रस्य पूर्वभागे परपङ्कजस्तप्तेन गवि स्थितार्वा जुहुयात् ॥

होपाङ्गभूतं मन्त्रं दर्शयति—

उभा जिघ्रथुरिति । हे इन्द्रादिष्णू पुकानुभोभौ जिघ्रथुः सर्वत्र जित-
वन्तौ, न पराजयेथे क्वापि पराजयं न प्राप्नुथः । एनेरेनयोऽभयोर्मध्ये कतर-
ध्वनैकोऽपि न पराजिग्ये पराजयं न प्राप्नुयात् । हे विष्णो त्वमिन्द्रभ्योभौ यद्-
रस्वधेयां यदा परस्परं स्पर्धितवन्तौ तथादा गोतहसं वेवा विमज्यैर्येषां विन्द्रस्य
द्वौ भागौ विष्णोरैको भाग इत्येवं याज्यवन्तौ ॥

त्रेधा सहस्रमिति मन्त्रपाठस्य तात्पर्यं दर्शयति—

त्रेधाविभक्तमिति । त्रिराशरूपे यामि गोतहसं द्वित्ववार्थं त्रेधा विभक्त-
व्यपिति यत्तेनैनां सहस्रतमीयेष यां साहस्रीं सहस्रापेतां करोति, न केवलं
सहस्रोपेता किंतु तस्य सहस्रस्य यावती भावा वाक्पात्रोपैतौ करोति ॥

अथैतदङ्गभूतं होमान्तरं विधत्ते—

रूपाणीति । रोहिणी पिङ्गलैकहयनीत्यादीनि यानि रूपाण्युक्तानि तानि
जुहुयात् । रोहिण्यै स्वाहेत्यादयो मन्वास्तत्रोच्चेयाः । एतस्मिन्हेमे कृते सत्य-
रोक्षिते त्वैरैवेनां यां समुद्यां करोति ॥

अथैतदङ्गभूतं अर्पं विधत्ते—

तस्या उपोत्थायेति । तस्या भोः कर्मसमीपं मय्युपस्थितो भूत्वा वक्ष्य-
मार्थं मन्त्रं जपेत् ॥

तमिदं मन्त्रं दर्शयति—

इदं रन्तेऽदित इति । केनापि न हृष्यत इत्यङ्गिनया भौः । हेऽङ्गिने, इडा-
ङ्गिनि वन नामानि । अतस्तेनांगभिरिह संयोज्यते । एतादृशी त्वं देवेषु मध्ये
मां यजमानं सुकृतं पुण्यकृतं ब्रूहि ॥

मन्त्रस्य सात्पर्यं दर्शयति—

देवेभ्य इति । एतन्मन्त्रादनेपं गौर्देवेभ्य रवेनं यजमानपावेत्यति । ते च
देवा एनं यजमानं पुण्यकारिणं जानन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे मध्यमपत्रके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके मध्यमपत्राष्टके सप्तमोऽनुवाकः)

सहस्रतम्या वै यज्ञभाभः सुवर्गं लोकमेति सैनं
सुवर्गं लोकं गमयति सा मा सुवर्गं लोकं गमये-
त्याह सुवर्गमेवेनं लोकं गमयति सा मा ज्योति-
ष्मन्तं लोकं गमयेत्याह ज्योतिष्मन्तमेवेनं लोकं
गमयति सा मा सर्वागुण्याल्लोकान्गमयेत्याह स-
र्वानेवेनं पुण्याल्लोकान्गमयति सा (१) मा प्रतिष्ठां
गमय प्रजयां पशुभिः सह पुनर्माऽऽ विशतावृषि-
रिति प्रजयेवेनं पशुभि रूष्यां प्रति छापयति
प्रजावान्पशुवान्रयिमान्मवति य एवं वेद तामग्नीधे
वा ब्रह्मणे वा होत्रे वोद्गात्रे वाऽऽज्यवे वा दद्या-
त्सहस्रमस्य सा दद्या भवति सहस्रमस्य प्रति-
गृहीतं भवति यस्तामविद्वान् (२) प्रतिगृह्णाति

(सहस्रतमीवानविधिः)

तां प्रति गृह्णीयादेकाऽसि न सहस्रमेकां त्वा
भुतां प्रति गृह्णामि न सहस्रमेकां मा भुताऽऽ
विश मा सहस्रमित्येकमिवैनां भुतां प्रति गृह्णाति
न सहस्रां य एवं वेद स्योनाऽसि सुषदां सुशेषां
स्योना माऽऽ विश सुषदा माऽऽ विश सुशेषा
माऽऽ विश (६) इत्याह स्योनैवैनं सुषदां सु-
शेषां भुताऽऽ विशति नैनं हिनस्ति ब्रह्मवाङ्मनो
वदन्ति सहस्रं सहस्रात्म्यमेतीह सहस्रतमी
सहस्रात्मिति यत्प्राचीमुत्सृजेत्सहस्रं सहस्रतम्य-
म्बियात्तसहस्रमप्रज्ञाप्रं सुवर्गं लोकं न प्र जानी-
यात्प्रतीचीमुत्सृजति तां सहस्रमनुं पर्यावर्तते सा
प्रजानती सुवर्गं लोकमेति यजमानमभ्युत्सृजति
क्षिप्रे सहस्रं प्र जायत उत्तमा नीयते प्रथमा देवा-
न्मच्छति (४)॥

(लोकार्गमपदि साऽभिद्वात्सुशेषा माऽऽ विश
यजमानं द्वादश च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽनुवाके सहस्रतमी पशस्य तद्ब्रह्मभूतं होवादिक्मुक्कम् । अथ सप्तमे
तदार्न विधीयते ॥

तत्र यदुक्तं सूत्रकारेण ‘ तां यजमानोऽभिवम्बयते सां मा सुवर्गं लोकं
गमयेति ’ इति, तानेतान्सहस्रतम्या अनुमन्त्रणपञ्चाशत्पुते हेत्वाद्य व्याधि-
रुमासुः यथमपन्वतात्पर्यं दर्शयति—

सहस्रतम्येति । यजमानोऽयं सहस्रतम्या मया स्वर्गं लोकं प्राप्नोति । सा त्वं प्रापयति । तस्मात्ता मेत्यादिमन्त्रं पठेत् । हे सहस्रतमि सा त्वं मां स्वर्गं लोकं प्रापयेति तत्पर्यर्थः । तेन सा स्वर्गं प्रापयत्येव ॥

एवमुत्तरेषां त्रयाणामपि मन्त्राणां क्रमेण तात्पर्यं दर्शयति—

सा मेति । ष्योतिष्मानादित्यलोकः । इन्द्रसोकादयः पुण्याः । यविष्ठां स्थिरावस्थानम् । यजया वज्राभिश्च सह रथिर्धनं पुनर्मां प्रविशतु ॥

वेदनं पशंसति—

प्रजावाञ्छिति । तस्याः सहस्रतम्या दानं विवक्षे—

तामग्नीध इति । अथ प्रतिग्रहदोषपरिहाराय तत्प्रतिग्रहवन्त्रं विवक्षे—

सहस्रतम्येति । यो मन्त्रमविद्वान्सहस्रतमीं प्रतिगृह्णीषादस्य सोऽसहस्रं प्रतिगृहीते भवति, तान्मान्प्रत्यवाय इत्यर्थः । अत एकऽसीत्यादिमन्त्रेण तां सहस्रतमीं प्रतिगृह्णीषात् । मन्त्रार्थस्तु—सहस्रतमी त्वमेकैव मोरसि ननु सहस्रम् । अतस्तथापेकापेवं भूतां प्रतिगृह्णामि न तु सहस्रं, त्वय्येकैव भूता मां प्रापिष्य, सहस्रं भूता मा प्रापिष्य । इतिशब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥

मन्त्रवेदनं पशंसति—

एकामेवैनमिति । अथ प्रतिग्रहादूर्ध्वं जप्यं मन्त्रमुत्पाद्य तात्पर्यं दर्शयति—

स्पोनाऽसीति । हे सहस्रतमि त्वं स्पोना सुसवदा सुषदा दोहनादिकाले सुतेन प्राप्तुं शक्या मुखेवा कण्डूवनादिना सुतेन सेवितुं शक्या प्राप्ति । अतस्तथापिचैव भूता मां प्रापिष्य । एतन्मन्त्रपाठेन तथैव भूता प्राविश्य सर्वप्रकारेणाभ्येनं न हिनस्ति ॥

अथान्वयव्यातिरेकाभ्यां प्रत्यङ्मुखत्वेनोत्सर्जने विवक्षे—

ब्रह्मवादिन इति । किं नोसहस्रस्य पुरतो गमनं किं वा सहस्रतम्याः पुरतो गमनमिति ब्रह्मवादिनां विचारः । तत्र यदि प्राङ्मुखीभेनाग्निसृजेचदानीं पुरतो नोसहस्रे नञ्छति सति यथादिपं नञ्छेत् । तदानीं प्रज्ञानरहितं सोऽसहस्रं स्वर्गं न जानीषात् । तस्मात्तरिहाराय मत्प्रङ्मुखीभेनाग्निसृजेत् । तदानीं पुरतो नञ्छन्तीं तां सहस्रतमीवतु पृष्ठतो नोसहस्रं नञ्छति । सा य सहस्रतमी मा-
मीमिषा तमी म्दर्शं प्राप्नोति ॥

(आनेयचतुरानामिषानम्)

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ तां शतमानेन द्विर्णवेन निष्क्रीय यजमानस्य गोष्ठे विसृजति ’ इति, तदेवद्विचिन्ते—

यजमानमिति । कतिक्म्भो निष्क्रीय तां सहस्रतयीं यजमानगृहाभि-
मुखेनोत्सृजेत् । तथा सति यजमानगृहे रात्र एव काले सहस्रपुत्रकृते । इयं
च सहस्रतयी दक्षिणानघनकाले चरमा सती नीयते । स्वर्गपात्रिकाळे प्रथमा
सती यजमानेन सह देवान्मण्डति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमपाठके प्रथमपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

अत्रिरद्दादौर्वाध प्रजां पुत्रकामाय स रिरिचा-
नोऽमन्यत निर्वीर्यः क्षिथिलो यातधामा स एतं
चतुरात्रमपश्यत्तमाऽहंरत्तेनाथजत ततो वै तस्य
चत्वारो वीरा आऽजायन्त सुहोता सुहाता स्वध्वयुः
सुसंभेयो य एवं विद्वाश्चतुरात्रेण यजत
आऽस्य चत्वारो वीरा जायन्ते सुहोता सुहाता
स्वध्वयुः सुसंभेयो ये चतुर्विंशः पर्वमाना
ब्रह्मवर्चसं तत् (१) य उद्यमः रतोमाः श्रीः
साऽत्रिंश्च भद्रादेवं यजमानं चत्वारि वीर्याणि
नोपानमन्तेज इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमप्रायश् स एताश्-
श्चतुरभ्युष्टोमान्सोमानपश्यत्तानाऽहंरत्तेरयजत तेजं
एव प्रथमेनावारुणेन्द्रियं द्वितीयेन ब्रह्मवर्चसं तृ-
तीयेनावार्यं चतुर्थेन य एवं विद्वाश्चतुरभ्युष्टो-
मान्सोमानाहरेति तैर्यजते तेज एव प्रथमेनाव-
ारुण इन्द्रियं द्वितीयेन ब्रह्मवर्चसं तृतीयेनावार्यं

(अत्रेवचतुरात्राभिधानम्)

चतुर्थेन यामेवात्रिक्रह्मिमाध्नौचामेव यजमान
क्रध्नोति (२) ॥

(तत्रेज एवाहादेश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयवैजिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तपकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमे सहस्रतमीदानमुक्त्वा । वायवा पञ्चपारम्भ निष्पनुवाकेषु गर्गविराजः
समाधितः । अथाष्टमनवमोर्द्धौ चतुरात्रावुच्येते ॥

तत्रात्रेवचतुरात्रमष्टमेषमिषत्ते—

अत्रिरददादिति । ऊर्वस्य पुन और्वः । स च पुनकमोर्द्ध्वं वाचित-
वान् । तस्यै सोमत्रिः स्वकीयां पजां ददौ । ततः प्रजाराहित्येन रिकः सन्प-
नस्येवमपन्यत—अहं निर्बर्हिः प्रजोत्पादनसामध्वरदितः, शिथिलः कार्येष्व-
क्षयः, यत्प्रियमा गतसारश्चास्मीति विचार्य प्रजोत्पादनसाधनं चतुरात्रं निश्चित्य
तत्साधनीमाहृत्य तेनापजत । तस्य सुहोवाद्यवत्त्वारः पुनः उत्पन्नाः । ते च
होव औद्गात्र आध्वर्यवे मत्तपयोमोषदेते च कुशलाः । अतोऽभ्येष्टवि चतुरा-
त्रेनेष्ट्वा वाहयान्पुनःस्रज्जमन्ते ॥

अत्र बहिष्पवनानमाध्वंदिनपवसानार्धवपवगनेषु विष्टवि स्तोमविशेषं
विधत्ते—

ये चतुर्विंश इति । चतुर्विंशतिसंख्याया यत्र स्तोत्रिणा क्रव आदुतः
स स्तोपश्चतुर्विंशः । तादृशेन स्तोत्रेण युक्ता ये पवमानास्ते कर्तव्याः । तथा
सति तत्पवमानवर्षं सर्वं ब्रह्मवर्षं सस्वरूपं भवति । चतुर्विंशतिसंख्याया माधेवी-
जपादिना ब्रह्मवर्षसंज्ञेतुत्वात् ॥

अथ पवमानवर्षातिरिक्तस्तोत्रेषुत्तरोत्तरस्तोत्रैर्वृद्धिं विधत्ते—

य उद्यन्त इति । उत्तरोत्तरमुत्कर्षं गच्छन्तः स्तोत्रा उद्यन्तस्तोत्राः । वा-
हया ये सन्ति सैव धीः । सन्नेतुत्वेन तेषां धीत्वम् । अभिवृद्धिप्रकारः सूच्य-
ते—सन्नि विवृण्वद्वास्तवशैर्कार्ष्णिग्विषयमस्मिन्नाख्याः पदस्तोत्राः । यत्र

१ च. 'संख्याया गायत्रीछन्दसा च प्र' । २ स. 'यन्वा ज' । ३ क. च. छ. 'मवि-
शेषं वि' ।

(जामदग्न्यचतुराशमिधानम्)

यथयेऽङ्कि पादःसवनं त्रिवृत्स्तोमयुक्तम् । माध्वंदिनं सवनं पञ्चदशस्तोमयुक्तम् ।
तृतीयसवनं सप्तदशस्तोमयुक्तम् । अथ द्वितीयेऽङ्कि त्रिवृतं परित्यज्यैकार्षिणं
स्तोमं स्वीकृत्य पञ्चदशस्तोमैकार्षिणैः सवनत्रयं निष्पाद्यम् । तृतीयेऽङ्कनि
सप्तदशैकार्षिणश्रिणवैः । चतुर्थे त्वङ्कनि एकविंशतिश्रिणवपरिस्त्रिणैः । यदिदमुप-
स्तोमत्वम् ॥

तमिभं चतुराश्रवैकरं प्रशंसति—

अत्रिः अद्भुदेवामिति । अद्भुदेवो यस्यासौ अद्भुदेवः । यथा देवताया-
नादस्त्वया अद्भुतायामित्यर्थः । तादस्योऽग्निर्वज्रवान्नः सर्वदा मागान्करोति ।
यथाविधं यजमानं तेज आग्निनि न पाप्नुवन् । तेजः शरीरकान्तिः । इन्द्रियं
चक्षुरादिज्ञानधर्मम् । मत्सर्वचरं भुताध्ययनसंपातिः । अन्त्याद्यं स्वादन्त्यसंपातिः ।
एकैकस्विन्नह्नि एवमानेषु चतुर्विंशस्तोमः । पञ्चमानत्रयार्धमुत्करीत्या त्रिवृदाद-
यस्तपः स्तोमाः । एवं चतुर्विंशे दिनेषु चतुष्टोमाश्चत्वारः सोमयागास्तदनुष्ठाने-
नाग्निस्तेजआदिकमस्तपः ॥

पूर्वं चतुराश्रिणापजतेति क्तस्तः कर्तुर्निहितः । इदानीं कत्तव्यवर्णाभ्युदहारि-
शेषाग्निवत्ते—

य एवामिति । तेज एव यथेतेत्यादेरुक्तस्यैव संमहार्थं यामिरेवादिपुनर्क-
र्त्तनम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते याजुषीये वेदार्थब्रह्मणे कृष्णयजुर्वेदीय-

तेत्तिरीयसंहितायाध्वे सप्तमकाण्डे यथमवपाठकेऽ-

ह्यधोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमोऽङ्कः प्रथमपैठाङ्के मन्मथोऽनुवाकः) ।

जमदग्निः पुष्टिकामश्चतुराश्रिणापजत स एता-
म्योर्षाः अपुष्ट्यत्तस्मात्पलितौ जामदग्नियौ न सं-
जानाते एतानेव पोषाण्युपधाति य एवं विद्वा-
श्च-
तुराश्रेण यजते पुरोडाशिण्यं उपसदो भवन्ति

क्षरा पृच्छिः पार्श्वको यज्ञो यज्ञमेवायं रुन्धे
 त्रिष्वभिष्टोमो भवति तेन एवायं रुन्धे पञ्चदशो
 भवतीन्त्रिष्वेवायं रुन्धे सप्तदशो भवत्यष्टादश्या-
 वरुह्या अथो प्रैव तेन जायते पञ्चविंशोऽभि-
 ष्टोमो भवति प्रजापतिराप्त्यै महाव्रतवान्जायस्या-
 वरुह्यै विश्वजित्सर्वपुष्टोऽतिरात्रो भवति सर्वस्या-
 भिजित्यै (४) ॥

(ते व्यावर्तन्त प्रदिता स्यामिति स एवं पञ्चरात्रया
 संवत्सरोऽभिजित्यै)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 त्रयमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे त्रयमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः)

नवमेऽनुवाके धामदम्भचतुरात्र षडः । अथ दशमे पञ्चरात्रोऽभिधीयते ॥
 तविरे विधत्ते--

संवत्सरो वा इति । इदं वसन्ताद्यनुवेदोपेतं कात्स्वस्त्वमुत्सत्तेः पूर्वं
 संवत्सरात्पक एक एव यजापविरासीत् । स ऋतुन्तिजुस्तत्तावनत्वेन पञ्चरा-
 त्रयापनुष्टाथ सृष्टवान् । एवमन्धोऽपि यजाकामस्त्वेन यागेन यजामुत्वादयति ।

अथ व्यानुत्तिकामस्य तमेव विधत्ते--

त ऋतव इति । यजापरिना सृष्टा वसन्ताद्यनुवेदास्तत्तदनुत्तिङ्गविशेरे-
 व्यानुत्तिमल्लभयानास्तत्तावनत्वेन पञ्चरात्रपनुष्टाय तत्तदनुत्तिङ्गैर्व्यानुत्तिं यागाः ।
 एवमन्धोऽप्यनुष्टाय याग्यना भानुव्येन च विधोर्न यागोवि ॥

अथ पशुपाप्मार्थं तमेव विधत्ते--

सर्वसेनिरिति । सर्वसेनाख्यस्य पुरुषस्याश्रमं सर्वसेनिः । शुष्पारूपयाः
 क्षिपा अःत्वं शीघ्रेयः ॥ अथ समार्या वृक्षविक्षेपं कामययानस्य तमेव
 पञ्चरात्रं विधत्ते--

(पञ्चरात्राभिधानम्)

बधर इति । बधरो नामतः, यथाह्मन्स्मात्पार्थं प्रावाहणिः । बधरबन्धोऽपि बध्नाश्रेण समायां मकर्येण बध्ना भवति । तदीयं बध्नाश्रेणमुदगमानाः सर्वे सम्प्राप्तं वाचस्पतिरित्येवं व्यवहरन्ति ॥

एवं बहुविधफलसाधनत्वेन पञ्चरात्रं विधाय न्यूनतिरिकाभावेन तं वर्धयति—
अन्नात् इति । एकेनाह्ना न्यूनत्वाच्चतुरात्रं नोक्तेभ्यः फलेभ्यः वर्धतः । पञ्चमिरिकाहोमिस्तत्फलनिर्मुक्त्येकेनाह्ना पञ्चात्रोऽतिरिक्तः । एव पञ्चरात्रः संपतिं समीचीनो न्यूनतिरिकाभावेन योग्यः । अत एतदनुष्ठायी योग्येनैव वर्धयेत्तन्मात्र-
वति ॥ अध्याहर्गतां पञ्चसंख्यां वर्धयति—

पञ्चरात्र इति । हेपन्तशिशिरयोः समाप्तादह्नां पञ्चात्यम् ॥

अथ पञ्चरात्रावयवभूतानि पञ्चाहानि विधत्ते—

त्रिषुदग्निष्टोम इति । प्रकृती हि त्रिषु पञ्चदशसप्तदशैकविंशैश्चतुर्भिः स्तोमैरभिष्टोमगणानि द्वादश स्तोत्राणि निष्पाद्यन्ते । अब एकेनैव त्रिषु स्तोमेन सर्वस्तोत्रनिष्पातिः । तादृशोऽभिष्टोमः प्रथमपक्षः । त्रिषुदग्मयोरुभयोर्मुनेन सहो-
त्पन्नत्वात्रिभूता तेजःप्राप्तिः । पञ्चदशेनैकेनैव स्तोमेन युक्त उक्तयो द्वितियपक्षः । पञ्चदशस्तोत्रस्येन्द्रस्य चोरो बाहुषु सहोत्पन्नत्वात्पञ्चदशेनेन्द्रियप्राप्तिः । सप्त-
दशेनैकेन स्तोमेन युक्त उक्तयस्तृतीयपक्षः । सप्तदशस्यान्वाधारे मध्यपक्षेऽपि उत्पन्नत्वात्तेनाक्षप्राप्तिः । अपि च सप्तदशस्य प्राजापत्यत्वात्तेन प्रजोत्पादक-
त्वमपि भवति । यद्यप्यथोमयवोक्तयो न भूतस्तथाऽप्यर्हानानायेतेषां द्वादशाह-
विभक्तिस्त्वादद्वादशाहे च पाषणीमानन्तरभाविनः पृष्ठयवदहस्य पञ्चरात्रमकृति-
त्वात्पृष्ठयवदहे च द्वितीयतृतीययोरुभयोरुक्तपक्षात्तादिकृतिरूपयोरनयोरप्यह्नो-
रुक्तपक्षं सम्पद्ये । एतदेवाभिधेयं त्रिषुदग्मयोरुभयोर्मुनेनाह्ना त्रिषुदग्निष्टोमैः
पञ्चदश उक्तयः सप्तदश उक्तयः पञ्चविंशोऽभिष्टोमो महावदवाभिधेयस्तत्त-
पृष्ठोऽदिरात्रः इति । त्रिदशप्राप्तानामपि यथागाम्येतेषामह्नां विस्पष्टार्थं पुन-
र्बिधानम् । पञ्चविंशेनैकेनैव स्तोमेन युक्तोऽभिष्टोमश्चतुर्थपक्षः । यद्यपि त्रिषु द-
द्वितीयपक्षस्तथाप्यष्टोमो नाऽऽम्नातस्तथाऽपि सूत्रकारोक्तपक्षेणैव
स स्तोत्र उच्यते । अस्य च स्तोमस्य प्रजापतिदेवताकत्वात्तेन तत्प्राप्तिः । स
चाभिष्टोमो महावदधर्मवान् गवामयने महावदारूपयेकबहः । तस्मिन्वहनि यानि
स्तोत्राणि तान्येव यवोक्तव्यानीत्यर्थः । महावदस्यापि साधनत्वात्तेनाक्षप्राप्तिः ।

(अथर्ववेदसंहिता)

निर्मिभनित्तम श्रुतेष्वधिकारोऽप्यभिधेयकृतः । तस्यैव निरावृत्तिरिति कथमादिष्टः

पञ्चमः अध्यायः ।

स्तोत्रमवानि तावानि सर्वाण्यपि वस्यासौ सर्वपुत्रः । संसृजते सर्वस्य फलस्यभि-

[illegible]

१. १०/११/२०१८ २. १०/११/२०१८ ३. १०/११/२०१८ ४. १०/११/२०१८ ५. १०/११/२०१८

श्रीगुरुः अहिमोक्षोपरि स वसिष्ठोवादिः देवमादि कर्त्तव्यं विनिश्चयम्—

- अथवा कर्मकर्तृः स्वर्गद्वारेण लोभस्य द्वावकाहस्य कार्याग्रयः पत्नीमनु- त्तरेति च ।

पूर्ववादिनसंघादिविशेषैरन्तिकमोः संवेत्ताः १ । ज्ञानप्रकाशः १ । ११३

द्विराश्रयारभ्य शतरान् यिन्तु अहमेषु नवापवने च भुवदभ्यकलिङ्गेन

सौमस्य वर्षा इति चेन्न । विशेषादेकस्य अत्रात् । इति शब्दोपपत्तिर्मात्रेण उहःशब्दः

॥ अहोर्ध्वदिशोऽपि नैव पश्येत् ॥ द्दिशोऽपि नैव पश्येत् ॥ रात्रिं नैव पश्येत् ॥ इत-

० दश विविधविष्णु । अहःसौ च द्वितीयं, द्वादश वीक्षास्तृतीयं, तच्च चतुर्थं चतुर्थे

विषये तत्र क्षमांश्चैव पत्रं दक्षाभिरित्युक्त्वा दक्षाद्युग्माने (णि) बहुवचन-

स्वानि-॥५॥ दाम्पि लोमावधानि दाम्पि स्वयं दाम्प्योपसृग्दाम्प्यिमांसी दाम्-

॥ यथावस्थितं द्वाभ्यां यजन्ता समस्त्यदक्षिणं वि० सुखम् ॥ इति याजुर्वेदसंहितायामेकैश्वर्याद-

ॐ श्रीगणेशाय नमः । श्रीगणेशाय नमः । श्रीगणेशाय नमः ।

- ४१० - अथमाध्यायस्य तृतीयपादे यज्ञवापि करणे विहितम् - ३० - १४१ -

[illegible]

— १०३ —

विष्णुसिंहवर्धनमण्डितं कुलोऽत्रिविंशत्युत्सवं विनायकं लोकं पतिस्त्वय्यः ।

पानमर्जेण हकमवतिरेकपुं विषुः सुकथं वेव सिद्धिं भवति बहिष्कृत्यमानस्तो व निष्पादन-

^१ शीर्षाणां दुपास्यै शोधिता नरि वृत्तिदीनो मुनी भवन्त्ययम् । ॥ ३४ ॥ धर्मनिर्णये वेदस्य

इदं स्वरूपं अपि पश्यतां निमित्तं चैकिके देवो ह स्वयं न ब्रह्मवाद् भावार्थो विकल्पो न अस्ती-

अथोदितं चेन्नैवम् । लौकिकविधीकृतस्य विधिकस्य विधिसंग्रहम्, १॥ अथ-

दादेवायस्व स्वाविद्याजामुतां नवकान्तये विष्णवे श्रीशिवाय विष्णवे विष्णवे-

१. देवताकथने न स्यादित २. एकवचनसंवाये ३. स्तोत्रविशेषाणि ४. नवकवि ५. विविधभाष्ये

[illegible]

दशमाध्यायस्य षष्ठ्यादेः सुखाधिकारस्य विनियोगः— ११-१८ ॥ ११ ॥

कानि पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते । यदहे यदिविन्मेकैके पृष्ठं विहितम् । तानि च यद्-
पृष्ठानि रथं तरुहद्वैत्स्वभैराजशाकवरैवदत्तामिनिष्ठाद्यानि । यद्यपि विभजित
एकाहत्वाज्ज्योतिषोपविष्टवित्तमेव ननु यदहविकृतित्वं, तथाऽपि सर्वपृष्ठोक्ति-
छातानि यदपृष्ठान्यतिदिश्यन्ते ॥

दशमाध्यायस्य षष्ठे पादे यथाभिकरणे स्थितम्—

किं सर्वपृष्ठे सर्वाणि पृष्ठदेशे यथोक्ति वा ।

पृष्ठशब्दात्पृष्ठदेशे वचनात्तु व्यवस्थितिः ॥

इदमात्रापदे—‘ विभजितसर्वपृष्ठः ’ इति । यदहे यदस्वहस्तु क्रमेण रथं-
तरुहद्वैत्स्वभित्त्यादिभिः यद्विभिः सानभिः पृष्ठस्तोत्रं निष्पादितम् । तानि सर्वाणि
पृष्ठसामानि यस्मिन्विभजिते सौम्यं सर्वपृष्ठः । तत्र माध्यंदिनपवनामनेनावरण-
साम्नोऽन्तराह्नक्ये पृष्ठस्तोत्रदेशे किं सर्वाणि पृष्ठसामानि कार्वाणि, किंवा यथा-
वचनं देशाध्यवस्येति संशयः । पृष्ठकार्यमपकेन (य पृष्ठशब्देन पृष्ठदेशे माप्ये
वचनेन देशविशेषो व्यवस्थाप्यते । वचनं चैवमात्रापदे—‘ वचनात्ते रथं तरु-
करोत्यार्भवे चहन्वध्वज इतराणि वैत्स्वं हेतुः पृष्ठं चैराजं मत्तशाम शाकवरं
भैरावराजसाम रैवतपञ्चाशकताप ’ इति । वचनं हि न्यायाद्वर्जितम् । तस्या-
हेतुविशेषेण व्यवस्थिताः ॥

इति मीमांसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छान्दोग्योपनिषद्-
वैशिष्ट्यसंहितामाध्वे सप्तमकाण्डे मध्यमपञ्चमके

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

(अथ सप्तपाठके प्रथमपञ्चमके द्वादशोऽध्यायः) ।

देवस्य त्वा सावितुः अंसवैश्विनोर्वाङ्मूर्ध्या
पुष्पो हस्ताभ्यामा इदं इयार्भगम्भान्नरक्षनासृतस्य
पूर्वं आरुणि विदथेन कम्पा । तर्था देवाः सुतमा
बभूवुर्जतस्य सामन्तसरमारपन्ती । अमिथा अंसि
अर्चनमसि यन्ताऽसि यर्ताऽसि तौऽभि वैश्वानर
सप्रथस्तं गच्छ स्वाहाऽह्नः पुयिध्या यन्ता रक्ष्य-

(अथमेधमन्त्रकथनम्)

भ्ताऽसि यर्मनो धर्ताऽसि धरुणः कृष्ये त्वा
क्षेमाय त्वा रय्ये त्वा पोषाय त्वा पृथिव्ये
त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वा सते त्वाऽ-
सते त्वाऽदभ्यस्तवौषधीभ्यस्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा
भूतेभ्यः (१) ॥

(धरुणः पञ्चविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तपकाण्डे प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमं अनुवाके पञ्चरात्रो वर्णितः । अथात्राहीनविशेषानवस्थाप्यैकादशमा-
स्य प्रपाठकसमाप्तिपर्यन्तमेधमेधमन्त्रा उच्यन्ते । तेषां यथासंभवं ब्राह्मण-
ग्रन्थोक्ता विनियोगा उदाह्रियन्ते । तत्र ब्राह्मणवाक्यमेवं पठ्यते—^१ देवस्य रथां
सवितुः यस्य इति रथानामादत्ते प्रसूत्ये^२ । अशिनोर्बाहुभ्यामिषाह । अशिनौ
हि देवानामभ्यर्च्य अशाम् । पूज्यो हस्ताभ्यामिषाह वर्ये । मृद्वं वा एतद्य-
ज्ञस्य । यदयजुष्केण कियते^३ इति ॥ मन्त्रपाठस्तु—

देवस्य रथेति । हे रथने सवितुर्देवस्य भरणे सत्यशित्संघनिभ्यां बाहुभ्य-
साम्बां पूषत्संघनिभ्यां हस्ताभ्याम्बां त्यागाददे ॥

अथ ब्राह्मणम्—^४ इयामगृन्मन्त्ररथानामृतस्मेत्सविवदति यजुष्कृत्ये^५ इति ॥

पाठस्तु—

इयामगृन्मन्त्रिति । विद्येयु यज्ञेषु आपुषि यजमानामुर्निमित्ते पूर्वं
कथ्या कथ्यो विद्वांसः कतिवजः कतस्य यज्ञस्य संवन्धिनीतिषां रथानामगृन्म-
न्त्रोक्तवन्तः । तया रथनया देवाः सर्वे सुवसायभूतुरथवन्वनद्वारा तस्मिन्-
त्यभेदे प्रधानभूतं विराजाम्बुयं सोमयागममितः पाप्माः । कीदृशी रथना,
कतस्य यज्ञस्य सायन्त्यामनि स्यान्ती निमित्तभूतायां सत्यां सरं सरणं प्रवृत्ति-
मारपन्ती कथयन्ती । हे कतिद्वयजयानाः शीघ्रं यज्ञं सवापयवेति वदन्ती सर्वे
रथाना लक्षयते, रथकीयदीर्घत्वेनाश्वचन्वनयोग्यत्वदर्शनात् ॥

कल्पः—^१ अभिधा अतीत्यथयमि दधावि १ इति ॥

पाठस्तु—

अभिधा इति । अभिधीयते धार्यते बन्धय इत्यभिधाः, हेऽथ त्वं वादशो बन्धयानोऽसि । तथा भुवननादिरूपोऽसि । तव मानापरत्वात्पञ्चाशविगुणाः सर्वेऽपि तत्पथवस्थिताः । यज्ञापतिश्च भुवनकारणत्वाद्भुवनरूपः । अन्तर्धाभि-
त्वाच्च यन्ता । पोषकरवाञ्च धर्मा । तद्द्वारा त्वमपि तथाविधोऽसि । स वादश-
स्त्वं वैश्वानरे सर्वैरुपहितकारिणं समर्थं विस्तारेण सहितमग्निमाहवनीयं
गच्छ । आहवनीये सधाङ्गमनि दूयन्ते । तव मत्वा च स्वाहाकृतः स्वाहाकरि-
णास्मानिदं वैभ्यो दत्तो भव । ततो हुतः सन्धूषो भूत्वा पृथिव्यां यन्ता राहभव
मिषामको राजा भव । ततोऽनन्तरमादिन्यन्तरिक्षे च अद्भनक्षवादीनां यन्ता
यमनधाति, निषन्तुपुष्टको यन्ता, निषन्तुं समर्थो यमनस्तादृशो भव । ततोऽ-
प्युपरिवने घुळोके धर्मां चरुणोऽसि, स्वर्गस्थितानां पुरुषाणां धर्मा पोषयितुमु-
द्युक्तः, चरुणः पोषयितुं समर्थः, वादशो भव । तथाविधं त्वां ऊर्ध्वे सर्वैर्यदि-
नक्षत्रे यन्तामीति शेषः । एवमुत्तराणि योज्यम् । शेषः पाण्डवस्य धनस्य रक्ष-
णम् । रयिः प्राणवर्धनं धनम् । पोषस्तप्यन्त्या भोगपुष्टिः । पृथिव्यादयस्तपः
पाप्माणां लोकाः । तेषु लोकेषु पूर्वं विद्यमानं दर्शयति । इतः परं सौमदनीयं
इत्यमरतत् । एतत्तर्प माविजन्मविषयम् । अस्तिपञ्चान्मन्त्रपेक्षिता आव ओषधयः
सर्वेषामिन्द्र । तस्य सर्वस्य सिद्धयर्थं त्वाभिह मन्तामि । एवञ्च सर्वं मान-
द्वारेणोपमयते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाण्डे छन्दमजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमपत्राठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमपत्राठके द्वादशोऽनुवाकः)

विभ्रमांजा प्रभुः पित्राऽश्वोऽसि हयोऽस्यत्थोऽसि
नरोऽस्यर्वाऽसि सतिरसि वाय्वसि वृषाऽसि
नुमर्णा असि ययुर्नामास्यादित्यानां पत्न्याम्बि-
श्वस्ये स्वाहा स्वाहेन्द्राभिभ्या स्वाहा प्रजापतये

(अथमेधमन्त्रकथनम्)

स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा सर्वाभ्यो
देवताभ्य इह धृतिः स्वाहेह विप्रृतिः स्वाहेह
रन्तिः स्वाहेह रमन्तिः स्वाहा भूरसि भुवे त्वा
भर्थाय त्वा भविष्यवे त्वा विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यो
देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽभ्यं मेधाय प्रोक्षितं
गोपायत (१) ॥

(रन्तिः स्वाहा द्वाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

कल्पः— विभूर्माना पभूः पित्रेत्यश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमानं वाचयित्वा
इति ॥ पाठस्तु—

विभूर्मात्रेति । हेऽथ त्वं माना त्वदीयया पृथिवीरूपया विभूरसि व्यापि-
मानसि । पित्रा शुलोकस्त्वेण पभूः प्रभुत्वशक्तियमानसि । ' इयं वै माना ।
असौ पित्रा ' इति हि ब्राह्मणम् । पृथिव्या विभूर्मादशुलोकस्य योगैर्मनुष्याणां
तदुभयमस्मिन्नुपचर्माते । तथा त्वमथोऽसि मुख्याधजातिमानसि, न तु तव मर्द-
भर्ताकर्मम् । हिंसायोः कनकार्यकादुत्पन्नो ह्यशब्दः । अथो ह्योऽसि समी-
चीनक्रमणवानसि । सूरसौकर्म्येण भूमावाक्रमणं त्वदीयं स्थिरमित्यर्थः । अथो-
ऽसि सप्ततममनशीलोऽसि । नरोऽस्युपमांस्तृणानां नेताऽसि । अर्वाऽसि समीची-
नगतिमानसि । सहिरसि सर्वेष्वपि युद्धादिकार्येषु संचञ्चोऽसि । नाजी वेगवा-
नसि । युद्धा पुंस्त्वतामथपवानसि । नृजया नृभिर्मननीयोऽसि । ययुर्नामासि
स्वर्गप्रापक इत्येतदेव तव पित्रे नाम । अत एव ब्राह्मणे ' ययुर्नामासीत्प्राह ।
एतद्वा अश्वस्य पित्रे नामधेयम् ' इति । ईदृशस्त्वमादित्यानां प्रतिमास्तवविर्नां
द्वादशसंस्मानानां पत्वं पतनं यदन्तरिक्षगमनं तदन्वन्तरिक्षमार्गेष्वेहि गच्छ ॥

कल्पः— अग्रमे स्वाहा स्वाहेऽग्निसिन्ध्यामिति पूर्वहोमात्कृत्वा ' इति ॥

पाठस्तु—

अग्नये स्वाहेति । अत्र प्रथममन्त्रः स्वाहान्त्रं उच्यते रत्नारो मन्त्राः
स्वाहादयः ॥

कल्पः—‘रथकारगृहे वसतिर्मवतीह धृतिरिति साधनमथस्य चतुर्षु पक्षु
चतस्रो धृतीर्जुहोति ’ इति ॥ पाठस्तु—

इह धृतिरिति । इहास्मिन्क्षिपूपूर्वपादे धृतिर्यजं स्थैर्यं भवम् । तदर्थ-
मिदं स्वाहुतमस्तु । इहास्मिन्क्षिपूवृद्धपादे विधृतिर्विशेषेण स्थैर्यमस्तु । इहा-
स्मिन्नुत्तरपृष्टपादे रन्तिः स्थैर्येण रणमस्तु । इहास्मिन्नुत्तरपूर्वपादे रमतिरत्यन्तं
स्थिरं रमणमस्तु ॥

भूरसि भुवे त्वेति । कल्पः—‘भूरसि भुवे त्वा भव्याय त्वा भविष्यते
त्वेष्वधनुस्तुभ्य ’ इति ।

विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्य इति मन्त्रोपपाठः । हेऽथ त्वं भूरस्वर्गीतानामनामकानां
वर्तमानानां मावयिताऽसि । भूतभ्योऽनीतमावहे, भव्यशब्दो वर्तमानं, भविष्य-
शब्द आयासि, तस्य त्रिविधस्य भेषसः सिद्ध्यर्थं त्वामुत्सृजामि । तथा
विश्वेभ्यो भूतेभ्यः सर्वप्राणिस्वाधीनत्वाय त्वामुत्सृजामि ॥

कल्पः—‘देवा आशापाला इति रत्निभ्यः परिददाति ’ इति ॥ पाठस्तु—

देवा आशापाला इति । आशापाला दिक्षु पाळकाः । हे देवा देवम्-
विधारणो रत्नाधारणमुचिताः शतसंख्याकः राजपुत्रा मेधाय मज्जाय मोक्षि-
तमेवमथ देवेभ्यो देवार्थं गोभामव रक्षत ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छान्दोग्यपञ्चमोऽध्यायः ।

यत्तेतिरीदसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमपाठके

दादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाहके प्रथमपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

आर्यनाथ स्वाहा प्रार्थनाय स्वाहोद्भवाय
स्वाहोद्भूताय स्वाहा सूकराय स्वाहा सूक्ताय
स्वाहा पलायिताय स्वाहाऽऽपलायिताय स्वाहाऽऽ-
वरुणाय स्वाहा परावरुणाय स्वाहाऽऽयते स्वाहा
प्रयते स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(अथमपपाठके प्रथमप्रपाठके)

(आयनापोत्तरपापठायेनाथ बह्विरश्चतिः) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—‘ आयनाथ स्वाहा पायनाथ स्वाहेत्युद्वासान् ’ इति ॥ पाठस्तु—

आयनाथ स्वाहेति । आभिमुख्येनायनं गमनं यस्यास्तायायनस्तस्या
अथाय, तत्पत्त्यर्थमिदं स्वाहुतम् । आभिमुख्यगमनयंपि द्विविधं—यद्गमनं
तीक्ष्णगमनं च । तत्राऽऽद्यं पूर्वमन्त्रेऽभिहितं, द्वितीयं पायनमन्त्रेऽभिधीयते । केचन
धूर्ता अथा गन्तुयामिच्छन्तस्ताहिताः सन्तः पूर्वपादाबुध्यमग्निं, अन्ये चापरी
पादाबुध्यमग्निं, तदुभयमुद्वाशोद्गुह्यशब्दाभ्यामभिधीयते । कथया घातितेनो-
द्गुह्यार्थं क्रियमाणस्य शब्दाविशेषस्यानुकरणार्थं शूकार इति यद्युक्तम् । शूल-
त्वेतदेव । पूर्वापरपादविषयत्वेन द्वेराऽभिधानम् । पुरतो वेगेन धावनं पलाय-
नम् । आभिमुख्येन धावनमापलायनम् । चतुष्पदिपि पादानां सङ्गदुध्ययनया-
भिमुख्यविषयमावलगनम् । पराङ्मुख्यवर्षिष्यं परावलगनम् । पूर्वमायनपायनश-
ब्दाभ्यां योऽर्थोऽभिहितः सोऽतीतविषयः । इह त्वायपयच्छब्दाभ्यां वर्तमान-
विषयः स पदार्थोऽभिधीयते । अतो यन्धोक्तवत्तदगुणमुकाशाय तत्पत्त्यर्थं
स्वाहा हुतमिदमस्तु । किं बहुना सर्वस्मै सर्वमकारणमग्निरिष्युकाशपत्त्यर्थ-
मिदं स्वाहा हुतमस्तु । उक्तदुध्ययनविषयत्वादेतेषां होयानामुद्वासा इति
नामधेयम् ॥

इति श्रीमत्पायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थयकाशे छण्ययजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा पायवे स्वाहाऽयां
योदाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा सरस्वत्ये स्वाहे-

अ॒ग्नये॒ स्वाहा॒ बृ॒हस्प॒तये॒ स्वाहा॒ मि॒त्राय॒ स्वाहा॒
व॒रु॒णाय॒ स्वाहा॒ सर्व॑स्मै॒ स्वाहा॒ (१) ॥

(अ॒ग्नये॒ वा॒यवे॑ऽनां॒ मो॒हाये॑न्द्रा॒य वयो॑वि॒श्वसि॑तिः) ।

इति॒ कृष्ण॑यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमपाण्डे पथमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—‘ अ॒ग्नये॒ स्वाहा॒ सोमा॑य॒ स्वाहे॑ति पूर्व॒होमान्॑ ’ इति ॥ पाठस्तु—

अ॒ग्नये॒ स्वाहे॑ति । अ॒नां मो॒हाः प॒ञ्चः । अ॒नु॒क॒र्ता पूर्वं॒होमा॑ङ्ग॒मनां॑ दे॒वानां॑

सैव॒हार्थं॑ सर्व॑शब्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माचवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमपाण्डे पथमप्रपाठके

चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टक प्रथमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः)

पृ॒थिव्यै॒ स्वाहा॒ऽन्तरि॑क्षाय॒ स्वाहा॒ दि॒वे स्वाहा॒
सूर्य॑ाय॒ स्वाहा॒ च॒न्द्रमे॑से॒ स्वाहा॒ नक्ष॑त्रेभ्यः॒ स्वाहा॒
प्रा॒र्च्ये दि॒शे स्वाहा॒ दक्षि॑णायै॒ दिशे॒ स्वाहा॒ प्रती॑र्च्यै
दि॒शे स्वा॒होदी॑र्च्ये॒ दिशे॒ स्वा॒होर्ध्वा॑र्च्यै॒ दिशे॒ स्वाहा॒
दिग्भ्यः॒ स्वाहा॒ऽध्यान्तरि॑क्षाभ्यः॒ स्वाहा॒ समा॑भ्यः
स्वाहा॒ शर॑द्भ्यः॒ स्वाहा॒ऽहोरा॑त्रेभ्यः॒ स्वाहा॒ऽर्धमा॑-
सेभ्यः॒ स्वाहा॒ मासे॑भ्यः॒ स्वाहा॒तु॑भ्यः॒ स्वाहा॒ संवत्स॑-
राय॒ स्वाहा॒ सर्व॑स्मै॒ स्वाहा॒ (१) ॥

(पृ॒थिव्यै॒ सूर्य॑ाय॒ नक्ष॑त्रेभ्यः॒ प्रा॒र्च्यै स॒प्रर्च॑त्वारि॒त्कात्) ।

इति॒ कृष्ण॑यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथमेघमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—‘ पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्येतं हुत्वा १ इति ॥

एतमनुवाकं पूर्वनामकहोमान्तःप्रवित्त्वेनैव हुत्वेत्यर्थः ॥ पाठस्तु—

पृथिव्यै स्वाहेति । पाचपादिशब्दा विशेषवाचिनः । दिक्शब्दः सामान्यवाची । सपाशरत्तं वत्सरशब्दाः सौरचान्द्रनाक्षत्रविषयाः । सर्वशब्दोऽनुकालविषयः ॥

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा
सरस्वत्यै स्वाहा पूष्णे स्वाहा बृहस्पतये स्वाहाऽथा
भोर्दाय स्वाहा वायवे स्वाहा मित्राय स्वाहा वरु-
णाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१)

(अग्नये सवित्रे पूष्णेऽथा भोर्दाय वायवे वरुणाय शक्तिः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमकाण्डे

प्रथमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—‘ अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वदीक्षा १ इति ॥ पाठस्तु—

अग्नये स्वाहेति । पूर्वहीनानुवाकवदयजुःनुवाको व्याख्येयः ॥

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहाऽ-

अग्ने स्वाहा सोमाय स्वाहा सूर्याय स्वाहा चन्द्र-
 मसे स्वाहाऽहे स्वाहा रात्र्यै स्वाहर्जवे स्वाहा
 साधवे स्वाहा सुक्षित्यै स्वाहा क्षुधे स्वाहाऽऽशि-
 त्त्यै स्वाहा रोगाय स्वाहा हिमाय स्वाहा शी-
 ताय स्वाहाऽऽतपाय स्वाहाऽऽरण्याय स्वाहा सुव-
 गाये स्वाहा लोकाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा
 (१) ॥

(पृथिव्या अग्नयेऽहे चतुर्विधारिदशम्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः)

कल्पः—‘ पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्येकविंशतिर्दीक्षाः ’ इति ॥

पाठस्तु—

पृथिव्यै स्वाहेति । अथ कम्पाद्वत्तत्रयः पृथिव्यादिलोकाः । तथा च
 ब्राह्मणम्—‘ इमे वा ऋतुः । अन्तरिक्षं साधु । अश्वौ सुक्षितिः ’ इति ।
 अश्वितिमशन्नेन सुक्षित्वारकपाशितुर्वेद+पमिधीमवे । स्वर्गः पुष्पकछमूतः ।
 लोकशब्दः सामान्यवार्त्ता । अन्तरीक्षाय अग्ने स्वाहा पृथिव्यै स्वाहेरनुवाकी
 पूर्वहोमविषयी । तथा च ब्राह्मणम्—‘ अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वहो-
 माञ्जुहोति । पूर्वं एव द्विपन्तं भ्रातृभ्यमदिक्रमति । पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय
 स्वाहेत्वाह । पथायजुर्वेदम् ’ । इति । उत्तरी त्वनुवाकी दीक्षाविषयी । तथाचि
 ब्राह्मणम्—‘ अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वदीक्षा जुहोति । पूर्वं एव द्वि-
 पन्तं भ्रातृभ्यमदिक्रमति । पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्येकविंशतिर्दीक्षा
 जुहोति ’ इति ॥

+ अत्र कस्मिंश्चित्पुस्तके ‘ आशितशब्दत्वम् ’ इति, कस्मिंश्चित्पुस्तके तु ‘ अ.शि-
 त्शब्दत्वम् ’ इति विषये तत्प्राग्वदिक्रमिति शेषम् ।

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

इति श्रीमत्तामणाचार्यविरचिते यागधीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

भुवो देवानां कर्मणाऽपसतस्त्वं पृथ्वाऽसि वसु-
भिर्देवेभिर्देवतया गायत्रेण त्वा छन्दसा युनज्मि
वसन्तेन त्वतुना हविषा दीक्षयामि रुद्रेभिर्देवेभिर्दे-
वतया प्रेष्टुभेन त्वा छन्दसा युनज्मि अग्निषेण त्व-
तुना हविषा दीक्षयाम्यादित्येभिर्देवेभिर्देवतया जा-
गतेन त्वा छन्दसा युनज्मि वषाभिस्त्वतुना हविषा
दीक्षयामि विश्वेभिर्देवेभिर्देवतयाऽऽनुष्टुभेन त्वा
छन्दसा युनज्मि (१) । शरदा त्वतुना हविषा
दीक्षयाम्यङ्गिरोभिर्देवेभिर्देवतया पाक्त्वेन त्वा छ-
न्दसा युनज्मि हेमन्तशिशिराभ्यां त्वतुना हविषा
दीक्षयाम्याऽहं दीक्षामरुहमुतस्य पर्त्नीं गायत्रेण
छन्दसा ब्रह्मणा चतस्रस्तयेऽध्याः सत्यमुतेऽध्याम् ।
महीभु पु सुत्रामाणमिह धृतिः स्वाहेह विधृतिः
स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह रमन्तिः स्वाहा (२) ॥

(आनुष्टुभेन त्वा छन्दसा युनज्मेकान्वपञ्चाशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

कस्यः— भुवो देवानां कर्मणोत्पुतुदीक्षाभिः कृष्णाग्निमाराहन्तमभिमन्त्र-
यते इति ॥ तत्र प्रथमप्रपाठ-
१३८

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

भुवो देवानामिति । हे दीक्षे त्वं देवानां संवन्धिना कर्मभारस्य यज्ञस्य संवन्धिनाभ्यां व्यापारेण भुवो युक्ता भव । त्वं पृथ्वाऽसि देवानां यज्ञस्य च हितमसि । अहं वसुभिर्देवेभिर्वसुतैर्देवैर्देवतया दीक्षामिमानिन्या गौप्येण च्छन्दसा च त्वां युजिषि त्वां युक्तां करोमि । यथा वसन्तेनर्तुना सहितोऽहं त्वां हविषा दीक्षयामि संस्कृतां करोमि ॥

अधो नराधतुरो मन्त्रानाह—

रुद्रेभिर्देवेमिरिति । एतेषु चतुर्ध्वनि मन्त्रेषु भुवो देवानामित्यादिमागमनु-
वज्य पूर्ववद्धारुणवेदम् ॥ अथ यज्ञमन्त्रमाह—

आऽहं दीक्षामिति । अहं यजमानो मायवेण च्छन्दसा वसुषा छन्दो-
रहितेन मन्त्रेण चानुगृहीतः सन्तुऽस्य पत्नीं यज्ञस्य पालयिषीं दीक्षां नियम-
विशेषरूपायाकृद्गारुडोऽस्मि । पत्नीमभूतं सत्ये स्थापयामि सत्यमप्युते स्थाप-
यामि । चित्तवर्तनं वस्तुतत्त्वमृत् । उच्चवर्तनं वस्तुतत्त्वं सत्यम् । अहं सर्वदा
मनसा वस्तुतत्त्वं विचार्य पश्चाद्देव्यादि । वाचाश्वि वस्तुतत्त्वमुच्चार्य पश्चाद्देव-
द्वस्तुतत्त्वं चिन्तयामीत्यर्थः ॥

अथ सप्तपादमयोर्नन्वयोः पक्षीकं दर्शयति—

महीम् श्रिति । महीषू षु पावरमित्येको मन्त्रः । सुजापार्थं शुधिर्यं ध्यानि-
त्यपरो मन्त्रः । तौ च मन्त्रौ देशान्तरे न कर्तव्यमनुवाकं ध्यायतावती ॥

कल्पः—‘सायं ध्रुविषु ह्यमानासु राजन्पो वीमाणाथी गामावि’ इति ॥

तानेतान्ध्रुविमन्त्रानाह—

इह ध्रुतिरिति । एतच्चतुष्टयं पूर्ववद्धारुणवेदम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छन्दमध्वर्यु-
दीयतेचिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे षष्ठमपादकेऽ-

छादयोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तपादके प्रथमपादक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

ईकाराय स्वाहं कृताय स्वाहा कन्दते स्वाहाऽ-
वकन्दते स्वाहा प्रीर्यते स्वाहा प्रप्रीर्यते स्वाहा
गन्धाय स्वाहा घ्राताय स्वाहा प्राणाय स्वाहा

(अथ प्रोचमन्त्रकथनम्)

ध्यानाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा संदधिमानाय स्वाहा
 संदिताय स्वाहा विचुत्यमानाय स्वाहा विचृन्ताय
 स्वाहा पलायिष्यमाणाय स्वाहा पलायिताय
 स्वाहोपरस्यते स्वाहोपरताय स्वाहा निवेक्ष्यते
 स्वाहा निविशमानाय स्वाहा निविष्टाय स्वाहा
 निषत्स्यते स्वाहा निषीदते स्वाहा निषण्णाय
 स्वाहा (१) आसिष्यते स्वाहाऽऽसिनाय
 स्वाहाऽऽसिताय स्वाहा निपरत्स्यते स्वाहा निप-
 र्यमानाय स्वाहा निर्वधाय स्वाहा शयिष्यते
 स्वाहा शयानाय स्वाहा शयिताय स्वाहा संमी-
 लिष्यते स्वाहा संमीलते स्वाहा संमीलिताय स्वाहा
 स्वप्स्यते स्वाहा स्वपते स्वाहा सुप्ताय स्वाहा प्रभो-
 त्स्यते स्वाहा प्रबुध्यमानाय स्वाहा प्रबुद्धाय स्वाहा
 जागरिष्यते स्वाहा जाग्रते स्वाहा जागरिताय
 स्वाहा शार्श्रपमाणाय स्वाहा शृण्वते स्वाहा श्रुताय
 स्वाहा धीक्षिष्यते स्वाहा (२) धीक्षमाणाय
 स्वाहा धीक्षिताय स्वाहा संहारस्यते स्वाहा संजि-
 हानाय स्वाहोज्जिह्वानाय स्वाहा विचत्स्यते स्वाहा
 विवर्तमानाय स्वाहा विवृन्ताय स्वाहोत्थास्यते
 स्वाहोत्तिष्ठते स्वाहोत्थिताय स्वाहा विधविष्यते
 स्वाहा विधुन्वानाय स्वाहा विधूताय स्वाहो-
 त्कस्यते स्वाहोत्कार्यते स्वाहोत्कान्ताय स्वाहा
 चङ्क्रमिष्यते स्वाहा चङ्क्रम्यमाणाय स्वाहा
 चङ्क्रमिताय स्वाहा कण्डूयिष्यते स्वाहा कण्डूय-

मोनाय स्वाहा कण्डूयिताय स्वाहा निकषिष्यते
 स्वाहा निकर्षमाणाय स्वाहा निकर्षिताय स्वाहा
 यदाचि तस्मै स्वाहा यत्पिबति तस्मै स्वाहा यन्मे-
 हति तस्मै स्वाहा यच्छकृत्करोति तस्मै स्वाहा
 रेतसे स्वाहा प्रजाभ्यः स्वाहा प्रजर्म्नाय स्वाहा
 सर्वस्मै स्वाहा (३) ॥

(निर्बन्धाय स्वाहा वीक्षिष्यते स्वाहा निकर्षमाणाय
 स्वाहा सप्तविंशतिश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तकाण्डे प्रथमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

कतः—^१ ईकाराय स्वाहेति स्वाहेत्यध्वरितानि । इति ॥ पाठस्तु—
 ईकाराय स्वाहेति^२ । सार्धं दृष्ट्वा पातुं यो(यं) वन्दशब्दं करोति
 तदनुकरणं तदीमित्यनेनोच्यते । स च शब्दो वर्तमान ईकारः । अतीतसर्वोक्तिः ।
 यदनां दृष्ट्वोच्चैर्विष्णोस्तादृजानितं कन्दनम् । विरोधिन्यर्थं दृष्ट्वा कोपेनोच्चै-
 र्योषजामवकन्दनम् । गमनकाले नात्तापुटयोः आसन्नशब्दः पोषनम् । स एवानुव-
 र्तमानः पपोषनम् । तुष्णमक्षणे वा आसन्नशब्दः पपोषनम् । अधान्वराप्राणं
 मन्थः । स एनातीतो भ्रातः । प्राणान्धमाना ऊर्ध्वारोमध्यवृत्तमः । संदीप-
 मानो बभ्रवमानः । संदिनो बद्धः । पिताम्यमानो मुष्पमानः । विजुनो दुक्तः ।
 पलायितुमुद्यतः पलायिष्यमाणः । निर्वर्तिवपलायनः पलायितः । पलायनपरि-
 त्याग उपरमः । स च भारी भूतश्च । छात्ताप्रवेशो निवेशनम् । तच्च भावि
 वर्तमानमतीतं चेति निर्विधम् । प्रविश्य शात्तायां स्थितिर्निवदनम् । तदपि पूर्व-
 त्रविधिवत् । एतच्च वैदिष्ये सर्वत्र दृश्यम् । क्षणमार्थं पादसंकोच आसनम् ।
 पार्थस्य भूमिस्पर्शो निषवनम् । पादपतारणं शयनम् । चक्षुषोर्विपलितं संवी-
 लनम् । स्वापो निद्रा । तत्परित्यागः प्रबोधः । माहावलोक्तं जागरणम् ।

(अथोद्यमन्त्रावधनम्)

अथवालकानामुत्थापनशब्दानुसंधानं भवणम् । तृणस्तद्यान्वेषणं वीक्षणम् ।
शालाया बहिर्निर्ममनं संहानम् । निर्गत्य भूवौ विलुण्ठनं विवर्तनम् । तदनन्तर-
मूर्ध्वं स्थितिकृत्यानम् । उत्थितवत्स्य भूलिपवनेतुं शरीरवालनं विधूननम् । पाद-
स्वोन्नपनमुत्कषणम् । मन्दगमनं चञ्चुकमणम् । दन्तपङ्क्तिभ्यां पृष्ठभागे दंशनं
कण्ठूपनम् । कुड्यस्तम्भादौ शरीरवर्षणं निकषणम् । अदनादयः पतित्वाः ।
प्रजा अभस्त्रापरयानि । मजननं तदुत्पादनम् । सर्वशब्देनावशिष्टान्प्रश्वरि-
तानि संगृह्णन्ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमाष्टके प्रथमपाठके

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

अ॒ग्नये॒ स्वाहा॒ वा॒यवे॒ स्वाहा॒ सूर्यो॒य स्वा॒हर्त॑-
म॒स्युत॑स्य॒तम॑सि स॒त्यम॑सि स॒त्यस्य॑ स॒त्यम॑स्युत-
स्य प॒थ्या अ॑सि दे॒वानां॑ छा॒याऽमृ॑तस्य नाम त-
स॒त्यं य॑त्त्वं प्र॒जाप॑तिर॒स्मधि॑ यद॒स्मिन्वा॒जिनी॑व
शु॒भः स॒प॒र्धन्ते॑ दि॒वः सूर्ये॑ण वि॒शोऽपो॑ वृ॒णानः॑
प॒वते॑ क॒व्यम॑प॒शुं न गो॑पां इ॒र्यः प॑रि॒ज्मा (१) ॥

(अग्नये वायवेऽष्टार्चत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

प्रथमपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

मजननं पातःसवने वे ब्रह्मकादिनः स त्वाङ्गिरस आतो वे सोमो वे

सोदसतन्पाऽजिर्जिमर्दभिः संवत्सरो देवस्य विभूरायनयाग्रये

पृथिव्या अग्रये पृथिव्यै भुव ईकारायाग्रये वायवे

विश्रुतिः ॥ २० ॥

यजननयज्ञिरसः सोमो वै प्रतिगृह्णाति विभूर्बर्हिः—

यायाय दिर्वाशाद् ॥ ५२ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पथमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः)

कतम्—^४ अग्नये स्वाहा वाचये स्वाहेत्येवं हुत्वा ' इति ॥

एतस्मिन्ननुवाके वीन्मन्त्रानाह—

अग्नये स्वाहेति । अथ चतुर्थेऽवपमन्त्रावाह—

ऋतमसीति । हेऽथ त्वमृतं यन्मानसं सत्यं तदसि । यावरहितानां पुष्ट-
पाणां महते तस्माभ्युत्तमं त्वमृतं सत्यमसि । तव यागसाधनत्वात् । एवं सत्य-
वाक्यमपि वाच(चि)कविपयस्त्वेन व्याख्येयम् ॥ अथ पठमन्त्रमाह—

ऋतस्य पन्था इति । ऋतस्य यज्ञस्य पन्था मार्गोऽसि । त्वद्द्वारेण हि
मार्गो निर्वर्त्यते । तथा देवानां छायाऽसि । यथा वर्षकाले वृक्षस्य छाया
सुखपदा तथा त्वं तुल्यपदोऽसि । अत एक त्वममृतस्य नावासि । देवा हि
त्वदीयं हविः^५ वीभूषन्तित्येव स्वी कुर्वन्ति । त्वं मजापतिस्त्वोऽसीति यत्तत्सत्यं
नाथ कश्चिदुपचारोऽस्ति । मजापतेरक्षयेव हि त्वदाकारेण निष्पन्नम् ॥

अथ सप्तममन्त्रमाह—

अधि यदस्मिन्निति । यद्यस्मारकारणाद्वाजिन्यस्मिन्नथे शुभः सोमनो
गुणसंघोऽर्थाव देवेभ्योऽप्यधिक इव हस्यते तस्मात्कारणादिवः संवन्धिनो विंशो
परुद्गुणाः सूर्येण सूर्यसमानेनाग्नेन सार्धं स्वर्गन्ते यवं गुणाधिका अथो न
गुणाधिक कृषिर्वै स्वर्वा कुर्वन्ति । तादृशोऽप्ययथः । किंचायमसो गुणान हई
कर्म पचतमितुमिच्छन्त्यवते विश्वं पुनाति । यथ दृष्टान्तः—कम्पन्वशो न । यथा
पात्रेषु स्तुतिभिश्छन्देयः पशुं वृणीते तथाऽयमथः कर्मदं वृणीते । देवो हि
आमन्त्रिषाभिः स्तुतिभिः स्तुयमानः पशुस्त्वं हविरतिमोतिपूर्वकमिच्छति । एव-
मथोऽप्यनेकैर्देविः स्तावकैर्मन्त्रैश्च परितुष्टः कर्म समापयितुमिच्छतीत्यर्थः ।
कीदृशोऽयः, गोषा कतिमस्तजमानानां रक्षकः । इयः कर्मदाराश्चदेवुः ।

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

परिष्ठा परितः स्वर्गलोकादी गन्तुं सपर्यः । एतैः सप्तभिर्वन्विर्होषो बौधावने-
नापि दक्षितः—^१ साभिवाणि जुहोत्यग्नये स्वाहा वापवे स्वाहेति सप्त ' इति ॥

अथ विनियोगसंग्रहः—

उच्यन्ते हनुवाकार्थाः सप्तसाद्यपपाठके ।

अग्निधोमविधिस्त्वाद्ये द्वितीये स्तोपसंस्तवः ॥

सर्वस्तोपस्तृतीये स्याच्चतुर्थे तु द्विरावकः ।

निरावः पञ्चमे षष्ठे स्युः सहस्रतवीनताः ॥

होमाद्याः सप्तमे दानं चतुराचोऽग्निरोऽष्टमे ।

द्वितीयो मयमे पञ्चरात्रो दशप ईरितः ॥

अथ ऊर्ध्वं स्वयमेधमन्त्राणां विनियोजनम् ।

उच्यते रथनां द्वे गृहीतरा मन्त्रयेदिमात् ॥

अभिषेत्स्वयंपाचध्वं (ध्वं बध्नीयात्) यपो मन्त्रा इहेरिताः ।

विभूः कर्णे वाचधीत अग्नये पूर्वहोमकान् ॥

पञ्चेह पःसु जुहुवाच्चतुर्भिर्मूर्त्तीत्यतः ।

अथमुत्सृजते देवा रात्रिभ्योऽर्धं मयच्छति ॥

अनुवाके द्वादशोऽस्मिन्मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ।

आयनोद्गावहोमस्तु तत्र मन्त्रास्तयोदश ॥

अग्नये पूर्वहोमाः स्पर्धन्ता एकादश स्मृताः ।

पृथिव्या इति ते होमा मन्त्रा अत्रैकविंशतिः ॥

अग्नये पूर्वदीक्षार्था होमा एकादश स्मृताः ।

पृथ्वी(धी)मपि तथा होमा द्वाविंशतिरुदीरिताः ॥

मुत्र इत्पुतुदीक्षारूपमन्त्रैर्व्याधिरोहणे ।

मन्त्रयेदष्टभिः पःसु जुहुवादिह पूर्ववत् ॥

अष्टादशानुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ।

ईमन्त्रचरितैर्होमाश्चतुरधीविरीरिताः ॥

अग्नये सप्तभिर्वन्विर्होपः सप्तविं इरितः ।

इति श्रीयशसायणाचार्यविरचिते नाचवीये वेदार्थमकाशे छण्डोग्यजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पथपयपाठके

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(षड्वातकमनम्)

वेदार्थस्य प्रकाशेन तस्यो हार्दं निवारयन् ।

पुनर्धीमत्तुरो देवादित्यातीर्थमहेभरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेभरापरावतारस्य श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरभुक्तप्रहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन नाभवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीमैत्रिरीयसंहिताभाष्ये

सप्तमक्राण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तपाठके द्वितीयः प्रपाठकः)

तत्र प्रथमोऽनुनाकः ।

हरिः ॐ ।

साध्या वै देवाः सुवर्गकामा एतः षड्वातकमपस्य-
 न्तमाऽहंरन्तेनायजन्त ततो वै ते सुवर्गं लोकमा-
 यन्थ एवं विद्वांसः षड्वातमासते सुवर्गमेव लोकं
 यन्ति देवसत्तत्र वै षड्वातः प्रत्यक्षः स्रोतानि पृष्ठानि
 य एवं विद्वांसः षड्वातमासते साक्षादेव देवता
 अभ्यारोहन्ति षड्वातो भवति षड्वा ऋतवः
 षट्पृष्ठानि (१) पृष्ठैरेवर्तन्न्वारोहन्त्युत्तुभिः संव-
 त्सरं ते संवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति बृहद्रथेतराभ्यां
 यन्तीथं वाच रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो
 अभ्योरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसारथी
 स्रुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति त्रिवर्धमिष्टोमो
 भवति तेज एवाकं रुन्धते पञ्चदशो भवतीन्द्रियमे-
 वाकं रुन्धते सप्तदशः (२) भवत्यज्ञायस्यावर्ह-
 द्ध्या अथो प्रेव तेन जायन्त एकविंशो भवति

(अष्टावक्रयनम्)

प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन्धते विणवो
भवति विजित्ये त्रयस्त्रिंशो भवति प्रतिष्ठित्ये
सदोहविधानिन एतेन पट्टात्रेण यजेरज्जाम्ब्वी
हविर्धानं चाऽऽमीर्णं च भवतस्तद्धि सुवर्गं
चक्रीवती भवतः सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्या उक्त-
स्तलवध्नो यूपो भवति प्रतिष्ठित्ये प्राञ्चो यान्ति
प्राङ्गि व हि सुवर्गः (३) लोकः सरस्वत्या
यान्त्येष वै देवयानः पन्थास्तमेवाभ्यारौहन्त्या-
कोशन्तो यान्त्यर्धतिमेवाभ्यस्मिन्प्रतिषज्ज्य प्रतिष्ठां
गच्छन्ति यदा दशं शतं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानं
शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति
तिष्ठन्ति यदा शतं सहस्रं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानं
सहस्रसंभितो वा असौ लोकौऽमुमेव लोकमभि
जयन्ति यदैषी प्रभीषेत यदा वा जीयेरभ्यथैक-
मुत्थानं तद्धि तीर्थम् (४) ॥

(पुष्टानि सप्तदशः सुवर्गो भवन्ति यदेकादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतेत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशंसितं वेदा यो वेदेभ्योऽशंसितं जगत् ।

निर्धमे तमहं वन्दे विद्यादीर्धमहेभरम् ॥

अहीनाः पञ्चरात्रान्ताः पथमे समुदीरिताः ।

पट्टावाद्या द्वितीयेऽथ वक्वन्तेऽस्मिन्प्रपाठके ॥

एव पथमेऽनुवाके षड्वारं विधत्ते—

साध्या या इति । साध्याशब्दो देवगणविशेषवाची । अत्र सर्वत्र दर्शनं
शास्त्रविशेषः । आहार्यं सामग्रीसंपादनम् । यजनप्रवृत्तयः । यद्यप्ययं
षड्वारोऽर्चनावाक्यविशेषोऽन्यो विशेषस्तथाऽप्यत्र केषांनिसारस्वतसप्तधर्माणां स-
ज्जावयविधेयं निर्द्धारं आसक्त इत्यासिचोदनया निहितः । ते च पर्वा आभ्यर्था
हविर्धानं चेत्यादिना वक्ष्यन्ते ॥

एवमेव सप्तकोषारमभियेत्थं प्रशंसति—

देवसर्जं वा इति । देवानां सप्तवर्तिपत्न्यादिदं देवसप्तम् । तदेव सप्त-
त्रिवर्त्तं स्पष्टी क्रियते—सप्तत्वे द्वादशाहे वाः पृष्ठयः षडहस्तस्मिन्पदतु दिनेषु
यानि पृष्ठस्योवाणि रथंतरवृहद्वैरूपवैराजशावरैरवतारुषैः सामभिर्निष्पाद्यानि
एताम्यवापि षट्सु दिनेषु क्रमेणैव पत्न्यामुपलभ्यन्तो मस्मादेवं तस्माद्देवानां सप्त-
वर्तिपत्न्यनुचितम् । एवं देवमिषत्वं विदित्वाऽनुष्ठानेन बहुकालव्यवधानमन्तरेणैव
देवताः प्राप्नोति ॥

अवाह्यतां षट्संख्यां प्रशंसति—

षड्वारो भवतीति । ऋग्वेदा यथा षट्संख्याका एवं पृष्ठायपि षट्संख्या-
कानि । अतः षुक्तेर्षतुद्वारा संवत्सरं प्राप्य तत्र पतितिष्ठन्ति ॥

एतेषु षट्सु पृष्ठस्योनेषु मध्यमद्वितीयपोरह्नोरनुष्ठेपे रथंतरवृहद्वैरूपे स्तोत्रे
ते विधेयेण प्रशंसति—

वृहद्रथंतराभ्यामिति । शब्दशास्त्रमोक्त एवात्र वृहत्शब्दस्य पूर्वनिषेधः ।
अनुष्ठानं तु रथंतरस्यैव मध्यमम् । यन्मि स्तोत्रं मनुषिष्ठेयुरित्यर्थः । अनयोः
साम्प्रोक्तौ कश्चिदप्यत्रोक्तोक्तान्मनेव वदनुष्ठितं भवति । अपि चानुष्ठानादौ लो-
कयोर्द्वयोः प्रतिषिद्धत्वेन । किंचैव सामनी यज्ञस्याऽऽर्चनेन समाधिप्राप्तकौ
भागवतस्याभ्यानेन स्वर्गं प्राप्नुमति ॥

अथ षट्संख्याकां पृष्ठानि चोदकमात्रा नि विस्तृतं दर्शयति—

त्रिवृदग्निष्टोम इति । त्रिवृदादयः शब्दाः पूर्वोक्तपञ्चरात्रानुवाक इत्यवापि
व्याख्येयाः । एव सप्तधर्माविदेशमनेन बहुमन्त्रमातकरनिषर्गमावादेकवचनेन
निर्देशः । इह तु त्रिविधमन्त्राणां बहुवचनेन निर्देशः । मरुतिस्तु पृष्ठयवृहद्वै
त्रिवृदग्निष्टोमो रथंतरात्मा मध्यमवृहः । पञ्चदश उक्त्वो वृहत्सामा द्वितीयः ।

(यज्ञावकथनम्)

सप्तदश उक्थ्यो वैस्वसाता तृतीयः । एकविंशः षोडशी वैराजितामा चतुर्थः ।
त्रिणव उक्थ्यः प्राक्वरसाता पञ्चमः । चतुर्विंश उक्थ्यो रेवदसाता षष्ठः ।
तदिदं द्वादशाहान्तरगतस्य पृष्ठचपेदस्य स्वल्पम् । तद्विद्वत्स्वाध्यापि तथावि-
धाम्येवाहानि द्रष्टव्यानि ॥

अथ सारस्वतसप्तधर्माननुवाकसमाप्तिपर्यन्तमतिद्विद्वत्स्वाध्यादेकं धर्मं विधत्ते—
सदोहविधिरिति । ये यजमानाः सदोहविधानाम्नाम्नां पण्डिताम्नां युकाः
पद्वीधं प्रवर्तन्ते तेषां हविधानाम्नाम्नां चोपे पण्डपद्वयधाध्याया भवतोऽध्याध्या-
ध्यानिमिते उभे कार्ये । तथाध्यायकाष्ठं स्वर्गसाधनम् ॥ धर्मान्तरं विधत्ते—

चक्रीवती इति । यथा रथस्य शकटस्य वा चक्रं तथा चक्रं यपोरात्री-
प्रहविधानपण्डपयोस्ते चक्रीवती । अयमर्थः—चक्रयोरक्षं प्राक्षेप्य शकटाकारं
कृत्वा तस्योपरि फलकान्यास्तीदं तेषामुपरि भूमाविष्य पण्डपं विधातव्यमपि ।
इदं च स्वर्गमाप्नोति भवति । रथेनेव चक्रगुक्तेन पण्डपेन गन्तुं शक्यत्वात् ॥

धर्मान्तरं विधत्ते—

उल्लस्यलेति । यथा काष्ठमवस्योल्लस्यलेन मूलमतिस्थूलं समस्तं भवति
तथा यूपमूलं कर्तव्यम् । एतच्च यज्ञं च यूपो मीयते तत्र तत्र भूमौ स्वननन्त-
रेणैव पदिष्ठायनायम् ॥ धर्मान्तरं विधत्ते—

प्राञ्चो यान्तीति । यक्रयुकाग्नीध्रादिभिः सह माहनुखा गच्छेयुः । स्वर्ग-
लोकस्य प्राग्वर्तित्वेन पदिष्ठानात् । एतच्चोक्तं सूत्रकारेण—‘तस्मिन्संस्थिते-
स्वर्गः शम्पां पातः प्रास्यति’ इति । यत्र निवसति तद्गर्ह्यार्थं तस्मिन्पदार्थे शतं पातः
प्रकमापकामति तदाहवनीयः, चक्रीवन्ति सदोहविधानाम्नाम्नां चोपे पण्डप-
हविधानाम्नाम्नां चोपे पण्डपमूढो यूपः, पण्डपेदुपोत्त एव नोपरधानमन्ति ॥
इति । एकस्मिन्चहनि समाप्ते सति परेद्युः पातः शम्पाक्षेपमात्रं गत्वा तत्राहर-
न्तैरनूद्यैव तस्मिन्नपि समाप्ते ततः परेद्युरपि तथेत्यर्थः ॥

धर्मान्तरं विधत्ते—

सरस्वत्येति । या सरस्वत्यासुया तदी तथा सह वसतिरेव विदिनं गच्छे-
युः । अथ सरस्वतीतीरगतो शर्मो देवयानो देवात्मकमदितुं संपोष्यस्त्वमेव प्राप्नु-
यन्ति ॥ धर्मान्तरं विधत्ते—

आकोक्षन्ते इति । अस्ताह्नातिशयेन क्रियमाणा उच्चतमो धर्मिराको-

(सप्तमकधनम्)

शस्त्रं कुर्वन्तो गच्छेयुः । धनसंकोचमन्तरेण जीवन्तं वर्यिः । तद्वैपरीत्येन दारि-
द्र्यमवर्यिः । अत्रुत्तिरेकावर्यिः । तां चार्यार्थमन्वास्मिन्वैरिणि पतिपञ्च पतिष्ठित-
त्वेन संयुक्तां कृत्वा स्वयं धनसंपन्नां प्रतिष्ठां गच्छन्ति ॥

एवमनुतिष्ठतः काळावधिरूपं धर्मान्तरं विपत्ते—

यदा दश शतमिति । एकेन वृषभेण सहित्वा दश गायो यावति का-
लेऽप्यवसत्त्वेन गवां शतं संपादयन्ति तावन्तं कालं गौनःपुन्येनानुष्टाप तदनुष्टा-
नादुत्थानं कर्तव्यमनुष्ठानं समापयेदित्यर्थः । सोऽप्येकः समाप्तिकालः । गोशते
सावे पुरुषस्य शतसंवत्सरापुष्ट्यायाहीशतकसंचारेण शतेन्द्रियत्वादा(आऽऽ)
पुनीन्त्रिये च प्रतितिष्ठन्ति ॥

काळारधी पक्षान्तरं विपत्ते—

यदा शतमिति । शतं गायो यदा पूर्ववत्सहस्रं संपादयन्ति सोऽप्येक
उत्थानकालः । न चारीतपक्षेण सांकर्यं गच्छतीदम् । प्रसववैदिन्येण न्यूना-
धिककाळतंप्रभात् । गवां सहस्रसंपत्तौ सत्यां सहस्रसंरुपाकैर्भोग्यजातैः समुद्यः
स्वर्गः प्राप्नो भवति ॥

काळावधावेवापरं पक्षद्वयं विपत्ते—

यदैषामिति । एषां यजमानानां मध्ये कथिद्यदा पचीयेत, सोऽप्येक
उत्थानकालः । यदा वा राष्ट्रतोभादिना शत्रुभिरिते यजमाना जिता अपहृत-
सर्वत्वा भवन्ति, सोऽप्येक उत्थानकालः । उक्तविधं यदुत्थानं तत्तीर्थं प्रापे-
म्यस्तारिकम् । तस्मादुत्थयन्तं यद्वाच आऽवर्तनीयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे लक्ष्मणजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयपराठके

मधयोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयपराठके द्वितीयोऽनुवाकः)

कुसु॒क॒वि॒न्दु औ॒दा॒त्ताकि॒रकाम॒यत॒ प॒शुमा॒न्स्वा-
मि॒ति स ए॒त॒ः सं॒वरा॒धमा॒ऽह॒र॒त्तेना॒यज॒त तेन॒ वै स
याव॑न्तो आ॒म्याः प॒शव॑स्तानवा॒रुन्ध॒ य ए॒वं वि॒-
द्वा॒न्सं॒वरा॒जेण॒ यज॑ते याव॑न्त ए॒व आ॒म्याः प॒श-

(सप्तराजकणम्)

वस्तानेवाव रुन्धे सप्तरात्रो भवति सप्त आभ्याः
पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त छन्दास्सुमयस्याव-
रुद्ध्यै त्रिवृदामिष्टोमो भवति तेजः (१) एवाव
रुन्धे पञ्चदशा भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धे सप्तदशा
भवत्यन्नायस्यावरुद्ध्या अयो ग्रैव तेज जायत
एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या अयो रुचमेवाऽऽ-
त्मन्धत्ते जिण्वा भवति विजिर्यै पञ्चविंशोऽ-
मिष्टोमो भवति प्रजापतेराप्यै महामतवानन्नाय-
स्यावरुद्ध्यै विश्वजित्सर्वपुष्टोऽतिरात्रो भवति सवे-
स्याभिजिर्यै यत्प्रत्यक्षं पूर्वेष्वहःस पुष्टान्युपयुः
प्रत्यक्षम् (२) विश्वजिति यथा दग्धामपसीदत्ये-
व उत्तममहः स्यान्नैकराजश्चन स्याद्वृहद्रथंतर
पूर्वेष्वहःसूप यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्या-
मेव न यन्त्यथो अनयोरिव प्रति तिष्ठन्ति यत्प्र-
त्यक्षं विश्वजिति पुष्टान्युपयन्ति यथा प्रेक्षां बृहे
तादृगोव तत् (३) ॥

(तेज उरेषुः प्रत्यक्षं द्विचत्वारिंशश्च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सममाष्टके
द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमोऽनुवाके बह्वारोऽभिहितः । अथ द्वितीये सप्तरात्रोऽभिधीयते ॥

तस्मिन् विधत्ते—

कुसुर्विन्द इति । कुसुर्विन्दो नामवः । स चोदालकस्य पुत्रः । पशु-
मान्वहुपशुयुक्तः । गीष्ठानाधाविपुरुषमर्दमोष्टाः सप्त आभ्याः ॥

अथाहःसंख्यां पशंताते—

सप्तरात्रो भवतीति । ग्राम्या उक्ताः । द्विस्तुरथापदपक्षिगरीपहस्ति-
मकटनादेयाः सप्ताऽऽरण्याः । मायवृषोष्णमनुशुक्लहोषक्षिप्रिदुन्जगत्य इति
सप्त च्छन्दोति । उभयस्य पञ्चासमूहस्य च्छन्दसः समूहस्य च ॥

अथाहविशेषान्विधत्ते—

त्रिवृदिति । यथासंभवं पञ्चरात्रवज्रात्रवच्च व्याख्ययम् । श्लोकेन पुरस्ता-
त्सदसः स्तुतयननुश्लोकेन पश्चाददत्तादयो महाधनधर्माः । तद्धर्मोपेतत्वं महाधन-
वत्त्वम् ॥ अत्र कांजिद्विशेषं विधत्ते—

यत्प्रत्यक्षमिति । सप्तमादह्नः-पूर्वाण्यह्नाने यानि सन्ति तेष्वहःसु रथं-
तरुहद्वैरूपवेराजश्रीस्वरैरवतानि पृष्ठानि यादे प्रत्यक्षमुपजुः, आवकृतानि तथैव
प्रयुज्यन्त इत्यर्थः । तथा साते सर्वपूठ इति विधानाद्विशो ज्यत्वापि सप्तमेऽह्नि
यत्प्रत्यक्षमविकृतं यथा भवति तथा पृष्ठस्तात्राण्ये पयोक्तव्यानि 'एषमुभयत्रापि'
(वि) कृतवत्त्वमेति सति यथा लोके सकृद्दुग्धां गौं पुनरपि दोग्धे भ्रातृः पुरुष
उपातोदायेवमेवमुक्तं सप्तममहः स्यात् । तथा सप्तमं विश्वजिद्दुग्धगोवाक्षिः-
सारस्वेन कांश्चिद्वेकुरावपागाऽपि न भवेत्, सप्तरात्रपागान्तर्भावेऽपि न सम्भवतीति
किमु वक्तव्यम् । तस्माद्विशो जेतः सारस्वाय वेत्स्वादाणे पृष्ठान्यवस्थाप्य पूर्वेषु
षट्स्वहःसु बृहदर्थेरे उभे एव पृष्ठे पर्यायेणाऽऽवर्तयेति । इयं वावेत्वादि पूर्व-
वत् । पूर्वानुवाके निषेधकस्य नकारस्याभावादाभ्यामेव पन्तोत्पन्नं लोकाभ्यामनु-
ष्ठाने भिन्नं पन्तोति व्याख्यातम् । इह तु नकारस्य सद्भावादाभ्यां लोकाभ्यां
भावनच्छन्तोति व्याख्येयम् । पूर्वेष्वहःसु बृहदर्थेरे इ एवानुष्ठाय-विश्वजिद्वं-
विकृतानां सर्वेषां पृष्ठानामनुष्ठाने सति तथा लोके यत्तां क्षीरं दातुं पशूनां
पशूनां गौं पुरुषो दुग्धे तादृगेव तद्भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णवर्जुदैदीय-

तेत्तरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयपवादके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अष्टरात्रकथनम्)

(अथ सप्तमाहके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

बृहस्पतिरि^१कामयत ब्रह्मवर्च^२सो^३ स्या^४भिति^५ स
एतमष्टरात्रम^६ब्रह्मवर्चमा^७हर्चयेनायजत ततो^८ वै स
ब्रह्मवर्चस्येव^९भवत्यष्टरात्रो^{१०} भवत्यष्टाक्षरा^{११} गायत्री
गायत्री ब्रह्मवर्चसं^{१२} गायत्रियैव^{१३} ब्रह्मवर्चसमर्थं^{१४} रुन्धेऽ-
ष्टरात्रो^{१५} भवति चतस्रो^{१६} वै दिशश्चतस्रोऽवा^{१७}न्तर-
दिशा^{१८} दिग्भ्य एव^{१९} ब्रह्मवर्चसमर्थं^{२०} रुन्धे (१)
त्रिवृदग्निष्टोमो^{२१} भवति तेजं^{२२} एवाव^{२३} रुन्धे पञ्चदशो^{२४}
भवतीन्द्रियमेवाव^{२५} रुन्धे सप्तदशो^{२६} भवत्यज्ञायस्याव-
रुद्ध्या^{२७} अथो^{२८} प्रैव^{२९} तेन^{३०} जायत एकविंशो^{३१} भवति
प्रतिष्ठित्या^{३२} अथो^{३३} रुचमेवाऽऽत्मन्धत्ते^{३४} त्रिणवो^{३५} भवति
विजित्यै^{३६} त्रयस्त्रिंशो^{३७} भवति प्रतिष्ठित्यै^{३८} पञ्चविं-
शोऽग्निष्टोमो^{३९} भवति प्रजापतेराप्त्यै^{४०} महान्नतृषानजा-
यस्यावरुद्ध्यै^{४१} विश्वजित्सर्वं^{४२} षष्ठोऽतिरात्रो^{४३} भवति
सर्वस्याभिर्जित्यै^{४४} (२) ॥

(दिग्भ्य एव ब्रह्मवर्चसमर्थं रुन्धेऽभिर्जित्यै)

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाहके
द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाहके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः)

द्वितीये सप्तरात्रोऽभिहितः । अथ तृतीयेऽष्टरात्रोऽभिधीयते-

बृहस्पतिरिति । पूर्वं कुसुंरुभिन्देन बाल्ये एवाभ्ययनकाले सप्तरात्रस्य
मुरुमुत्तेन (ज) निश्चितं तदा । मनाया उच्यते दर्शनं नापेक्षितमिति नोक्तम् ।

इह तु तदभावादपरादिपुरुषम् । गायत्र्या अष्टाक्षरत्वाद्विद्यापराङ्मरदिशा च
मिलित्वाऽष्टसंख्योपेवत्वात्संख्याद्वारा तदुभयमुखेन ब्रह्मवर्चसप्राप्तिः ॥

अथाहर्विशेषादिभवे—

त्रिसुदक्षिणोम इति । पूर्वं पञ्चैव पृथक्पृथक्प्रहयदाग्यहानि । षष्ठः पञ्च-
विंशोऽक्षिणोमः । इह तु तस्य सप्तमत्वात्पादहिकानि सर्वाण्यप्यहानि क्रमेणै-
वानुष्ठेयानि । अतिरात्रोऽष्टमः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुद्राक्षजुर्वेदीय-

वैविरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयपत्राठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाठके द्वितीयपत्राठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः प्रजा असृजत ताः सुष्टाः क्षुधं
न्यायन्तस एतं नवरात्रमपश्यत्तमाऽहंरत्नेनायजत
ततो वै प्रजाभ्योऽकल्पत यर्हि प्रजाः क्षुधं निग-
च्छेयुस्त्वर्हि नवरात्रेण यजेतेमे हि वा एतास्तौ
लोका अकल्पन्ता अयेताः क्षुधं नि गच्छन्तीमा-
नेवाऽभ्यो लोकांस्कल्पयति तान्कल्पमानान्प्रजा-
भ्योऽनु कल्पते कल्पन्ते (१) अस्मा इमे लोका
ऊर्जं प्रजासु वधाति त्रिरात्रेणैवेमं लोकं कल्पयति
त्रिरात्रेणान्तरिक्षं त्रिरात्रेणामं लोकं यथा गूणे
गुणमन्वस्यत्येवमेव तल्लोके लोकमन्वस्यति धृत्या
अशिथिलभावाय ज्योतिर्गौराश्रितिं ज्ञाताः
स्तोमा भवन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसा-
वार्धरेभ्येव लोकेषु प्रति तिष्ठन्ति ज्ञानं प्रजानाम्
(२) गच्छति नवरात्रो भवत्यभिपूर्यमेवास्मिन्ते-

(नवरात्रकथनम्)

जो दधाति यो ज्योगामयावी स्यात्स नवरा-
त्रेण यजेत प्राणा हि वा एतस्याधृता अथैनस्य
ज्योगामयति प्राणानेवास्मिन्दाधारेत यदीतास-
र्भवन्ति जीवत्येव (३) ॥

(कर्त्तव्ये यजानां पर्यन्तिश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाहके
द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीयेऽनुवाकेऽष्टरात्रोऽभिहितः । अथ चतुर्थे नवरात्रोऽभिविद्यते ॥

— तमेतं विधत्ते—

प्रजापतिः प्रजा इति । स्वापन्नितरां प्राप्नुन् । प्रजाम्बोऽकलत्त प्रजा-
नां क्षुन्नितारणाव समर्थोऽभूत् । अत्रो यत्किञ्चाहे प्रजा अंतामावेन क्षुवं
नितरां प्राप्नुवन्ति तदा नवरात्रेण यजेत । इमे भूमादयो लोकः तस्यनिष्प-
त्त्यभावेनैतासां यजानां क्षुन्नितारणार्थमसमर्था यदा भवन्ति तदाभीष्टाः क्षुवं
नितरां प्राप्नुवन्ति । नवरात्रयामेने(ने)गाँडौकनेशासां यजानां क्षुन्नितारण-
समर्थान्करोति लोकेषु सस्यं बहु निष्पाद्यत इत्यर्थः । तान्तसर्थाँडौकाननु यज-
मानोऽपि यजानां रक्षणे समर्थो भवति । ने च लोका यजमानार्थं समर्था
भवन्ति यजमानस्येच्छानुसारेण सस्यं निष्पादयन्तीत्यर्थः । ततो यजमानः
प्रजास्वप्नरसं स्थापयति ॥

अथ नवरात्रं विभज्य तदवयवैस्त्रिषोडशयज्ञावर्च्यं दक्षय-दृष्टान्तपुरःसरं
प्रशंसति—

त्रिरात्रेणेवेममिति । नवरात्रयाम्बे योऽयमाद्यत्रिरात्रस्तेन भूलोकं क्षुन्नि-
तारणसमर्थं करोति । स एव त्रिरात्रो यदा द्वितीयवारवाचयेते तदा वेदान्त-
रिक्षं समर्थं करोति । यदा तृतीयवारमाचयेते तेन तदा स्वर्गं समर्थं करोति ।
तत्र दृष्टान्तः—यथा लोके त्रिवृदण्डं तिसृषुः पुरुष एकास्मिन्सूत्रे द्वितीयं सूत्रं
योजयति तदस्तृतीयमपि योजयति एवंतेन त्रिरात्रेण पुनः पुनरप्यस्तेनैवस्मि-

लोकं प्रथमं सपथं सति ततो द्वितीयं तृतीयं च लोकं समर्थं करोति । एतच्च सप्तोक्तां प्रजानां भार्ताय लोकान्मन्त्रैरिहत्याय च संपद्यते ॥

इदंभीमावर्तमानस्य त्रिरात्रस्यावयवभूतान्यहानि विधत्ते—

ज्योतिर्गौरायुरिति । ज्योतिरादिशब्दपूर्यकाः स्तोमशान्तेनाभिधीय-
मानाः सामगैः सर्वज्ञांतास्त्रयोऽहर्बिषेया विद्यन्ते । त एवात्राहर्बिषेयाः कृतव्याः ।
ज्योतिर्होमः प्रथममहः, मोहोमो द्वितीयमहः, आयुष्टोमस्तृतीयमहः । एते चाह-
र्बिषेया अत्रापि गवामयनप्रसङ्गे स्पष्टी यविष्यन्ति । ज्योतिर्होमं प्रथममुपधाति
मोहोमं द्वितीयमुपधात्यायुष्टोमं तृतीयमुपधाति स्तमिवास्वदे । एतेषां च स्तो-
त्रियावैष्येण भेदः । अत एवस्मिन्प्रसङ्गे आम्नास्पदे—‘ एहया गौरातिरिक्तः ।
एकयाऽऽयुक्तः ’ । इति । ज्योतिर्होमे यावत्तः स्तोत्रिवा मोहोमे तावदीभ्यो-
ऽप्येकाऽधिका । आयुष्टोमेऽप्येका भूता । एवमस्यामपि शाखायां ज्ञाताः
प्रतिज्ञाः । सावशाखायां तु त्रिकमुका इति ज्ञाताः प्रतिज्ञाः । त एवेवानु-
ष्ठेयाः । ज्योतिरादीनां लोकत्रयस्त्वत्वात्तेष्वयं प्रतिष्ठितः । किं व प्रजानां मध्ये
ज्ञानं गच्छति क्षुन्निवर्तकोऽपिषेवेवं सर्वज्ञांतास्वं ज्ञानं स्वभावं प्राप्नोतीत्यर्थः ।
ज्योतिर्गौरायुरेत्ययमेव त्रिरात्र आवर्तमानो नवरात्रः संख्यते । अत एव सूत्र-
कारेणोक्तम्—‘ शल्लोपिशङ्केनात्र यकापी ज्योतिर्गौरायुर्गौर्ज्योतिरात्रिरात्रः ’
इति । चतुर्विधेषु नवरात्रयथेतिवदानीमुच्यमानस्य शल्लोपिशङ्क इत्येतन्नाम ॥

नवरात्रकथं प्रशंसति—

नवरात्र इति । योऽयं ज्योतिरादिकस्त्रिरात्रः स एवाऽऽवर्तमानो नवरात्रो
भवति । तदनृक्षेनाभिपूर्वमेवानुक्रमेणैव यत्रपात्रे वेजः तं पा दपति । सकृदनृष्टि-
कस्त्रिरात्रो द्विरनुष्ठितः षड्वात्रस्त्रिरनुष्ठितो नवरात्रः । एवं ते जोऽभ्युत्तरोत्तरं वर्धन्ते
इत्यर्थः ॥

तदेवमन्त्रतपादनद्वारा क्षुन्निवारणार्थं नवरात्रो विहितः । अथ दीर्घरोग-
निवृत्त्यर्थमपि तमेव विधत्ते—

यो ज्योगामयावीति । ज्योगामयावी विरक्तलिनरोगमुक्तः । तस्य पुरु-
षस्य यात्रा यदा घातुर्वैषम्यादधुना धारयितुमशक्या भवति तदानीमेतस्य पुरु-
षस्य ज्योगामयति दीर्घं ज्यो उल्लेखे । नवरात्रानुष्ठानेन यात्रा नरिमन्धारयत्येव ।
अपि च रोगाधिक्यान्मूर्च्छया पूर्वं मुहूर्तपार्श्वं यामपार्श्वं वा गतप्रणो भवति,
सदाऽप्येतत्कतुस्तोत्रं दीपं पुनर्जीविष्येव ॥

(दशरात्रकथनम्) ।

इति श्रीपराशराचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमपाठके द्वितीयपाठके एवमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिरकामयत् प्र जायेयेति स एतं दश-
होतारमपश्यत्तयं जुहोत्तेन दशरात्रममृजत् तेन दश-
रात्रेण प्राजायत दशरात्राय दीक्षिष्यमाणो दश-
होतारं जुहुयाद्दशरात्रेव दशरात्रं सृजते तेन
दशरात्रेण प्र जायते विराजो वा एष यज्ञो
यद्दशरात्रो य एवं विद्वान्दशरात्रेण यजते विरा-
जमेव गच्छति प्राजापत्यो वा एष यज्ञो यद्दशरात्रः
(१) य एवं विद्वान्दशरात्रेण यजते प्रैव जायत
इन्द्रो वै सहस्रदेवताभिरासीत्स न व्यावृत्तमगच्छत्स
प्रजापतिमुपाधावत्तस्या एतं दशरात्रं प्रायच्छत्स-
त्तमाऽहंरत्तेनायजत ततो वै सोऽग्न्याभिर्देवताभि-
र्व्यावृत्तमगच्छत् एवं विद्वान्दशरात्रेण यजते व्यावृ-
त्तमेव पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छति त्रिककुट्टे (२)
एष यज्ञो यद्दशरात्रः ककुत्पञ्चदशः ककुदंकेवि-
ंशः ककुत्तंवास्त्रिंशो य एवं विद्वान्दशरात्रेण
यजते त्रिककुदं संमानानां भवति यजमानः
पञ्चदशो यजमान एकविंशो यजमानस्त्रयस्त्रिंशः
पुर इतरा अभिचर्यमाणो दशरात्रेण यजेत देव-
पुरा एव पर्युहते तस्य न कुतश्चनोपाग्राधो भवति

नैनमभिवर्त्तस्तृणुते देवासुराः संयन्ता आसन्ते
 देवा एतोः (३) देवपुरा अर्पश्यन्त्यदृशरात्रस्ताः
 पर्यौहन्त तेषां न कर्तश्चनोपाध्याधोऽभवत्ततो देवा
 अभवन्पराऽसुरा यो भ्रातृव्यवान्स्थायत्स दृशरात्रेण
 यजेत देवपुरा एव पर्यौहते तस्य न कर्तश्चनोपा-
 ध्याधो भवति भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो
 भवति स्तोमः स्तोमस्योपस्तिर्भवति भ्रातृव्यमेवो-
 पोपस्ति कुरुते जामि वै (४) एतत्कुर्वन्ति
 यद्व्यायासं स स्ताममपेत्य कनीयाः समुपेयन्ति
 यद्विष्टोमसामान्यवस्तांश्च परस्तांश्च भवन्त्यजा-
 मित्वाथ त्रिवृद्विष्टोमोऽविष्टदाम्नीषु भवति तेज
 एवाव रन्ध्रे पञ्चदश उक्थ्य ऐन्द्रीष्विन्द्रियमेवाव
 रन्ध्रे त्रिवृद्विष्टोमो वैश्वदेवीषु पुष्टिमेवाव रन्ध्रे
 सप्तदशोऽविष्टोमः प्राजापत्यासु तीमसोमोऽन्नाय-
 स्यार्थरुद्ध्या अथो प्रैव तेन जायते (५) एक-
 विंश उक्थ्यः सौरीषु प्रतिष्ठित्या अथो रुचमे-
 वाऽऽत्मन्धत्ते सप्तदशोऽविष्टोमः प्राजापत्यासूप-
 ह्व्य उपह्वमं च गच्छति त्रिणवावमिष्टोमावमित
 ऐन्द्रिषु विजित्यै त्रयस्त्रिंश उक्थ्यो वैश्वदेवीषु
 प्रतिष्ठित्यै विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति सवै-
 स्यामिजित्यै (६) ॥

(प्राजापत्यो य एव यज्ञो यदृशरात्रश्चिकुक्ष एव)

(वै जायत एकविंशश्च)

(साराजकधानम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतिलिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

द्वितीयपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयपाठके ऋक्सोऽनुवाकः) ।

अनुर्वेऽनुवाके तयराशोऽभिहितः । अथ पञ्चमे दशराशोऽभिधीयते ॥

अथैवं विधिरसुरादौ तदङ्गभूतं होमं विधत्ते—

प्रजापतिरिति । प्रजाः सिसृक्षुः प्रजापतिरादौ तत्साधनभूतं दशराजक-
तुमुत्सादयितुं तस्यापि साधनभूतं दशहोवाक्यं ' चित्तिः सुक् । चित्तमाज्यम् ' ।
इत्यादिकं मन्त्रमारण्यकाण्डोक्ते निश्चित्य तेन मन्त्रेण हुत्वा क्रतुं च सुद्ध्या
प्रज्वा असृजेत् । तस्मिन्मन्त्रे चित्तिः सुमितारम्भ सावाभ्रमुंरित्यन्वैर्वाक्यैर्होत-
निष्ठादहर्णा सुपादानां दशानामभिधानादयं मन्त्रो दशहोता । यद्वा तैमन्त्र्या-
भिधानी पुरुषो दशवारपाहूतः पर्यवर्णोत् । तस्मादयं दशहोता । तथा च
होतृवाक्ये समाम्नायते—' आत्मन्नात्मन्निस्त्वापुत्रमयम् । तस्यै दशमस्य हतः
पर्यवर्णोत् । स दशहोतोऽभवत् । दशहंतो ह वै नावियः । तं वा पुवं दशह-
तस्य सन्तम् । दशहंतोऽप्यवक्ष्ये परोक्षेण । परोक्षमिवा इव हि देवाः । इति ।
अथैवं सृष्टं दशराजशिक्षार्थं अनुवात् । तेन होमेन दशराजक्रतुं सुद्ध्या तेन
दशराजेण प्रजामुत्पादयति ॥

अथ दशसंस्तुपानुजीव्य-कर्मं पशंसति—

देवराजो वा इति । दशसंस्तुवाया विराट्संबन्धित्वाविराट्छन्दःसाधनमर्थं
पामोतीत्यर्थः ॥

प्रजापतिसृष्टयेन क्रतोस्त्वांसंबन्धमुपजीव्य पशंसति—

प्रजापतरया वा इति । प्रजोऽस्त्वांसंबन्धमर्थं कलमभिधाप पापक्षमलक्षणं
कलमभिधातुं विधत्ते—

इन्द्रो वा इति । पुरा कदाचिद्व्योऽव्यामिर्देवताभिः समान एवाऽऽसीत्,
न तु व्यावृत्तिं प्राप्तवान् । सो इन्द्र मच्छ मच्छेत्येवमेव सर्वे देवा अवहरन्ति,
न तु कश्चिदाजन्मवतामिच्छति अवहरति । ततः प्रजापतिमुपसेव्य तन्मुत्सादश-
राजं कृत्वा नवम्य तदनुष्ठानेन व्यावृत्तिं प्राप्तवान् । एवमव्योऽव्येतदनुष्ठाय पाम्पन्ना
प्रातृव्येव च विद्योर्गं मच्छति ॥

विधास्त्वमनेषु दशस्त्वहः प्रजापतयानां वृषमसंबन्धिकृताभ्येनोऽन्यदं
संपाद्य पशंसति—

भिकुकुट्टा इति । त्रीणि ककुत्सदृशान्धनस्तोमयुक्तान्ग्रहामि यस्य दशराजस्य सोऽयं भिकुकुत् । किं तदुक्तवत्तद्वत्त्वमिति, तदुच्यते-१ः पञ्चदश उच्यते द्वितीयमहस्तदेकं ककुत्स्थानीयम् । तथ्यमृतीयमोलिबुद्धिमिष्टोमयोरह्नो- नीचस्तोमयुक्तत्वात् । यथा वृषसंबन्धिककुदः पुरोवर्ती गलभागः पश्चाद्वर्ती धृष्ट- मागधोऽप्युभौ निम्नौ तद्वत् । तथैकविंश उच्यते पञ्चममहः । तदेकं ककुत्स्था- नीयं, चतुर्थपञ्चमेः सप्तदशेऽर्धपरूपयोरह्नोर्निम्नस्थानीयत्वात् । तथा त्रय- लिंश उच्यतेऽष्टममहः । तदप्येकं ककुत्स्थानीयं, विणवाग्निशेवत्तयोः सप्त- मन्वमयोरह्नोर्निम्नस्थानीयत्वात् । एतं महिमानमभिज्ञावानुष्ठाने यजमानः समानानां मध्ये त्रिगुणेनोन्मत्तेन प्रजापशुभनदिकृतेन युक्तो भवति । य एते पञ्चदशैकविंशत्रयलिंशास्त्वस्थानीया यजमान इतरा अहस्थानीयाः यजा यज- मानस्य पुरस्थानीया भवन्ति । यथा पुरं सर्वोत्तां राजा स्वार्तां, एवमन्यातां यजानां यजमानः स्वायी भवतीत्यर्थः ॥

पूर्वं दशराजस्थानव्याप्तिः चावस्थावृत्तिश्चेति फलद्वयं दर्शितम् । अथाभि- चारवाचनित्वात्तत्त्वं फलं दर्शयितुं विधत्ते-

अभिचर्यमाण इति । यज्ञोद्देश्यं शत्रुरायचारं करोति तौष्यमभिचर्य- माणः । स चाभिचारवाचपरिहाराय दशराजेण यजेत । तस्मिन्ननुष्ठितं सर्वं देवानां यानि पुराणि चतुर्विधशूरभटसूयपरिपूर्णानि तानि सर्वाणि स्वरक्षार्थं परितः स्थापयति । यः शत्रुमभिचरति सोऽप्येनं न हिमस्ति, तस्य हिसितुमक्ष- मत्वात् । न कुतोऽप्यभिचारादेर्बाध एतस्य यजमानस्य सेमवति ॥

अभिचारवाचनित्वात्तत्त्वं फलमुक्त्वा शत्रुजयत्वं फलमभिधानुं विधत्ते-

देवासुराः संयत्ता इति । देवाश्चासुराश्च श्रेष्ठं युद्धोद्यतस्तदानीं देवा, विजयोपायं विचार्य यो दशराजस्वद्रूपाणि देवपुराण्युपायत्वेन निश्चित्य परित- स्तानि स्थापितवन्तः । तेषां वैरिणां कुतोऽपि भ्रातृव्याभिधाधो न भवति । तस्यो देवा, विजयं प्राप्ता असुराश्च पराजिताः । तस्यो भ्रातृव्यधन्यजमानोऽपि दश- राजेण विजयी भवति । तदीयो भ्रातृव्यश्च पराभवति । किं वाच ककुद्वत्पक्ष पञ्चदशस्तोमस्य समीपवता त्रिवृदादिस्तोम उपस्तिः दीयो भवति । तेन भ्रातृ- व्यमेव क्षीणं करोति ॥

अथास्मिन्दशराजे कंचिद्विशेषं विधत्ते-

(दशरायकयनम्)

जामि वा इति । १५। लोके कश्चिद्वाजावात्पादिवर्हतीं सौद्वेनुभूय प-
श्चात्क्षारियमनुभवन्तपन्तमस्तुः क्रिडो भवति तथाञ्चापि द्वितीयेऽह्नि ज्यायांसं
पञ्चदशस्त्वोमं ककुद्वपुः, षष्ठ्याम तत्स्वतृतीयेऽह्नि कनीयांसं निम्नमावस्थानीयं त्रि-
दशस्तोत्रमनुविष्ठन्तीति यत्तदेतज्जामि कुर्वन्ति आलस्ययुक्तं कुर्यादीत्यर्थः । अत्र
आलस्यपरिहाराय पञ्चदशोक्त्यपत्त्याद्द्वितीयस्त्वादहनोऽवस्तु मध्येमेऽहन्मुपरि-
ष्टाच्च तृतीयेऽह्न्यभिष्टोपसायानि यज्ञायज्ञीयास्तृतीयानि कुर्यात् । तेनाऽऽलस्यं परि-
हृतं भवति । एवमेकविंशोक्त्यपत्त्यात्तदहनः पूर्वोत्तरदिनयोः । त्रयस्त्रिंशो-
क्त्यपत्त्यादहनः पूर्वोत्तरदिनयोरप्यभिष्टोपसंख्याप्रयोजि (ज) कानि यज्ञाय-
ज्ञीयसायानि कुर्यात् । तेन सर्वत्राऽऽलस्यं परिहृतं भवति ।

अथास्य दशरायस्य प्रथममहर्विषत्ते—त्रिवृदग्निष्टोम इति ।

आभिविषयो यज्ञायज्ञीयसायानाभ्योऽग्निमस्तोत्रवतः स्तोत्रो यस्य सौऽप-
भिष्टोमः । तस्यैवावात्तरविशेषः कश्चिदभिष्टोदित्युच्यते । यत्र सर्वत्रापि स्तोत्रे-
ष्वभिष्टेव स्तुपते ॥ च सर्वोऽपि त्रिदशस्तोत्रेणैव युक्तः । सर्वत्राभिष्टेव स्तुत्यवता-
दाभिष्टोऽप्युक्तु सौभिष्टुर्ज्ञोति । तदिदं प्रथममहः । तेन तेजः प्राप्नोति ॥

अथ द्वितीयमहर्विषत्ते—

पञ्चदश इति । सर्वाभ्यामृषामिन्द्रविषयत्वादिन्द्रियपाणिः ।

अथ तृतीयमहर्विषत्ते—

त्रिवृदग्निष्टोम इति । सर्वासायुचां वैधवेयत्वेन पुष्टिमाप्तिः ।

अथ चतुर्थमहर्विषत्ते—

सप्तदश इति । तीव्रस्तोत्रो नाम कश्चिद्वक्त्रावात्तरविशेषः । यस्मिन्ना-
धीरर्थं गवां शते दहन्ति तमुक्त्रवर्गमिष्टोपत्त्यातामापाद्यानुविष्टेत् । पञ्चदशतु
स्तोत्रेष्वन्तिमस्तोत्रकथने परित्यक्ते सति द्वादशस्तोत्रेणैवनाभिष्टोमया संरक्षते ।
स्तोत्राणि च सर्वाणि प्राजापत्यास्तुक्तं मयोक्तव्यानि । तीव्रस्तोत्रवाङ्मन्त्रपण्डि-
कृचां प्राजापत्यरक्षामजोत्पत्तिश्च भवति । अथ पञ्चममहर्विषत्ते—

एकविंश इति । स्तोत्रस्यैकविंशत्वेन यतिष्ठापान्वितः । अर्वा सौरीता-
दीनिधारणम् । अथ षष्ठमहर्विषत्ते—

सप्तदशोऽग्निष्टोम इति । तद्वतो नाम कश्चिदेकमहर्विषत्ते । तदनु-
ष्ठानेनाभ्योऽहर्षं सर्वेषामनुज्ञां पूज्यं प्राप्नोति ।

अथ तप्तधनवर्धने अहनी विधये—

त्रिणवाविति । वक्ष्यमाणस्य त्रयस्त्रिंशत्पस्याह्नः पूर्वोत्तरदिनयोस्त्रिण-
वस्तोमयुक्तावप्रिष्टोपी कार्षी । तत्र सर्वा अप्युच ऐश्वर्यस्तेन विजयो भवति ।

दयोरहनोर्ध्वमपष्टमहर्षिवचे—

अथस्त्रिंश इति । कर्वा सर्वाता वैश्वदेवत्वेन पतिष्ठासिद्धिः ।

अथ दशमहर्षिवचे—

विश्वजिदिति । गतम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमञ्जुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये उत्तमकाण्डे द्वितीयपत्राष्टके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयपत्राष्टके षष्ठोऽनुवाकः) ।

ऋतवो वै प्रजाकामाः प्रजां नाविन्दन्त तैःका-

मयन्त प्रजां सृजेमहि प्रजामर्षं रुन्धीमहि प्रजां
विन्देमहि प्रजार्बन्तः स्यामेति त एतमैकादशरात्रम-
पश्यन्तमाऽह्नस्तेनाऽजन्त ततो वै ते प्रजामर्षं रु-
न्धत प्रजामविन्दन्त प्रजार्बन्तोऽभवन्त ऋतवोऽभ-
वन्तर्तवानामार्तयत्तुनां वा एते पुत्रास्तस्मात्
(१) आर्तवा उच्यन्ते य एवं विद्वांस एकाद-
शरात्रमासते प्रजामेव सृजन्ते प्रजामर्षं रुन्धते
प्रजां विन्दन्ते प्रजार्बन्ता भवन्ति ज्योतिरतिरात्रो
र्भवति ज्योतिरेव पुरस्तादधते सुमर्षं लोकस्या-
नुसंधात्ये पृष्ठवः षडहो भवति १८ पृष्ठ-
पृष्ठानि पृष्ठरेवतुनन्वारोहन्त्युताः सन्तसरं ते
संवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति चतुर्विंशो भवति
चतुर्विंशरात्रा गायत्री । २) मायजं ब्रह्म-

(एकादशरात्रकथनम्)

यसं मायत्रियामेव नक्षत्रचैते प्रति तिष्ठन्ति
चतुश्चत्वारिंशो भवति चतुश्चत्वारिंशदक्षरा
त्रिष्टुप्तिष्टुपं त्रिष्टुप्तिष्टुभ्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठन्त्य-
ष्टाचत्वारिंशो भवत्यष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती
जगताः पञ्चवो जगत्यामेव पञ्चषु प्रति तिष्ठन्त्ये-
कादशरात्रो भवति पञ्च वा ऋतवे आतंवाः
पञ्चतुर्वेवाऽऽतंवेषु संवत्सरे प्रतिष्ठायं प्रजामथ
रुन्धतेऽतिरात्रावभितो भवतः प्रजाये परिरु-
हीत्ये (६) ।

(एते पुत्रास्तस्याद्वायवेकात्र पञ्चाशत् ।)

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके-द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमे दशरात्रोऽभिहितः । अथ षष्ठ एकादशरात्रोऽभिधीयते ।
तमेवं विधत्ते—

ऋतवो वा इति । वसन्त्याद्युत्पत्तिमाभिनो देवाः पुरा प्रजादिच्छन्तोऽपि
नाउभयम् । ते चतुर्विधां कापनामकुर्वन्त । प्रजां सप्तं सप्तर्थाः स्यान्त्येका
कापना । ततोऽन्यरीकं निष्पत्तुं सप्तर्थाः स्यामिति द्वितीया कापना । तव उत्साद-
नेन प्रजां लभेवहीति तृतीया कापना । ततो चत्वीभिः पञ्चस्तामिष्य पञ्चादि-
बुक्का अवतिष्ठेमेति चतुर्थी कापना । वेवामृतुनामेकादशरात्रेण तत्सर्वं तिष्ठन् ।
तवस्ते वसन्त्याद्या ऋतवोऽभवेन् । पञ्चास्तर्था भूतिमैष्यं याताः । वसन्त्यादे सप्तं
प्रणिन सप्तूनां पुत्रास्तस्यादातंवा इत्युच्यन्ते । क्रतुवद्व्येषापि यजमानानावे-
वत्सर्वं सिध्यति । अस्य चेकादशरात्रस्य सप्तदशरात्रभूतयोऽपि चोदनया विधाना-
स्तत्सर्वं द्रष्टव्यम् । मन्त्रं सप्तानां पञ्चात्र इव धर्मादिदेशार्थेपञ्चातिचोदना ।
तद्वदभ्यविदेशानां धर्मविशेषाग्रामभवणात् । दत्तादयमृतुनामेकादशरात्रः सप्तम् ।
होतृभ्ये शास्त्रान्तरविहिता एकादशरात्रा अभीनाः ।

एतस्मिन्नुत्तमानेकादशरात्रे प्रथममहर्षिषत्ते—

ज्योतिरतिरात्र इति । पूर्वं ज्योतिर्गौरापुरितिज्योतिःशब्दाभिधेयो य
एकाह उक्तस्तेकाहपत्राविगवत्संस्थात्वं कर्पात् । तथा सति प्रथममेव ज्योति-
र्विधानास्त्वनै जियमिभोर्बजवानस्य पुरस्तादेव प्रकाशः कृतो भवति । तत्र
स्वर्गलोकप्रकाशमाय भवति ॥

अथ द्वितीयादिसप्तपान्तान्महानि विषत्ते—

पृष्ठयः षडह इति । इदंकाहे द्वितीयदिनपारम्य सप्तपान्तेषु दिनेषु
रथंतरादिभिः षड्यभिः पृष्ठेषुकानि षडहानि विद्विजानि । तानि चास्माभिः
साध्यानां षड्वाचसक्लेनोदाहृतानि । तेषां सैवः पृष्ठयः षडहः, सोऽत्र कर्तव्यः ।
तथा सति षट्संख्याद्वारेणतुंपाप्तिः । तद्द्वारा सैवस्तरपाप्तिः ॥

अथाष्टममहर्षिषत्ते—

चतुर्विंश इति । चतुर्विंशस्तोमयुक्तो रथंतरसाया य उक्त्यः सोऽयम-
वाष्टममहः । तथा सति चतुर्विंशतिसंख्याद्वारा नायवीपाप्तिः । तद्द्वारा य
मन्त्रवर्चसपाप्तिः ॥

अथ नवममहर्षिषत्ते—

चतुश्चत्वारिंश इति । चतुश्चत्वारिंशस्तोमयुक्तो द्वादशरथंतरसाया य
उक्त्यः सोऽयमथ नवममहः । तदनुष्ठानेन संख्याद्वारा त्रिदशपाप्तिः । तद्द्वारा
त्रेभिर्व्यपाप्तिः ॥

अथ द्वादशमहर्षिषत्ते—

अष्टाचत्वारिंश इति । अष्टाचत्वारिंशस्तोमयुक्तो द्वादशसाया य उक्त्यः
सोऽयमथ द्वादशमहः । तेन संख्याद्वारा जगदीं पाप्य तद्द्वारा पञ्चषु पापिति-
हन्ति । तान्येतानि बीषहानि सूत्रकारेण स्वहनुदाहृतानि—‘तपस्वीरिचन्द्रोपा-
नृकश्चानमहदुपमिति चतुर्विंशं चतुश्चत्वारिंशपष्टाचत्वारिंशमिति, रथंतरसाया
मयको द्वादशरथंतरसाया द्वितीयो द्वादशसाया तृतीयः, इति । छन्दोभिर्गोषवीवि-
ष्टुम्भजगदीमिस्करसंख्याद्वारा बीषन्ते परिच्छिद्यन्त इति चतुर्विंशादिस्तोमपक्ष-
न्दोषः । तत्र चतुर्विंशस्तोमस्य विष्टुतिः साधनाक्षण दशयाम्नायने—‘अष्टाम्यो
हिं करोति स त्रिदशमिः स चतसृभिः स एकपा, अष्टाम्यो हिं करोति स
एकपा स त्रिदशमिः स चतसृभिः, अष्टाम्यो हिं करोति स चतसृभिः स एकपा
स त्रिदशमिः, एकवो वै छन्दोपा षट्दशाम्यो हिं करोत्यष्टाशक्ताः पञ्चषः’ इति ।

(एकादशरात्रकथनम्)

त एकस्मिन्सत्वे पथमपथाये पथमामृचं विः पठेत् । द्वितीयां चतुः पठेत् । तृतीयां सक्तुपठेत् । द्वितीयपथाये सक्तुस्त्रिभुधेति कथः । तृतीयपथाये चतुः सक्तुस्त्रिभुधेति कथः । चतुर्थत्वारिंशस्तोमस्य विष्टुतिरेवमाश्रापते—^१ पञ्चदशम्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकादशभिः स एकया, चतुर्दशम्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स दशभिः, पञ्चदशम्यो हिं करोति स एकादशभिः स एकया स तिसृभिः । इति । अत्र पथमपथाये विरेकादशकृत्यः सक्तुदिविकथः । द्वितीयपथाये सक्तुत्रिदंशकृत्यः । तृतीयपथाय एकादशकृत्यः सक्तुत्रिः । अष्टात्वारिंशस्तोमस्य विष्टुतिरेवमाश्रापते—^२ षोडशम्यो हिं करोति स तिसृभिः स द्वादशभिः स एकया, षोडशम्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स द्वादशभिः, षोडशम्यो हिं करोति स द्वादशभिः स एकया स तिसृभिः, अन्तो वा अष्टात्वारिंशः पञ्चषष्ठन्दोषाः । इति । अत्र पथमपथाये विद्वादशकृत्यः सक्तु । द्वितीयपथाये सक्तुत्रिदंशकृत्यः । तृतीयपथाये द्वादशकृत्यः सक्तुत्रिः । एवं विष्टुत्तन्दोषैरहमनवपदशम्यवहानि निष्ठाद्यानि ।

पथमपथायेकादशम्यवहंदि निचाय तेन सङ्घितमेकादशरात्रं पथं सति—

एकादशरात्र इति । अस्थ कतोर्द्वेष्टारो वस्तुतागृतदेवताः (वाः) पञ्च-
सैत्थ्याकास्तेदेवेः संपादिताः पुष्पोद्गमादयस्तुल्यन्विताः स्वमायाः पञ्चसैत्थ्याकाः ।
एवं भित्तिस्था दश संपन्नाः । संवत्सर एकादशः । एतेन सर्वेष्वेकादशरात्रानु-
ष्ठानेन पतितां प्राप्य पथात्यजां प्राप्नुवन्ति ।

अधिकादशमहर्विचले—

अतिरात्राविति । एकोनविंशस्तोमसुको ज्योत्स्नवतिरात्र एकादशविशेषः
तोऽभ्यमत्रैकादशमहः । ज्योतिरतिरात्रो मवनीत्युक्तेन मध्यमेनाह्ना तद् निर्दे-
शादतिरात्राविति द्विचननिर्देशः । सप्तसिद्धस्त्वोभयतोऽतिरात्रत्वस्य रूपवाचनात्
यजातावनस्य क्रतीरुभयतोऽतिरात्रत्वे तावै फलभूतायाः प्रजाया उभयतो रक्षा
परिगृहीता भवति ॥

इति श्रीभित्तापणाचार्यविरचिते याजुर्वेदे वेदार्थप्रकाशे छण्णवजुर्वेद-

दीपनेत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयपथाठके

पतोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयपर्वण्डके सप्तमोऽनुवाकः) ।

ऐन्द्रवायवाग्रान्गृहीयाथः कामयेत यथापूर्व
प्रजाः कल्पेरन्निति यज्ञस्य वै कल्पन्तिमनु प्रजाः
कल्पन्ते यज्ञस्याकल्पन्तिमनु न कल्पन्ते यथापूर्वमेव
प्रजाः कल्पयति न ज्यायोऽसं कनीयानति काम-
येन्द्रवायवाग्रान्गृहीयादामयाविनः प्राणेन वा
एष सृष्यते यस्याऽऽमयति प्राण ऐन्द्रवायवः
प्राणेनैवेन* समर्धयति मैत्रावरुणाग्रान्गृहीर-
ग्येषां दीक्षितानी प्रमायेत (१) प्राणापानाभ्यां
वा एते सृष्यन्ते येषां दीक्षितानी प्रमायेत प्राणा-
पानौ मित्रावरुणौ प्राणापानावेव सृस्तः परि
हरन्त आश्विनाग्रान्गृहीताऽऽनुजावरोऽश्विनौ वै
देवानामानुजावरो पञ्चेवाग्रं पर्येतामश्विनादितस्यै
देवता य आनुजावरस्तावेवैनमग्रं परि णयतः
शुक्राग्रान्गृहीत मत्थीः प्रतिष्ठाकामोऽसौ वा
आदित्यः शुक्र एषोऽन्तोऽन्तं मनुष्यः (२) अथै
यस्या नि वेततेऽस्तौदेवान्तमा रमते न ततः पापी-
यान्मवति मन्थ्यग्रान्गृहीताभिचरन्नातपात्रं वा एत-
यन्मन्थिपात्रं मृत्पत्रेनैव आहयति ताजगार्तिमा-
छेत्पात्रयणाग्रान्गृहीत यस्य पिता पितामहः पुण्यः
स्याद्य तन्न प्राप्नुयाद्वाचा वा एष इन्द्रियेण
सृष्यते यस्य पिता पितामहः पुण्यः (३) भव-
त्यथ तन्न प्राप्नोत्युर इवेतयज्ञस्य वार्गिव यदाग्र-
यणो वाचेवैनमिन्द्रियेण समर्धयति न ततः पापी-

(द्वादशरात्रकथनम्)

यान्भवत्युक्क्याग्राग्राहोताभिचर्यमाणः सर्वेषां वा
 एतत्प्राजाणामिन्द्रियं यदुक्क्यपात्रं सर्वेणैवैतन्मि-
 न्द्रियेणाति प्र युक्ते सरस्वत्यभि नो नेचि यस्य
 इति पुरोरुषी कुर्याद्वाग्वै (४) सरस्वती वाचैवे-
 नमति प्र युक्ते मा त्वत्क्षेत्राण्यरणानि गन्धेत्स्याह
 सुर्यार्वै क्षेत्राण्यरणानि तेनैव सुरयोः क्षेत्राणि न
 गच्छति पुषान्ग्रहान्गृह्णीषादामयाविनः प्राणान्वा
 एतस्य शुभंछति यस्याऽऽमयति प्राणा ग्रहाः
 प्राणानेवास्य शुचो भुञ्जत्युत यदीतामुभवति जीव-
 त्येव पुषान्ग्रहान्गृह्णीषाद्याहि पञ्चम्यो न वर्षेप्रा-
 णान्वा एतर्हि प्रजानां शुभंछति यर्हि पञ्चम्यो
 न वर्षति प्राणा ग्रहाः प्राणानेव प्रजानां शुचो
 भुञ्जति ताजकप्र वर्षति (५) ॥

(प्रसीयेत मन्त्रं कथ्यते यस्य पिता पितामहः पुण्यो वाग्वा
 एव पुषान्ग्रहान्गृह्णीषादामयाविनः) ॥ ७ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽनुवाके एकादशरात्रोऽभिधीयते । अथ सप्तमस्यारम्भे दशमान्तेषु षट्-
 ष्ठानुवाकेषु द्वादशरात्रोऽभिधीयते । तदास्मिन्सप्तमे काम्यग्रहानुष्ठानप्रकारा
 उच्यन्ते ।

तत्र प्रथममेकं प्रकारं विधत्ते—

ऐन्द्रवायवामानिति । पूर्वे विनृपिताग्रहाद्वो यादय आचारे प्रवृत्ता-
 स्तादय एवाऽऽचारे प्रवृत्तादीनां प्रजानां च प्रवृत्तिर्वयापूर्वतरम् । एतत्काम्य-

मानो द्विदेवत्वग्रहेष्वादावैन्द्रवायवग्रहं गृहणीयान् । यद्यपि निरयमयोगेऽपि तदग्रत्वमस्ति तथाऽपि कामसंयोगार्थं पुनर्विधानम् । यथाऽग्निहोत्रे दध्ना जुहोतीति सत्यपि निरयविद्यां दध्नेन्द्रियकायस्येति पुनर्विधानं तद्वत् । यज्ञस्य सम्पत्कृतृत्वा तत्कलभूतानां प्रजानां मनुजितः समीचीना भवति । यज्ञस्य विषयेषु प्रजानामपि विषयेषो भवति । तस्मादैन्द्रवायवग्रहे प्रजा यथापूर्वेभिर भवतन्ते । न तु उपायास्ति पितरं पितामहं वा कमीयान्कश्चिदुपतिक्रमति ।

इत्यनेन प्रकारं रोगनिवृत्त्यर्थं विधत्ते—

ऐन्द्रवायवाग्राम्गृहणीयादिति । यस्य पुरुषस्य रोगो भवति स प्राणेन विमुक्तो भवति, पाणस्य निर्गन्तुमुक्तत्वात् । ऐन्द्रवायवस्य पाणरूपत्वं पाण ऐन्द्रवायव इत्यादिभूतिवलादवगन्तव्यम् । कामपि हि पाणविशेष एव । अत ऐन्द्रवायवस्य प्राथम्येन पाणस्य समृद्धौ सत्यां रोगो निवर्तते ।

अथ नैमित्तिकं कंचिद्ग्रहणकारं विधत्ते—

मैत्रावरुणाग्रानिति । तत्रत्ये द्वादशाहे दीक्षितानां मध्ये यदि कश्चिन्मिरेव तदा तस्मिन्मरणं निमित्तीकृत्येतरे दीक्षिताः प्रथमं मैत्रावरुणं गृहीत्वा यथादैन्द्रवायवं पशुञ्जीरन् । सर्वैः सहानुठागुमुपकान्तात्पादेकस्मिन्वापि भूते सत्यन्येषां पाणापानौ विधित्वाविव भवतः । मित्रावरुणयोः पाणापानाभिवानित्यालदीवग्रहस्य प्राथम्ये सत्यादित एव पाणापानौ परितः सप्तादधत्ते ।

अथापकर्षपरिहारार्थं प्रकारान्तरं विधत्ते—

आश्विनाग्रानिति । स्वयं सर्वपापप्रजत्वेन पूज्यः सत्यप्यनुजगदवरो भूत्वा यः सर्वैस्तिरस्क्रियते सोऽयमानुजावरः । स चाऽऽश्विनं ग्रहं प्रथमं प्रशुष्य यथादैन्द्रवायवादीन्पशुञ्जीरत । देवानां मध्येऽश्विनावानुजावरो स्वयं देवत्वेन पूज्यो सन्तावपि मित्रकत्वेनावरतथापञ्चौ । अत एवात्म्यवाऽऽम्नावम् । ‘अपुत्रो वा इमो मनुष्यचरो भिचर्यादिति’ इति । तथाविधावपिनौ यथास्फालान्तरेऽग्रमिव पर्येतां श्रेष्ठ्येनैव प्राप्तवन्तौ । एतदपि तद्वैवाऽऽम्नावम्—‘लो महिष्यवशमेन पशामेत्वा ताम्बानेतमाभिनमगुह्यन्’ इति । एवं तपि य आनुजावरोऽस्त्येतस्य समानरवभावत्वाद्धानौ देवता । तदीयग्रहस्थाग्रत्वे सत्यधनामेवैव यजमानं श्रेष्ठ्यं पापघनः ॥

अथ प्रतिष्ठार्थं प्रकारान्तरं विधत्ते—

शुक्राग्रानिति । यो नष्टश्रीकः सन्पुनः प्रतिष्ठां कायमये सोऽयं शुक्रमशौ

(स्त्रावशासनकथनम्)

गृह्णीयादिति । दीप्तिमत्त्वादस्त्रावादित्यः शुक्रः । एष एव प्रकाशानामन्तः
काष्ठान्त्ययः । न स्त्रादित्यादधिकः प्रकाशोऽस्ति । अतः शुक्राग्रत्वेन समुध्य-
त्रिया अन्तं काष्ठं प्राप्य पूर्वस्थादारित्यान्विते । प्रकाशपरमकाष्ठारुणादि-
त्यादेव संपत्परमकाष्ठं प्राप्नोति । तत्र ऊर्ध्वं कदाचिदपि द्रित्री न भवति ॥

अभिवारहेर्तुं प्रकारं विधत्ते—

मन्थ्यग्रानिति । अभिवारन्वाधिनमादौ गृह्णीयात् । परस्याऽर्धत्वपाप-
णादिदमार्तपावम् । तदग्रत्वेन वैरिणं मृत्युगृहीतं करोति । स च वैरी तदानी-
मेव मृत्युं प्राप्नोति ॥

स्वकीयमिव दिसमानोत्कर्षवाप्त्यर्थं प्रकाशान्तरं विधत्ते—

आग्रयणाग्रानिति । यस्य यजमानस्य पितृपितृमही धनविद्यादिभिर्गु-
णैरुत्कृष्टौ, स्वयं तु समुत्कर्षं यदि नाऽऽप्नोति, तादृश आग्रयणं प्रथमं गृह्णी-
यात् । पित्रादेरुत्कर्षं सति स्वयमुत्कर्षहीनः समावभ्येष्टुं वाक्यापिण्डत्यजेतस्व-
वहारेण्निद्रियसत्तामध्येन विमुक्तः, आग्रयणस्तु यज्ञस्योरःप्रदेशवत्तामध्यापारो
वाग्निद्रियवदुत्कर्षहेतुश्च । अतस्त्वदग्रत्वेनैवं यजमानं तदा पाण्डित्यं रूपया वाचा
व्यवहारान्तरतामध्याप्येन्द्रियेण च समृद्धं करोति । तत्र ऊर्ध्वं कदाचिदपि
तदुभयहीनो न भवति ॥

परकीयमिवारनिवृत्त्यर्थं प्रकाशान्तरं विधत्ते—

उक्थ्याग्रानिति । वाग्येतानि सौमपात्राणि सन्ति तेषां मध्ये यदुक्थ्य-
पार्श्वं तदिन्द्रियसत्तामध्येऽपेक्षम् । अतस्त्वस्याग्रत्वे सत्यभिवारकत्वरिमेनं सर्वेषां
सामध्येनातिक्रम्य स्वयमनुविष्ठति ॥

अथ मन्त्रविशेषं विधत्ते—

सरस्वत्याभि न इति । सोऽवरसग्रहणात्पूर्वं पठितव्या पुरोरुक्तां च पुरो-
रुचयश्च सरस्वतीत्यादिकां पठेत् । मन्त्रोक्ता सरस्वती वाग्देवता । अतो वाचै-
वेनयमभिवारितारमतिक्रम्यानुविष्ठति । यद्युग्राहणमध्ये द्वितीयकाण्ड उपहो-
माख्ये पञ्चमः एवमाग्नावा—

‘सरस्वत्याभि नो नेषि वस्यः । मा परकरीः ममसा मा न आचक्र ।
जुषस्व नः सख्या वेश्वा च । मा त्वत्क्षेत्राण्यरजानि गम्य ॥ इति ॥

अस्यायमर्थः—हे सरस्वति नोऽस्मान्प्रस्यो वरिष्ठं प्राणधारणत्वं जीवन्म-
भिनेष्वाभिमुख्येन यावत् । मा परकरीरस्मान्मा हिंसीः । मा न आचक्र, अ-

स्थाणा धाक्षीः । अपि तु सल्लया सल्लयेन वेशा च पवेशनि(नी)पववा च
नेऽस्थाञ्जुवस्थास्मात् प्रविश्य सल्लये कुर्विपर्यः । किं च त्वापताद्वाहरणानि
क्षेत्राणि अरन्धीयानि स्थलानि वा गन्ध वा पाप्नुवामेति ॥

तमिषं चतुर्थपादपन्थु व्याचष्टे—

मा त्वत्क्षेत्राणीति । तेन भन्वपाठेन मृत्युक्षेत्राण्यन्तर्यानि यानि स्था-
नानि क्षानि न प्राप्नोति न मपीषत इत्यर्थः ॥

अथ रोगपरिहाराय प्रकारान्तरं विधत्ते—

पूर्णाग्रहानिति । दान्धैन्द्रवायवादीनि पात्राणि तानि सोमरसेन पूर्णानि
यथा भवन्ति तथा रोगनिवृत्त्यर्थं गृह्णीयात् । यस्य रोगो वर्तते तस्य प्राणा-
ञ्जुवशोक उपद्रवः प्राप्नोति । ततः पूर्णानां ग्रहाणां प्राणरूपत्वादस्य यजना-
नस्य प्राणान्पूर्णेन्द्रैः शोकाभ्योचयति । तथा सति यद्यपि गृह्णन्तं गतयान-
स्तथापि पुनर्जावित्येव ।

इतरेष्वेव प्रकारं पुनरपि वृक्षचर्यं विधत्ते—

पूर्णाग्रहान्गृह्णीयादिति । यदा स्वकाष्ठे वृष्टिर्न भवेत्तदा वृक्षचर्येन्द्र-
वायवादिपात्राणि सोमरसेन पूरणीयानि । यदा वृक्षमावस्तवा मजालां प्राप्या
जन्मामावाञ्छोकेन शोषयन्ते । ग्रहपूरणेन शोको निवर्तते । तदानीमेव यस्मिन्
वर्षणात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छठ्ययजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयपत्राठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमाठके द्वितीयपत्राठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

गायत्रो वा ऐन्द्रवायवो गायत्रं प्रायणीयमह-
स्तस्मात्प्रायणीयेऽहं ऐन्द्रवायवो गृह्यते स्व एवेन-
मायतने गृह्णाति त्रैहृषो वै शुक्रस्त्रैर्दुर्भं द्वितीयमह-
स्तस्माद्वितीयेऽहं ऋको गृह्यते स्व एवेनमायतने

(द्वादशरात्रकथनम्)

गृह्णाति जागृतो वा आग्रयणो जागृतं तृतीयमह-
स्तस्मात्तृतीयेऽह्नाग्रयणो गृह्यते स्व एवैनमाय-
तने गृह्णात्येतद्वै (१) यज्ञमापयच्छन्दाः स्या-
प्रोति यदाग्रयणः श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञमहं शन्तं एवैनं
पुनः प्र युक्ते जगन्मुखो वै द्वितीयस्त्रिरात्रो
जागृत आग्रयणो यच्चतुर्थेऽह्नाग्रयणो गृह्यते स्व
एवैनमायतनं गृह्णात्यथो स्वमेव छन्दोऽनुं पर्याव-
र्तन्ते राधेतरौ वा ऐन्द्रवायवो राधेतरं पञ्चममह-
स्तस्मात्पञ्चमेऽहन् (२) ऐन्द्रवायवो गृह्यते स्व
एवैनमायतने गृह्णाति बार्हतो वै शुक्रो बार्हतं
षष्ठमहस्तस्मात्षष्ठेऽहञ्छुक्रो गृह्यते स्व एवैनमाय-
तने गृह्णात्येतद्वै द्वितीयं यज्ञमापयच्छन्दाः स्या-
प्रोति यच्छुक्रः श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञमहं शन्तं
एवैनं पुनः प्र युक्ते त्रिष्टुभुस्तो वै तृतीयस्त्रिरा-
त्रस्त्रैष्टुभः (३) शुक्रो यातंसमहञ्छुक्रो गृह्यते
स्व एवैनमायतने गृह्णात्यथो स्वमेव छन्दोऽनुं
पर्यावर्तन्ते वाग्वा आग्रयणो वागष्टममहस्तस्मा-
दष्टमेऽह्नाग्रयणो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति
प्राणो वा ऐन्द्रवायवः प्राणो नवममहस्तस्माच्च-
मेऽहं ऐन्द्रवायवो गृह्यते स्व एवैनमायतनं गृह्णा-
त्येतत् (४) वै तृतीयं यज्ञमापयच्छन्दाः स्या-
प्रोति यदैन्द्रवायवः श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञमहं श-
न्तं एवैनं पुनः प्र युक्तेऽथो स्वमेव छन्दोऽनुं

पर्यावर्तन्ते पथो वा एतेऽध्यपथेन यन्ति येऽन्येनै-
 न्द्रवायवात्प्रतिपद्यन्तेऽन्तः खलु वा एष यज्ञस्य
 यद्दशममहर्दशमेऽह्न्येन्द्रवायवो गृह्यते यज्ञस्य (५)
 एवान्तं गत्वा पथात्पन्थामपि यन्त्यथो यथा वही-
 यसा प्रतिसारं वहन्ति तादृगेव तच्छ्रद्धांस्स्यस्योऽ-
 न्यस्य लोकमभ्यध्यायन्तान्येतेनैव देवा व्यवा-
 हयन्तेन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थमह-
 तस्मिन्नाग्रयणो गृह्यते तस्मादाग्रयणस्याऽऽयतने
 नवमेऽह्न्येन्द्रवायवो गृह्यते ऋक्स्य वा एतदायतनं
 यत्पञ्चमम् (६) अहस्तस्मिन्नेन्द्रवायवो गृह्यते
 तस्मादेन्द्रवायवस्याऽऽयतने सप्तमेऽह्न्युक्तो गृह्यत
 आग्रयणस्य वा एतदायतनं यत्षष्ठमहस्तस्मिन्ऋक्तो
 गृह्यते तस्माच्छ्रक्स्यऽऽयतनेऽष्टमेऽह्न्याग्रयणो
 गृह्यते छ्रद्धांस्स्येव तादृि वाहयति प्र वस्यसो विवा-
 हमाप्नोति य एवं वेदाथो देवताभ्य एव यज्ञे संविद्
 दधाति तस्मादिदमन्योऽन्यस्मिं ददाति (७) ॥

(एतद्वै पञ्चमेऽह्न्येष्टुम एतद्विद्यते यज्ञस्य पञ्चमन्यस्या एकं च) ।

इति कृष्णयज्ञवेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमोऽनुवाके द्वादशाह्वनाः काम्यमह्वकारा उक्ताः । स च द्वादशाहो
 विविधः—तमूढो पृथक् । तत्र तमूढमकारः सूक्ष्मकारेण दर्शितः—‘व्यनीका
 व्याकृपास्वाम ऐन्द्रवायवाग्रौ मापजीतोदपनीथो दशमं चाहः । अथेतेरेवा नवा-
 नापेन्द्रवायवाग्रं पृथममह । अथ प्रकाम्यनथाऽऽम्यनथामेवं विहिता विरूप-

(द्वादशरात्रकथनम्)

मीका परिवर्तते मध्यमूतः * इति । एवं सूर्यरकारमुक्त्वा व्यूढपकारोऽपि तेनैव दर्शितः— व्यूढ स्येन्द्रवायवाग्नी प्रायणीवोऽपनीपावधेनरेवा दशानस्येन्द्र-
वायवाग्नेयं यथममृतः । अथ शुक्राम्रमथ द्वे अम्रमगात्रे अभ्येन्द्रवायवाग्रमथ द्वे
शुक्राम्रे अथाऽऽम्रमणाग्रमथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्ने । इति । तत्रास्मिन्नष्टमेऽनुवाके
व्यूढपकारोऽभिधीयते ।

तत्र वायव्यावोऽपनीवौ परित्यज्य यानीतराण्यहानि मध्यवर्गीनि दशसं-
सृवाकानि तेषु यथेष्टहन्मन्द्रवायवाग्रमथ विधत्ते—

गायत्रो वा इति । यानि मुख्यानि ऋग्मन्त्राणि य यत्रीवैष्टुजमदीत्युपाणि
तेषां मध्ये गायत्री प्रथमा । अत्रत्येन ऋग्वैष्टुजमद्रवायवाग्रमथा विकल्पन्ते ।
तेषां च मध्य ऐन्द्रवायवः प्राथम्येन यजुतावाग्न्यातः । ततः वायव्यसाम्पादि-
न्द्रवायवो गायत्रः । निरुपणीयानां दशानामहर्नां मध्ये पर्यायणीवं मध्यमभा-
ग्यहस्तदपि प्राथम्यस्य साम्पाद्व्यायवम् । एवं च सति तस्मिन्वायव्याग्नेये दशानां
मध्ये यथेष्टहन्मन्द्रवायव आदौ ग्रहीतव्यः । ऐन्द्रवायवस्य गायत्रं च साम्पाद् ।
एवं च सति स्वसंनिधिम्येवाऽऽयनने मधुमाहुः स्वत्पस्थाने तमेन्द्रवायवं
गृह्णाणि ।

अथ दशस्वहःतु द्वितीयेऽहनि शुक्राम्रमथ विधत्ते—

ऋग्भुवो वा इति । त्रिष्टुप्छन्दसः शुक्रम्य द्वितीयस्याहनम पूर्वम्यायेन
द्वितीयेस्वसाम्रं योजयित्वा व्याख्येयम् ।

अथ तृतीयेऽहन्वाग्रमणाग्रमथ विधत्ते—

जागतो वा इति । पूर्ववद्योजनीयम् ।

एतदेवाऽऽम्रमणम्रमथं मर्शंसति—

एतद्वै यज्ञमिति । यदाग्रमणाग्रमं छन्दोऽस्याप्नोति सायव्यादिऋग्भु-
व्याणि श्रीपयहानि व्याप्नोति त्रयाणाग्रमणामेनाऽऽम्रमणाग्रम्येन समाप्नत्वा-
देतदेवाऽऽम्रमणाग्रमं यज्ञमपश्यमप्यनीकाह्नां विराचं यज्ञं पाप्नोति । श्री-
पयनीकान्यम्रमणान्येन्द्रवायवाग्रमशुक्रमम्रमणाग्रमत्प्राणि पर्यां क्रियायां
सा क्रिया पयनीका । तद्रूप त्रिरात्रयज्ञोऽमेनाऽऽम्रमणाग्रम्येन समाप्नते । किं
चोत्तरस्मिन्वतुर्थेऽहन्वाग्रमण एवाऽऽदौ गृह्णे । यत्नादेवं तस्यायवेवाऽऽम्रमणा-

अथै यज्ञपदार्थविरचितभाष्यसमेता— दृष्टव्यत्वेन एवाऽऽपणाश्रयत्वादेनं यज्ञं पुनः
प्रयुक्तमाश्रयति तस्मादिदं यथास्तम् ।

अथ चतुर्थेऽह्न्याश्रयणाश्रयत्वमेव विधत्ते—

जगन्मुखो वा इति । समूहे द्वादशाहं च्यनीका विराजुता । प्रथमऽऽ-
वृत्तिः प्रथमविराजो द्वितीयाऽऽवृत्तिर्द्वितीयाविराजः । स च यद्यपि समूहे द्वाद-
शाहं ऐन्द्रवायवोपकषादैन्द्रवायवस्य च गणपतेश्चापनीमुखो भवति तथाऽ-
प्यप्य जगन्मुखो जनस्युः कषः कर्तव्यः । अश्रयणाश्रय आगत इति पूर्वमेवोप-
पादितम् । तस्माच्चतुर्थेऽह्न्याश्रयणाश्रयत्वे गृहीते सति स्वकीय एव स्थाने
तद्गृहीतं भवति । अपि चाऽऽपणाश्रयत्वं स्वकीयमेव जगतीछन्दोऽनुसृत्य पुन-
रावृत्तं भवति ।

अथ पञ्चमेऽह्न्यैन्द्रवायवाश्रयत्वं विधत्ते—

राधंतरो वा इति । प्रकृतिरूपे च्योतिहोमे यदि राधंतरसामो सोमः
स्यादैन्द्रवायवाश्रयणाश्रयत्वादिष्वैन्द्रवायवाश्रयत्वं पति राधंतरसामो निमित्तत्वाश्र-
यणादैन्द्रवायवस्य राधंतरत्वम् । पञ्चमस्याह्नो राधंतरसंयन्त्रस्य शास्त्रान्तरे
प्रसिद्धत्वाद्वाधंतरत्वम् । तस्मादैन्द्रवायवस्य ह्यन्य राधंतरत्वसाम्पात्तत्वात्पञ्चमेऽह-
्न्यैन्द्रवायवः प्रथमं गृह्यते । तथा सत्त्वेनैन्द्रवायव स्वकीय एव स्थाने
गृह्णाति ।

अथ षष्ठेऽह्नि शुक्राश्रयत्वं विधत्ते—

बाहंतो वा इति । शुक्राश्रयस्य षष्ठस्याह्नस्य बृहत्सामसंबन्धः आस्ता-
न्तरे प्रसिद्धः । शेषं पूर्ववद्धारण्येयम् ॥

तदेतच्छुक्राश्रयत्वं प्रशंसति—

एतद्वै द्वितीयमिति । च्यनीकाया द्वितीयावृत्तिरूपविराजो - द्वितीयो
यज्ञः । शेषमाश्रयणाश्रयत्वादेनं यज्ञं पुनः ।

अथ सप्तमेऽह्न्यपि शुक्राश्रयत्वमेव विधत्ते—

त्रिष्टुभमुखो वा इति । यद्यपि समूहे तृतीयस्य विराजस्याऽऽद्येऽह्न्यै-
न्द्रवायवाश्रयत्वाद्वाधवीमुख एवायं विराजस्त्वथाऽप्यत्र त्रिष्टुभमुखः कर्तव्यः ।
शुक्रश्च त्रैष्टुभ इति पूर्वमेवोपपादितम् । तस्मात्सप्तमेऽह्नि शुक्रः प्रथमो गृह्यते ।
शेषं पूर्ववद्धारण्येयम् ।

अथाष्टमेऽह्न्याश्रयणाश्रयत्वं विधत्ते—

(द्वावशराविकथनम्)

धारया आश्रयण इति । पठकाण्ड आश्रयणग्रहमात्रेण चाम्यै देवे-
भ्योऽनाकापदित्पुवकम्प सऽऽश्रयणं पयागच्छदित्पुकरवादाश्रयणस्य चाश्रयण-
पर्यवदान्तरे दृष्टव्यम् । अतो चाश्रयणत्वसामान्यादष्टमेऽह्वाश्रयणः मथर्व षमो-
क्तव्यः ।

अथ नवमेऽह्न्यैन्द्रवायवाग्रत्वं विधत्ते—

भाणो वा इति । पठतौ ग्रहमात्रेण चाम्वा एषा यदैन्द्रवायव इत्युक्त-
त्वाद्वागिन्द्रियस्य च पाणवान्तरमेदरादैन्द्रवायवस्य प्राणत्वम् । नववस्मा-
ह्नोऽपि प्राणत्वेन स्तुतिरन्यत्र द्रष्टव्या । अतः प्राणत्वसामान्याद्यमेऽह्न्यैन्द्रवा-
यवः प्रथमं ग्रहीतव्यः ।

तदेतदैन्द्रवायवाग्रत्वं प्रथमं सति—

एतद्वै धुतौरयमिति । ऋषीकामास्तुतीवावृत्तित्वास्तिरावस्तुतीषो यज्ञः ।
शेवमाश्रयणवाक्यवद्व्याख्येयम् ।

अथ दशमेऽह्न्यैन्द्रवायवाग्रत्वं विधत्ते—

पथो वा एत इति । द्वादशाहस्य प्रायणीषोदमनीमयोर्ष्ववर्ती सोऽर्षं
वृक्षरात्रस्तं दशरात्रं ये यजमाना ऐन्द्रवायवाग्रत्वाङ्मेन शुक्राग्रत्वादिना परि-
पद्यन्ते मारमन्वे त एते यजमानाः पथः सकाशाद्भष्टा अधिकेनापथा कुपार्णेन
मच्छन्ति । तन्मादैन्द्रवायवाग्रत्वेनैव दर्शरात्र उपकान्तव्यः । तथैव सनुवाकादौ
वर्णितम् । यदेतद्विशमपहरसि त एष ऐन्द्रवायवाग्रत्वेनोपकान्तस्य दशरात्रा-
ख्यस्य यज्ञस्यान्तः स्तुतुं ये सप्तभिभूषिरेव । ततः मथमदिनवद्विपदिनेऽप्यैन्द्र-
वायव एव प्रथमं ग्रहीतव्यः । तथा सति यज्ञस्य परितप्तान्तिर्यन्तं कुर्वान्
परित्यज्य सप्तपञ्चांगमेव प्राप्नुवन्ति । अपि च यथा लोके बहीमता शौडवा-
रवाहिना बलीवर्दसमूहेन मुका वणिजः पतिसारं बहन्ति पार्श्वद्वयगताभ्युद्रया-
गोन्वित्यज्य मसिद्ध एव राजसार्गे बलीवर्दः पञ्चधाकारो यथा भरति तथा
नयन्ति तद्दृष्ट्वाप्यैन्द्रवायवोऽप्युपवर्तन्तारौ दृष्टव्यौ ।

तन्मिथ्यैन्द्रवायवाग्रत्वादिरूपं स्पृष्टव्यकारं लोकमासिद्धविवाहसाम्येन प्रथ-
मं सति—

छन्दाश्सीति । यथा लोके काश्यपगोत्राद्याः पुरुषा विवाहार्थं मार-
द्वाजगोत्राद्याः कन्यकामभितो विचारयन्ति, मारद्वाजगोत्राद्यान्नाश्वेतरां विचार्य
तद्देवं विवाहं कुर्वन्ति, एवमत्रापि च्छन्दोभिप्रायिनो देवाः रक्कीपानामैन्द्रवा-

(इन्द्रवायव्यवस्येति)

यवाद्यादीनामन्योन्यस्य स्थानमभिधायन्तस्तानि सर्वाण्येन्द्रवायवस्यादीन्ये-
तेनैव पूर्वोक्तप्रकारेण विवाहयन्ति विवाहं कारयन्ति स्थानविपर्ययेन पादय-
न्तीत्यर्थः ।

तथैन्द्रवायवाग्रयणयोरन्योन्यस्थानविपर्ययं दर्शयति—

ऐन्द्रवायवस्येति । समूहो हि द्वादशाहो व्यूढस्तथ कृतिः । समूहे हि
प्रायणीयोदयनीयदशमाहानि परित्यज्यावशिष्टेषु नवसु दिनेषु रुपनीका त्रिरा-
धुता । तत्र द्वितीयायास्त्वनिकाया मध्यवर्तिना नवरात्रस्य चतुर्थेहन्तुक्रान्त-
व्यस्तात्तदहरेन्द्रवायवस्याऽऽयतनं, तस्मिन्नहनि पूर्वोक्तव्यूढप्रकारेण द्वितीय
आग्रयणो गृहीतः । नवमं चाहः समूह आग्रयणस्याऽऽयतनम् । तत्र व्यूढम-
कारेण द्वितीय ऐन्द्रवायवो गृहीतः । सोऽयमेन्द्रवायवाग्रयणयोः परस्परं
विवाहः ।

अथ शुक्रैन्द्रवायवयोः परस्परं विवाहं दर्शयति—

शुक्रस्य वा इति । समूहगते नवरात्रे यत्पञ्चमहस्तदेतद्द्वितीयायास्त्वन-
नीकाया मध्यवर्तिन्याश्चक्रकस्याऽऽयतनम् । तस्मिन्नहनि व्यूढप्रकारेणैन्द्रवायवो
गृहीतः । यत्तु सप्तमहस्तदेतत्तृतीयायास्त्वननीकायाः पञ्चमदिनस्यादैन्द्रवाय-
वस्याऽऽयतनम् । तस्मिन्नहनि द्वितीयपुरपावर्त्यपानः शुक्रो गृहीतः । सोऽयं
शुक्रैन्द्रवायवयोर्विवाहः ।

अथ शुक्राग्रयणाग्रयोः परस्परं विवाहं दर्शयति—

आग्रयणस्येति । यदेतत्पञ्चमहस्तदेतद्द्वितीयायास्त्वननीकाया अन्तिम-
त्वादाग्रयणस्याऽऽयतनं, तस्मिन्नहनि व्यूढप्रकारेणाऽऽयतनं पथमः शुक्रो
गृहीतः । यत्तु पञ्चमहस्तदेतत्तृतीयायास्त्वननीकाया मध्यवर्तिन्याश्चक्रकस्याऽऽ-
यतनं, तस्मिन्नहनि व्यूढप्रकारेणाऽऽग्रयणो गृहीतः । सोऽयं शुक्राग्रयणयो-
र्विवाहः ।

एतदेतत् पश्यसति—

छन्दास्स्येवेति । यः पुनानेवैन्द्रवायवाग्रवादीनां विवाहं जानाति स
तेन वेदनेन छन्दोदेवतानामेव विवाहं कृतवान्भवति । स्वयं च धनिकतमा-
त्कुत्रादिवाहं पाल्नेति । अपि च यज्ञानुष्ठानकाले देवताविषयमभिज्ञानं दद्यादि
धारयति । यस्मादेवं छन्दसां विवाहः प्रवृत्तस्तस्माच्छोकेऽर्चिं कन्वकात्प्रमपत्य-
मन्थः पिताऽन्यस्मै जायते इति ।

अथ धीमता -

दशनाभपायस्य पञ्चपवादे वृषोर्षिस्तत्रिकरणे विनितम्—

अथनी द्वापयैन्द्रवायवशुक्राग्रानुवादता ।

परितंल्ला वाऽर्थेवादी वा विधिर्वा न हि वयम् ॥

वैयर्थ्येन विदोवत्वास्तृत्वारोचिस्तथा ।

विधिराग्रयणाग्रत्व इयनैमित्तिको हि तः ॥

अस्ति द्वादशाहे ऋणीका । ऐन्द्रवायवाग्नौ मापणीयोदधनीयौ दत्तं चाहः । अथेवरेषां नवानामह्नामैन्द्रवायवाग्रं मथममहः । अथ शुक्राग्रमथा-
ऽऽग्रयणाग्रमथैन्द्रवायवाग्रमथ शुक्राग्रमथाऽऽग्रयणाग्रमथैन्द्रवायवाग्रमथ शुक्रा-
ग्रमथाऽऽग्रयणाग्रमिवि । तत्र द्वादशाहगोषु द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु विग्रहःतु-
क्रमेणैन्द्रवायवाग्रत्वशुक्राग्रत्वाग्रयणाग्रत्वा नि विहितानि । तेष्वर्थं रथेवरमि-
मित्तम् । द्वितीये बृहन्निमित्तम् । एतश्च प्रकृतौ व्यवस्थितम् । तदुपपन्न चो-
दकेन प्राप्यम् । तत्र चतुर्धा संशयः—अनुवादो वा परितंल्ला वाऽर्थेवादी वा विधिरेति । तत्र पाप्वत्वादनुवाद इति चेत् । न, वैयर्थ्येनैव । तर्हि गु-
णान्तरपरितंल्लाग्रस्त्विति चेत् । न, दोषवशात्तः । चतुर्थेऽह-पपाप्वत्वाऽऽ-
ग्रयणाग्रत्वस्य विधिरितितस्य प्रयोजनार्थोऽपमर्थवाद इति चेत् । छत्राग्रावृत्ति-
प्रसङ्गान् । तस्मादाग्रयणाग्रत्वे यथा विधित्वेतरयोरेति प्रष्टव्यः । न च तत्त्वा-
त्वादिविधिरिति वाच्यम् । तस्य विधेरनैमित्तिकत्वाम्पुनरुपमात् । रथेवरादिनिमि-
त्तकधारेण हि चोदकेन भाषिः । प्रयोजनं तु द्वादशाहविकृतिषु यत्र कापि रथ-
तरादिनिमित्तत्वाभावेऽप्यैन्द्रवायवाग्रत्वातिभिः ।

तत्रैवान्वयवित्तितम्—

व्यूढोऽग्निं प्रकृतिः किं वा विरुतिः स्याद्वि वृद्धत् ।

विधिसाम्बादादिमोऽग्न्यो विद्वान्त्वेति विधेरिति ॥

द्विचिचो हि द्वादशाहः—सूतो व्यूढश्च । तत्र समूहः पूर्वमुदाहरतः । अथ व्यूढ उदाह्रियते—न्द्रवायवाग्नौ मापणीयोदधनीयौ । अथेवरेषां दशानामह्ना-
मैन्द्रवायवाग्रं मथममहः । अथ शुक्राग्रमथ द्वे आग्रयणाग्रे । अथैन्द्रवायवा-
ग्रमथ द्वे शुक्राग्रे अथाऽऽग्रयणाग्रमथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रे इति । तत्र समूहस्य तावत्प्रकृतित्वं विनाद । तद्वद्व्यूढोऽपि किं प्रकृतिः किं वा विरुतिरिति संशये

प्रकृतिरिति यावत् । कुतः । विविक्तस्यात् । यथा समूहप्रकारः कत्वार्थो विहितस्तथा व्यूढप्रकारोऽपि । न चात्र कश्चिद्विशेषोऽस्ति, येन तयोः प्रकृति-
विभक्तिभावो निर्धीयेत । न च प्रकारद्वयस्य प्रकृतिव्यवहारश्च । रथैवरत्न-
सूत्रयोर्व्योविष्टोपप्रकारयोस्तद्दर्शनादिति पूर्वः शङ्कः । व्यूढः समूहस्य विभक्तिः ।
कुतः । छिन्नदर्शनात् । ‘ ऐन्द्रनायकस्य वा एतदापत्तं यच्चतुर्थपदः ’ इति
व्यूढे श्रूयते । एतच्च विभक्तिस्त्वे ताते भवति नाम्न्यथा । तथा हि व्यूढे प्रा-
णीमोदयनीयव्यतिरिक्तेषु दशस्वहस्तु यच्चतुर्थं तदाम्रपमाध्रशर्दिन्द्रायवर्षस्याऽऽ-
यतनम् । समूहे तु तदहर्नवानामहर्ना मध्ये द्वितीयदिकान्दित्वाद्देशसंज्ञायां ।
तच्च व्यूढस्य विभक्तिर्वा । चोदकेन पाप्मनायां विविक्तिसाम्यपणाम्रवस्तुतयैऽ-
नूद्यत इति युक्तम् । किं च यः कान्तेत नहु स्तां मजायेवेति कानाम व्यूढो
विधीयते । तथा च तावि समूहप्रकारार्थे विध्यमावाक्येतरबृहत्पृष्ठवैषम्येण
विकल्पितप्रकृतिवं नास्ति । ततः समूहस्य द्वादशाक्षरस्य विभक्तिः । अहर्गण-
ध्वनयोरेभ्यसरस्यातिदेशः पूर्वपक्षिणः पक्षोऽनन्तम् । समूहस्यैवान्देशः सिद्धान्तः ।

तथैवान्वयव्यतिरिक्तम्—

व्यूढे मन्त्रादिमन्त्राणावधानां च व्यतिक्रमः ।

मन्त्राणावेष वाऽऽद्यः स्याद्विशेषेण कीर्तनात् ॥

छन्दसां ध्वनयः षोडशो नार्थानां तेन मन्त्रयाः ।

गायत्र्याद्या विपर्यया अर्थेनूक्तिः पञ्चस्तये ॥

व्यूढे द्वादशाक्षरे भक्षपञ्चगानपदमन्त्रस्य ध्वनिर्यतिक्रमाख्यानं चोदकमाहानि ।
तत्र भक्षमन्त्रेषु तदनवमगतेषु गायत्रीछन्दसिद्व्युच्छन्दसो जगतीछन्दस इति
पदत्रयं भूतम् । तथा पञ्चमानवयविषयेष्वन्वयरेतद्व्युच्छन्दसो गायत्रीछन्दसिद्व्यु-
च्छन्दो जगतीछन्दो इति भूतम् । तदा परिचिन्त्यैवैकैऽर्थैरपि पठ्यते—‘ गायत्री
मन्त्रमः परिचिन्त्यैवैवो दक्षिणो आगत उत्तरः ’ इति । तथा कपालविषये
वाक्ये पठ्यते—‘ अष्टाकपालः पातःसर्वनीय एकादशकपालो माध्वेदिनीयो
द्वादशकपालस्तृती (सार्वी) पञ्चवदिकः ’ इति । अत्राष्टत्वादिमितिभिः सं-
ख्याभिर्मात्रपञ्चादिच्छन्दोऽपि तत्तत्पञ्चाक्षरस्मृतिद्वारेणोपस्थाप्यन्ते । एवं स्थिते

+ न्यायमात्रार्थं मन्त्रेतिष्यं न विद्यते ।

(दशसाराङ्कयनम्)

सति मूढप्रकरणे छन्दोऽपतिक्रमः पठ्यते—^१ छन्दांसि वा अन्धोऽन्धस्य लो-
कपम्पम्पायन्, गायत्री विष्टुमस्तिष्टुजगत्पा जगती गायत्र्याः^२ इति । तत्र
संशयः—सोऽपि छन्दोऽपतिक्रमो मन्त्रप्रमाणपरिविक्रमाल्लक्षणाभावात्पुनर-
विधमन्त्रगतछन्दोवाचिशब्दानां च शङ्क्यः, किं वा तेषां शब्दानामेवेति । तत्र
मन्त्रगतानामेवेति विशेषाभ्युपगमात्सर्वं अपतिक्रम इत्याद्यः पक्षः । तेन गायत्री-
छन्दमिर्दिष्टः पातः सवनीयो भक्षस्तिष्टुपशब्दितस्य माध्वर्दिनीयस्य भक्षस्य
स्थाने । स च तृतीयसवनीयस्य स्थाने, सोऽपि पातः सवनीयस्य स्थाने ।
तथा बह्विवचनानो माध्वर्दिनपञ्चमाने, माध्वर्दिनपञ्चमानस्तृतीयसवने । आर्भ-
वपञ्चमानः पातः सवने । तथा मध्यमः स्यविष्टः परिधिर्दिक्षिमतः, अणीवाभ्रा-
चीमानुत्तरतः, अणिष्ठो हसिष्ठो मध्यतः । तथाऽष्टाकपालो माध्वर्दिने सवने,
एकादशकपालस्तृतीयसवने, द्वादशकपालः प्रातः सवने । सोऽप्यर्थोऽपतिक्रमः ।
मन्त्रद्वयशब्देष्वप्येवं योजनीयमिति पाति ब्रूमः—छन्दांस्तीति वाक्येऽर्थानां अपति-
क्रमो नोक्तः । अतो मन्त्रगतमाध्वर्दिनामेव अपतिक्रमः । यस्त्वर्थेषु
शाम्भवादिशब्दयोगः स प्रथमार्थः । भक्षायर्थांस्तु छन्दस्तत्त्वाभावा-
दिति राख्यान्तः ॥

इति श्रीभरतस्यणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयपत्राठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ सप्तमाष्टके द्वितीयपत्राठके नवमोऽनुवाकः ।

प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति स एतं द्वाद-
शरात्रमपश्यत्तमाऽहर्त्तेनायजत ततो वै स प्राजा-
यत भः कामयेत प्र जायेयेति स द्वादशरात्रेण
यजेत प्रैव जायते ब्रह्मवादिनो वदन्त्यग्निद्रोमप्रांयणा
यज्ञा अथ कस्मादतिरात्रः पूर्वं प्र युज्यत इति

१ क. ल. ड. 'यत्रश' । २ ल. व. 'ने' । माध्वर्दिनीये 'गायत्रस्य स्थाने, आगतो
मन्त्रोऽपि अतः सवनीयस्य स्थाने । त' ।

चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदतिराश्री कनीनिके
 अग्निष्टोमौ यत् (१) अग्निष्टोमं पूर्वं प्रयुक्तीरन्व-
 ह्निर्वा कनीनिके दध्युस्तस्मादतिरात्रः पूर्वः प्र-
 यम्यते चक्षुषी एव यज्ञे दित्वा मध्यतः कनीनिके
 प्रति दधति यो वे गायत्री ज्योतिःपक्षां वेद-
 ज्योतिषा भासा सुवर्गं लोकमेति यावदग्निष्टोमौ
 तौ पक्षीयेऽन्तरेऽष्टावुक्थ्याः स आत्मैषा वे गायत्री
 ज्योतिःपक्षा य एवं वेद ज्योतिषा भासा सुवर्गं
 लोकम् २) एति प्रजापतिर्वा एव द्वादशधा
 विहितो यद्द्वादशराश्री यावतिराश्री तौ पक्षीयेऽन्त-
 रेऽष्टावुक्थ्याः स आत्मा प्रजापतिर्वावैष सन्सद्ध
 वै सत्त्वेण स्पृणोति प्राणा वै सप्रमाणानेव स्पृणोति
 सर्वोसां वा एते प्रजानां प्राणेरसते ये सज्जमासते
 तस्मात्पृच्छन्ति किमेते सन्निध इति प्रियः प्रजा-
 नात्प्रस्थितो भवति य एवं वेद (६) ॥

(अग्निष्टोमौ यत्सुवर्गं लोकं प्रियः प्रजानां पञ्च व ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 त्रितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमोऽनुवाके द्वादशाहस्य व्यूढाकारो नित्प्रवितः । अथ नवमे द्वादशा-
 हस्पाहर्विशेषा उच्यन्ते ।

तथाऽऽनौ द्वादशाहं विवत्ते—

प्रजापतिरिति । अथ प्रश्नोत्तरमुखेन (ण) पद्यमपहर्विवत्ते—

ब्रह्मवादिनो वदन्तीति । अग्निष्टोमः पाठ्यं पद्यमशोकी येषां स्तोपवा-

(द्वादशरात्रकथनम्)

गार्गा तेषमिष्टोपमायथाः । अत एवास्म्य काण्डस्याऽऽधानुवाकेऽभिहितम्—^१ त-
स्वादाहृष्येष्टयज्ञ इति । इति । एवं सति तपमिष्टोर्षं परित्यज्य द्वादशाहस्य
प्रथमेऽह्नि कस्मात्कारणादनिराजः प्रयुज्यते इति मन्त्रवादिनां पक्षः । तथा-
भिज्ञा उत्तरयेववाहुः—पुरुषस्थानोपस्य द्वादशाहवस्य चक्षुर्मोक्षकस्यानोपाव-
तिराशो । कनीनिकास्थानोपावोमिष्टोमौ । छत्रमण्डलस्य पथे यद्वान्तरं
पृथग्मण्डलवतिछण्डं तद्वर्तमानं शाकस्थानं, तस्य कनीनिकास्थाने । एवं सति
यदि यजमानाः प्रथममिष्टोर्षं प्रयुज्जोरस्तदानीमाधरभूतं मोक्षकं विना बाहि-
रेवाऽऽकाशपदेशे कनीनिके स्थापयेयुः । तस्मात्कारणादतिराज एव प्रथमेऽह्नि
प्रयोक्तव्यः । तथा सति पुरुषस्थे द्वादशाहवसे मोक्षकद्वयं पथं स्थापयित्वा
तन्मध्ये कनीनिकाद्वयं स्थापयन्ति ।

तदेवं प्रथममहर्विधायानन्तरमाधीनि द्वाद्याहानि पेशित्वा परिकल्प्य
विधत्ते—

यो वै मायत्रीमिति । अष्टाक्षरवादां मायत्रीषष्टसंख्योपेतमुक्त्यवस्थापह-
रुक्तं पक्षित्वापत्तं परिकल्प्य नव्वौ मायत्रीषष्ट्युच्येते ज्योतीरूपं पक्षौ यस्या
मायत्र्याः सा ज्योतिःपक्षा । तादृशीं यो यजमानो वेद स यजमानः पक्षत्वरं
ज्योतिरेव स्वर्गमार्गपददर्शनाय भासकं दीपकं कृत्वा तेनाग्राह्यतज्योतिरारब्धेन
पक्षाद्येन स्वर्गं प्राप्नोति । कौ तौ पक्षौ किं तस्याः पक्षित्वाया मायत्र्याः
स्वरूपमिति तदुभयपक्षे—द्वादशाहस्य मायणीषोडशनीयास्ये प्रथमोत्तमे
अह्नी विहाय मध्यवर्तिनो दशरात्रस्याऽऽश्वत्थोरह्नोरनुष्ठेयी यावमिष्टोमौ तौ
पक्षस्थानीयौ । ये च नव्वोरमिष्टोपयोग्यन्तरेष्वष्टसंख्योपेतः सप्तनुष्टया अष्टा-
नुक्त्याः सोऽपमुक्त्युच्यते; पक्षित्वाया मायत्र्या आत्मा शरीरम् । एतादृशानि
द्वाद्याहानि कुर्यादित्यर्थः । एषा वा इत्यादिः पतिपादितस्यार्थस्योपसंहारः ।

सोऽयं द्वादशरात्रो द्विविधः—द्वयत्वावस्थानिरूपश्च । तत्र सप्तत्वं तावदि-
धार्तुं यस्तौवि—

प्रजापतिर्वा इति । योऽयं द्वादशरात्रोऽस्ति सोऽयं द्वादशमिः प्रकरित-
विभूतः यजावतिरेव । नस्य च यजावतेः पक्षित्वापत्तं परिकल्प्यते । पूर्वं पक्ष-
त्वेन निरूपितयोरमिष्टोपयोः तथैववर्तिनो प्रथमद्वादशयोरह्नोरनुष्ठेयी मायणी-

षोडशनीषासुषौ पावतिरात्रौ तावति पञ्चमस्थानीयरात्रसंज्ञे । अग्निष्टोमस-
हितयोरतिरात्रयोः पञ्चयोर्दक्षे वेष्टानुष्ठानाः सोऽवमुक्त्यपसंचः पक्षित्वास्त्य
प्रजापतेः शरीरम् । एव एवंविधो द्वादशरात्रो यथोक्तकल्पनया द्वादशविधः ।
प्रजापतिरेव स्वकीयेन सत्त्वैवप्रयोगेण सज्जं स्पृणोति सच्छब्दरात्रं यदस्ति
तस्मीणवत्येव । किं तद्वाच्यमिति तदुच्यते—प्रजानां पाण्या । एव सच्छब्दवा-
च्याः । जन्मान्तरेऽप्यनयायेन सद्भावात् । अतः सच्छब्दवाच्यान्मानानि
प्रीणयति ।

अथ प्रस्तुतं सप्तस्व विधत्ते—

सर्वासां वा इति । ये यजनानां द्वादशाहस्व सप्तवासवेऽनुतिष्ठन्ति ।
आसिधातुः सप्तविधेऽनुष्ठानमुपलभ्यति । ते यजनानाः सर्वासां प्रजानां पाणो-
रेव निमित्तभूतैरनुतिष्ठन्ति । एतदनुष्ठानेनैव जगन्निर्वाहहेतुना पाण्याः पीषा
अवस्थीत्यर्थः । यस्मात्सत्रानुष्ठानं पाण्यानां पीतिहेतुस्तस्मात्सर्वे जना अनुष्ठा-
तुंहृत्वा किमेते सावित्र इत्येवमादरेण साध्वर्गाः पृच्छन्ति । अतः प्रशस्वमिदं
सत्रमनुष्ठेयमित्यर्थः ।

अथ वेदनं प्रशंसति—

प्रियः प्रजानामिति । सप्तस्य वेदिता सर्वासां यजनानां प्रियो भूत्वा
जगत्पुल्लष्टोऽवतिष्ठते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाहके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

न वा एषोऽन्यतो वैश्वानरः सुर्गाय लोकाय
प्रामवदृष्वो ह वा एष आतंत आसीत्ते देवा एतं
वैश्वानरं पर्यौहन्सुवर्गस्य लोकस्य प्रभृत्या ऋतवो
वा एतेन प्रजापतिमयाजयन्तेर्वाभ्रोदिधि तद्भ्रोति
ह वा ऋत्विक्षु य एवं विद्वान्द्वादशाहेन यजति

(द्वादशरात्रकथनम्)

तेऽस्मिन्नेच्छन्त स रसमहं वसन्ताय प्रायच्छत
 (१) यवं ग्रीष्मायोषधौषांभ्यो ब्रीह्यञ्छरदे
 माषतिलौ हेमन्तशिक्षिराभ्यो तेनेष्ट्रं प्रजापति-
 रयाजयत्ततो वा इन्द्र इन्द्रोऽभवत्तस्माद्वाहुराज-
 वरस्य यज्ञ इति स तेतिनाम्रेऽयं जतेष ह पे कृष्ण-
 मक्षि यः मन्त्रे प्रतिगृह्णाति पुरुषकृष्णपर्मश्वकृष्णं
 गोवा अश्वं येन पात्रेणार्घं धिभ्रंति यत्तन्न निर्णे-
 निजति तताऽधि (२) मलं जायत एकं एव
 यजेतको हि प्रजापतिराध्नोद्द्वादश राज्रीर्दीक्षितः
 स्याद्द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः
 प्रजापतिर्वाविष एष ह त्वि जायते यस्तपसोऽधि
 जायते चतुर्धा वा एतास्तिस्त्रिस्त्रिंशो राज्ञ्यां यद्वा
 देशोपसदो याः प्रथमा यज्ञं ताभिः सं भेरति या
 द्वितीया यज्ञं ताभिरा रभते (३) याम्नुतीयाः
 पात्राणि ताभिर्निर्णैनिके याश्चतुर्थीरपि ताभिरा-
 त्मानमन्तरतः शृण्वते यो वा अस्थ पशुमर्ति
 मांसं सोऽत्ति यः पुरोडाशी मस्तिष्कं स यः
 परिबापं पुरीषं स य आग्नेयं मज्जानं स यः
 सोमं स्वेदं सोऽपि ह वा अस्थ शीर्षंणां
 निष्पदः प्रति गृह्णाति यो द्वादशाहे प्रतिगृह्णाति
 तस्माद्द्वादशाहेन न यार्घ्यं पाप्मनो व्यावृत्त्यै (४) ॥

(अर्घ्यच्छदपि रभते द्वादशाहेन चत्वारि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठकं दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमस्कान्धे द्वितीयप्रपाठके दशमेऽनुवाकः) ।

नवमेऽनुवाके द्वादशाहस्यान्धेकादशाहानि विहितानि । अथ दशमे द्वाद-
शाहविधिधत्ते—

न वा एष इति । वैधानरारूपेनाग्निना दृष्टत्वादतिराजो वैधानरः ।
अन्यत एकस्मिन्नेव भागे वैधानरशब्दवाच्योऽतिराजो यस्य द्वादशाहस्य सोऽ-
यमन्यतोवैधानरः । आदावेवातिराजशुको न त्ववसान इत्यर्थः । एतादृश एव
द्वादशाहः स्वर्गलोके सेवादयितुं न समर्थः । कुतो न समर्थ इति तदुच्यते—
एष द्वादशाहः स्वर्गलोके सेवादयितुं न समर्थः । तस्मावसाननियामकमावात् ।
अतोऽयमन्यवसितः सन्स्वर्गस्य प्रभुर्नाऽऽसीत् । तदानीं देवा एव वैधानरशब्द-
वाच्यमतिराजं पर्योहन्परितोऽवसानस्थाने नियामकत्वेन स्थापितवन्तः । अतोऽ-
तिराजेन नियमितत्वादेनावानर्यं द्वादशाह इति वत्परिमाणस्य पर्यवसितत्वा-
त्स्वर्गलोके सेवादयितुमयं बाहुमैवति । तस्मादुपरिष्ठादतिराजः कर्तव्य इति
विष्णुचयः ।

अथैतस्य द्वादशाहस्याहीनत्वपरं विधत्ते—

कृतघो वा इति । पुरा कदाचिद्वत्तन्ताद्युतयो देवा कस्यजो भूया यजा-
यति यजमानमेवेन द्वादशाहेनावाजयन् । तेन द्वादशाहेन स यजायतिरेष्वुतुषु
यध्येऽधिकां समृद्धिं प्राप्नोत् । तद्वदन्तोऽप्युत्पिषु यध्ये द्वादशाहयामेन समृद्धिं
प्राप्नोति । पूर्वेन यजमानवद्वत्तादातिचोदनया विधानाच्च द्वादशाहस्य सत्प्रवयम् ।
इह तु यजमानैकरथायजतिचोदनया विधानाच्चाहीनत्वमिति विशेषः ।

तमिषं द्वादशाहं प्रशंसितुं पूर्वोक्तमेष यजायतेः समृद्धिं प्रमज्जयति—

तेऽस्मिन्नैच्छन्तेति । ते वसन्ताद्या कृतघोऽरिवन्तसमृद्धे यजायती भागमे-
च्छन् । स च यजामतिर्बलत्वाय रसमह सर्वमपि भोग्यवस्तुपतं सारं दत्तवान् ।
वसन्तकाले हि भोगानि शयः पसिद्धः । तथा यवादीन्वान्यविशेषान्भीषमादिभ्यः
प्रापच्छत् । ते हि वसन्तकाले प्रसूय भवन्ति ।

एषमाकर्षहेतुभ्येन द्वादशाहः पशस्वः । अयावकर्षनिवारकत्वेन द्वादशाहं
प्रशंसति—

(द्वादशरात्रकथनम्)

तेनेन्द्रं प्रजापतिरिति । इन्द्र उक्तमत्वेनाग्रजभ्रातृवत्सूभ्योऽपि सम्पुरा कदाजिदनुजवद्वरः सर्वदेवैस्तिरस्त्रिकपपाथो भूत्वा तत्परिहारीपाथं बोधितुं प्रजापतिमुपस्रोवेतवानित्येतावद्वच बह्विरेव ब्रूष्यम् । अत एवाग्न्यवाऽऽम्नातम् ' इन्द्रो वै देवानामानुजवर आसीत्स प्रजापतिमुत्रावावत् ' इति । स च प्रजापतिस्तेन द्वादशाहेनेन्द्रमवाजयत् । ततो द्वादशाह्यमावाद्यमिन्द्रस्तदानी-
मिन्द्रोऽभवत्स्वकीयपरिषदयल्लक्षममिन्द्रत्वं प्राप्त्वान् । तस्माद्वाशिका आनुजा-
वरस्य यज्ञ इति द्वादशाहपात्रकते । यस्पादिन्द्र आनुजावरौ भूत्वा तन्निवृत्तये
मध्यममेतेन द्वादशाहेनायजत तस्मादानुजावरयज्ञत्वमस्योपपन्नम् ।

इदानीं सत्ररूपे द्वादशाह्ययोगे दक्षिणानिवेधं निन्द्योचयामि—

एष ह वा इति । सत्रे हि ये यजमानास्त कस्मिन् इत्येवं यजमानत्व-
व्यवहारवदतिक्त्वव्यवहारोऽभ्यस्ति । अत एव शास्त्रान्तरे ' अथर्वयुर्गृह्यार्ति
दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति ' इत्यादावथर्वयुजस्तादिशब्दैर्बहुवह्निष्यन्ते । एवं
सति कस्मिन् इत्युच्यते यागान्तरवद्वच यो दक्षिणां पतिगृह्णाति स पतिगृहीता
श्रवमक्षणेन यः पत्यवायसं प्राप्नोति । नात्र वञ्चनस्त्वस्यो विवक्षितः, किंतु
पुरुषाभ्यादिशब्दः । किञ्चानेन यदन्नं भक्षयते तद्गौरेव भवति योनांसिभक्षणयनः
पत्यवायो भवतीत्यर्थः । किंचैनं पतिगृहीतारमुद्दिश्य यस्मिन्कांत्स्यपात्रे भाग्ये
वाऽन्वे धारयन्ति तत्पात्रं यदि शास्त्रोक्तमार्गेण शोधितं न भवेत्ततः शोधनाभा-
वात्तद्युक्तगृहेऽधिकं भक्षं जायते, तेन पात्रेण व्यवहर्तृणामधिकः पत्यवायो भव-
तीत्यर्थः ।

एवं दक्षिणानिवेधेन सत्रप्रयोगं दृढीकृत्य यजमानैक्येनाहीनप्रयोगमपि दृढी
करोति—

एक एव यजेतेति । प्रजापतेरेकस्यैव समृद्धिर्भूत्, न तु याजकानामु-
त्थाम् । तस्मादेकस्य कर्तृत्वात्फलमात्रवाप्त्वाहीनत्वं सिद्धम् ।

अथ दीक्षाविधेयं विधत्ते—

द्वादश रात्रीरिति । द्वादशसंख्योपेतानां रात्रानां संवत्सररूपत्वात्संव-
त्सरस्य च प्रजापतिपुत्रत्वेन प्रजापतिरूपत्वादेव यजमानो द्वादशदीक्षायोगात्प-
जापतिरेव भवति । किञ्च यत्पूर्वं मातापितृभ्यां जननं तन्न मुरुयम् । किंतु यो
यजमानो दीक्षास्वाध्यासोऽधिजायत एव एव हि जायते मुख्यजननवानित्यर्थः ।

अथोपसंहियेन विधत्ते-

चतुर्था वा इति । अथानुष्ठेया द्वादशदिनसाध्या उपसतो माः सन्ति तास्मिन्नस्तिन्न एकैकराशिरूपेण चतुर्था विभज्यन्ते । तत्र यथापराशिमताभिस्तिसृभिर्वैज्ज्याधनसंवादनं भवति । द्वितीयराशिमतामिस्तिसृभिर्वैज्ज्याधनं । तृतीयराशिमतामिस्तिसृभिर्वैज्ज्याधनाभि शोचयति । चतुर्थराशिमतामिस्तिसृभिः स्वात्मनोऽन्तः शुद्धिं करोति ।

पुनरपि सत्ते दक्षिणारतिप्रहृतोभातिशयेन यत्किं निन्दति-

यो वा अस्वेति । यः पुष्याद्द्वादशाहसत्ते दक्षिणां प्रतिगृह्णाति सोऽर्थं यद्वा स्वयं सोपयामं करोति तदा तदीययामे योऽर्थं क्वाविभूत्वा तस्य पति-
महीतुः संवन्धिनपत्नीभोमीयादिपञ्चाहविशेषमिति स कालिकपुरुषादिनां तपश्च-
णसत्वं वाचयामं प्राप्नुयात् । यस्तदीययामे पुरोडाशशोचयति स भस्तिष्कं पुरु-
षादिकिरोमतं मांसं भक्षितवान्भवति । यः परित्वां लाजस्वरूपविशेषमिति स पुरीषमेव भक्षितवान्भवति । यस्तदीययाम आग्नेयैकाग्रं भक्षयति स यजमानं भक्षितवान्भवति । यस्तदीययामे सोपयामं भक्षयति स स्वेदं भक्षित-
वान् भवति । किं च स प्रतिपद्गीता स्वयमप्यस्व द्वादशाहकतुः शीर्षण्याः शिरस्सुत्वा निषङ्को द्वैरेनिर्गच्छन्तीमिलनजातीः प्रतिगृह्णाति । अथ वैत-
द्वाक्यं सर्वमहीनद्वादशाहविषयं व्याख्येयम् । तदानीं यो वा अस्व पशुमि-
त्यादेरपमर्थः-यः कश्चिदस्मिन्नभूत्वा हीनरूपं प्रादुर्वाहे पशुहविःशोचयति सोऽर्थ-
यस्य यजमानस्त्वेव मांसमिति । एवमुत्तरेषां योऽर्थम् । यस्यादहीनद्वादशाहे दक्षिणामविग्रहो निषिद्धस्तस्मात्कारणादस्मिन्नभूत्वा द्वादशाहेन यजमानं न याज-
येत् । तदेतदयजर्नं वाच्यमो व्याख्येयं संपद्यते । याजने तु शास्त्रोक्तं यामधि-
त्तं कर्तव्यम् । स्याहीनयोरेतावाग्विशेषः-सत्ते तु स्वयम(स्या)वि यजमान-
त्वात्पतिग्रह एव न-सि । अहीने तु विद्यमानस्य पतिग्रहस्य दुष्टकारणविगुप्तं यामधित्तं कर्तव्यमिति ।

अथ भीमांसा ॥

दशमाध्यायस्य षष्ठ्यादे चोदशधिकरणे चिन्तितम्-

अहीनसवयोर्लक्ष्यमिदं नास्मस्ति वा न हि ।

आधुत्तिसाम्वादायः स्याद्विज्ञा-न्म्वो तयोर्मिदा ॥

अस्मिन् द्वादशाहस्याहीनत्वं सप्तत्वं च तथैवैविवर्त्यते-किमहीनसवयो-

(द्वादशरात्रिकथनम्)

लक्षणभेदो नास्त्युतास्ति । नस्त्यिति तावत्पातम् । कुतः, ज्योतिष्टोपा-
वृत्तिरूपस्य समानत्वम् । यथा द्विरात्रादीनामेकदशरात्राणां तानावृत्तिनामा-
वृत्तौ ज्योतिष्टोमस्वरूपं तथा यजोदशरात्रादीनां सत्राणामिति प्राप्ते ब्रूमः—आ-
सीरन्नुपेयुरिति चोदनादयं यजमानबहुत्वं च सप्तलक्षणं, यजतिचोदना यज-
मानबहुत्वेचोदनाभावभाहीनलक्षणम् । वैदिकप्रयोगेषु तयोरस्यभिचारादिति
राज्यान्तः ।

तत्रैवाग्न्यभिचरितम्—

सत्रपेकः करोताहो बहवः पठतामिव ।

एकः कुर्वेद्विहाऽऽसीरन्नुपेयुरित्या बहवो यताः ॥

द्वादशाहदिसत्रस्य ज्योतिष्टोमः पठतिः । तत्र कर्त्तव्याप्योदकेन सत्रेऽपि
कर्त्तव्ये प्राप्ते मत्पक्षवचनादहोऽप्युपेयाः ।

तत्रैवाग्न्यभिचरितम्—

ऋत्विजोऽग्नयेऽत्र यद्वन्द्यः स्तुस्त एवोद चोदकात् ।

अग्नये पठार एव स्तुः मत्पक्षवचनादिभिः ॥

अत्र सत्रे किं यजमानेभ्यो ज्योतिरिक्ता ऋत्विजः कर्त्तव्याः किं वा यज-
माना एवर्त्विजः । ज्योतिष्टोमो यजमानादग्नयेषामृत्विक्त्वाद्वाप्यग्नये स्तुरिति
प्राप्ते ब्रूमः—ये यजमानास्त ऋत्विज इति मत्पक्षवचनादक्षिणानि सत्राणीत्याहु-
रिति दक्षिणाराहित्यवचनादध्यम्यगृह्यविं दीक्षयित्वा ब्रह्मार्णं दीक्षयति तत्र
उद्गातारभिर्यादिना प्रसोद्गात्रादिसमारुपासंपोषदीक्षासंपोषपोरातिष्वप्यथा-
जमाचघोतकपोः प्रतिमानाश्च यजमाना एवर्त्विजः ।

तत्रैव द्वितीयपादे दशवाधिकरणे विहितम्—

ऋत्विजां वरणं सत्रे कार्यं नो दाप्य सोमदत् ।

कार्यं मेवं स्वकर्म्मत्वात्कर्त्तव्यार्थं पठतीति ज्ञुतिः ॥

अग्निहोत्रेयादिमन्त्रैः सोमे वरणमृत्विजामाम्नातम् । सोमवरणस्येऽपि तत्कार-
्यम् । अग्नये वरणरहितानामृत्विक्त्वाभावात्सत्रं न तिष्ठेत् । अत एव त-
त्सिद्ध्यपे सत्रप्रकरणे ये यजमानास्त ऋत्विज इति स्वतः प्रवृत्तानपि यजमाना-
ननूय वरणंसाध्यमृत्विक्त्वं तेष्वभावात्त्वयपि विद्धानि । तस्मादृत्विग्वरणं सत्रे
कार्यम् । यैवम् । सत्रं सनुष्ठातृणां सर्वेषां स्वकर्म्म । न हि स्वकर्म्मणि कर्त्तव्यं

वरणमनेकमेव । कथार्थं हि प्रकृतौ वरमम् । दानमेव कथार्थं वरणं त्वद्वदार्थ-
मिति चेत् । वरणस्य भविष्यदानतुल्येनोत्पादजननार्थत्वात् । अन्यथा वरण-
काले कश्चित्कल्याणयो इक्षिणा दायुस्त्रिणां प्रश्नः कथं संगच्छेत । न च
कस्मिन्तवादिदिः कङ्कनीयः । तत्र वक्तव्यमस्ति कत्वं नाप किं कर्मकरत्वनु-
यागकर्तृत्वमिति । आद्ये कर्मकराणां स्थापित्वाभावेन ये यजमानास्त कस्मिन्
इति वचनं निरूप्येत । द्वितीये तु स्वय एव यागं कर्तुं धनुतत्वाद्वरणप्रसारे-
षाम्भ्युत्पत्तिकत्वं सिध्यति । त्रिदशमेवाऽऽदिविषये वचनेन विधीयते । तस्मादानव-
द्वरणं तत्रैव सुष्यते ।

तत्रैवाभ्युत्पत्तिरितम्—

कथः कार्यो न वा तत्रैव निषेधात्कीविकल्पनम् ।

नित्यानुवादेनाश्रयत्वेन कथो वरणी यथा ॥

सकारपुरःसरप्रतिहोतेत्यादिन-श्रेयः प्रार्थना वरणम् । तथा वरणं चिकीर्षु-
र्देवमानो वरणीयेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सोमं ब्रूयात् । तेभ्यः सोमं याद्वेद्यापस्व-
म्ब्रवचनात् । सोममिष्टानपकारत्वेन कल्पे दृशिष्यः—' ज्योतिष्ठोपेनाग्निष्ठोपस-
त्येन रघंरघुदेन यथा द्वादशरात्रदक्षिणेनाहं पश्ये । तत्र मे त्वमुद्राया भव ' इति । तत्र देवदक्षिणादभ्यभिष्येन ब्राह्मणाः स्वकीयाः कर्षविशेषे निषेकोक्तं
योग्या भवति । सोमं कथः । स च प्रकृत्यापि तत्रैव कार्यः । न च दक्षि-
णादानस्य निराकृतत्वेन देवदम्पान्भर्ष्ये लुप्तं सति तत्साध्यः कथोऽपि लुप्ये-
तेति कङ्कनीयम् । निषेधमुपजीव्य कथानुष्ठानस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् ।
तथाहि—' न सप्त गौर्द्विषते । न वासो न हिरण्यम् ' इति तत्रैव मवादिदानं
निषिद्धमेव । स च निषेधोऽस्तस्यां प्रकृतौ न संभवति । ततः सोमे देवदम्पानां
तत्रैव दानप्रसक्तिरभ्युपेया । सोमे च देवदम्पान्येवं श्रूयते—' गौश्चाध्याधरथ
मर्दथश्चाध्याधपथ मीहथ पथश्च विस्त्राथ माथश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा'
इति । यत्र गोवासोहिरण्यमदीनां विशेषतो निषेधेन इवाभ्युपेया चोदकपाता-
नामभ्यनुज्ञा प्रतीयते । यत्र देवदम्पसङ्गात्कारकथः कर्षव्य इति पूर्वः प्रश्नः ।
' न सप्त गौर्द्विषते ' इत्यनेन निषेधो न विधीयते, किं तु पूर्वोक्तेन निर्णयेन पाप्य
एव दानाभावोऽभ्युपेयः । ' अदक्षिणानि सप्तगौर्द्विषते ' इति

(द्वादशरात्रकथनम्)

सुवी परोक्षयुष्यासस्य प्रसिद्धिवाचकहिंस्रस्य [च] पाप्तिगमकृत्वाः ।
तस्माज्जित्यानुवादस्य कलशकत्वाभावाद्दण्डपदविनाभूतः कथोऽपि न कर्तव्यः ।
तथैवान्यचित्तितम्—

आधेयदान्तुयाज्यावृत्ती नयेषु नाऽऽचरेत् ।

कुप्योद्वाऽऽनविलोपान्ते अर्थायै कियतां द्वयम् ॥

प्रकृतौ हिरण्यपात्रेणैव वदामीति अनुम् । अतुयाज्यावरणं यास्ति । सङ्-
भवं तत्रेषु न कर्तव्यम् । द्वारभूतया अभिषेकं प्लुतया । यद्यप्यात्रेणः कर्मक-
रेभ्यो बहिर्भूतस्त्वयाऽपि तद्वातेन यजमानस्योद्धार्यं पश्यन्तो जनकामा अतिवज
आनता भवन्ति । दण्डस्य वाऽऽनत्यर्थं अनुविद्वरणे वारम्भकालीने पसिद्धिः ।
तस्मादानत्यर्थमुपमं नाऽऽचरेदिति पूर्वं पक्षः । यद्यमवरणेनैवाऽऽनतिनिन्दः
कालान्तरे परणमदृष्टार्थम् । जनकामानामपि कर्मकराणां वारम्भकाले स्वयमङ्गदे-
कदाया मतेरधिकं धने न लभ्यत इत्याज्यदानदृष्टेयं नाऽऽनतिक्रम । तस्माद्-
दृष्टायेदुभयं कर्तव्यम् ।

वष्टाध्यायस्य वष्टपादे तुलीयातिक्रमे चिन्तितम्—

तत्र वर्णवयस्योऽन दिप्रत्यैवाविशेषतः ।

ययस्य मेवे स्वाभिर्ये विपाणासुतिवर्जा मतः ॥

वष्टाध्यायाः सप्तमासीरचित्वैव विपा इति विशेषो न भूयते । तस्मादर्थ-
ययस्य सत्ताधिकार इति चेन्नैवेम् । विपाणाभेदोऽर्धिविषयविशि द्वादशे वक्ष्यते ।
अतिवक्तव्यं यजमानाः सते सपामानाः—‘ये यजमानास्त अतिवजः’ इति ।
तस्माद्विपाणाभेव तत्रम् ।

तथैवान्यचित्तितम्—

मित्रयमाजादिकलरा अपि सनेऽधिकारिणः ।

तुल्यकल्पा एव नाऽऽद्या पसिद्धादिविधानर्तः ॥

नीराशंसाद्यज्ञवायां स्वाभिर्योद्देशपूर्वकम् ।

नाराशंसविधौ संनिकर्षात्प्रातृगुण्यतोऽन्तिमः ॥

प्रमाणेषु पुरुषभेदेनानुष्ठानप्रकारो भिद्यते राजन्पक्षिसृष्टादीनां न(ना)-
राशंसो द्वितीयः प्रवाजः । तनूत्पादन्येषाम् । तत्र वसिष्ठादिवध्वेषां गुनक-
ण्वकश्यपसंस्तुतिनां प्रोत्पन्ना ये न(ना)राशंसप्रवाजवन्तः, येषाम्पि तनून्पान्प-

प्राजकाः, इ एते विन्यक्ताना अपि मिश्रित्वा सप्तदशावराः सुवेधधिकारिणः
स्युः । कुपः, न(ना)रारांसमुद्दिश्य तदङ्गत्वेन वसिष्ठादिविधानात् । तथा
सति सवित्री मध्ये केषांचिद्वसिष्ठादिगोवज्रवेषेऽपि तदङ्गत्वं सिध्यतीति पाते
हूयः—वासिष्ठादीन्पञ्चमानानुद्दिश्य न(ना)राशोसो विधीयते । तथा सति
विधायकपदगतस्य धारार्थस्य विधेयवशात्तन्निर्णयः । वसिष्ठादिविधौ तु वदान्ध-
रोवात्तत्वाद्विपर्ययः । अतो वसिष्ठाद्युद्देशेन नारांससवित्री न(ना)रारांसानुष्ठाने
वसिष्ठादीनां साद्गुण्यविनिरेषां तु वैगुण्यं, तनूनगदनुष्ठाने तु वैपरीत्यम् । सर्वथा
भिन्नकल्पानां सर्वेषां साद्गुण्यं न सिध्यति । अतः साद्गुण्यस्य तुल्यकल्पा
एवाधिकारिणः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

विषस्य सर्वं सर्वस्य वासिष्ठस्यैव वा भवेत् ।

वैधामिजस्यैव वाऽऽद्यः सखीच्छ्रुत्वेन मध्यमः ॥

ब्रह्मत्वाय स्यात्वासिष्ठो ब्रह्मा वा स्तोमभागतः ।

वैधामिजसमानानापेव होतुस्त्वसिद्धये ॥

कविकानस्य सर्वं विहितम् । ब्राह्मणाश्च सर्वे सखि वाञ्छन्ति । तस्मा-
द्द्विषस्य सर्वस्य सभाधिकार इत्याद्यः पक्षः । वासिष्ठो ब्रह्मा मयतीति वचनाद्-
वासिष्ठस्य ब्रह्मत्वात्संवाद्ब्रह्मत्वाय वासिष्ठस्याधिकारो वाच्यः । तथा सति
भिन्नकल्पव्यवहारनाथ तत्तुल्यकल्पा एवाधिकारिणस्त इति द्वितीयः पक्षः । वा-
सिष्ठो ब्रह्मेति वाक्यात् वासिष्ठस्य ब्रह्मता । रदिवरसि सभाय त्वेत्यादौ
वन्त्राः स्तोमभागास्तानधीयानः स्वयमवासिष्ठोऽपि ब्रह्मतामर्हतीति स्तोमभाग-
यसंसास्त्रोऽर्थवादे वासिष्ठो ब्रह्मेति पठितवान् । तस्माद्वैधामिजो होतेति विहि-
तस्य होतुस्त्वसिद्धये वैधामिजस्य तत्तुल्यकल्पानां वाधिकारो नान्येषाम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

अनाथातुश्च तर्हि वाऽऽभ्यातुरेवामिजो यतः ।

एकस्यामिजु रसिद्धिर्न स्यामिध्याग्नेयनात् ॥

सत्तत्त्वव्यवस्थाभानरहितस्यापि संभवति । क. 'अथ' मध्ये कस्वचिदा-
हितामिजे तदीयेस्वामिजु तेन सह सर्वदेवैरन 'हि' 'अ' 'मि' तस्य तत्रस्म साध-
यितुं एकपत्त्यादिवि चेत्येवम् । आदित्ये 'य' 'अ' 'मि' तानकलस्य कर्तुंवायिती

(द्वादशारात्रकथनम्)

इयंयति । तत्कलं चाग्नीनां कर्मयोग्यता । ततो येऽनाहिताग्नेयो न तेऽधिकारिणः । यथाऽऽहिताग्निस्तस्यैव कर्मयोग्यता मान्यस्य । किं च सोमविच्छिन्नामिष्टिपूर्वकत्वं निर्णीतम् । इष्टिस्थाऽऽधानपूर्विका । तस्मादाधातुरेव स्याधिकारः ।

तत्रैवान्यथिविहितम्—

जह्नुः सोमस्य कार्याः साधारणा उव ।

प्राग्निषादग्निषोऽग्नेयो मृतवाहे विरोधवः ॥

साविता मध्ये यस्य कस्यचित्संबन्धिभिर्जुह्वादिपदैः सर्वं प्रयोज्यम् । कुतः, अबिरोधात् । अन्यदीयेष्वग्निषास्यनेपदं यथा विरुध्यते नैवमत्र विरोधः कश्चिदुपलभ्यत इति यावे ज्ञमः—यस्य जुह्वादयः स चेत्सममध्ये स्त्रियते तदा मृतेन सह जुह्वादयो दक्षन्ते । 'आहिताग्निमग्निभिर्दहेति यजुषावैश्व दक्षिणहस्ते जुह्मासादयति' इत्येवमेतदवगमात् । प्राग्वाहे चावशिष्टः सर्वप्रयोगो विगुणः स्यात् । तस्मात्सु धारणा भिन्ना एव जुह्वादयः सन्ते संपादनीयाः ।

एकादशाध्यामस्य चतुर्थपदे षड्वाधिकरणे चिन्तितम्—

द्वादशाहे सदीक्षिरसर्दहस्तु दिनानि किम् ।

शतनर्यं द्वादश वा पद्विंशद्वाऽग्निषो यतः ॥

एकैककर्मणोऽहोऽस्य ष्योतिष्पविकारता ।

एकैकं तदनुष्ठानं दिनानां षड्विंशतिः ॥

अह्नां द्वादशताभुत्या मध्यपक्षस्तदाऽपि किम् ।

कार्या द्वादश साद्येस्काश्चतुष्काणामुत विकम् ॥

एकैकस्यैव यावस्य विकृतिरवादिहाऽऽदिनः ।

अमृत्यकालाङ्गवाथाचतुर्त्विंशतिर्भेद्यते विधा ॥

दीक्षा उपसदः तुत्याः पत्येकं द्वादश स्मृताः ।

ततः साङ्गस्य मुख्यस्य पद्विंशद्विंशता यतः ॥

द्वादशाहस्यैकैकमहः प्रथमकर्म । तस्मिन् सदीक्षस्य सोमसंस्कारस्य तत्तुत्यस्य

१ स. च. 'हति य' । २ च. 'वते दिनमानकम्' । ३ स. च. 'ज्ञानं दि' । ४ क. च. ल. च. 'स्तथाऽपि' । ५ स. ल. 'यस्काश्च' । ६ क. च. उ. 'नियता' । ७ च. उ. कृताः । ८ स. च. 'ताः । साङ्गस्य द्वादशाहस्य य' ।

(द्वादशावकथनेन)

‘अपोनिष्टोपस्य विध्यन्वोऽतिदिहः । अनिदिहानां दीक्षाणामुपसर्गं च पाकृतसौ-
 क्यवाचाधनाय धृष्टगृहादशत्वं भुवम् । ततो दीक्षोपसर्गं च नृविशतिर्दिनानि
 शुभार्थमेकं दिनमिति वञ्चयिष्यति । ईदृशस्य कर्मविशेषस्याद्वाद्वाद्वाभिरावृ-
 त्तिभिः घतत्रयं स्मादित्वाद्यः पक्षः । तथा सम्पन्नानां द्वादशात्वं भूषमाणं
 चाभ्येत । तस्माद्द्वादशैव दिवसा इति मन्मथः पक्षः । तद्वाऽयं द्वाविंशत्य-
 पक्षान्ध्यामुपेतस्यैकैकस्याह्नः साङ्ख्यगोविष्टोपविकारस्यान्तर्गते एव कर्त-
 व्यमित्येकः पक्षः । यच्छ्रुत्वा दीक्षोपसर्गोद्गम्यकास्त्राध्यामेवानुष्ठितत्वाविहायि
 तद्देशानुष्ठानं प्राप्तम् । तच्च मुख्यकाले सदनुष्ठाने प्राप्तेन । तस्माद्द्विंशद्वारस्य
 प्रधानस्य च द्वादश दिनानि विन्यमानुष्ठानमिति वक्ष्यान्तरम् । द्वादशाहस्य
 द्वादश दीक्षा द्वादशोपसर्ग इत्येकैकैर्दिने च पूरं स्वयम्भुवगृहादशत्वं भुवम्
 चर्चयिष्यदिति राज्ञाभ्यः ।

नवमाध्यायस्य मध्यपत्रादे नवमाधिकरणे चिन्तितम्—

पानीसंपादनसंस्था किं सर्वेभ्यस्तेषु वा ।

अविशेषादादिमोऽन्वयोऽसंस्थितश्चोक्तिलङ्घनः ॥

द्वादशाहे भूयते ‘पानीसंपादान्वाग्यहानि संतिष्ठन्ते’ इति । तत्र द्वाद-
 शसंस्थेषु सर्वेभ्यस्तेषु पानीसंपादान्वाग्यहानि कर्मांशुमावर्तिष्ठं विदलेषादिकं न
 कार्यम् । कुतः, एवाकन्तु पानीसंपादः संपादितेनैवरेषिषि विशेषनिषामका-
 मत्वादिति चेन्नैवम् । असंस्थितत्वाकपोक्तिलङ्घनं समुत्पन्नहानौ पानीधराप-
 हानि तेषु पानीसंपादान्वाग्यहानि अपवतिष्ठते । तथाहि पानीसंपादान्वाग्यहानि
 संतिष्ठन्त इत्यस्य निघेः शेष एवमाप्तायते—‘न चर्हि रनुग्रहरति असंस्थितो हि
 तर्हि मरुः’ इति । तत्र पानीसंपादः सर्वेषामहानां समाध्यायसंस्थितत्वं व्याहृष्येत ।
 तस्मात्संतिष्ठन्त इति शब्दो न संपादिवचनः, किं तर्हि सत्येव तदहः संच-
 चिकर्तव्यशेषे व्यापारोपरमपार्श्वं कृते । अथ च कर्तव्यशेषव्यवस्थेऽनुग्रहावस्था
 तथा सति द्वादशानुग्रहानां विहितः सहस्रयोगोऽनुग्रहीतो भवति । तथा हि
 द्वादशाहेन यजेदेति सहस्रयोगो विहितः । अथ एव दीक्षोपसर्गादिकं सम्भेजा-

१ स. तत्रापि । घ. क. च. तथाऽपि । २ स. तथैव । ३ स. च. ‘सर्वो द्वादश
 सुत्या इ’ । ४ च. ‘मुख्यस्य च’ । ५ क. घ. क. ‘माद्यन्तं च’ । ६ स. ज. ‘हं हरि-
 योजनसर्वेकं त्वाज्यम्’ ।

(अथमेघमन्त्रकथनम्)

नुष्टीयते । तत्र पथममहः पत्नीसंवाजान्त्वनुष्टाय विष्टेलेपादिकं बहिष्पहस्यान्तं कर्तव्यत्वेनावस्थाप्य द्वितीयमहः प्रक्रमते । एवमुत्तरत्रापि । तत्र सर्वत्रावशिष्टं कर्तव्यमुत्तमेऽह्न्यनुष्टायव्यम् । तथा सत्पुत्रकर्मैकपवद्वपसंहारस्याप्येकत्वाद्विहितः सङ्गमयोगः सिध्यति । एकैकस्याह्नः पत्नीसंवाजैः समाप्तौ भिन्नाः पयोनाः प्रसज्येरन् । यत्तु दशमस्याह्नो मानसमेहेण समापनं तद्वाचनिकम् । तस्मादुत्तमव्यतिरिक्तानामेवाहर्णां पत्नीसंवाजान्त्वरं व्यापारोपरमः ।

गङ्गाध्यायस्य द्वितीयभावे पथमधिकरणे चिन्तितम्—

सवे कर्त्ताशः प्रत्येकं सर्वं वाऽऽद्यः समूहके ।

कर्तृत्वादन्व एकैकस्यापि तत्त्वाद्बहुत्वतः ॥

इदमस्मादप्ये—‘आजिकाभाः सत्रयासीरन्’ इति । तत्र सवे बहूनां समुदायस्य कर्तृत्वमवगतम् । सप्तादशावराः सत्रयासीरन्निवि श्रवणात् कर्तृत्वेन समुदायस्यैव कलित्वात्पुरुषाणां प्रत्येकं कर्त्ताश एव न तु सर्वं फलमेकैकस्येति चेन्मैवम् । एकैकस्यापि समुदायान्तःपातिनः कर्तृत्वसङ्गात् । अन्यथा समुदायस्यैकत्वेन सत्रयासीरन्निवि भूतं कर्तृबहुत्वं नोपपद्येत । तस्मादेकैकस्य कर्तुः सर्वफलसङ्गात्सर्वफलकामिनामेवावाधिकारो नवैशकजकामिनाम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थसंकाशे छण्डोग्यजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयपपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयपपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

✓ एकैस्त्वे स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहा त्रिभ्यः स्वाहा

चतुर्भ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा षड्भ्यः स्वाहा

सप्तभ्यः स्वाहाऽष्टाभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वाहा

दशभ्यः स्वाहेकादशभ्यः स्वाहा द्वादशभ्यः स्वाहा

त्रयोदशभ्यः स्वाहा चतुर्दशभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः

स्वाहा षोडशभ्यः स्वाहा सप्तदशभ्यः स्वाहाऽष्टाद-

शाम्भः स्वाहैकाग्रचित्तश्चैस्वाहा नर्वचित्तश्चैस्वाहा
 स्वाहैकाग्रचित्तश्चैस्वाहा नर्वचित्तश्चैस्वाहा
 स्वाहैकाग्रचित्तश्चैस्वाहा नर्वचित्तश्चैस्वाहा
 शीत्यै स्वाहा नर्वशीत्यै स्वाहैकाग्रशीताय स्वाहा
 शीताय स्वाहा द्वाभ्यां शीताभ्यां स्वाहा सर्वस्मै
 स्वाहा (१) ॥

(नर्वचित्तश्चैस्वाहा स्वाहैकाग्रचित्तश्चैस्वाहा) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमेऽनुवाके द्वादश्याः । अथपनहर्दक्षाविनेत्योकः । अथ शिष्टेऽनुवाके
 सप्तमकाण्डेऽथमेवमन्त्रा मन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः— संस्थितेऽहम्भित आहवनीयं ५६० तमाध्यातुं प्रवेत्ताभिभि-
 न्वन्यस्तमित आदित्ये पद्विंशत्यमघ्नयेन उपतंस्यानविरुद्धं सादिरैः स्रविः
 सर्वाः राविमज्जोषास्तुह्यरवाभ्यं मधुतप्तुलान्पुष्पाक्षौवांस्करन्मान्वाः सक्तू-
 न्मसूस्वानि भियङ्गुतप्तुलान्मिकस्मै स्वाहेत्येवेवामनुवाकं गुण आन्वेन
 युजोऽन्वेनाऽन्वेयान्वदः १ इति ।

तत्राऽऽदौ युजाभयुगां च मिश्रितानां सप्तपाद—

एकस्मै स्वाहेति । अथ त्रैकशब्देन सर्वात्मकः प्रजापतिर्वाच्यते । अथ
 पुन त्रासुये सप्तम्यासुये— ' एकस्मै स्वाहेत्याह' । प्रजापतिर्वा एकः । तत्रे-
 वाऽऽन्वोति १ इति । अथ च सर्वात्मकत्वाद्ये ये द्वित्रादिभिरुपाविशिताः पदा-
 थ्यस्ते सर्वेऽपि प्रजापतिरुक्ताः तंसारवजापतिरुक्तानेवान्सर्वान्वदार्थानुद्दिश्येदं
 स्वाहव्यतिष्ठत्येवं यथाभ्यां विशदाहवीर्जिह्वात् । अनुकषदावेसेमहार्थं
 सर्वशब्दः ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयपाठके)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे छण्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयपाठके

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ सप्तमाष्टके द्वितीयपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।

एकस्मै स्वाहा त्रिभ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा
सप्तभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वाहेकादशभ्यः स्वाहा
त्रयोदशभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः स्वाहा सप्तद-
शभ्यः स्वाहेकात्र विंशत्यै स्वाहा नवविंशत्यै
स्वाहेकात्र त्रिंशत्यै स्वाहा नवत्रिंशत्यै
स्वाहेकात्र पञ्चत्यै स्वाहा नवपञ्चत्यै स्वाहेकात्राशीत्यै
स्वाहा नवाशीत्यै स्वाहेकात्र शताय स्वाहा
शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(एकस्मै पञ्चाशत्) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

द्वितीयपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

अथायुजामेकाधिकानां संप्रसाह-

एकस्मै स्वाहेति । एतेरयुक्तं संप्रसाहं वैशारपाहुतीर्जुहुवात् । न चान्न
पूर्वांशकेन सह पुनरुक्तिः कलुषीया । यथावचनमनुष्ठेयत्वात् । अथवाऽनन्तेन
तत्रापत्यवसरेण यथापि विषयभेदः कलानीयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः)

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः)

हाम्भ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा-
 ष्टाभ्यः स्वाहा दशभ्यः स्वाहा द्वादशभ्यः स्वाहा
 चतुर्दशभ्यः स्वाहा षोडशभ्यः स्वाहा अष्टादशभ्यः
 स्वाहा विंशत्यै स्वाहाऽष्टानवत्यै स्वाहा शताय
 स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(दाम्भ्योऽष्टानवत्यै नवविंशत्यैः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

(अथ द्विसंख्यानामभ्य गुप्तसंख्यानां सैवंवाह—

हाम्भ्यः स्वाहेति । तैत्तिरीयसंख्योदयाऽऽख्याहृतीजुहु ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते याजुर्वेदे वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

त्रिभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहा सप्तभ्यः स्वाहा
 नवभ्यः स्वाहा द्वादशभ्यः स्वाहा त्रयोदशभ्यः
 स्वाहा पञ्चदशभ्यः स्वाहा सप्तदशभ्यः स्वाहा-
 क्तां विंशत्यै स्वाहा नवविंशत्यै स्वाहाकां
 चत्वारिंशत्यै स्वाहा नवचत्वारिंशत्यै स्वाहाकां
 षष्ट्यै स्वाहा नवषष्ट्यै स्वाहाकां शतयै स्वाहा
 नवशतयै स्वाहाकां शताय स्वाहा शताय
 स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

(विभ्योऽष्टाचत्वारिंशत्) ।

इति रुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अथ विंसेरुपाभारभ्य विषमसेरुपानां संवत्सह-

त्रिभ्य स्वाहेति । तैरेतमन्त्रैरेकोनविंशतिश्रुत्वाका आहुतीर्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदायंपकाद्ये रुष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

चतुर्भ्यः स्वाहाऽष्टाभ्यः स्वाहा द्वादशभ्यः

स्वाहा षोडशभ्यः स्वाहा विंशत्यै स्वाहा

पण्णवत्यै स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै

स्वाहा (१) ॥

(चतुर्भ्यः पण्णवत्यै षोडश) ।

इति रुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

अथ चतुर्सेरुपाभारभ्य चतुरस्रराणां सप्तसेरुपानां संवत्सह-

चतुर्भ्यः स्वाहेति । एतेमन्त्रैरेष्टावाहुतीर्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदायंपकाद्ये रुष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

पञ्चभ्यः स्वाहा द्वादशभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः

स्वाहा विश्व॒स्यै स्वाहा पञ्च॑नव॒स्यै स्वाहा ज्ञा॒ताय

स्वाहा सर्व॑स्मै स्वाहा (१) ॥

(पञ्चम्यः पञ्चनवस्यै चतुर्दशः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

द्वितीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

अथ दशसंख्यावारम्ब्य दशोत्तराणां समविषयसंख्यानां संघमाह-

पञ्चम्यः स्वाहेति । एतेष्वेनैः सप्त्याऽऽहुतीर्जुहुयात् ॥

इति भीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

दश॒म्यः स्वाहा विश्व॒स्यै स्वाहा त्रि॒श॒शते

स्वाहा चत्वारि॑श॒स्यै स्वाहा प॒ञ्चा॒श॒स्यै स्वाहा

ष॒ष्ठ्यै स्वाहा स॒प्त॒स्यै स्वाहाऽऽशी॑त्यै स्वाहा न-

व॒स्यै स्वाहा ज्ञा॒ताय स्वाहा सर्व॑स्मै स्वाहा (१) ॥

(दशम्यो द्वाविंशतिः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

अथ दशसंख्यावारम्ब्य दशोत्तराणां संघं दर्शयति-

दशम्यः स्वाहेति । एतेष्वेनैकादशाऽऽहुतीर्जुहुयात् ॥

(अथ सप्तमाहके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माचकीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके-

सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाहके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

वि॒श्व॒श॒स्यै॒ स्वाहा॑ च॒त्वारि॒श॒स्यै॒ स्वाहा॑ प॒ञ्च॒स्यै॒

स्वाहा॑ऽश्रि॒त्यै॒ स्वाहा॑ श॒ताय॒ स्वाहा॑ स॒र्व॒स्यै॒

स्वाहा॑ (१) ॥

(विश्वस्यै द्वादश) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाहके

द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

अथ विश्वतैत्तिरीयानाम्य विश्वतुत्तराणां सप्तधानां सप्तमाह-

वि॒श्व॒श॒स्यै॒ स्वाहेति॑ । एते॒र्व॒ग्यैः॒ षडाहु॒तीर्जु॒ह्यात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माचकीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽ-

ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

अथ सप्तमाहके द्वितीयप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ।

प॒ञ्चा॒श॒स्यै॒ स्वाहा॑ श॒ताय॒ स्वाहा॑ द्वा॒भ्यां॒*

श॒ताभ्यां॒* स्वाहा॑ त्रि॒भ्यः॒ श॒तेभ्यः॒ स्वाहा॑ च॒तु॒र्भ्यः॒

श॒तेभ्यः॒ स्वाहा॑ प॒ञ्च॒भ्यः॒ श॒तेभ्यः॒ स्वाहा॑ ष॒ड्भ्यः॒

श॒तेभ्यः॒ स्वाहा॑ स॒प्त॒भ्यः॒ श॒तेभ्यः॒ स्वाहा॑ऽष्टा॒भ्यः॒

श॒तेभ्यः॒ स्वाहा॑ न॒व॒भ्यः॒ श॒तेभ्यः॒ स्वाहा॑ स॒हस्रा॒य॒

स्वाहा॑ स॒र्व॒स्यै॒ स्वाहा॑ (१) ॥

(पञ्चाशस्यै द्वाविंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाहके

द्वितीयपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाहके द्वितीयपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः)

अथ पञ्चाशत्संख्यावारम् पञ्चाशदुत्तराणां शतोत्तराणां च सर्वं दर्शयति—
पञ्चाशते स्वाहेति । एतेष्वैवांशगाऽऽहुतिर्गृहभाद् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते शारदायै वेदाद्येमाह्वये कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमाहके द्वितीयपाठके

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाहके द्वितीयपाठके विंशोऽनुवाकः)

स॒ताय॒ स्वाहा॑ स॒हस्रा॑य॒ स्वाहा॑ऽशृ॒ताय॒ स्वाहा॑
 नि॒युता॑य॒ स्वाहा॑ प्र॒युता॑य॒ स्वाहा॑ऽर्ध॒दाय॒ स्वाहा॑
 त्र्य॒र्ध॒दाय॒ स्वाहा॑ स॒मुद्रा॑य॒ स्वाहा॑ म॒ध्याय॒ स्वाहा॑ऽ-
 न्ता॑य॒ स्वाहा॑ प॒रा॒र्धाय॒ स्वाहा॑प॒से स्वाहा॑ व्यु॒ष्टये॒
 स्वाहा॑दि॒प्यते॒ स्वाहा॑य॒ते स्वाहा॑दि॒ताय॒ स्वाहा॑
 सु॒व॒र्गाय॒ स्वाहा॑ लो॒काय॒ स्वाहा॑ सर्व॑स्मै॒ स्वाहा॑
 (१)

(शताष्टाविंशतु)

इति एवमर्धवेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाहके

द्वितीयपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

सा॒म्भ्याः प्र॒हरा॑ने॒ कु॒सु॒भिन्दः॑ स॒धरा॑णं॒ बृह॒स्पति॑र॒ह्राणं॒ प्र॒जाप॑तिः॒ क्षुधे॑
 न॒वरा॑णं॒ प्र॒जाप॑तिर्द॒क्षो॒वा॒रमु॒द॒र्ष॑ ऐ॒न्द्रा॒य॒शा॒र्या॒ग्ना॒य॒सो वै प्र॒जाप॑तिः॒ स द्वा॑द॒-
 श॒रा॑णं॒ न वा॑ ए॒कस्वा॑ ए॒कस्मै॑ द्वा॒म्भी त्रि॑भ॒वस्तु॒भ्यः पञ्च॑म्भो॒ दश॑म्भो॒ विश॑त्यै
 पञ्चा॑शवे॒ शता॑र्ष॒ विश॑त्यै ॥ २० ॥

(अथर्ववेदोक्तमन्त्रकथनम्)

ताभ्या अस्था इमे लोका मां वचं वै तृतीयमेकं स्तै

पञ्चाशत् ॥ ५० ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तराष्टके द्वितीयप्रपाठके विंशोऽध्यायः) ।

अथ यत्तत्संख्याभारम्भोत्तरोत्तरदशगुणबुद्धियुक्तानां संख्यानां संवत्साह—

ऊत्ताय स्वाहेति । अत्र समुदादिशब्दाः सर्वे यत्तत्संख्यादिशब्दबहुवचरो-
त्तरदशगुणसंख्यावाचिन एव । परार्थं ब्रह्मण आयुष्यार्थस्याऽऽवृत्तानां मानुषसं-
वत्साराणामवधिभूता चरमसंख्या । न ह्यतोऽधिका काचित्संख्या कश्चिद्विद्यते ।
परार्थस्य द्वैगुण्ये तु परार्थद्वयमित्येव व्यवहरन्ति । तस्मात्संख्याबुद्धिविमान्नि-
स्त्वन द्रष्टव्या ।

कल्पः— एतानुवाकान्पुनः पुनरभ्यासं राज्ञिषेपं हृत्पौषसे स्वार्हत्पुषसि
व्युच्छन्त्यै स्वाहेति व्युच्छन्त्यां व्युच्छन्त्यै स्वाहेति व्युच्छन्त्यामुदेत्यने स्वाहेत्युपो-
दयमुद्यते स्वाहेत्युद्यदि उदिताय स्वाहा सुवर्णाय स्वाहा लोकाय स्वाहेत्युदिते
हुत्वा इति । अत्र व्युच्छन्त्यै स्वाहेति शास्त्रान्तरभङ्गः । इतरे त्वअस्या एव ।
अत्र ब्रह्मणो रज्ज्वत्ताने सवि तदीया उपःकालादयोऽप्य विवक्षिताः । यद्वा
हनुष्यमसिद्धाः । एवं तत्सु . . . . . । एकम उक्तः । व्युच्छिन्नशब्देन सम्प-
न्नभावदशोका । उदेत्युच्छन्त्यां . . . . . । पारमाचिनसमीपदशा । उच्छिन्नशब्देनो-
दयकालिनदशा । उदितशब्देनोदयादूर्ध्वमाविनी दशा । स्वर्गशब्देन पुच्छोको
विवक्षितः । लोकशब्देन पञ्चाशयुको भूः आदिः । अत्रानुक्तसर्वविशेषसंग्रहार्थं
सर्वस्यै स्वाहेत्यने . . . . . ।

अथ प्रपाठकः . . . . .

पञ्चाशः स्वाद्वितीयाद्ये द्वितीये सप्तराष्टकः ।

अष्टराशस्तृतीये स्वाष्टतुर्थे नवराष्टकः ॥ १ ॥

दशराष्टकः पञ्चमेऽथ स्वादेकादशराष्टकः ।

अथ सप्तोऽष्टके श्रुतः ॥ २ ॥

(पूर्वोक्तदादनाहोत्रविशेषकथनम्)

दादनाहमनामि स्फुरहान्येकादशानि तु ।

नवमे दशमे तस्य शेषः सर्व उदीरितः ॥ ३ ॥

अथाश्वमेधशेषाः स्मर्यन्त्याः सर्वान्त्रहोमगाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते षाधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तथो हार्दं निवारयम् ।

पुनर्याभतुरो देवादिषातीर्थ्यपहेभरः ॥

इति श्रीमद्विषातीर्थ्यपहेभरापरावतारस्य श्रीमद्वाजापिराजवरपेभरस्य

श्रीदीरघात्कनहारजस्योऽज्ञापरिपालकेन भाषयाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

सप्तमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तप्राथके तृतीयः प्रपाठकः)

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

प्रज्वं वा एतेन यन्ति यद्दशममहः पापा-
 वहीर्य वा एतेन भवन्ति यद्दशममहर्षो वे
 प्रज्वं यतामर्पयेन प्रतिपद्यते यः स्थाणु० हन्ति
 यो अर्षं न्येति स ह्रियते स यो वे दशमे ॐ अर्ष-
 वाक्य उपहृन्त्यते स ह्रियते तस्मै ५ ७५.१०.५
 व्याहृतमेवान्वारभ्य समंस्तुतेऽथ यः व्याहृत सः
 (१) ह्रियते तस्माद्दशमेऽहंजविवाक्य उपहृताय
 न न्युच्यमयो सत्त्वाहृषक्षस्य वे समुद्येन देवाः
 सुवर्गं लोकमोयन्यहस्य यद्देवानां सुवर्गं प्राप्ताऽभाव-

(पूर्वोक्तद्वादशाहशोभविशेषकथनम्)

यश्चि॒ति यत्स॒लु वै य॒ज्ञस्य॒ ससृ॒द्धं तथ॑र्ज॒मानस्य॒
 यद॒सृद्धं॑ तद्भ्रा॒तृस्य॒स्य स॒ यो वै वंश॑मे॒ष्टृभावि॒
 चा॒क्य उ॒पह॒न्यते॒ स ए॒वाति॑ रेचयति॒ ते ये वा॒त्या
 दृ॒शीक॑र्चः (२) स्यु॒स्ते वि॒ ज्ञ्ययं॑दि॒ तत्र॒ न वि॒
 न्देयु॑रन्तः॒ सद॒साह॒स्यं यदि॒ तत्र॒ न वि॒न्देयु॑र्गुह॒
 प॑तिना॒ स्युच्यं॑ तद॒स्यच्य॑मे॒वाथ॒ वा ए॒तरसं॑प॒राज्ञि॒या
 ऋ॒ग्भिः स्तु॑वन्ती॒यं वै स॑र्प॒तो रा॒क्षी य॒ज्ञा अ॒स्या
 किं चा॑र्चन्ति॒ यदा॑नु॒ष्ठस्तेने॒यः स॑र्प॒राक्षी॒ ते यदे॒ष
 किं च॑ वा॒चाऽऽनु॑चु॒प॑द॒तोऽध्या॑र्चि॒तारः (३)
 तदु॒भय॑मा॒प्यवा॒ऽवरु॑ष्योत्ति॒ष्ठामे॒ति ता॒भिर्म॑न॒सा
 स्तु॒वते॒ न वा इ॒माम॑श्चर॒णो ना॒श्चत॑रीर॒थः स॒द्यः
 पर्या॑प्तुम॒र्हन्ति॒ मनो॒ वा इ॒माः स॒द्यः पर्या॑प्तुम॒र्हन्ति॒
 मनः॒ परि॑भ॒वितु॑म॒थ ब्र॒ह्म वद॑न्ति॒ परि॑मिता॒ वा
 ऋ॒चः परि॑मितानि॒ सामा॑नि॒ परि॑मितानि॒ यजु॑श्च॒
 येत॑स्यै॒वान्तो॒ नास्ति॒ यद्ब्र॒ह्म तत्प्र॑तिगुणत॒ आ
 चक्षी॑त॒ स प्र॑तिगु॒रः (४) ॥

(न्याह स दृशीकर्चोऽर्चितारः स एकं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसिदं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेभरम् ॥

ब्रह्माग्राया द्वादशाहपर्यन्ता वर्णिताः कथाः ।

द्वितीयेऽथ तृतीयेऽस्मिन्सप्तजातमुदीर्यते ॥

(पवित्राङ्गनामसंस्कृतप्रमाणम्)

तत्र पथमेऽनुवाक्येन ह्येकं कृतं तद्वत्तु मन्त्रोक्तं त्रिंशद्विंशति विंश-
 पोऽपि धीमते । त्रिंशद्विंशति विंशपोऽपि धीमते । त्रिंशद्विंशति विंशपोऽपि धीमते ।

यथं वाच्यमादावित्युक्तं कथञ्चित्कस्य स्मृतिगोचारेन वचनं पति-
वेद्यति—

प्रजवं वा-इति इ अस्मिन् सिद्धेऽप्युक्तं तिरुमुयल्लं मेळिकनीहोवाङ्ग-
वाङ्मयात्तमित्तयेवमद्वैत्यसम्भवेऽप्युक्तेऽनयोः प्रयोगो- - - - - इति चतुर्था

नृसिंहकवि । इत्यर्थः प्रपञ्चितस्तुति कृतम् । यत्र पते - पदार्थानामवस्थेति वाचा-
न्वयः । अतश्च

[illegible][illegible][illegible]

पादेन संस्थापितं भूयः । यद्येवमिति पुनः कष्टकामिता । रोग्यं च पण्डितः
सर्वेषु मेदिनि विविक्तानि सन्तानां तस्मात् सर्वत्रापि कीदृशयोग्यम् ।

हीमवे रसाहेवोऽप्यहोऽपि नृपः ॥ जलोत्थानं तं पद्मं विभोऽप्यहोऽपि नृपः ॥ इति विविधः ॥

सौम्यं दार्शनिक दर्शनमिवैव । एषो वा एषो मध्ये यः कोऽप्यतिगदः ।

कमेऽह-मुग्रह-पात्रास्य-मह-वर्ण-निगुडानि-स्मात्तल्लभ्यपुष्पात-वा-नाय (- सोऽय-
मृद्वित्तसम्पन्नतात्पर्यं कतिचिन्मोक्षार्थं) मन्त्रेण चैव पुनरेव दशम-

महर्षिसे वदते । अन्तेषु (पानेषु) प्राणाद्विभक्तं किञ्चिन्मृतं वा सद्-मृतं स्मरयितुं
यत्कर्म भवति । तद्विदुः । तदा तन्मृतं जीवेति विदुः । तदा तन्मृतं जीवेति विदुः ।

[illegible]

योऽयः कश्चिद्विज्ञेयः (विज्ञेयत्वमेति विज्ञेयः कश्चिद्विज्ञेयः) इत्येव नारम्भात्-

अथानन्तरं मोक्षोपायं व्याहृत्य विद्वत्सु संशयं निवृत्तयामासीत् । अथानन्तरं

[illegible]

॥ ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥

(पूर्वोक्तद्वयदशाहसोपनिषेवकथनम्)

स्वोत्तरं तेष्वनम् । अथ कथं सर्वराष्ट्रीयवित्तपस्योत्तरमुच्यते—पाणिना मध्ये परस्परपङ्कजौमकारित्वस्य सङ्गात्तात्केनैवदर्शकः [अर्चनीयाश्च] । तत्र पङ्क्तिचित्पाणिजातमध्ये पुरुषा अर्चन्ति, यदानुचुर्येऽपि पुरुषा अर्चयितारः, तदुभयमप्यर्चनीयार्चयितृपाणिस्वत्त्वावस्थां युधिन्प्रापेव वर्तते । तस्मात्सर्वतोऽर्च-
नादिभ्यवहारं कुर्वतः पाणिजातस्याऽऽधार इति भूमिरिव सर्वराष्ट्रीयुच्यते । तस्याः सर्वराष्ट्रियाः संकल्पिन्म कस्यो भूमिर्भूमेत्यादिभ्यः । एते च पन्थाः पथम-
काण्डे पुनराधानमकरणे समाम्नाताः । ताश्च तत्रत्ये ब्राह्मण एवज्जान्ता व्यवह-
ताः—‘ सर्वराष्ट्रिया कस्मिन्निहिताप्यमादधाति ’ इति । तस्माद्भूमिर्भूमेत्यादिभिरव-
स्तुतिं कुर्वतः । स्तोतृजायत्र कोऽपिमाय इति सोऽयमुच्यते—एदेव किंचित्पाणि-
जातमध्ये पुरुषा अस्यां भूमी वाचा पूजितवन्तः, ये चास्या भूमेरुपधौर्ध्वतार-
स्तदुभयस्वत्त्वावपि स्तोतारी दत्तं प्राप्य तथा स्थायीनं कृत्वा पश्चादुपिहामेत्येव-
मेताभिराग्नयः स्तोतृजायत्रमभिप्रायः ।

स्तोत्रान्तरेभ्यः कंचिद्विशेषं विधत्ते—

तामिर्मनसेति । इतरेः स्तोत्रैर्वाचिकी स्तुतिः क्रियते । तामिस्तु सर्व-
राष्ट्रीयिरव नामतद्ब्रह्म प्रवर्तमानत्वान्मनसा स्तुतिं कुर्वतः । तत्रार्थं हेतुकमुच्यते—
मलत्रिभिर्युक्तो रथोऽधरथः । अथनर्यस्तु संकीर्णजातयोऽभ्यन्तमलमुकास्ता-
भिर्युक्तोऽधरथीरथः । तयोश्चतरोऽप्येकस्मिन्नेव दिने भूमिनिमां कृत्वा व्याप्तुं
मर्हति । मनस्वेकस्मिन्नेव क्षणे सर्वा भूमिं व्याप्नुमर्हति । अनिदं च सर्वं तिर-
स्कृतुमर्हति । तस्माद्भूमिनिमाभिराग्निर्यमिर्मनसैव स्तोत्रवन् ।

यदुक्तं त्वकारेण—‘ होवा चतुर्होतृभ्याचते ’ इति, तदिदं विधत्ते—

अथ ब्रह्मेति । पूर्वोक्ताभिराग्नयः संतनकाले पत्र पत्राभ्यर्च्यः पतिपरं
पशुहोतृ तत्र तत्र प्रतिनरकाले होवा ब्रह्मब्रह्माभिधेयं चतुर्होतृभ्यं ब्रूयात् ।
‘ मस वै चतुर्होतारः ’ इति सुरपन्तरात्तस्य पन्तरस्य मसत्तम् । ‘ युधिनी
होवा । पौरभ्यर्च्यः ’ । इत्यादिक आरण्यकाण्डज्जातस्यचतुर्होतृभ्यः । एतेन
सर्वेऽपि होतृभ्या ब्रह्मक्षिताः । अत एव सर्वेर्वा होतृभ्यन्वाजां पुत्रवरविगर्गं
सूत्रकारो दर्शयति—‘ ओषिधिं दशहोतुः पतिगरस्तामेति चतुर्होतुरोमिति पञ्च-
होतुस्तमेति षडहोतुररात्म होतारिति सप्तहोतुः ’ इति । अस्मिन् मोत्साह-
जनने पतिगरः । तत्रपतिगरविकल्पदेनास्मत्क पञ्चकः सर्वे दशहोवादिभ्या

(पूर्वोक्तद्वादशाहस्यविहितकथनम्)

होवा वक्तव्याः । तत्सर्वमत्र संगृह्य ब्रह्म वदन्तीत्यनेन वाक्येन विधीयते । यन्वा-
न्तरपरित्यागेन ब्रह्मण एव वदने हेतुरुच्यते—यं क्रमसा यन्वास्ते परितिताः
कचित्कचिदेव परोज्यत्वात् । एवं यजुषां साम्नां च परितितवम् । यत्तु ब्रह्म-
शब्दाभिधेयं होतुमन्वजातपेतस्यैवाश्वः परितितत्वं नास्ति बहुषु पदेष्वपि पयो-
कथ्यत्वात् । तस्माद्ब्रह्मशब्दाभिधेयं होतुमन्वजातं प्रतिगूणते प्रतिगूणार्थमुद्युक्ता-
याश्चर्ये होवा जूषात् । सोऽयं होतुमन्वसवः प्रतिगीर्मन् इति प्रतिवरः, अश्व-
युक्तुकायाः प्रतिगूणक्रियायाः कर्मभूत इत्यर्थः ।

अथ भीषांता ।

दशमाहस्यास्य वद्यवादि वयोदशाधिकरणे चिन्तितम्—

मानसं किमर्थमिहमङ्गं वा दशमेऽहनि ।

विभं स्तुरपादिनाऽङ्गं तद्वित्तर्गोक्त्यादिभिर्भवेत् ॥

द्वादशाहे मानसग्रहणं श्रूयते—‘अनया त्वा पृथिव्या पाथेन सप्तम-
रत्तया प्रजापतये जुहं गृह्णामि’ इति मानसं प्राणावृत्यं गृह्णाति । इति । अय-
मर्थः—पृथिवीं वारं सप्तमः सोऽहः प्रजापतिर्देवता । एवं विश्वस्य ब्रह्मस्य
ग्रहणे मनः साधनम् । तदिदं प्राणविति । एतच्च द्वादशम्योऽहोभ्यो भिन्न-
महत्त्वयोदशोऽहनि कर्तव्यो प्राणविशेषः । कुतः, स्तुरपादिभ्यः । मानसेन
द्वादशाहस्य स्तुतिरेवाम्नायते—‘द्वादशाहस्य हतरशानि च्छन्दोऽस्ति तानि
पानसेनाऽऽप्स्यामयामि’ इति । स्तुतिसाधनं च मानसं स्तोतव्याङ्गिर्भ भवितुं
युक्तम् । तथा व्यवदेशयेदोऽपि श्रूयते—‘वाग्वै द्वादशाहो यनो नानसम्’
इति । एवमाद्युपसिभिर्भिन्नमहरिति पाठे जूनः—‘दशमस्याहोऽङ्गं वरस्यादि-
सर्गोक्त्योद्विभः’ । ‘एव वै दशमस्याहो वित्तर्गो यन्मानसम्’, इति वित्त-
र्गोक्तिः । इयं च दशमाहाङ्गत्वं यममपि । अहरन्तरत्वे द्वादशाहस्यारम्भा
च विरुध्यते । अङ्गभूतेनपि मानसेन स्तुतिव्यपदे उभेऽादिकमुपपद्यते । तस्मा-
दङ्गम् ।

इति भीमसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकशे कृष्णयजुर्वेदीयवै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमस्कन्धे द्वा-१२म ऽहने

प्रमाणोऽयम् कः ॥ १ ॥

(चतुर्दशरात्रकथनम्)

वदेवोपरिष्ठादनुष्ठानं प्रकारान्तरेण पशंसति—

पशवो वा इति । अस्तु प्रथमं पशून् पश्चाद्दूतकीरादित्त्वमन्त्रार्थं युक्तम् ।

तस्मादज्ञानरूपस्य महाबोधपरिकल्पयितॄणां विद्वद्देवानुष्ठाने न्याय्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सव्यकाण्डे तृतीयपत्रात्तमे

द्वितीयोऽनुबन्धः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयपथाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

आदित्या अंकामयन्तोभयोल्लोकयोर्ऋधनुयामेति
त एतं चतुर्दशरात्रमपश्यन्तमाऽहुरन्तेनायजन्त ततो
वै त उभयोल्लोकयोरारधुवन्नस्मिन्श्चामुष्मिन्श्च य
एवं विद्वांसश्चतुर्दशरात्रमासत उभयोरैवै लो-
कयोर्ऋधनुवन्त्यस्मिन्श्चामुष्मिन्श्च चतुर्दशरात्रो भवति
सप्त मास्या ओषधयः सप्ताऽऽरण्या उभय्रीषामव-
हद्भ्यै यत्पराचीनानि पुष्टानि (१) भवन्त्यमुमेव
तेल्लोकमभि जयन्ति यत्प्रतीचीनानि पुष्टानि भव-
न्तीममेव तेल्लोकमभि जयन्ति अयस्त्रिंशौ मध्यतः
स्तोमौ भवतः साम्राज्यमेव मेच्छन्त्यधिराजौ भव-
तोऽधिराजा एव समानानी भवन्त्यतिरात्रावभितौ
भवतः परिगृहीत्यै (२) ॥

(पृथ्वीनि' वतुसि'रुद्ध) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाहके

तृतीयप्रपाठके चतुर्थेऽनवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयपपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीयेऽनुवाके त्रयोदशरात्रोऽभिहितः । अथ चतुर्थे चतुर्दशरात्रोऽभिधी-
यते । तेषां विधत्ते-

आदित्या इति । तत्राह्नां संख्या पञ्चसति-

चतुर्दशरात्र इति । भाष्यायाऽऽरण्यायाऽसहस्रसंख्यायाः ।

पाषाणीषोदपनीषयोर्भेष्यवर्तीनि द्वादशसंख्याकाऽहानि विधत्ते-

यत्पराधीनानीति । रथंवरबृहद्वैरूपवेराजशाकवररेवतत्तापसाध्वैः वृष्ट-
स्तोत्रैककाव्यहानि वृष्टान्तरिसुच्यन्ते । तेषामुक्तोऽनुकपः पराधीनत्वं, विपरीत-
कपः पराधीनत्वम् । तेन द्वैविध्येन लोकद्वयपातिः ।

एतमेवाऽऽरोहानरोहकारं पुनः पश्येत्तति-

अथस्त्रिंशद्विधिति । विद्युत्तत्त्वद्वयः सप्तदश एकविंशस्त्रिंशद्विंश
इत्येव स्तोत्रानां षट्स्त्रिंहाऽऽरोहकपः । त्रयस्त्रिंशस्त्रिंश एतद्विंशः सप्तदशः
पञ्चदशस्त्रिंशद्विंशपञ्चरोहकपः । एवं च सप्तषु द्वादशसंख्याः पश्ये पञ्चसप्त-
पञ्चरोहोर्भिरत्यर्थेन त्रयस्त्रिंशस्तोत्रो संपद्यते । तेन च वज्रपाणाः साम्राज्यं
गच्छन्ति । किंवेतावन्नेषां स्तोत्रानामभिराजपराधीनानां तत्रान्तर्भावत् । अतो
वज्रपाणाः सर्वेषामन्नेषामभिराजा भवन्ति ।

अथ पाषाणीषोदपनीषावर्हिषोऽपी विधत्ते-

अतिरात्राविति ।

इति भीमस्तायणाचार्यविरचिते पाषाणीषे वेदार्थपकाशे लब्धचतुर्विं-

द्विपतेतिरीषसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयपपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयपपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः स्वर्गं लोकमेतं देवा अम्बायन्ता-
नादित्याश्च पञ्चवाम्बायन्ते देवा अम्बायन्ता-
मृपाजीविष्य त इमेऽम्बायन्त इति तेभ्य एतं चतु-
र्दशरात्रं प्रतपोहन्त आदित्याः पृष्ठैः स्वर्गं लोकः

(अन्वयानुद्देशरात्रकथनम्)

माऽरोहन्ग्रहाभ्यामस्मिँल्लोके पशुग्रयोहन्पृष्ठैरा-
दित्या अमुष्मिँल्लोक आधुनं वन्ग्रहाभ्यामस्मिन् (१)
लोके पशवो य एवं विद्वांसश्चतुर्दशरात्रमासेत
उभयोरैव लोकयोर्ऋधुवन्ग्रहस्मिन् अमुष्मिँल्लोके
पृष्ठैरेवामुष्मिँल्लोक ऋधुवन्ति इहग्रहाभ्यामस्मिँल्लोके
ज्योतिर्गौरायुरिति ज्यहो भवतीत्यं वाव ज्योति-
रन्तरिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्ति
यदभ्यतः पृष्ठानि स्थविर्विविधः स्यान्मध्ये पृष्ठानि
भवन्ति सविवधत्वाय (२) ओजो वै वीर्यं पृष्ठा-
भ्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते बृहद्रथंतराभ्यां
यन्तीत्यं वाव रथंतरमसो बृहदाभ्यामेव यन्त्ययो
अनयोरैव प्रति तिष्ठन्त्येते वि पक्षस्याञ्जसार्यनी
सूती ताभ्यां तव सवर्गं लोकं येन्ति पराञ्चो वा
एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराञ्चीनानि
पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ्मयहो भवति प्रत्यङ्मयहो
अथो प्रतिष्ठित्या उभयोलोकयोर्ऋध्वोत्तिष्ठन्ति चतु-
र्दशैतास्तासां या दश दशाक्षरा विराट्त्रयं विराट्-
विराजिवाप्ताद्यमव रुन्धते याश्चतस्रश्चतस्रो दिशो
दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्यतिरात्रावभितो भवतः परि-
गृहीत्ये (३) ॥

(आधुनं वन्ग्रहाभ्यामस्मिन् सविवधत्वाय प्रतिष्ठित्या
एकविंश) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अन्यश्चतुर्दशरात्रकमनसः)

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयपत्रादिके पञ्चमोऽनुवाकः)

चतुर्थेऽनुवाके एकश्चतुर्दशरात्रोऽभिहितः । अथ पञ्चमोऽन्यश्चतुर्दशरात्रोऽभिधीयते ।

तत्रैव विधातुं प्रसीति—

प्रजापतिः सुवर्गमिति । यथा प्रजापतिः स्वर्गे गवस्तद्वत् प्रजापतिपुत्रं सर्वेभ्य देवा गताः । तान्देवाननु पश्चादादिष्याः पञ्चमश्च गताः । तान्नादिष्यान्पशून्मयविधान्दहता ते देवाः परस्परमिदमब्रुवन्—यान्पशून्नेत्येव चतुर्थेः साहोवाः सर्वे वयमर्वादिष्य ते पञ्चमः सर्वेऽप्यस्माकं पृष्ठव एव समापताः । आगतान्नादादिष्यानां पशूनां च मध्य आदिष्याः स्वर्गमारोहन्तु, पञ्चमः प्रतिनिवृत्त्य भूमीं गच्छन्तु, तत्र च उपाय इति विचार्येत् चतुर्दशरात्रं पशूनामुत्तिगुणयुक्तमर्वाहृतवन्तः । तत्रैवमहःशस्त्रिभिः—आदायेकोऽविराजः । ततो ज्योतिर्गौरागुरिष्यारोहत्प्राप्तिराजः । ततः पृष्ठयः पृष्ठहः । तत आमुर्गौर्ज्योतिर्यवरोहत्प्राप्तिराजः । ततोऽविराज इति । तस्मिन्ननुष्ठिते सति पृष्ठशब्दादिष्वेभ्यः पृष्ठमिरहोभिरादिष्याः स्वर्गमारोहन् । पापावृत्तिपुकाभ्यां अपहाभ्यां देवाः पशून्स्त्रिंश्लोके प्रतिनिवर्तितवन्तः । ततोऽदिष्याः पृष्ठैः स्वर्गे पाप्य तत्र समृद्धिं गताः । पञ्चमस्तु अपहाभ्यामस्त्रिंश्लोके समृद्धिं गताः ।

तद्विशर्गा विधत्ते—

य एवं विद्वानिति । अध्याऽऽरोहत्स्वं प्रथमं पृष्ठं विधत्ते—

ज्योतिर्गौरागुरिति । ज्योतिष्टोमगोष्टोमापुष्टोमरूपा अहर्दिशेषा मिलित्वा पृष्ठहः । तेन च विष्वक्सांम्याहोऽरुणयपातिर्विवति ।

अथ पृष्ठहगतान्यहानि विधत्ते—

यदभ्यतः पृष्ठानीति । विष्वक्पृष्ठेनोपपतः शिखरोपेतः क्षीराज्पाद्विवाही काष्ठविशेष उच्यते । तस्य शीघ्रं चोपेतः सप्त सप्तानः । एवं सत्यचार्यं पृष्ठयः पृष्ठह आदायन्ते वा यद्येकस्मिन्पार्श्वे सप्तान् पशून्पश्यान्पश्यान्नावादि विष्वक्पृष्ठयमिदं कर्तव्यं स्यात् । अन्ये विष्वक्पृष्ठहस्याय पृष्ठहत्वाप्यहानि मध्ये कर्तव्यानि । किंचेतिानि पृष्ठानि शरीरवत्स्योन्मिदयसामष्टीत्य च हेतुनाचक्षुराणि । तस्यान्तेषां पश्यतोऽनुष्ठिते सप्तोजो वीर्यं च मध्ये भूतं भरति ।

अथ वेवहःसु चोदकपातानि वेत्स्ववैराजः सप्तान्पश्यान्पश्यान्पश्यान् विधत्ते—

पृष्ठहत्वंतराभ्यामिति । पश्यन्तुवैराजपश्यन्तु रथेतरांम्या पृष्ठस्तोत्रं

(पञ्चदशरात्रकथनम्)

निष्वादनीयम् । द्वितीयवतुर्धरष्ठेऽहःतु बृहत्साम्नेवि विवेकः । अवशिष्टं
शक्यम् । साध्या वै देवाः सुवर्णकायः । इत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्योक्तम् ।

अथ मरुतवरोहकत्वं ब्रह्म विधत्ते—

पराञ्चो वा इति । ये वज्रमाना अनुक्रमगतानि वृष्टाख्यान्वहान्बनुति-
ष्ठभ्येते वज्रमानाः मरुतावृष्टिरहिताः स्वर्गमारोहन्ति । अतः स्वर्गोत्तरावरोहणाय
मरुतावृत्त आधुर्गोर्गोतिरिरेवविधरूपहः कर्तव्यः । अवि चायं व्यहोऽस्मिन्नोके
प्रतिष्ठायै संपद्यते । तस्मादुभयोरपि लोकयोः संपूर्णं पाप्योत्कर्षेण तिष्ठन्ति ।

अहर्गतां संरुपां प्रशंसति—

चतुर्दशैतास्तस्मान्नामिति । चतुर्दशरात्रकमुक्ता वा रात्रय एवाचतुर्दश-
संरुपाकास्तासां मध्ये वा रात्रयो द्वांसंरुपाकास्तपमिः संरुपास्तस्यादिराहदा-
राऽन्यथाभिः । यास्तूथरेडाच्चतस्रो रात्रमस्ताभिः संरुपास्तस्याचतुर्दिक्षु प्रति-
तिष्ठन्ति ।

अथ मावणीवोदपनीयो विधत्ते—

अतिरात्राविति ।

इति श्रीमहात्मनोऽथर्वविरचिते मातृकीये वेदार्थमकाशे छण्ययजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठऽनु० ६ ।

इन्द्रो वै सृष्टृदेवताभिरासीत्य न च्छुः।म-
च्छत्स प्रजापतिमुपाधावचस्मा एतं पञ्चदशरात्रं
प्रायच्छत्तयाऽऽरत्तेनाघजत ततो व सोऽप्यभि-
र्वेवतामेव्याहुर्नमच्छत् एव विद्वांसः पञ्च-
दशरात्रमभ्रतं व्यावृत्तमेव पाप्मना भ्रातृव्येण
मच्छन्ति ज्योतिर्गौरायुरिति व्यहो भवतीत्यं वाव
ज्योतिरन्तरिक्षम् (१) गौरसावायुरिव्येव लो-
केषु प्रतितिष्ठन्त्यसंज्ञे वा एतददच्छन्दमं यच्छ-

स्योमा भवन्ति तेन सज्जं देवता एव पृथैरव रुन्धते
 पञ्चदशरात्रोभेरोजो वै वीर्यं पुष्टानि पञ्चदशरात्रोमा
 ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति पञ्चदशरात्रो
 भवति पञ्चदशो वज्रो वज्रमेव भ्रातृभ्येभ्यः प्र
 हूरन्त्यतिरात्रावभितो भवत इन्द्रियस्य परिगृही-
 तये (२) ॥

(भगवत्सिद्धिप्रसंगे ५) ।

इति कृष्णयज्ञवेदीयतैत्तिरीयसंहितायां भक्तमाठके
 तृतीयपपाठके पष्ठोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तपक्षाण्ये तृतीयपपाठके पष्ठोऽनुवाकः) ।

वज्रमे दिवीयञ्चतुर्दशरात्रोऽभिहितः । अथ पष्ठे पञ्चदशरात्रोऽभिधीयते ।
 तमेवं विधत्ते—

इन्द्रो वै ब्रह्मण्यजिति । देवस्वापित्वेनोऽभिन्दः स्वापित्वमलममानोऽभ्या-
 भिर्देवताभिः सत्मान पञ्चदशरात्रोऽभ्यातुः । ततः पञ्चापदि गत्वा
 मजावत्पुष्येष्टरात्राञ्च तत्रावपनुष्ठाय स्वातुः पञ्चदशरात्रः । तद्वद्वेदोऽपि तत्रनुष्ठाय
 शाम्भवा भ्रातृभ्येव च स्वातुः भवति ।

तमेवं पठन् विधत्ते—

व्योतिर्गौरायुःशिवि । अथ चतुरस्रदशोपातुः पठन् च विधत्ते—

असत्रं वा इति । नाथ पञ्चदशरात्रस्य सप्तस्वनिषेधे तारपर्यं, किन्तु
 पञ्चदशोपवतः पर्यं तां तां । अत एतस्य पञ्चदशोपवत्त्वे सति मशस्तं
 तमे भवति । किंच पुष्टतन्त्रकैरहोभिर्देवतः पान्नुवन्ति । छन्दोमैश्चतुर्भिः पशू-
 न्वाप्नुवन्ति । किंच पुष्टानां पण्णामहनामोवीर्यत्वात्पञ्चदशोपानां चतुर्णां-
 महनां पशुत्वात्साञ्च तदनुष्ठानेनोभे(मय)ओजआदिषु पदितिष्ठन्ति । तस्मात्पु-
 ष्यः पठन्पञ्चदशरात्रोऽपि इत्येतानि दशाहान्वनुष्ठेयानीत्यर्थः ।

अथ कृष्णयज्ञःतेरुपां मशेसति—

पञ्चदशरात्र इति । पञ्चदशरात्रोपस्य हिंसाहेतुरराद्वयत्वम् । तदेतुर्ध्वं च
 होतृवास्तवे त्वाम्नायम् । तं पञ्चदशः स्तोमो वध्यत-उदत्तम् ? इति । एव-

(द्वितीयपञ्चदशरात्रकथनम्)

तसंख्यासाम्येन पञ्चदशरात्रस्यापि बज्ररूपत्वावदनुष्ठातासो भ्रातृव्येभ्यो वरं
प्रहरन्त्येव ।

अथ प्रायणीयोदयनीयो विचक्षे—

अतिरात्राविति । अस्म कवोरिन्द्रेणानुष्ठितत्वादनेन्द्रियपरिग्रहः ।

इति श्रीमत्प्रायणाचार्यविरचिते मातृवीमे देवार्थसूत्रे कृष्णयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहितासूत्रे सप्तमके षष्ठे वृत्तिप्रसूते

पञ्चोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमाष्टके तैत्तिरीयसूत्रे सप्तमोऽनुवाकः ।

इन्द्रो वै सिद्धिस्तु धृतिरितिष्ठति आतिरोऽस-
रेभ्योऽविमेत्तज्जगत्तु पांषावत्तस्मा एता पञ्चदश-
रात्रं वज्रं प्रदक्ष्यन्त । सुखात्पराभावं विजित्य
त्रियमगच्छन्त्यसिद्धतां पाप्मानं निरदहत पञ्चदश-
रात्रेणौजां बलमिन्द्रियं वीर्यमात्मर्चधत्त य एवं
विद्वान्सः पञ्चदशरात्रमासते भ्रातृव्यानेव परा-
भावं विजित्य त्रियं गच्छन्त्यसिद्धतां पाप्मानं निः
(१) दहन्ते पञ्चदशरात्रेणौजो बलमिन्द्रियं
वीर्यमात्मर्चधत्त एता एव पञ्चदशः पञ्चदश वा
अर्धमासस्य रात्रयोऽर्धमासस्य संवत्सर आण्यते
संवत्सरं पञ्चदशोऽनुप्र जायन्ते तस्मात्पञ्चदश एता
एव संवत्सराः पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयोऽर्ध-
मासस्य संवत्सर आण्यते संवत्सरः सुवर्गो
लोकस्तः । तसुवर्गो ज्योतिर्गौरायुरिति ज्योहो भव-
तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षम् (२ गौरसामायुस्मिन्मा-
नेव लोकानभ्यारोहन्ति यदन्यतः पृष्ठानि स्याद्वि-
बधश्च स्यान्त्यः पृष्ठानि भवन्ति सविबधत्वायौजो

वै कीर्यं पृष्ठान्योज एव कीर्यं मध्यतो र्द्धधते बृह-
 द्रथंतराभ्यां यन्तियं वाव रथंतरमसां बृहदाभ्या-
 मेव यन्तयोरिव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञ-
 स्याञ्जनाधनी स्त्री ताभ्यामेव सुवर्गं लोकम् (३)
 यन्ति पराञ्चां वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये
 पराचीनानि पृष्ठान्युपधत्ति प्रत्यङ्महो भवति
 प्रत्यङ्महो अथो प्रतिष्ठितया उभयौलोकयोः
 द्वयोः तिष्ठति पञ्चदशोतास्तामां या दश दशाक्षरा
 विराडभि विराड्विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते याः पञ्च
 पञ्च दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्यतिरात्रावभितो
 भवत इन्द्रियस्य कीर्यस्य प्रजायै पशूनां परि-
 गृहीत्ये (४) ॥

(गृह्यस्यभिधुतां पान्मानं निरन्तरिक्षं लोकं

प्रजायै द्वे च

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयपपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयपपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

पठेऽनुवाके प्रथमः पञ्चदशरात्रोऽभिहितः । अथ सप्तमे द्वितीयः पञ्चदश-
 रात्रोऽभिधीयते ।

तमेतं विधत्ते—

इन्द्रो वै जिथिल इति । इन्द्रः कदापि पितृभिः सोमं योद्धुमसमर्थः सेना-
 सहित एकाकी इति द्वैकभावस्यानुमतोपववराहिनं स्थानमलम्बमान आसीत् ।
 सोऽनुरेम्यो भीतः सन्ध्यापरायणपदेनाद्वयगतं नश्यमानं पञ्चदशरात्रकं तुम-
 नुष्ठाप्य तेन वानतुरात्पराभवाच्छ्रुत्वा स्वयं विजिह्वयिष्यमानोत् । तस्मिन्काले
 यदिदमभिधुतात्वं द्वितीयपपाठेन स्वोक्तं किञ्चित् पान्मानं निर्दिष्टवान् । अत्राश्विनं

(द्वितीयपञ्चदशरात्रयवस)

पञ्चदशरात्रकतुभागेन बलहेतुमोक्षरूपं सप्तमघातुं शरीरं बलभिन्द्रियपाठवं
युद्धे विजयोरसार्हं च स्वस्तिपन्संवादितवान् ।

वेदनं प्रशंसति—

य एवं विद्वांस इति । इन्द्रवदन्त्येऽपि ययमानाः फलं प्राप्नुवन्ति ।

एतस्मिन्कवी विद्यमानाः पञ्चदशसंख्याका रात्रेः प्रशंसति—

एता एव पञ्चाध्या इति । अस्मिन्कवी या रात्रय एताः पञ्चाध्या हिवा-
स्तथाप्तिहेतुत्वात् । कथमिति तदुच्यते—एकस्वार्धमासस्य पञ्चदश रात्रयः
सन्ति । स चार्धमासः क्रमेण वर्तमानः संवत्सरवशापद्यते । पञ्चदश संवत्सर-
मार्धं गर्भे स्थित्वा प्रजायन्ते । तस्माच्चा रात्रयः संख्याद्वारा पशुहेतुभूताः ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

एता एव सुवर्ग्या इति । पूर्वोक्तरीत्या संख्याद्वारा संवत्सरसंवत्तौ सप्तौ
स संवत्सरो वसन्तकाशीनव्योतिष्ठोषानुष्ठानद्वारा स्वर्गमाप्तिहेतुः । तस्मादेता
रात्रयः स्वर्गाय हिताः ।

अथाहर्षिकेया विवातव्याः । तत्राभिष्टुदात्तपक्षेकमहः स्तुत्यैवोन्नीतविधिरु-
मिति द्रष्टव्यम् । अग्निद्वया पाप्मानं निरेदहोवे स्तुतिः पूर्वमुदाहृता । अत्र ऊर्ध्वं
व्यहं विवत्ते—

न्योतिर्गौरायुरिति । पूर्ववद्व्याल्लेखम् ।

अथ धृष्यपडहगतान्यहानि विवत्ते—

यदुन्यतः पृष्ठानीति । एतदपि पूर्ववद्व्याल्लेखम् ।

आरोहत्वास्त्यहः पूर्वं विहितः । इदानीमवरोहत्वे व्यहं विवत्ते—

पराञ्चो वा इति । एतदपि पूर्ववद्व्याल्लेखम् ।

अथ कतुगता रात्रिसंख्यां प्रशंसति—

पञ्चदशेतास्तासामिति । ऊर्ध्वं सप्त दिशा पञ्चदशम् । अन्यत्पूर्व-
वद्व्याल्लेखम् । प्रायणीयोदयनीयो विवत्ते—

अतिरात्राविति । इन्द्रेणानुष्ठितरात्रेऽपिदमहेतुत्वं, वक्त्ररूपस्याच्च वीर्यहे-
तुत्वं, पञ्चव्यवस्य च पूर्वमुक्तत्वाच्च स्य चोपलक्षणत्वाच्च पञ्चापशुहेतुत्वम् ।

इति श्रीवत्सपण्णाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छन्दस्यमुद्रै-
र्दीयैश्चिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

१ अ. निर्दिष्ट इति । २ अ. च. छ. च. तत ।

(अथ सप्तमाहके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिरकामयताज्ञादः स्वामिति स पतश्च
सप्तदशरात्रमपश्यत्तमाऽहंरत्नेनायजत बभौ वै सोऽ-
ज्ञादोऽभवद्य एवं विद्वांसः सप्तदशरात्रमासतेऽ-
ज्ञादा एव भवन्ति पञ्चाहो भवति पञ्च वा ज्ञातव्यः
संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्त्यथा पञ्चा-
क्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञमेवाव कन्धतेऽसंज्ञं
वा एतत् (१) यद्वच्छन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति
तेन समं देवता एव पृथक् कन्धते पञ्चच्छन्दोमै-
रोजो वै धीर्यं पृष्ठानि पञ्चच्छन्दोमा ओजस्येव
धीर्यं पञ्चसु प्रति तिष्ठन्ति सप्तदशरात्रो भवति
सप्तदशः । प्रजापतिः प्रजापतेराप्सो अतिरात्रा-
वभितो भवतोऽज्ञायस्य परिगृहीत्यै (२) ॥

(एवरसमर्पिःशब्दः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाहके
तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाहके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमे द्वितीयः पञ्चदशरात्रोऽभिहितः । अथाहमे सप्तदशरात्रोऽभिधीयते ।
तमेतं विधत्ते—

प्रजापतिरिति । अथैतवीपेन्द्रहःसु ज्योतिर्गौरादुरित्त्वेवविधवह्नां पञ्चकं
विधत्ते—

पञ्चहो भवतीति । द्विरावृत्ते ऋधे द्वितीयकृतिर्वाञ्छितोऽवशिष्टः
पञ्चाहः । हेमन्तादिशिरयोरेकाभावाद्दत्तानां पञ्चस्वम् ।

अथ पृथग् पदहं चतुरच्छन्दोमांश्च विधत्ते—

असमं वा इति । पूर्वद्वयस्याप्येवम् ।

(विष्णुतिराजकथनम्)

कृतुगवा राविसंख्या प्रशंसति—

सप्तदशराज इति । आभावेत्यादिसप्तदशराजकथास्यज्ञापनेः सप्त-
दशत्वम् ।

प्रायणीयोक्पनीयी विधत्ते—

अनिराज्राविति । अन्नाद्यस्य कालत्वं विविधाकथे स्पष्टम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयमपाठके—

प्रमेऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाहके तृतीयमपाठके त्रयोऽनुवाकः) ।

सा विराड्विक्रम्यातिष्ठद्दृष्टं देवेभ्यस्तेनासुरेभ्यु-
ते देवा अकामयन्तोभयम् सै वृक्षीमहि ब्रुह-
चाक्षं चेति त एता विश्वाति रश्मिरपश्यन्ततो-
वै त उभयम् समस्तजतं ब्रह्म चाक्षं च ब्रह्मवर्ष-
सिनोऽज्रादा अभयन्त्य एवं विद्वांस एता आसंत-
उभयमेव सं वृजते ब्रह्म चाक्षं च (१) ब्रह्मव-
त्सिनोऽज्रादा भयन्ति द्वे वा एते विराज्जीतयो-
रेव भाना प्रति तिष्ठन्ति विश्वो वै पुरुषो दश-
हस्तो अह्मल्लयो दश पथा यावन्निष पुरुषस्त-
माप्तवोषिष्ठन्ति ज्योतिर्गौरायुरिति ज्यहा भवन्तीधं-
याव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोकान-
भ्यारोहन्त्यभिपूर्वं ज्यहा भवन्त्यभिपूर्वमेव सुवर्गं
(२) लोकमभ्यारोहन्ति यदन्यतः पृष्ठानि स्युर्वि-
विधश्च स्यान्मध्यं पृष्ठानि भवन्ति सविधत्वा-
योषो वै वीर्यं पृष्ठाम्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते

(विश्वतिराजकथनम्)

बृहद्भ्यंतराभ्यां यन्तीये चाथ रथेतरवसो बृहदा-
भ्यामेव यन्त्यथो अनयोरिव प्रति तिष्ठ-
नयेते वै यज्ञस्याञ्जसायनी सुती ताभ्यामेव सुवर्गं
लोकं यस्ति पराञ्ची वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारो-
हन्ति ये पराचीनानि पृथान्यययन्ति प्रत्यङ्महो
भवति प्रत्यङ्महो अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लो-
कयोर्ऋद्व्योत्तिष्ठन्त्यतिराजावभितो भवतो मल्लव-
चंसस्याञ्जायस्य परिगृहीत्यै (३) ॥

(बृज्जते नल्ल चार्धं च सुवर्गरेते सुवर्गं

वयोविश्रुतिश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अहमे सप्तदशराजोऽभिहितः । अथ नवमे विश्वतिराजोऽभिधीयते ।

तमेतं विधत्ते—

सा चिराद्धिनि । दशराजभिपानिनी काचिद्विराहदेवता रूपद्वयेन विम-
भ्यातिष्ठत्—देवेषु नल्लवर्चसत्त्वेणासुरेषु चाश्वरूपेण । तदानीं देवा असुरेभ्योऽ-
न्वमनीय तरेतदुभयं वयमेव लभेमहीत्युक्तावपत् । तदनुष्ठानेन तदनुष्ठानेन वद्वयमाणा
विश्वतिसंस्तुताका राजीर्निश्चित्य तदनुष्ठानेनासुरेभ्यस्तद्वयमीय स्वयमेवाधिकेन
नल्लवर्चसेनाभ्येन च संस्था अभवत् । एवमेभ्योऽपि तदनुष्ठानेन तत्फलं प्राप्नु-
वन्ति । पूर्ववाहःसंस्थावान्येन सप्तदशराजःपञ्चदशराजादीनामेकवचनेन नि-
र्देशः । अथ तु कल्पवृक्षभूतशशिपावान्येन बहुवचननिर्देशः ।

कतुमता विश्वतिराजिसंस्तुतां पशंसति—

हे वा एते इति । दशसंस्तुता विमन्वाने हे एते विराजो संस्तुते ।
तयोश्च नल्लवर्चसाश्रयाधनभूतयोः वृक्षमेव प्रतिदिशन्ति, एकैकं कञ्चिद्वरनिर-
पेक्षत्वेनैव संस्तुं सम्यक् इत्यर्थः । अथ वा विद्वत्तन्त्रायास्तपुर्कं नल्लवर्चसम् ।

(विधितिरात्रकथनम्)

धनिकसभायामुपयुक्ताऽनसमृद्धिः । एवं नानाविधा पतिष्ठा । किं व पुरुषस्य हस्तपादमताङ्गुलिस्तरुपासाभ्याद्यानान्गुणसंबः पुरुषे संपादितस्त्वं सर्वं प्राप्नोति ।

अथाथ नवाहानि विधत्ते—

ज्योतिर्मौंरायुरिति । यथा पथपरुषहो ज्योतिरादिक एवं द्वितीयतृतीया-
वपि ज्योतिरादिको न स्वत्र कश्चिदप्यायुरादिकोऽस्ति । एवं सत्यनुकमेवेदं
स्वर्गोऽप्यारोहन्ति ।

एतेषां ज्यहाणां वक्ष्यमाणज्यहस्य च मध्ये पृष्ठं विधत्ते .

यदन्वतः पृष्ठानि स्युरिति । पूर्वोक्तेषु ज्यहेषु मोऽप्यमन्यरुपहो पथ-
भावी ज्यहस्तपोरुमपोर्मध्यवर्तिस्त्वेन विबधस्ताम्यम् । अप्यपूर्ववदप्यारुपयम् ।

अथ मध्यवरोहृत्त्वं ज्यहं विधत्ते -

पराञ्चो वा इति । पूर्ववदप्यारुपयम् ।

मायणीमोद्वनीयौ विधत्ते—

अतिरात्रादिति । कलद्वयं विधित्वाक्य एव विस्वहम् ।

अथ मीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादेऽष्टमाधिकरणे चिन्तितम्—

स्वर्गोप वा प्रतिष्ठायि रात्रिसत्रविहामिपः ।

पूर्ववैस्त्वात्पतिष्ठाञ्च भुतां तेनाभुताद्वरम् ॥

सत्रकाण्डे श्रूयते—^१ 'विविधानि ह वा एता रात्रीरुपयन्ति' इति, 'वस्त-
वर्चसिनोऽभ्यादा भवन्ति' इति, ^२ 'य एता उपयन्ति' इति च । द्वादशाह-
दूर्ध्वमाधिनखयोदशचतुर्दशरात्रादयः सर्वे सत्रविशेषाः । त्रयोदशसंख्याका
रात्रयो यस्मिन्सत्रविशेषे सोऽयं त्रयोदशरात्र इति समुद्रायपाधान्येनैकवचनान्द-
तया प्रायेण निर्देशो भवति । कश्चित्तु समुद्रायिनां रात्रिविशेषार्थं माधान्य-
मभ्युपेत्येक एव सत्रविशेषो बहुवचनान्तेन रात्रिशब्देनाऽऽज्ञायते । यद्यथा—
^३ 'त एता विश्वशक्तिश्च रात्रीरुपयन्' इति । तादृशे रात्रिसत्रे विश्वजिन्म्यायेन
स्वर्गः फलत्वेन कल्पनीय इति प्राप्ते सूत्रः—अस्य रात्रिसत्रविदेस्तावदर्थवादे
प्रतिष्ठा भुता । सा चास्मिन्नाकदेश्यन्दाभुनात्स्वर्गात्स्वत्वात्तत्वात् । तस्मात्पतिष्ठा-
कापो रात्रिसत्रं कर्षंभेदित्वेवै पतिष्ठेव फलत्वेन कल्पनीया ॥

१ क. 'वस्ता प्रति' । २ क. च छ. 'ता. मह्यभ्यात्पर' । ३ स. 'णां प्रत्येकं
शा' । ४ स. 'विधेः स्तावकेऽर्थ' ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपत्रुवे-
द्विषोत्तरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमएके तृतीयप्रपाठके वक्ष्योऽनुवाकः) ।

असावादित्योऽस्मिँल्लोक आसीत्तं देवाः पृष्ठैः
परिगृह्य सुवर्गं लोकमंगमयन्परैरवस्तात्पर्यगृह्य-
न्दिवाकीर्त्येन सुवर्गे लोके प्रत्यस्थापयन्परैः पर-
स्तात्पर्यगृह्यन्पृष्ठैरुपाचरोहन्त वा असावादित्यो-
ऽस्मिँल्लोके परैरुभयतः परिगृहीतो यापृष्ठानि
भवन्ति सुवर्गमेव तैर्लोकं यजमाना यन्ति परैर-
वस्तात्परिगृह्यन्ति दिवाकीर्त्येन (१) सुवर्गे
लोके प्रति तिष्ठन्ति परैः परस्तात्परि गृह्यन्ति पृष्ठै-
रुपाचरोहन्ति यत्परैः परस्ताज स्युः पराजः सुव-
र्गाँल्लोकाभिर्ण्येयैरन्यदवस्ताज स्युः प्रजा निर्देहे-
युरभितो दिवाकीर्त्यं परैःसामानो भवन्ति सुवर्गं
एवैर्लोकं उभयतः परि गृह्यन्ति यजमाना वै
दिवाकीर्त्यं संवत्सरः परैःसामानोऽभितो दिवा-
कीर्त्यं परैःसामानो भवन्ति संवत्सर एवोभयतः
(२) प्रति तिष्ठन्ति पृष्ठं वै दिवाकीर्त्यं पार्श्वे परै-
सामानोऽभितो दिवाकीर्त्यं परैःसामानो भवन्ति
तस्मादभितः पृष्ठं पार्श्वे भूयिष्ठा ग्रहा गृह्यन्ते भूयि-
ष्ठश्च शस्यते यज्ञस्येव तन्मध्यतो ग्रन्थि ग्रन्थन्त्य-
विच्छन्साव सप्त गृह्यन्ते सप्त वै शीर्षण्यो प्राणाः
प्राणानेव यजमानेषु दधति यत्पराचीनानि पृष्ठानि

(एकविंशतिरात्रकथनम्)

भर्वन्त्यमुमेय तैल्लोकमभ्यारोहन्ति यद्विमं लोकं
न (३) प्रत्यवरोह्युरुद्धा माद्यैयुर्धजमानाः प्र वा
मीयेरयत्प्रतीचीनानि धृष्टानि भर्वन्तीममेव तैल्लोकं
प्रत्यवरोहन्त्ययो अस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठन्त्यनु-
न्मादायेन्द्रो वा अप्रतिष्ठित आसीत्स प्रजापति-
मृषाधावत्तस्मा एतमेकविंशतिरात्रं प्रायच्छत्त-
माऽहंरत्तेनायजत ततो ये न प्रत्यतिष्ठये बहुयाजि-
नोऽप्रतिष्ठिताः (४) स्थस्त एकविंशतिरात्रमा-
सिरिन्द्रादंश मासाः पञ्चतयस्त्रय इमे लोका असा-
वादित्य एकविंश एतावन्तो वै देवल्लोकास्तेष्वेव
यथापूर्वं प्रति तिष्ठन्त्यसावादित्यो न व्यरोचत स
प्रजापतिमृषाधावत्तस्मा एतमेकविंशतिरात्रं प्राय-
च्छत्तमाऽहंरत्तेनायजत ततो वै सोऽरोचत य एवं
विद्वांस एकाविंशतिरात्रमासन्ते रोचन्त एवेक-
विंशतिरात्रो भवति रुखा एकविंशो रुचमेव
गच्छन्त्ययो प्रतिष्ठामेव प्रतिष्ठा सैकविंशोऽति-
रात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य परिगु-
ह्यस्यै (५) ।

[गृह्णन्ति दिवाकीर्यैवोभयनो नापतिष्ठिता आसन्त एकविंशतिश्च]

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ रुक्मकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमेऽनुवाके विंशतिरात्रोऽभिहितः । अथ दशम एकविंशतिरात्रोऽभिधी-
यते । तत्र तावदियमहःकल्पितः—आदावतिरात्रः । ततः पृष्ठयः षडहः । ततः

स्वरस्तापानस्तयोऽहर्विशेषाः । ततो दिवाकीर्त्यमेकमहः । पुनरपि वषः स्वरस्तापानः । पुनरपि वृषयः षडहः । ततोऽप्येवमहः, इति ।

तमिमे विधातुं प्रस्तौति-

असावादिरथ इति । अतो स्वर्गे दृश्यमान आदित्यः पुरा मूढोक्त एव तिष्ठति स्म । तमादित्यं देवः परिशृङ्ख पृष्ठारूपैः षड्भिरहोमिः स्वर्गे प्रापित-
वन्तः । तत्र च परशब्देन स्वरस्तापशब्देन च तत्र तत्र व्यवहृत्तयामैस्त्रिभिरहो-
मिरवतात्पर्यगृह्यन्, आदित्यो यथाऽस्तस्याभ्यास्यच्छति तथा व्यवधानं कृत-
वन्तः । परशब्दाभिधेयं किञ्चित्स्थानं, तेन साम्या निष्पाद्यमाना अहर्विशेषाः
वरा इत्युच्यन्ते । तथा दिवैव कीर्तनीये किञ्चित्स्थानं, तेन च निष्पाद्यमहोमिः
दिव्याकीर्त्यमित्युच्यते । तेन चाहन्ता तमादित्यं स्वर्गे प्रतिष्ठापितवन्तः । पुनर-
प्यनुष्ठापयामैः परशब्दाभिधेयैरहोमिः परस्तादादित्यं सर्वमूढमान्, यथा तत्र
ऊर्ध्वमादित्यो न गच्छति तथा प्रतिवन्द्यं कृतवन्तः । एवं कृत्वा पुनरनुष्ठा-
पयामैः पृष्ठारूपैः षड्भिरहोमिः स्वर्गादिपापारोहन् । सोऽतो दिवि दृश्यमान
आदित्यः स्वर्गे लोके परारूपैरहोमिरुपगतो निषमित्वाऽन्धोऽर्धं गच्छति नाप्य-
धस्तदागच्छति ।

तान्येवाभ्यहामि विधत्ते-

यत्पृष्ठानीति । आदित्यवाक्यवद्यजमानाक्यं व्याख्येयम् ।

दिवाकीर्त्यस्योपगतोऽनुष्ठेवान्नरारूपानहर्विशेषाऽप्यतिरेकमुखेन (ग) पशं-
सति-

यत्परे परस्तादिति । यद्युपरितनाः परारूपा अहर्विशेषा न स्मृस्तदानीं
स्वर्गे यथा यजमानास्ततोऽप्यूर्ध्वं यजनस्य निवारकाभावात्स्वर्गादूर्ध्वं निर्गच्छेयुः ।
यदि चाधस्तनाः परारूपा नानुष्ठीयेरंस्तदानीं व्यवधानाकामावादादित्यात्मकाः
सर्वं यजमाना भूमिर्वर्तिनः यजाः सर्वा निमिषेण दहेयुः । तस्यादिवाकीर्त्यस्य
पुरस्ताच्छोपरिष्ठाच्च परस्तापानोऽनुष्ठेयाः । ते चैनाप्यजमानान्स्वर्गमिवाचस्ता-
दुपरिष्ठाच्च निरुध्य स्थापयन्ति ।

प्रकारान्तरेण दिवाकीर्त्यं परस्तापारूपाभ्यहामि पशंसति-

यजमाना इति । दिवाकीर्त्यस्य यजमानस्थानीपरवात्परस्तापानां च
सर्वतरस्थानीयत्वाद्युपगतदनुष्ठेयं यजमाना अवस्ताच्छोपरिष्ठाच्च सर्वतरदेवता-
यामेव यतितिष्ठन्ति ।

इन्द्रो वा इति । पुरा यथेन्द्रः प्रजापत्युपदेशादिभिः कृतमनुष्ठाय प्रपति-
तम्, एवं बहुपाया-स्तथाऽप्यवविष्टः । यजमाना एतं कृतमनुष्ठायार्हं वै कर्षि-
तिसंख्यासम्पादाद्वाद्यपासामिमानिदेवस्थानेषु पञ्चस्वृत्यभिव्यानिदेवस्थानेषु विपु-
पुथिष्यादिलोकेष्वेकस्मिन्नादित्यलोके च तेष्वेकविंशतिस्त्वानेषु यथापूर्वं पति-
तिष्ठन्ति तल्लोकवासिनः सर्वे प्राणिनो यथापविष्टिवास्तद्वत्पतिवित्थन्यत्यर्थः ।

एवं पतिष्ठार्थं कर्तुं विधाय फलान्तरार्थं पुनर्विधत्ते—

असावादित्यो मेति । पुरा कदाचिदादित्यः स्वर्गोन्मूल्येनासुरेण वपसा
विजोऽभ्येन वा मेवहिमादिना निरन्तरपातुतः सन्विशेषेण नारीप्यत । ततः
प्रजापत्युपदेशादेवं कृतमनुष्ठायार्हीप्यत । तद्वदभ्येऽपि यजमानाः पूर्वं विद्याध-
नादिभिर्भेनुष्वेवपकाशमाना एतं कृतमनुष्ठाय पश्चात्पकाशन्ते । किंचावाहना-
मेकविंशतिसंख्यासम्पादात्तेनैकविंशतिस्तोमेन कश्चिदपकाशहेतुत्वाद्भस्मवचंसं परि-
गृहीतम् । स च विपुदाद्यरेक्षया प्रौढत्वाद्हीप्यपात इव । अतस्तत्सम्पादेनानु-
ष्ठायिनोऽपि पकाशं प्राप्नुवन्ति, एकविंशतिस्तोमस्येवैवमतिष्ठाचाररत्नात् ।

अथ प्रापणीयोदपनीयो विधत्ते—

अतिरात्राविति । अत्रापि विद्यादिपकाशहेतुत्वाद्भस्मवचंसपच परिगृहीतं
भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छान्दोग्यजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयपपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयपपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

अवाक्यञ्चः सं कामत्वमुष्मादधि मामभि ।

अप्रीणां यः पुरोहितः । निर्देवं निर्वीरं कृत्वा

विभ्रंश्चे तस्मिन्हीयतां योऽस्मान्द्वेष्टि । शरीरं

यक्षशमलं कुसीदं तस्मिन्त्सीदतु योऽस्मान्द्वेष्टि ।

यज्ञं यज्ञस्य यजेजस्तेन सं काममामभि । ब्राह्म-

णानुत्विज देवाग्यज्ञस्य तपसा ते सवाहमा ब्रूवे ।

इष्टेर्म पक्व पं (१) ते ब्रूवे सवाहम् । सं ते वृजे

(अथमेघमतमन्त्रकथनम्)

सु॒कृतं॑ सँ प्र॒जा प॒शून् । प्रै॒षान्त॑सामिधेनीरा॒घारा-
वा॒ज्यं॒भागा॑वा॒श्रुतं॑ प्र॒थाश्रु॑न्मा ज्ञा॒मामि॑ ते । प्र॒या-
जा॒नुया॑जान्तिस्व॒द्वकृत॑मि॒डा॒माशि॑ष आ वृ॒ञ्च सु॒वः ।
अ॒भिने॒न्ने॒द्रेण॑ सोमे॒न सर॑स्वत्या वि॒ष्णु॒ना दे॒वता॑भिः ।
या॒ज्यानु॑वा॒क्याभ्या॑मु॒प ते हु॒वे स॒वाहं॑ य॒ज्ञमा॑ दे॒दे
ते ष॑षद॒कृतम् । स्तु॒तं श॒स्त्रं प्र॑ति॒गरं॑ म॒हमि॒डा-
मा॒शिषः॑ (२) आ वृ॒ञ्च सु॒वः । प॒त्नीसं॑या॒जानु॑पं
ते हु॒वे स॒वाहं॑ संमि॒ष्टय॒जुरा॑ दे॒दे तव॑ । प॒शून्सु॑तं
पु॒रोडा॑शा॒न्त्यस॑व॒नान्यो॑त य॒ज्ञम् । दे॒वान्ते॒न्द्रानु॑पं ते
हु॒वे स॒वाहम॑भि॒भुस्ता॑ग्र॒धोऽव॑तो ये च वि॒श्वे
(३) ॥

(उप॒ म॒हमि॒डा॒माशि॑षो द्वाविंशत्यम्) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

इष्टमेऽनुवाक एकविंशतिराशोऽभिहितः । अथाश्लिष्टेष्वनुवाकेष्वथमेघ-
मता मन्त्रा उच्यन्ते । तदास्मिन्ननुवाक आत्यपाकपानामहाहुतीनां मन्त्रा उ-
च्यन्ते । अत एव आसृगे विनिर्देशः पठ्यते—^१ अर्वाकृषज्ञः संक्रामन्ति-
त्याप्तिर्जुहोति इति ।

तत्र मघमावाह—

अर्वाकृषज्ञ इति । योऽथमेघाख्यो यज्ञः स ऋषीणां ज्ञानवतीं पूर्वसि-
द्धानां यजनानां पुरोहितः सर्वार्थसाधनभावेन पुरस्तादवस्थापितः । स यज्ञो-
ऽनुष्मान्पद्व्यातिरिक्ताद्देवद्यादेर्व्यजनानादकम्प मायमि मासुदिरमार्वाकमिमुसः
स्रजपितृक्रामतु अग्निर्भवेनाऽऽदरादिशयेन सम्पगामप्यतु ।

अथ द्वितीयावाह—

निर्देवं निर्वािरामिनि । यः पुरुषोऽस्माद्देहि यस्य शरीरं निर्देवादिविशे-

एकविंशतिं कृत्वा गोस्वन्द्रेषिणि पुरुषे ह्रीमन् देविनावस्थाप्यताम् । कीदृशो
 करीरम्, निर्देवं निर्वा । यज्ञाङ्गभूता देवा यस्मात्तन्निर्देवं देवनाभक्तिरहितमि-
 त्यर्थः । निर्वा वीरः पुत्रा भूषाश्च यस्मात्तन्निर्वा । विरताः स्कन्वाद्यव-
 यवा यस्य तद्विष्कम्भम् । किं च गोस्वन्द्रेष्टि तस्मिन्द्रेषिणि पुरुषे यज्ञशपले
 यज्ञानुष्ठाने यत्किं कदाचिदप्यनुष्ठानरहितमित्यर्थः । सादृशं यत्कुसीदं निरन्तरं
 धनवृद्ध्यापन्ननेन यजीवने तस्मीदृशं देवी पुष्पाप्यष्टे विमुखः केवलो वणि-
 ग्भूषा यथाकर्णविशिष्टप्रियादर्थः ।

अथ तृतीयावाह-

यज्ञ यज्ञस्येति । हेऽथमेकारूप यज्ञ सम्पन्नानुष्ठानस्य यज्ञस्य तव यज्ञेजः
 फले तेन कृतेन सह त्वयि संक्रान्तामिमुखा भूता यी यविश । त्वयतेऽभिषि-
 ष्वेऽन्तेऽभिषेकयुक्तो यज्ञः तवः । हे सव सम्पन्नानुष्ठितस्य यज्ञस्य ते तव
 तपसा साध्यतेऽनुग्रहस्तुष्टौगानुगृहीतोऽहं ब्राह्मणान्तदस्यानुत्थितोऽथर्वयुग्मभूतीन्दे-
 वान्यस्तस्यानाहुव इहकर्मण्याहवादि ।

अथ चतुर्थीवाह-

इष्टेन यज्ञमिति । हे सव यज्ञ त इष्टेन त्वदीयेन यज्ञेनाहं यज्ञमन्नु-
 पबुधे त्वयि आहवादि । ते त्वानुग्रहात्पुण्यं संवृत्ते सम्पन्नावर्जितं कुर्वे पुण्यं
 संपादयामीत्यर्थः । तथा यज्ञां यज्ञसंपादयामि ।

अथ पञ्चमीवाह-

प्रेषान्तसामिधेनीरिति । प्रेषादीनि यज्ञाङ्गानिऽवसिद्धानि, तानि सर्वाणि
 तद्वत्सिद्ध्यर्थपात्राणामि तर्पणः शास्त्रमुखाऽङ्गुला संपादयामि । तथा यथाया-
 दीनि यज्ञाङ्गानि सूरः फलत्वं, स्वर्गं चाऽऽबुद्धे तर्पणः संपादयामि ।

अथ षष्ठीवाह-

अग्निनेन्द्रेणेति । हे सव यज्ञाङ्गादयो ये देवा उक्ता याभ्यानुक्ता अग्नयः
 सर्वा देवताः, ये च तद्देवतावेवमे पात्रानुवाक्ये, तेः सर्वैः सहितोऽहं ते त्व-
 स्तिद्ध्यर्थमुपबुधे त्वयि एवाथर्वयुग्मभूतीननुष्ठानाहवादि । तथा ते त्वत्सिद्ध्यर्थं
 यज्ञाङ्गानि यज्ञाङ्कारसहितं यज्ञं कृत्स्नयेऽयमनुदे स्वी करोमि ।

अथ सप्तमीवाह-

स्तुतः शास्त्रमिति । स्तोत्रतत्त्वादीनि यज्ञाङ्गानि सूरः फलत्वं स्वर्गं
 चाऽऽबुद्धे तर्पणः संपादयामि । स्वर्गं च यथायादुपबुधे त्वयि हे सव त्व-

(अथोपनिषत्संस्कृतम्)

रितदुष्पर्ययं परतीसपाजानुदिरयोपहुव ऋत्विजः समिपमाहवयामि । यथा यव
ऋत्विजदुष्पर्ययं समिपयजुः स्वी करोमि ।

अथाहमीमाह—

ब्रह्मण्यमुतमिति । येऽग्नीषोमीयादयः पशवः, यथाभिपुतः सोमो ये च
सवनीयपुरोडाशा यानि च मानःसवनादीनि, यथा तैर्मिष्याद्यः कृतस्मो ब्रह्मणा-
न्तर्वांन(वृज इत्यनुवर्तते । हे सव ते त्वरितदुष्पर्ययं देवानुपहृये समीप आ-
हवयामि । किदृशान्वेवान्, इन्वेण सह वर्तन्त इति सेद्धान् । अतिपुंसं येषां
ऋत्विजस्तान् । सोमो येषामस्ति ते सोमवन्तस्त्वान् । अवि च सेऽन्वे त्रिणे
विनास्तास्तपनिष्पुत्रहृये ॥

इति भीमस्तापगावापैविरक्षिते वाभवीरे वेदार्थपकारे छण्ययजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमपाठके तृतीयप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

भूतं भव्यं भविष्यद्वपदस्वाहा नम ऋक्साम
यजुर्वपदस्वाहा नमो गायत्री त्रिष्टुब्जगती वपद-
स्वाहा नमः पृथिव्यन्तरिक्षं दीर्वपदस्वाहा
नमोऽग्निर्वायुः सूर्यो वपदस्वाहा नमः प्राणो
श्चानोऽपानो वपदस्वाहा नमोऽथै कृविहंष्टि-
वैवपदस्वाहा नमः पिता पुत्रः पौत्रो वपदस्वाहा
नमो भूमिवः सुवर्वपदस्वाहा नमः (१) ॥

(भुवश्चत्वारि च) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथमेघगतमन्त्रकथनम्)

शन्तु सहस्रस्य मा भूमा मा प्र हांसीत् (१) ॥

(अभिष्टोषो विंशत्यष्टादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

परांप्तिनामका मन्त्रा द्वादशोऽभिहिताः । अथाऽऽभूनामका होपवन्त्रास्तयो-
द्दशोऽभिधीमन्त्रे । तथाच ब्राह्मणे विनिर्वाणः—‘ आ मे गृहा भवत्वितिमाभू-
र्जुहोति ’ इति ।

तत्र प्रथममाह—

आमे गृहा इति । मे पदर्थं गृहाः समीचीना आभवन्तु सर्वतः संप्र-
प्तम् । तथा मजा पुत्रादिस्तथाऽपि मे पदर्थमाभवतु । तथा भीमांवाङ्महोपेतो
महश्च मामाविशतु । तथा यज्ञिमा यज्ञार्हा आगो देवीर्जस्रदेवता मामाविशन्तु ।
सहस्रस्य भूमा सहस्रतरुपाकस्य वनस्य बाहुस्य वा कदाचिदपि मा महासी-
न्मा परित्यजतु ।

अथ द्वितीयमाह—

आ मे ग्रहो भवत्विति । मे पदर्थं ग्रहोऽप्येन्द्रवायवादिकः स आभवतु
सर्वतः संप्रप्तम् । तथा पुरोरुग्महं ग्रहीतुं पुरतः पठयमानो मन्त्रोऽप्याभवतु ।
तथा स्तोत्रशस्त्रे अपि समीची अनुकूले मामाविशन्तम् । तथाऽऽदिस्थाद्या देवाः
सहस्रस्येत्यादि पूर्ववत् ।

अथ तृतीयमाह—

आ मेऽभिष्टोभं इति । सोमपात्रेषु प्रथमतस्तथास्तु योऽप्यभिष्टोभः स
मामाविशतु । यत्र द्वितीयस्तथास्तु उक्तः सोम्यं मामाविशतु । यत्तुर्गर्भ-
स्थास्तुर्गर्भतिराजः सोमि मामाविशतु । कीदृशोऽतिराजः, अपिशर्वरः, अति
गवानि प्राशानि शर्ध्वं वडितव्यानि स्तोत्राणि यस्मात्तथापिशर्वरः । तथा
विरो अहनिचा अहन्[ह]स्तिरस्तरस्य राज्ञो ममेककृषा अतिराजगताः सोमवि-
ष्टेयाः । ते च सुहु हुताः सन्तो मामाविशन्तु । सहस्रस्येत्यादि पूर्ववत् ।

(अथमेवगतमन्त्रवचनम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मातृषीधे वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाठके तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अग्निना तपोऽम्बमववृत्ताचा ब्रह्म मणिना
 रूपाणिर्ध्वेण देवान्वातेन प्राणान्सूर्ध्वेण यो चन्द्र-
 भेसा नक्षत्राणि यमेन पितृन्राज्ञा मनुष्यान्कुलेन
 नादेयान्जगरेण सप्तर्ष्याग्नेणाऽऽरण्याम्बुशूछये-
 नेन पतत्रिणो वृष्णाऽश्वानुषभेण गा वस्तेनाजा
 वृष्णिनाऽवीर्वाहिणाऽज्ञानि यवेनौषधीर्न्यग्रोधेन
 वनस्पतीनुदुम्परेणोर्जा गायत्रिया छन्दांसि त्रि-
 वृता स्तोमांश्चाहणेन वार्वम् (१) ॥

(ब्राह्मणेनेकं च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाठके

तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

ब्राह्मनावका मन्त्रास्योदशोऽभिहितः । अयानुब्रानवकाचतुर्दशोऽभिधी-
 यन्ते तथा च ब्राह्मणे विनियोगः— ' अग्निना तपोऽम्बमववृत्त्यनुभूतुं श्येति ।
 इति । शीतस्तु—

अग्निना तपोऽम्बमववृत्तिरिति । अयं यजमानोऽग्निना तपोऽम्बमववृत्तिरिति
 भूतः तत्समर्थेन सर्वं तपो व्याप्नोति । एवमुत्तरेष्वपि त्रयोर्विंशतिपन्त्रेषु ब्रह्म-
 रूपाण्यम् । तृतीयान्तरेतत्तदात्मकत्वं यजमानस्येत्युच्यते । द्वितीयान्तरेऽर्वाण्यम् ब्रह्म ।
 अन्त्यमववृत्तिरिति सर्वज्ञानुवच्यते । ब्रह्म मन्त्राणां नम् । त्वाणि प्रतिदिग्भ्यात्मकानि ।
 कलेन वृक्षस्येन एकेन । नादेयान्दीवरसंपूर्णान्ब्रह्मन् । यन्मूकादीनाम्बि- यन्तु-

प्रथमः ०३ अनु० १५) कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता । २६३३

(अथमेघगतमन्त्रकथनम्) ।

ध्वानां निधरणे समर्थः प्रौढः सर्वोऽजगरः । वृषा प्रौढोऽथः । वाचं वेदात्म-
काम् । स्रष्टमन्यत् ।

इति श्रीमत्सामग्राचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहा स्वाहाऽऽधीति म-
नसे स्वाहा स्वाहा मनेः प्रजापतये स्वाहा काय
स्वाहा कस्मे स्वाहा कतमस्मे स्वाहाऽदित्यै
स्वाहाऽदित्यै मही स्वाहाऽदित्यै समुद्रीकायै
स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहा
सरस्वत्यै पावकायै स्वाहा पूष्णे स्वाहा पूष्णे
प्रेषध्याय स्वाहा पूष्णे नरन्धिषाय स्वाहा त्वष्ट्रे
स्वाहा त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुषपाय
स्वाहा विष्णवे स्वाहा विष्णवे नित्यर्षपाय स्वाहा
विष्णवे निभृषपाय स्वाहा सर्वस्मे स्वाहा (१) ॥

(पुरुषपाय स्वाहा पृथक् च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

तृतीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

अनुमृषामका मन्त्राञ्चतुर्दशेऽभिहिताः । अथ पञ्चदशे वैचदेवारुषा आहु-
तिवन्ता उच्यन्ते ।

कल्पः— आकून्धे मगुजेऽग्नये स्वाहेति चत्वार्योद्ग्रहणानि जुहोति स्वा-

अथ ६३ ब्रह्म १६। सुखीये सुखेदीयते सौख्यं तस्य हिता ।

६३६५

(अथ विष्णोर्नमनकथनम्)

स्वप्ने स्वप्नोति । पूर्णं प्रतिस्तुतिः । बहुमतिविज्ञानमुक्तः वृत्तवत् ।

अथ सप्तमोऽङ्कः पञ्चमः पञ्चमः

विष्णवे स्वप्नोति । विष्णोः सुखे अथ सप्तमोऽङ्कः पञ्चमः पञ्चमः ।

देवा पाता निश्चयः । विदेधयो विराहित्येव स्वप्नोति पाता निश्चयः ।

अथ सप्तमोऽङ्कः पञ्चमः पञ्चमः

सर्वस्य स्वाहेति । सर्वपकारपालकस्य स्वाहेति सर्वस्य ।

इति भीमार्जुनसंवादे श्रीकृष्णस्य वचनम् ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां श्रीकृष्णस्य वचनम् ।

पञ्चमोऽङ्कः पञ्चमः पञ्चमः ।

(अथ सप्तमोऽङ्कः पञ्चमः पञ्चमः)

सुख्यः स्वाहा सुख्यः स्वाहा सुख्यः स्वाहा

स्वाहा सुख्यः स्वाहा सुख्यः स्वाहा सुख्यः

स्वाहा सुख्यः स्वाहा सुख्यः स्वाहा सुख्यः

स्वाहा सुख्यः स्वाहा सुख्यः स्वाहा सुख्यः

स्वाहा सुख्यः स्वाहा सुख्यः स्वाहा सुख्यः

स्वाहा सुख्यः स्वाहा सुख्यः स्वाहा सुख्यः

स्वाहा सुख्यः स्वाहा सुख्यः स्वाहा सुख्यः

स्वाहा सुख्यः स्वाहा सुख्यः स्वाहा सुख्यः

स्वाहा सुख्यः स्वाहा सुख्यः स्वाहा सुख्यः

स्वाहा सुख्यः स्वाहा सुख्यः स्वाहा सुख्यः

स्वाहा सुख्यः स्वाहा सुख्यः स्वाहा सुख्यः

स्वाहा सुख्यः स्वाहा सुख्यः स्वाहा सुख्यः

स्वाहा सुख्यः स्वाहा सुख्यः स्वाहा सुख्यः

स्वाहा सुख्यः स्वाहा सुख्यः स्वाहा सुख्यः

स्वाहा सुख्यः स्वाहा सुख्यः स्वाहा सुख्यः

स्वाहा सुख्यः स्वाहा सुख्यः स्वाहा सुख्यः

स्वाहा सुख्यः स्वाहा सुख्यः स्वाहा सुख्यः

स्वाहा शेषाय स्वाहा रेतसे स्वाहा प्रजाभ्यः
 स्वाहा प्रजननाय स्वाहा पद्भ्यः स्वाहा शूकेभ्यः
 स्वाहा लोमभ्यः स्वाहा त्वचे स्वाहा लोहिताय
 स्वाहा मांसाय स्वाहा स्त्रावभ्यः स्वाहाऽस्थभ्यः
 स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहाऽङ्गैर्भ्यः स्वाहाऽऽग्ने
 स्वाहा सर्वस्मे स्वाहा (२) ॥

[पार्थिव्याः स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा पद्भ्यः]

इति छण्णयजुर्वेदीयतेत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

तृतीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

पञ्चदशे वैधवेवाहुतिपञ्चा उक्ताः । षोडशे पञ्चङ्गहोमपञ्चा उच्यन्ते ।
 तथा च मासजम्—‘द्विज्यः स्वाहा हनुभ्याः स्वाहेत्यङ्गहोमाञ्जुहोति’ इति ।

षाडस्तु—

पद्भ्यः स्वाहेति । अत्र दन्तहन्तादयोऽथस्वावयवाः पतिव्याः । हस्त-
 बोधसिरोवाणि । ते च पार उपरिभागे वर्तन्ते । कस्मात्पार इति तदुच्यते—
 अवर्षेभ्यः पक्ष्मभ्योऽधोभागवर्षेभ्यो रोमभ्य उररि वर्तन्ते । एतादृशा ये सन्ति
 तेभ्यः स्वाहेति वीजनीयम् । एवं पार्षेभ्यः पक्ष्मभ्योऽन्तरेऽधोभागे ये केचिदि-
 क्षता वर्तन्ते । अथ शिरःशब्देन सलाटादधोभागो विपक्षितः । मूर्धशब्देन
 चोपरिभागः । तत्रार्थं वासं पस्तिष्कः । बहुशब्देन रथयुगस्य बाहकः प्रदेश
 उच्यते । श्रीवाशब्देन मलयता नाड्यः । स्कन्धशब्देन मलस्योपरिमागाद-
 यवाः । कीकृताशब्देन वृद्धास्थिगता गुलिकाः । वृद्धिशब्देनोभयपार्श्वगता अ-
 स्थिविशेषाः । पात्रो बलं तत्स्थानं हृदयं पाजस्वम् । दोःशब्देन बाहुशब्देन
 च पूर्वपदोक्ततरापरभागानुच्येते । जङ्घाशब्देन मध्यभागः । श्रोण्यादिशब्दे-
 यगुर्भिः वृद्धवयोः पादयोश्चत्वार कर्ष्णबोभागा उच्यन्ते । भस्त्रशब्देनापान-
 प्रदेशः । शिखण्डा कर्णकेक्षाः । बालधानं पुच्छदण्डः । मंजनममृतादनसा-
 न्द्वयम् । अङ्गान्मयमुक्तावयवाः । आतपा तवत्यो जीवः । सर्वं उत्तरस्तनरीरम् ।

देवः पञ्चाशन्मैरङ्गहोमान्कुर्वान् ॥

(अञ्जयेतामस्यकथयन्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ सप्तमाहके तृतीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ।

अञ्जयेताय स्वाहाऽअश्विनकथाय स्वाहा शि-
तिपदे स्वाहा शितिककुदे स्वाहा शितिरन्ध्राय
स्वाहा शितिपुत्राय स्वाहा शितयस्त्राय स्वाहा
पुष्पकर्णाय स्वाहा शित्योष्ठाय स्वाहा शितिभ्रवे
स्वाहा शितिभसदे स्वाहा श्वेतानूकाशाय स्वा-
हाऽअये स्वाहा ललाटमाय स्वाहाऽसितस्तवे
स्वाहा कृष्णेताय स्वाहा रोहितेताय स्वाहाऽ-
रुणेताय स्वाहेदृशाय स्वाहा कीदृशाय स्वाहा
तादृशाय स्वाहा सदृशाय स्वाहा विसदृशाय
स्वाहा सुसदृशाय स्वाहा रूपाय स्वाहा सर्वस्मै
स्वाहा (१) ॥

(रूपाय स्वाहा द्वे च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाहके
तृतीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

षोडशोऽनुवाकेऽङ्गहोमवन्मा उक्ताः । अथ सप्तदमाष्टादशयो रत्नहोम-
वन्मा उच्यन्ते । तथाच ब्राह्मणम्—‘ अञ्जयेताय स्वाहा कृष्णेताय स्वाहा
श्वेताय स्वाहेत्यथरूपाणि जुहोति ’ इति ।

तत्रैकानुवाकगणानाह—

अञ्जयेताय स्वाहेति । अञ्जिः शुक्लः । एतः सांध्यो वर्गः । अञ्जि-
न्वासावेत्येत्यङ्गेतः । मिअवर्गं दायवर्गः । अश्विनकथः श्वेताङ्गः । शितिः

(अथर्ववेदमन्त्रकथनम्)

श्वेतस्तादृशीपादयुक्तः शिविपात् । कंकुदादयोऽपि श्वेता दृष्टव्येति वक्ष्यम् ।
 ह्यभ्यामी कर्णादिच्छिद्राणि । पुष्पाकारलक्षणं कर्णयोर्वस्वासां पुष्पकर्णः ।
 श्वेतोभ्यां मूल्यां युक्तः शिविभूतः । श्वेतोपापानेन युक्तः शिविमसत् । अमू-
 काशमधुष्यदेशः । अज्जिः श्वेतकस्तनशरीरः । सज्जारेत्ययुक्तो सज्जामः ।
 छण्डजानुमुकोऽसितशुः । छण्ड्यामिभसांश्चरणयुक्तः छण्ड्येतः । जपाकुसुमवद-
 त्पुष्परागयुक्तः संप्रसारणो सौहृतेतः । इषदाकृष्णयुक्तः संप्रसारणोऽकृष्णेतः ।
 ककुनिवि स्पष्टवर्णवर्मासमानाकार इष्टतः । किमिष्येनाथत्वेनाथमासमानः
 कीदृशः । कुर्याद्विद्वत्त्वेनाविद्वत्तमासमानः । संप्रसारणयुक्तोऽसितवर्णमानः
 सैदृशः । उर्वारिहोती विसृष्टः । कुर्याद्विद्वत्त्वेनाविद्वत्तमासमानः
 सामान्यं त्वम् । अतुक्तसंमहार्थः सर्वेश्वरः ॥

इति श्रीवैराग्यादीयविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहितायां सप्तमकाण्डे तृतीयपथादके

तृतीयोऽध्यायः ॥ १७॥

(अथ सप्तमोऽध्यायः तृतीयपथादके तैत्तिरीयसंहितायां)

छण्ड्याय स्वाहा श्वेत्याय स्वाहा विश्वेनाथ
 स्वाहा सारङ्गाय स्वाहाऽङ्ग्याय स्वाहा गौराय
 स्वाहा वज्रये स्वाहा नकुलाय स्वाहा रोहिताय
 स्वाहा शोणाय स्वाहा ह्यमावीतु स्वाहा ह्यमावत्य
 स्वाहा पाकलाय स्वाहा कुरुपाय स्वाहाऽङ्गुर-
 पाय स्वाहा विरूपाय स्वाहा सरूपाय स्वाहा प्र-
 विरूपाय स्वाहा शषलाय स्वाहा कमलाय स्वाहा
 वृक्षाय स्वाहा पृञ्जिद्वक्ष्याय स्वाहा सर्वेश्वरे
 स्वाहा (१) ॥

(छण्ड्याय षड्वैतारिरुपाय) ।

इति छण्डयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमकाण्डे

तृतीयपथादकेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृती-प्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

अवयवित्त्वमन्त्रा अष्टादशे प्रोक्ताः । अधोपधिमन्त्रा एकोनविंशोऽधोपधिमन्त्रे । तथा च बालगम्—‘ ओपधीभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहेत्योपधिमन्त्रा-
ञ्जुहोति ’ इति ।

पाठस्तु—

ओपधीभ्यः स्वाहेति । तूष्मान्प्रमाणि काण्डानि दण्डसदृशा भावाः ।
वस्तूनि द्वेषीभावसंघपः । गृहीतानि पाणिभिरुपयुक्तानि । अगृहीतानि पाणि-
भिरनुपयुक्तानि । अवयवानि स्वाम्येभ्यो विद्युज्य भूमौ पतितानि । ययानानि
स्वाम्येः सह भूमौ पतितानि । अनुकसंमहायः सर्वशब्दः । एतेषां दिशामेवमे-
वेतिद्विहोमाञ्जुहयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छन्दमञ्जुषे-

दीपनैतिरीपसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

यनस्पतिभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहा तूलेभ्यः
स्वाहा स्कन्धोभ्यः स्वाहा शार्त्ताभ्यः स्वाहा
पर्णेभ्यः स्वाहा पुपेभ्यः स्वाहा कलेभ्यः स्वाहा
गृहीतेभ्यः स्वाहाऽगृहीतेभ्यः स्वाहाऽवपजेभ्यः
स्वाहा शयनेभ्यः स्वाहा शिष्टाय स्वाहाऽतिशि-
ष्टाय स्वाहा परिशिष्टाय स्वाहा सशिश्टाय
स्वाहोच्छिष्टाय स्वाहा रिक्ताय स्वाहाऽरिक्ताय
स्वाहा प्ररिक्ताय स्वाहा मरिक्ताय स्वाहोद्वि-
क्ताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(यनस्पतिभ्यः षड्वारिरश्मत्) ।

कक्षा वा इयमलोमकाऽऽसीरमाऽकामयती-
 धीभिर्वनस्पतिभिः प्रजायेयेति सैतास्त्रिशत-
 रात्रीरपश्यन्ततो वा इयमोषधीभिर्वनस्पतिभिः प्रा-
 जायत ये प्रजाकाऽमाः पशुकाऽमाः स्युस्त एता
 आसीरन्ध्रैव जायन्ते प्रजया पशुभिरेरियं वा अक्षु-
 ध्यसैता विराजमपश्यन्तामात्मन्धित्वाजायमवोरु-
 न्धोषधीः (१) वनस्पतीप्रजा पशुन्तेनावधेत स
 जेमानं महिमानमगच्छय एवं विद्वांसं एता
 आसन्ते विराजमेवाऽऽत्मन्धित्वाऽजायमवोरुन्धते
 वधन्ते प्रजया पशुभिर्जेमानं महिमानं गच्छन्ति
 ज्योतिरतिरात्रो भवति सवर्गस्य लोकस्यानुस्यत्ये-
 षुष्ठयः पृष्ठो भवति पश्या अतवः षट्पृष्ठानि
 पृष्ठैरेवतूनन्वारोहन्त्युत्तभिः संवत्सरं ते संवत्सर एव
 (२) प्रति तिष्ठन्ति प्रयस्त्रिंशच्चयस्त्रिंशमुप-
 यन्ति यज्ञस्य संतत्या अथो प्रजापतिर्वै प्रयस्त्रिंशः
 प्रजापतिमेवाऽऽत्मन्धते प्रतिष्ठित्ये त्रिणवो भवति
 विजित्या एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो
 रुधमेवाऽऽत्मन्धते त्रिवदभिवृद्धवति पान्थानमेव
 तेन निर्देहन्तेऽथो तेजो वै त्रिवृत्तेज एवाऽऽत्मन्ध-
 धते षड्विंशश्चन्द्रस्तोमो भवतीन्द्रियमेवायं (३)
 रुन्धते सप्तदशो भवत्यजायस्यावरुध्या अथो प्रव-
 तेन जायन्त एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो
 रुधमेवाऽऽत्मन्धते चतुर्विंशो भवति चतुर्विंश-

तिरर्थमासाः संवत्सरः संवत्सरः सुवर्गो लोकः
 संवत्सर एव सुवर्गो लोके प्रति तिष्ठत्यर्थो एव वे
 विष्णुवाग्निपुत्रस्तौ भवन्ति य एवं विद्वांस एता
 आसन्ते चतुर्विंशत्पुत्रान्युप यन्ति संवत्सर एव
 प्रतिष्ठाय (४) देवता अभ्यारोहन्ति अयस्त्रिंश-
 द्वायस्त्रिंशमुप यन्ति अयस्त्रिंशदेव देवता देवता-
 स्वेव प्रति तिष्ठन्ति त्रिणवो भवन्तीमे वे लोकास्त्रि-
 णव एव लोकेषु प्रति तिष्ठन्ति द्वावेकविंशौ
 भवतः प्रतिष्ठित्वा अथो रुच्यमेवाऽऽमन्वधते बहवः
 षोडशिनो भवन्ति तस्माद्बहवः प्रजासु घृणाणो
 यदेते स्तोभा व्यतिपक्ता भवन्ति तस्माद्वियमोपधी-
 भिरनस्पतिभिर्व्यतिपक्ता (५) व्यतिपज्यन्ते प्रजया
 पशुभिर्य एवं विद्वांस एता आसन्तेऽकल्लमावा एते
 सुवर्गो लोकं यन्त्युच्चावचास्त्रि स्तोमानुपयन्ति
 यदेत ऊर्ध्वाः कल्लमाः स्तोमा भवन्ति कल्लमा एव
 सुवर्गो लोकं यन्त्युभयोरभ्यो लोकयोः कल्पते
 त्रिंशदेतास्त्रिंशदक्षरा विराडर्धं विराड्विराजैवा-
 भ्राद्यमव रुन्धतेऽतिराभावाभितौ भवतोऽभ्रायस्य
 परिगृहीत्ये (६) ॥

(ओषधीः संवत्सर एवाव प्रतिष्ठाय व्यतिपक्तेकान् पञ्चाशच्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाहके
 चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(त्रिंशद्वाचकधनम्)

अथैकादशमहर्विधत्ते—

त्रिवृद्धमिहृदिति । अग्निरेव यत्र स्तूयते सोऽग्निमुत् । अतोऽग्निसामर्थ्या-
त्पावदाहः । त्रिवृत्सामर्थ्यात्कान्तिपाप्तिः ।

अथ द्वादशमहर्विधत्ते—

पञ्चदश इति । इन्द्र एव यत्र स्तूयते सोऽग्निमिन्द्रस्तोमस्तेनेन्द्रियपाप्तिः ।

अथ त्रयोदशमहर्विधत्ते—

सप्तदश इति । सप्तदशस्तोमस्यान्तयज्ञाहेतुत्वादुभयपाप्तिः ।

अथ चतुर्दशमहर्विधत्ते—

एकविंश इति । पूर्वपदस्याख्येयम् ।

अथ पञ्चदशमहर्विधत्ते—

चतुर्विंश इति । संख्यासाम्यादर्धमाससंवेत्तरद्वारा स्वर्गे यतिष्ठा । अपि
चायमहर्विधेषां विपूर्वाग्निविधा सतिः कलोत्पत्तिरिति विवृत्तद्वानयम् । तस्या-
देवं विदित्वाऽनुष्ठातारोऽपि विविधकलोत्पत्तिभक्तो भवन्ति ।

अथ षोडशमारभ्यैकविंशतिपर्यन्तानि षट्संख्यानां ग्रन्थानि विधत्ते—

चतुर्विंशादिति । यतिष्ठाहेतुसंवेत्तरारम्भकचतुर्विंशतमयुकादहन ऊर्ध्वं
पृथग्पदहानुष्ठाने सति प्रथमसंवेत्तरे यतिष्ठां याप्य आहूतमेग्नोभिरारम्भ
देवताः यापोति ।

अथ द्वाविंशं दिनं विधत्ते—

त्रयस्त्रिंशादिनि । पृथग् षट्हेतुभिः । त्रिंशद्द्वयोः पुनरपि
प्रयत्तिशानुष्ठाने ये देवा दिव्येकदश संख्यादि । त्रयोऽङ्काः त्रयस्त्रिंशत्संख्याकास्तु
देवतास्तेव यतिष्ठिता भवन्ति ।

अथ त्रयोविंशं दिनं विधत्ते—

त्रिणां वो भवतीति । भवत्संख्याविषयया त्रिंसंख्येया त्रयान्वालोक्तये
यतिष्ठा ।

अथ त्रयोविंशच्चतुर्विंशादिनं विधत्ते—

द्वावेकविंशादिति । पूर्वपदस्याख्येयम् ।

अथ पञ्चविंशदिनमारभ्यैकोनविंशपर्यन्तानि पञ्चाहानि विधत्ते—

बहवः षोडशिन इति । षोडशस्तोमयुक्ता अहर्विधेषां षोडशिनः । ते
च बहवो नैरन्वयेणात्र पञ्चैवानुष्ठेयाः । तावत्तैवापेक्षितसंख्यायाः पूरितत्वात् ।

सुवर्गो लोकमायन्य एवं विद्वांस एता आसते
 द्वात्रिंशदेता द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुगानुष्टुमः प्रजा-
 पतिः स्वनैव छन्दसा प्रजापतिमाप्त्वा श्रियं
 गच्छन्ति (१) श्रीर्हि भनप्यस्य सुवर्गो लोको
 द्वात्रिंशदेता द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुगवानुष्टुप्स-
 यामिव वाचमाप्नुवन्ति सर्वे वाचो वदितारो
 भवन्ति सर्वे हि श्रियं गच्छन्ति ज्योतिर्गौरायुरिति
 ज्यहा भवन्तीयं वाच ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायु-
 रिमानेष लोकानभ्यारोहन्त्यभिपूर्वं ज्यहा भवन्त्य-
 भिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति बहुप्रथंतराभ्यो
 यन्ति (२) इयं वाच रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव
 यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते चै यहास्याज-
 सायनी स्रुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति पराज्यो
 वा एतौ सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचक्ष्यहा-
 नुपयन्ति प्रत्यक्ष्यहो भवति प्रत्यक्ष्यहो अथो
 प्रतिष्ठित्या उभयोलोकयोर्ज्योतिष्ठन्ति द्वात्रिं-
 शदेतास्तासौ द्वात्रिंशदक्षरा विराडसौ
 विराड्विराजैवाभ्यामव कम्धते ये द्वे अहोरात्रे
 एव ते उभाभ्यां रूपाम्भ्यां सुवर्गं लोकं यन्त्य-
 तिराजावभितौ भवतः परिगृहीत्ये (३) मे

[गच्छन्ति यन्ति विरशदक्षरा द्वात्रिंशदक्षरा] ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाहके
 चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थपपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीयेऽनुवाके विशद्वात्रोऽभिहितः । अथ चतुर्थे द्वात्रिंशद्वात्रोऽभिधीयते ।
विषये विधत्ते—

प्रजापतिः सुवर्गमिति । यदा प्रजापतिः स्वर्गं प्रामोचदा प्रजापतिं स्वर्गं
गच्छन्तं यममध्यन्तु प्राप्नुम इति न्यायानां देवा येन येन गच्छन्त्वा युक्तं यज्ञ-
मभ्यातिष्ठस्तेन यज्ञेयाणि नाभ्यन्तन् । तस्मिन् देवे द्वात्रिंशद्वात्रं यत्साधनत्वेनानु-
ष्ठितवन्तः । तत्रैतानां अनुष्ठानं विधमानानामनापतेष्व मन्त्रराजानुष्टमा सर्व-
समृत्तस्य तावती । तस्मात्तानां अनुष्ठानं प्रजापतिं तदीयेनैव द्वात्रिंशद्वात्रेण गच्छ-
न्त्वा भाष्य एवमिति । तत्र यम मीमांसामनुवन्तः । एवमन्येऽपि यजमानास्तद-
नुष्ठानेन प्रजापतिं य. तदनुष्ठानाद्विज्ञेयं गच्छन्ति । न चायं स्वर्गोऽनुक्त इति
शङ्कनीयम् । यस्मात्तन्मन्त्रेण भौदेववा स्वर्गः ।

कतुमयामहःसंख्यां ननु वि-

द्वात्रिंशद्देता इति । एताः कतुमया रात्रयो द्वात्रिंशत्संख्याकाः । अनु-
ष्टुप्कारसंख्याभिः तावती । अनुष्टुप्काराणि शेषास्तत्वाद्वामेव । तस्मादेतदनुष्टु-
प्कारेण वार्चं वेदशास्त्रादित्वां संख्यामपि प्राप्नुवन्ति । सर्वेऽपि यजमानाः समार-
ज्जनाय वार्चं वदिष्टुं समर्था भवन्ति । तेन वक्तृत्वेन पुत्रवत्पुत्रज्ञानां भिषगपि
प्राप्नुवन्ति ।

अथाहानि विधत्ते—

ज्योतिर्मोरासुरिति । अथा इति बहुवचननिर्देशाद्यावद्विरेषितसंख्यापू-
र्विस्तावत्तोऽनुष्ठेयाः । अथ च नवसंख्यायां सप्तपूर्वैर्नवैवानुष्ठेयाः । ते सर्वेऽभ्यानु-
ष्ठोम्पेनानुष्ठेयाः । तथा सप्तसंख्यामेवैव स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ।

अथेतत् सप्तविंशतिदिनेषु पृष्ठस्तोत्रार्थं सायद्रूपेण यथावेण विधत्ते—

बृहद्रथंतराम्यामिति । अथ प्राविष्ठोम्पेनानुष्ठेयमेकं बृहदं विधत्ते—

पराश्वो वा इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

कतुमयादिनसंख्यां पूर्वं समूहत्वेण यजस्ता । इदानीं विमज्ज वशीकृति—

द्वात्रिंशद्देता इति । अथ विंशत्संख्यायां विराड्द्वाराऽभ्यधातिः । अथ-
रितनया द्विसंख्यायाऽहोरात्रत्वाभ्यां स्वर्गप्राप्तिः ।

अथ पायणीसोऽपनायो विधत्ते—

अतिरात्राविति ।

(अथसिद्धांतकथनम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते वाचस्पत्येयव्याख्यानजुर्वेदीय-

संहितायामाष्टमे सप्तमकाण्डे चतुर्थपत्रादके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमादके चतुर्थपत्रादके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

देवावहैवसंज्ञे द्वादशाहश्चैव त्र्यस्त्रिंशद्दहश्च
य एवं विद्वांससंख्यस्त्रिंशद्दहमासति साक्षादेव
देवतां अभ्यारोहन्ति यथा सल्लु वे श्रेयानभ्यारूढः
कामयते तर्था करोति यद्यपविध्यति पापीवान्भ-
यति यदि नावविध्यति सहस्र एव विद्वांस-
संख्यस्त्रिंशद्दहमासते वि पाप्मना आतुंयेणाऽऽव-
र्तन्तेऽहमर्जो वा एता देवा अत्र आऽहरेन् (१)
अहरेकोऽमंजताहरेर्कस्ताभिर्वेते प्रवाहुर्गाधुंश्च
एवं विद्वांससंख्यस्त्रिंशद्दहमासते सर्व एव प्रवाहु-
गृध्नुषन्ति सर्वे आमर्णविं प्राऽऽप्नुवन्ति पञ्चाहा
भवन्ति पञ्च वा ऋतवः संवत्सर ऋतुश्चैव संवत्सरे
प्रति तिष्ठन्त्यथो पञ्चाक्षरां पृथ्विः पाङ्क्तो यज्ञो
यज्ञमेवाव रुन्धते त्रिणवाश्विनानि भवन्ति त्रयं
इमे लोका एषु (२) एव लोकेषु प्रति तिष्ठ-
न्त्यथो त्रीणि वै यज्ञस्येन्द्रियाणि तान्येवाव रुन्धते
विश्वजिज्ञेवत्यध्यायस्याव रुन्धते सपेपृष्ठो मवति
सपेस्याभिर्जिह्वे वाग्वे द्वादशाहो यत्पुरस्ताद्द्वाद-
शाहमुपेगुरनेता वाचमुपेयुरुपदासंकेता वाचस्या-
दुपरिद्वादशाहमुपेयुः पन्त्याप्तामेव वाचमुपेयुः सन्ति
तस्मादुपरिद्वादशाहो वक्षामोऽवान्तरम् (३) वै

दशरात्रेण प्रजापतिः प्रजा अंसजत यदशरात्रो
 भवति प्रजा एव तद्यजमानाः सृजन्त एताः ह
 वा उदङ्कः शीत्वायनः सत्रस्यर्धमुवाच यद्द-
 शरात्रो यदशरात्रो भवति सत्रस्यर्ध्या अथो
 यदेव पूर्वेष्वहःसु विलोम क्रियते तस्यैवेषा शान्ति-
 ह्यनीका वा एता रात्रयो यजमाना विश्वजित्स-
 हातिरात्रेण पूर्वाः षोडश सहातिरात्रेणोत्तराः
 षोडश य एवं विद्वांसंखयस्त्रिंशद्दहमासंत एषां
 ह्यनीका प्रजा जायतेऽतिरात्रावभितो भवतुः
 परिगृहीत्ये (४) ॥

(अहरजेष्वयान्तरं षोडश सह सप्तदश च । ।)

इति कृष्णधनुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थेऽनुवाके द्वारिंशद्वात्रोऽभिहितः । अथ पञ्चमे त्रयस्त्रिंशद्वात्रोऽभिधीयते ।
 त्रयस्त्रिंशद्वात्रोऽभिधीयते—

हे वाव देवसत्रे इति । देवानां त्रिमे सत्रे द्वे एव योऽर्थं द्वादशाहो यश्चायं
 त्रयस्त्रिंशद्दहः, एतथोरुभयोरविधीतिः । एतां त्रिंतिं ज्ञात्वा येऽनुतिष्ठन्ति ते वि-
 लम्बमन्त्रेणैव देवताः पाप्नुवन्ति । न केवलं देवताप्राप्तिः किंतु पापव्यावृत्ति-
 रपि । तत्र कश्चिद्व्यतिरेकदृष्टान्तः—यथा लोके भेषान् राजामात्यादिः यशस्तः
 पुरुषो राज्यमन्धात्यः पुनरप्याधिकं राज्यं कामयमानस्तथा कस्यैति यादृशेन
 सारभेदाद्युपायेन तद्राज्यान्तरे पतिभ्यति तादृशं करोति । यद्यविविधवि तस्मि-
 न्नृपायि पपाद्यति तदानीं पापिभ्यान्भवति पूर्वं विद्यमानपि अत्रैवचमपमच्छवीत्यर्थः
 यदि नाविविधपति न पपाद्यति तदाऽपि सदृग्भवति पुरा यादृशः भवान्भा-
 दपि तादृश एव भवति । पूर्वं राजेति व्यवहरन्तः पाणिनः पञ्चादपि राजेत्येव

(त्रयस्त्रिंशद्वाक्यमन्त्रः)

अथहरन्ति न तु वरुणादुत्कृष्टः कश्चिदम्पदहारस्वरिचिचये । सोऽयं इतिरे-
कदृष्टान्तः । इह तु पूर्वं विद्यैश्वर्यादिसंख्या अपि मनुष्या यजमानास्तत्रास्त्रि-
ज्ज्वातस्य महिमानं जानन्तोऽनुष्ठाय देवत्वमाप्तिपतिमन्त्रकवापत्त्येन भ्रातृभ्येन
वियुक्ताः सन्तः पूर्वैस्तेज्ज्वातमनुष्ठयात्वावधिकं देवत्वं प्राप्नुवन्तीति विशेषः ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

अहर्भाजो वा इति । अहामि भजन्तेऽनुतिष्ठन्तीत्यहर्भाजः । तादृशा देवा
एतास्तत्रास्त्रिज्ज्वाका रात्रीः संवादितवन्तः । कथमिति तदुच्यते—एको देव
एकबहुरन्वतिष्ठत् । पुनरप्येको देवोऽम्पदहारन्वतिष्ठत् । एवं त्रयस्त्रिंशत्संख्याका
देवास्तत्संख्याकाऽम्पदाऽम्पदवतिष्ठन्, ताभिरनुष्ठितामो रात्रिभिरेव ते सर्वेऽपि
देवाः मन्त्रहृत्पार्थिवसंघं यथा भवति तथा समृद्धिं प्राप्नुवन्, न त्वेकोऽपि
तन्मध्ये समृद्धिविकलः । एवं यजमाना अपि सर्वे साम्येन समृद्धिं प्राप्नुवन्ति ।
सैव समृद्धिः स्वधी क्रियते—तत्रैव ब्राह्मणीयं ब्राह्मणादित्वं प्राप्नुवन्ति ।

अथाहानि विधत्ते—

पञ्चाहा भयन्तीति । ष्योतिर्गौरामुरित्येवंविधो हिरावुत्तस्यहो द्वितीय-
ष्योतिर्विषर्जितः पञ्चाहः । तादृशाश्च पञ्चाहा पावन्तोऽपेक्षितास्तावन्तोऽनुष्ठेयाः ।
इह तु चतुर्विंशोक्षितसंख्यापूरणात्पञ्चशरो विधीयन्ते । हेमन्तशिशिरयोरैक्यात्स-
ञ्चसंख्याका क्षतवत्तद्द्वारेण संवत्सरे प्रवित्तिष्ठन्ति । किं पञ्चसंख्याका पङ्क्ति-
द्वारेण यज्ञं प्राप्नुवन्ति ।

प्रायणीषोदयनीययोरतिरात्रयोर्मध्ये चातिरात्रे रात्राणि विधत्ते—

शीणयाश्विनानीति । आश्विनेन शस्त्रेणोपलक्षितान्यहानि शीणमनुष्ठेयानि ।
तेन लोकत्रये प्रवित्तिता भवन्ति । किं यज्ञस्येन्द्रियस्थानानि तत्त्वानि त्रीणि,
तान्यपि प्राप्नुवन्ति ।

अम्पदहर्विचत्ते—

विश्वजिदीति । विश्वजपहेतोरनहेतुत्वं सुखम् ।

तमेव विश्वजिते विदितवन्ति—

सर्वपुष्ट इति । रथंवरबुद्धानीनि षट्संख्याकानि वृष्टानि सर्वाण्यपि य-
स्यसौ सर्वपुष्टः । तेन सर्वमपि फलं भवति ।

अथाऽम्पदहानि विधत्ते—

वाग्वे द्वादशाह इति । बहुविधस्तोत्रशस्त्रोत्तेजत्वादद्वादशाहो वाग्वेदः ।

(अमलिसंज्ञानकथनम्)

तथाविधे द्वादशाहं यद्युकेभ्योऽहोभ्यः पूर्वमनुतिष्ठेयमस्मान्नीलवस्त्रानां स्तोत्र-
शालाणां कृतत्वाद्नाम्नामसंपूर्णा वाचमुपेयुः प्राप्नुवन्ति । तेषां यजमानानां वागु-
पक्षपक्षीका स्यात् । तस्मादुकेभ्योऽहोभ्य ऊर्ध्वे द्वादशाहमनुतिष्ठेयुः । तस्यादाभ्यां
संपूर्णमेष वाचं प्राप्नुवन्ति । यस्मादूर्ध्वभागे वाक्स्वरूपस्य द्वादशाहस्यानुष्ठेयं
तस्मात्कारणानामेकारिष्टानुष्ठेयं यमं वाचा वदामः ।

अथ द्वादशाहशब्देन प्रायणीयोऽयनीयो वर्जयित्वोऽर्वाशतस्य दशरात्रस्य
विवक्षां दर्शयति-

अवान्तरं वा इति । अवान्तरं वै द्वादशाहस्यावयवभूतेनैव दशरात्रेण
पुरा कदाचित्पजापतिः यजा असृजत् । अतो यजत्र दशरात्रो भवेत्तदा तेन
यजमाना यजाः सृजन्ते । तमेव दशरात्रं पुनः पशंसति-

एताश्च ह वा इति । उदङ्मुखे नाभवं, स च शुक्लस्मात्तरुभूतः । एतस्य
स्रवस्याङ्गुभूतो योऽयं दशरात्रोऽस्त्येतेन कृत्स्नस्य स्रवस्यैतामुज्जि कष्टमुदाङ्गु
उवाच । अतो यदि दशरात्रोऽनुष्ठीयते तर्हि कृत्स्नसमुज्जिस्तेन भवति । अपि
च पूर्ववद्देवसु यदेवाङ्गे विकलमनुष्ठीयते तस्य सर्वस्यैषा दशरात्रानुष्ठितिरुपश-
नहेतुर्भवति ।

इदानीं योऽयं विश्वजित्सर्वपूढो विहितस्तस्य स्थानविशेषं विधत्ते-

दृष्यनीका वा इति । अनीकं सेना, द्वे अनीके सेनारूपे यातां रात्रीणां
वा दृचनीकाः, सेनाद्वयसमाना इत्यर्थः । तत्र प्रायणीयातिरात्रेण सह त्रयः
पञ्चाहाः षोडश पूर्वभाविन्यो रात्रय एका सेना । उदयनीयेनातिरात्रेण सहैकः
पञ्चाहो दशरात्रं चेत्युत्तरभाविन्यः, एताः षोडश रात्रयो द्वितीया सेना ।
विश्वजित्पञ्चमानस्थानीयत्वाद्युपपत्त्यर्थवर्तिन्योः सेनयोर्मध्येऽवस्थितो राजेव स्रष्ट-
दशसंख्यापूरके मध्यमादिने पशोक्तव्यः । एवं विहित्वा कतुमनुतिष्ठतां यजमानानां
बहुपुत्ररूपा बहुकन्यकरूपाः च दिविधा यजा सर्वतो जायते ।

अथ प्रायणीयोदयनीयो विधत्ते-

अतिरात्राविति ।

इति श्रीमत्सामयणाचार्यविरचिते पाञ्चवीये वेदार्थशास्त्रे कृष्णयजुर्वे-

दीप्योत्तरीयसंहितायां त्रयोमकाण्डे चतुर्थोपपाठके

एकमोऽध्यायः, ३८ अ. ११

(षट्त्रिंशद्वाचक्यतय)

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

आवि॒त्या अ॒का॒म॒यन्त॒ सुव॒र्गं लो॒कं मि॒या॒मेति॑
 ते सुव॒र्गं लो॒कं न प्राजा॑नन् सुव॒र्गं लो॒कमा॑यन्त
 एत॑ ॥ षट्त्रि॑ंशद्वा॒चमा॑पश्यन्तमाऽह॒रन्ते॒ना॑यजन्त
 ततो॑ न ते सुव॒र्गं लो॒कं प्राजा॑नन्सुव॒र्गं लो॒कमा॑-
 यन् ॥ एवं वि॒द्वा॒मः षट्त्रि॑ंशद्वा॒चमा॑सते सुव॒र्गमे॒व
 लो॒कं प्र जा॑नन्ति सुव॒र्गं लो॒कं यन्ति॑ ज्योति॒रति॑-
 रा॒जः (१) भ॒वति॑ ज्योति॒रेव॑ पु॒रस्ता॑द्वधते सुव॒-
 र्गं स्व॒ लोक॑स्थानु॒ख्यात्ये॑ षड्हा भ॑वन्ति षड्हा
 ऋत॑व॒ ऋतु॑ष्वेव ति तिष्ठन्ति च॒त्वारो॑ यव॒न्ति
 चत॑स्रो दि॒शो दि॒क्ष्वेव॑ प्रति तिष्ठन्त्यस॒त्रं वा एत॑-
 यद॒ष्ट॒न्दोमं॑ यच्छ॒न्दोमा॑ भवन्ति तेन॒ सत्रं॑ दे॒वता॑
 एव पु॒ठेर॑व॒ रुन्धते॑ प॒ञ्च॒ष्ट॒न्दोमे॒रोजो॑ वै धी॒र्यं
 पु॒ठानि॑ प॒ञ्च॒ष्ट॒न्दोमा॑ ओज॒स्येव॑ (२) धी॒र्यं
 प॒ञ्च॒ प्रति॑ तिष्ठन्ति षट्त्रि॑ंशद्वा॒चो भ॑वति षट्-
 त्रि॑ंशदक्षरा बृह॒ती मा॑र्हताः प॒ञ्चो बृ॒हत्ये॑व प॒ञ्च-
 न॒व॒ रुन्धते॑ बृह॒ती छ॒न्दमा॑ ॥ स्वारा॑ज्यमाश्नुता-
 श्नुव॑ते स्वारा॑ज्यं य एवं वि॒द्वा॒मः षट्त्रि॑ंशद्वा॒च-
 मा॑सते सुव॒र्गमे॒व लो॒कं यन्त्यति॑रा॒त्राव॑मि॒तो भ॑वतः
 सुव॒र्गं स्व॒ लोक॑स्य परिगृहीत्ये (३) ॥

(अतिरात्र ओजस्येव षट्त्रिंशश्च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थपञ्चके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमोऽनुवाके त्रयस्त्रिंशदात्रोऽभिहितः । अथ षष्ठे षट्त्रिंशदात्रोऽभिधीयते ।
तमेतं विधत्ते—

आदित्या अकामयन्तेति । पुरा कदाचिदादित्याः स्वर्गं लोके गन्तुकामा
मार्गमप्यज्ञात्वा स्वर्गं न पाप्माः । ततस्त्रेदुवाध विचार्य षट्त्रिंशदात्रं निश्चित्य
तदनुष्ठानेन मार्गमवगत्य स्वर्गं पाप्माः । एवमप्येवमि यजमानाः स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ।
प्राप्तव्यमहर्षिधत्ते—

ज्योतिरतिरात्र इति । अथोत्तराणि कानिचिदहानि विधत्ते—

षडह्रा भवन्तीति । ज्योतिर्गौरायुरायुर्गौर्ज्योतिरिष्यममेकोऽभिप्लवः षडहः ।
सादृशाः षडह्रा यावन्तोऽपेक्षितास्त्वाम्योऽनुष्ठेपाः ।

तेषां संरूपां विधत्ते—

चत्वारं इति । चतुर्भिः षडहैरवापेक्षिता संरूपा पूर्णते ।

अथ पृष्ठयः षडहश्चत्वारस्तन्दोना इत्येवंविधं द्वादशाहस्य इतरात्रं विधत्ते—

असत्रं वा इति । पूर्ववद्व्यारूपेणम् ।

कतुगतामहःसंरूपां परोक्षति—

षट्त्रिंशद्वात्र इति । पशूनां बार्हवर्षं चयनब्राह्मणे स्पष्टमान्वातम्—
'छन्दास्ति पशुष्वजिदधुस्तान्बृहस्पदजयस्तस्माद्वादैताः पञ्चव जन्मन्ते' इति ।
किंच, छन्दासां मध्ये बृहती स्वाराज्यं प्राप्नवती । तस्मादेतदनुष्ठायिन इह
स्वाराज्यं प्राप्य परमं स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥

अथोदपनीयं विधत्ते—

अविरात्राचिति । प्रत्यणीयेन सह निर्देष्टुं द्विवचनम् । स्वर्गहेतुत्वस्य वि-
चिदाक्षये स्पष्टत्वान्नतरिग्रहः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थपञ्चके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थपञ्चके सप्तमोऽनुवाकः ।

वसिष्ठो हतपुत्रोऽकामयत विन्देधं प्रजामभि

(एकोनपञ्चाशद्विंशत्यनसं)

सौदासान्भवेयमिति स एतमेकस्मान्नपञ्चाशमपश्य-
त्तमाऽहरत्तेनायजत ततो वै सोऽयिन्दत प्रजामभि-
सौदासान्भवय एवं विद्वांस एकस्मान्नपञ्चाशमा-
सते विन्दन्ते प्रजामभि आतृग्यान्भवन्ति जयंस्त्रि-
वृत्तोऽभिष्टोमा भवन्ति वर्जस्यैव मृसुः सः श्वन्ति
दशं पञ्चदश भवन्ति पञ्चदशो वर्जः (१) वर्ज-
मेव आतृग्येभ्यः प्र हरन्ति षोडशिमदंशमहं भ-
वति वर्ज एव वीथं वधति द्वादशं सप्तदश भव-
न्त्यष्टायस्यावर्कदध्या अथो प्रैव तेजायन्ते पृष्ठयः
पडहो भवति पड्वा ऋतवः पदपृष्ठानि पृष्ठैरेवतून-
न्वारोहन्त्युग्भिः संवत्सरं ते सैवत्सर एव प्रति-
तिष्ठन्ति द्वादशैकविंश भवन्ति प्रतिष्ठित्या अथो
रुचमेवाऽऽत्मव (२) वृधते नहवः षोडशिर्नो
भवन्ति विभित्ये पडाश्विनानि भवन्ति पड्वा
ऋतवः ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठन्त्युनातिरिक्ता वा एता
रात्र्य ऊनास्तद्वेकस्मै न पञ्चाशदतिरिक्तास्तय-
द्भूयसीरद्याचत्वारिंशत ऊनाच्च खलु वा अति-
रिक्ताच्च प्रापतिः प्राजायत ये प्रजाकर्माः
पशुकर्माः स्युस्त एता आसीरुग्रैव जायन्ते प्रजया
पशुभिर्वैराजो वा एष यज्ञो यदेकस्मान्नपञ्चाशो
य एवं विद्वांस एकस्मान्नपञ्चाशमासते विराज-
मेव गच्छन्त्यादा भवन्त्यतिराजावभिर्नो मयतोऽ-
जायन्त्येव विद्वान् (३) ॥

द्वादशैकविंशति इति । एकविंशस्तोमयुक्ता अहर्विशेषा द्वादश कर्तव्याः । एकविंशस्तोमस्य प्रतिष्ठोहेतुत्वं कान्तिहेतुत्वं चातल्लुङ्गम् ।

अथाम्बानि कानिचिद्दानि विधत्ते—

महबः षोडशिन इति । षोडशिस्तोमयुक्ता अहर्विशेषा पावन्तांशेक्षितास्तावन्तः कार्याः । अथ त्रिभिरेक्षितसंख्यायाः पूरणत्रयः कार्याः ।

एतत्कृतुमतेषु षट्सहस्रस्वाधिनसस्रं विधत्ते—

पञ्चाश्विनानीति । एकोनपञ्चाशदूर्ध्वं स्तौति—

ऊनातिरिक्ता वा इति । अस्मिन्कनौ विद्यमाना एता रात्रय ऊनाम्बानि विरिक्ताम्भवन्ति । कथमिति तदुच्यते—यद्यस्मात्कारणादेकोनपञ्चाशदेकया रात्र्या वर्जिता पञ्चाशत्संख्या तस्यादेता ऊनाः । यद्यस्मात्कारणाद्द्विपञ्चाशत्संख्याया अत्रिकास्तस्यादतिरिक्ताः । यजावतिः पुरा क्वचिदूनादत्यादीर्मात्स्यौदशरीरक्याः यजा अनुजव । क्वचिन्नातिरिक्तादधिकादाकाशादेकचरोत्तरम्यूनान्वाद्यादीननुजव । तस्मादूनातिरिक्तत्वात्तस्यैव क्रतुः पशस्तः ।

पूर्वं विभिन्नाल्पेऽभिहितं कलमुपसंहरति—

ये प्रजाकामा इति । क्रतुयथावहः संख्यां पश्यति—

वैराजो वा इति । चतुर्ध्वैर्दशकेषु दशसंख्यास्तद्भावात्मुख्यं वैराजत्वम् । पञ्चाशदस्य दशकस्यैकेन म्यूनत्वेऽपि वैराजत्वमुपचरितुं शक्यम् । न वा एकोनाशरेण अछन्दति विधत्ते न द्वाभ्याम् इति श्रुत्यन्तरात् । अतो वैराजत्वाद्विधत्ते ।

मायणीयोदयनीयो विधत्ते—

अतिरात्राविधिः । यथायेनामदेतत्संख्याग्रहः ॥

इति श्री कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां ऋषिपुत्रेण कृतं

दीप्यमाने ।

॥

(अ० ४०८ ॥ १० ॥ १०८० ॥ १०८०) ।

संवत्सरः ५००० भाषा एक उकार्यी दीक्षे-

१०८० ॥ १०८० ॥ १०८० ॥

(सैवत्सरस्यदीक्षाकाण्डः)

रज्जेषा वै सैवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टकैतस्या वा
एष एताः रात्रिं वसति साक्षादेव सैवत्सरमारभ्य
दीक्षन्त आर्ते वा एते सैवत्सरस्याभि दीक्षन्ते य
एकाष्टकायां दीक्षन्तेऽन्तनामानावुत भवतो व्यस्तं
वा एते सैवत्सरस्याभि दीक्षन्ते य एकाष्टकायां
दीक्षन्तेऽन्तनामानावुत भवतः फल्गुनीपूर्णमासे
दीक्षेरन्मुक्तं वा एतत् (१) सैवत्सरस्य यत्फ-
ल्गुनीपूर्णमासो भूत्वा एव सैवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते
तस्यैकैव नियां यत्सामेध्ये विषुवामसंपद्यते चित्रा-
पूर्णमासे दीक्षेरन्मुक्तं वा एतत्सैवत्सरस्य यच्चि-
त्रापूर्णमासो भूत्वा एव सैवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते
तस्य न का चन नियां भवति चतुरहं पुरस्ता-
त्पूर्णमास्यै दीक्षेरन्तेषामेकाष्टकायां क्रयः सं पद्यते
तेमेकाष्टकां न छम्बदुर्कुर्वन्ति तेषाम् (२) पूर्वपक्षे
सत्या सं पद्यते पूर्वपक्षं मासां अभि सं पद्यन्ते ते
पूर्वपक्ष उत्तिष्ठन्ति तानुत्तिष्ठत ओषधयो वनस्प-
तयोऽनुत्तिष्ठन्ति तान्कल्याणी कीर्तिरनुत्तिष्ठत्यरा-
त्सुरिमे यजमाना इति तदनु सर्वे राध्नुवन्ति (३)॥

(एतच्छम्बदुर्कुर्वन्ति तेषां चतुस्त्रिंशच्च)

इति छप्पयजुर्वेदीयवैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमोऽनुवाक एकोनपञ्चाशद्वाक्योऽभिहितः । अथाष्टपादेषु चतुर्ध्वनुवाकेषु
सैवत्सरस्यमभिधीयते ।

(संवत्सरसप्तदीक्षाकालः)

तनाष्टमेऽनुवाके संवत्सरसप्तस्य दीक्षाकालं विवक्षते—

संवत्सरस्येति । ये यजमानाः संवत्सरसप्तार्थं दीक्षिष्यन्ते ते यजमाना एका-
हकायां माघकृष्णाष्टम्यां दीक्षां कुर्युः । येयमेकाहकाभिधानिनी देवता सेषं
संवत्सरमिधानिनो देवस्य पत्नी । एकाहकाया अभिधानिदेवतास्त्वस्य गर्भधार-
णादवगम्यते । तथा चाष्टिकाण्डे मय्य आम्नायते—‘ एकाहका तपसा तप्य-
माना जगान् गर्भं महिमानविन्दम् ’ इति । संवत्सरस्य पतित्वं चाम्यत्र मन्वा-
न्तरेणाऽऽम्नायम्—‘ एकाहका तपसा तप्यमाना संवत्सरस्य या पत्नी वृत्ते
पतीना ’ इति ।

एव संवत्सरमिधानी देव एतां माघकृष्णाष्टम्यां रात्रिं त्वामप्येतस्यामेकाहका
देवतायामेव वसति । अतस्तत्र दीक्षां कुर्वन्तो यजमाना मुख्यमेव संवत्सरमारभ्य
दीक्षितवन्तो भवन्ति ।

तमेतं वक्षं वृषयित्वा पक्षान्तरे विवक्षते—

आर्तं वा एत इति । ये यजमाना एकाहकायां दीक्षन्ते ते यजमानाः संव-
त्सरसप्तस्याऽऽर्तमभि विनाशमभिलक्ष्य दीक्षन्ते । त्वार्तं हेतुः—पुष्य (वीर)
भाषत्प्राकृतवचस्यैव संवत्सरस्यान्त इत्येतन्नामधारिणौ । तयोः शिथिरतुंरूपत्वात् ।
तेन चतुर्मा पूर्वेसंवत्सरस्य समाप्त्वात्सौर्ययौगंधार्याभारस्य फाल्गुनयौगंधार्याः
प्राचीनः कालः संवत्सरस्यान्तः । किंचैकाहकायां दीक्षायाणां संवत्सरस्य व्यस्त-
यामि विषयसप्तमिलक्ष्य दीक्षन्ते । आदौ हि दीक्षा कर्तव्या । अयं च संवत्स-
रस्यान्तः कालः । कालवचस्येयोरैकयोरुक्त्यायेनान्तशोभितत्वात् । तस्यानुत्त-
रफलगुनीपुके पूर्णभासे दीक्षां कुर्युः । तस्य च भाविसंवत्सरोपक्रमदिनत्वात् ।
एतदेवामिषेत्याऽऽधाननाशने स्याम्नायम्—‘ उत्तरयोरानुधीत । एषा वै मघमा
रात्रिः संवत्सरस्य । यदुत्तरे । फल्गुनी । ’ इति ।

एतपि वक्षं वृषयित्वा पक्षान्तरे विवक्षते—

तस्यैकैव निर्येति । तस्य फल्गुनीपूर्वमासदीक्षापक्षस्यैकैव निर्वा वक्ष्यमाण
एक एव दोषः, न तु पूर्वोक्तार्तव्यस्तत्त्वदोषौ । कोऽस्यानेको दोष इति स उच्य-
ते—समीचीनां अतिवर्णनस्य मेघा यस्मिन्वर्षे सौम्यं तैषेयः । तस्य संवत्सरी
यत्प्राप्तः कालः समिधः अस्मिन्काले विप्रवानहः(?) संपद्यते । तथा हि विप्र-
वानिति संवत्सरस्य मध्यवर्षीमुख्योऽहर्दिशेयः । ततः पूर्वं वषणात्ताः । उत्तरे च व-
षणात्ताः । तयोरुक्तयोर्मासपदयोर्मध्ये सौहर्दिशेयः कर्तव्यः । अथ च फल्गुनीपूर्व-

(दीक्षोपसंक्रयनम्)

गुणमयन उक्ता तु या कश्चित्पूर्णिमाऽथवा ।

चैत्री मास्युत कश्चित्स्याद्विजोषात्पक्षेऽथवा ॥

चैत्री स्यात्कथ एतच्छकायामिदमुपवर्णितम् ।

मासकृष्णाष्टमी त्वेकादश्याऽनो मासपूर्णिमा ॥

मयामयने श्रमते—‘ चतुरहे पुनरागौर्णमास्यै दीक्षेरन्तेषामेकादश्यां कथः
 संप्रदाये ’ इति । गौर्णमास्याः पूर्वस्ति चतुरहे दीक्षेरन्तेकादशां दीक्षामारमेव ।
 तथा सति गौर्णमास्या उपरितने सप्तमे दिने द्वादश दीक्षाः पूर्वमेव । तत्र उप-
 रितन्यानष्टमां सोमकथ इत्यर्थः । तत्र विशेषस्यादृष्टत्वाद्या कश्चित्पूर्णिमेत्येकः
 पक्षः । ‘ चित्रापूर्णेमासे दीक्षेरन्मुखं वा एतत्संवत्सरस्म मन्त्रिणापूर्णेमासः ’
 इति वक्ष्यमानतमा चैत्री गौर्णमासीति द्वितीयः पक्षः । मासिकसप्तम्यथा
 मासकृष्णाष्टम्येकादश । तत्र सोमकथसंप्रदाये मास्याः गौर्णमास्याः पूर्वस्यादे-
 कादशां दीक्षाऽऽरम्भस्या ॥

इति श्रीभक्तप्रसादाचार्यविरचिते पाश्चात्त्ये वेदार्थयकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

वैजिरीसंहितामाधये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके-

हमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके महमोऽनुवाकः) ।

सुवर्गं वा पुतेः लोकं यन्ति ये सप्तसुंषयस्य-
 भीन्धत एव दीक्षाभिरात्मानं अपयन्त उपसज्जि-
 द्वाभ्यां लोमार्यं यन्ति द्वाभ्यां त्वचं द्वाभ्यामसु-
 द्वाभ्यां माशंसं द्वाभ्यामस्थि द्वाभ्यां मज्जानमा-
 त्मदक्षिणं वै सप्तमात्मानंयेव दक्षिणां नीत्वा सु-
 वर्गं लोकं यन्ति शिसामनु प्र वपन्त क्रद्ध्या
 अयो रवीयांसः सुवर्गं लोकमयामेति (१) ॥

(सुवर्गं पञ्चाशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयनैतिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थपपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अहमे सप्ततरस्य दीक्षाकाष्ठ उक्तः । अथ नवमे दीक्षा उपसदभ्यो-
ष्यन्ते ।

य। उभयीर्विधत्ते-

सुषर्षं वा एत इति । सप्तानुष्ठामिनः स्वर्गे गच्छन्ति । अतस्तद्योग्यतायै
स्वदीक्षाधिरात्मानं स्वदेहमभीप्सुत एव सर्वतो जलपान्येव । उपसद्विस्तु अप-
ष्यन्ते स्वदेहं पचन्ति । तस्मादीक्षा उपसदभ्यानुष्ठेया इति विभ्युक्तम् । यद्यपि
द्वादशाहविक्रितित्वेन द्वाप्तास्तथापि विक्रितिलिङ्गत्वाय स्तुत्ये वा तदनु-
वादोऽस्तु ।

अथ विभक्त्यं पशंथां कुर्वतास्तानुभवाविधानां द्वादशत्वं पकटयति-

द्वाभ्यां लोमेति । द्वाभ्यां दिनद्वयानुष्ठेयाभ्यां दीक्षाभ्यामुपसद्व्यां च स्व-
कीयं शेषं हविरर्पयद्यन्ति । अनन्तरभाविनीभ्यां द्वाभ्यां त्वचमयद्यन्ति । एवं
रक्षसांसास्थिमज्जसु योजनीयम् । तदेतत्तत्त्वं तदेतदात्मदक्षिणं वै स्वशरीरमेव
तत्र दक्षिणा, नावभ्या नवादित्वाऽस्ति । तस्यात्मशरीरमेव दक्षिणात्वमेव
भीत्वा स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण- ' सप्तं वेदपनकाले सशितानि वपन्ते ' इति, तदेत-
द्विधत्ते-

शिसामनु प्रेति । शिताननुलक्ष्य पकर्षेण वपनं कुर्युः । तत्र मृतत्वमु-
पाणां केशानावपयमात्समुद्ध्ये भवति । अपि च केशवारहिता रक्षीपांस्तौ
लघुवराः सन्तः स्वर्गं प्राप्नुयामेत्यनेनाभिप्रायेण सशितं वपनं कुर्युः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णपञ्च-

दीयतैष्वीर्यसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थपपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थपपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवादिनो ब्रह्मव्यतिरात्रः परमो र्यज्ञकतुनां
कस्मात्तं प्रथममुप यन्तीत्येतद्वा अग्निहोमं प्रथम-
मुप यन्त्यथोक्त्यमर्थं षोडशिनमर्थव्यतिरात्रमनुप-

(प्रायणीयाख्यमन्त्राभिधानम्)

ब॒मेवैत॒र्धज्ञ॒क॒त॒नु॒पे॒त्य॒ ता॒ना॒ल॒भ्यं॒ प॒रि॒गृह्य॒ सोम॑मे॒
वैत॒र्त्वि॒र्बन्त॒ आ॒स॒ते॒ ज्योति॑ष्ठोमं प्रथ॒ममु॒प॒ यन्ति॒
ज्योति॑ष्ठोमो वै स्तोमा॒नां॒ मु॒स्तं॒ मु॒स्त॒त ए॒व
स्तोमा॒न्प्र॒य॒जते॒ ते (१) स॒स्त्व॒ता वि॒राज॑म॒भि
सं प॒य॒न्ते॒ द्वे च॒चा॒व॒तिं रि॒च्येते॒ एक॑या गौरतिरि॒क्त
ए॒क॒याऽऽय॑रू॒नः सु॒वर्गो॑ वै लो॒को ज्योति॑स्त्वि॒
राद्द॒त्सु॒वर्ग॑मे॒व तेन॑ लो॒कं य॒न्ति॒ रथ॑तरं दि॒वा
भ॒व॒न्ति॒ रथ॑तरं न॒क्तं॒मित्या॒द्वि॒द्वद्वा॒दिनः॒ केन॑ तद॒
जा॒मीति॑ सौम॒रं तृ॒तीय॑स॒वने॒ ब्र॒ह्म॒सामे॒ बृ॒हत्त॒मं
ध॒यतो॑ द॒धति॒ वि॒ध॒त्ये तेना॒जामि॑ (२) ॥

(त ए॒कान॒ प॒ञ्चा॒श॒धं) ।

इति छण्डयजुर्वेदीयतेत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमैकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

मन्त्रे दीक्षा उपसदधोकाः । अथ दशमे प्रायणीयाख्ये प्रथममहुरुच्यते ।
तदेतद्विधत्ते—

ब्रह्मवादिनो वदन्तीति । ने० ११ विराणाख्यः ऋतुः सोऽयं पञ्चकतूर्णा परमः
सोपपानरूपा ये ऋतवस्तेषां मध्ये चरयः । अग्निष्टोम उन्ध्यः षोडश-
विराज इत्येतस्य तदीयकयत्नादग्निष्टोमस्य च पाथम्यम् । यजनने ज्योति-
रित्यनुवाके ' तस्मादाहुर्ज्येष्ठपञ्चः ' इत्याम्नातम् । एवं सत्याग्निष्टोमे
परित्यज्य चरमभाविनमविराजं कस्मात्कारण्यारम्भे प्रथममभ्युतिष्ठन्तीति ब्रह्मवा-
दिनां पक्षः । तथाभिज्ञा एवमुत्तरमाहुः—नात्राग्निष्टोमः परित्यक्तः । अत्राग्नि-
ष्टोमोऽथ षोडशविराजायां मुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्ववर्धितत्वात् । द्वादशस्वीत्रमग्निष्टो-
ममन्तर्भाव्य पुनः स्तोत्रवर्गीभिक्षयेनोक्तमः संपद्यते । तमन्तर्भाव्य पुनरेकस्तो-
त्राधिक्येन षोडशी संपद्यते । तमन्तर्भाव्य पुनस्तपोदशस्तोत्राधिक्येनाविराजः

संपद्यते । अतः सविजोऽविराजमनुतिष्ठन्तीति यदेतद्वा एतस्मिन्स्तोमानुष्ठानेऽग्नि-
ष्टोमं प्रथममनुतिष्ठन्ति, अधोऽध्यषोडशविराजान्, तदेतदनुपूर्वमेवानुक्रमेणैव
यज्ञकतुनुपेत्यानुष्ठानं निश्चित्य दान्कतुनुपक्रम्य परितः स्वीकृत्य ततः सर्वत्र
सोममेव विनन्दः सविज आगते । तस्मादग्निष्टोमपरित्यागाभावादविराजकृतं
ज्योतिष्टोमं प्रथममनुतिष्ठेयुः । स हि ज्योतिष्टोमो ज्योतिर्मौरायुरित्येतन्नामकानां
स्तोमानां कृतानां मुखसदृशः । तस्मान्मुखत्वं एवाऽऽरभ्य स्तोमाङ्कानुत्तविजः
प्रयुज्यते ।

गोष्टोमायुष्टोमाभ्यां पूर्वमावित्त्वं ज्योतिष्टोमस्य प्रकारान्तरेण पुनः प्रयत्नं तति—

ते सप्तस्तुता इति । ज्योतिष्टोमे स्तोत्रगता य सन्निवेशाः सन्ति ते
सप्तस्तुताः सन्तो विराजं दशसंख्यामेव प्राप्नुवन्ति न तु न्यूना नाप्यधिकाः ।
इतरयोस्तु गोष्टोमायुष्टोमयोर्द्वे कक्षावतिरिष्येते, दशसंख्यां च प्राप्नुवतः । तत्क-
थमिति तदुच्यते—एकवर्षा गोष्टोमो दशसंख्याया अतिरिक्तः आयुष्टोमस्त्वेकपा
न्यूनः । तस्माद्विराड्दशसंख्यां ज्योतिष्टोमस्य प्राशस्त्ये हेतुः । किं च भासकत्वा-
ज्ज्योतिष्टोमः स्वर्गलोकोत्पन्नो विराड्दशसंख्यां प्राशस्त्ये तेन ज्योति-
ष्टोमेन स्वर्गं लोकं प्राप्नुवन्ति ।

अथास्मिन्विराजसंस्थे ज्योतिष्टोमे सापविशेर्षं विधत्ते—

रथं तर्ं दिवेति । दिवा वृद्धस्तोत्रं रथं तर्ं गीयते, नक्तमपि रात्रिपर्वानि
रथं तर्ं गीयते, वत्तदानीमात्रस्थे भवति । तादृशशब्दपरिहारः केनाप्येन ज्ञान्ना
परदीपि ब्रह्मवदिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञा उत्तरमाहुः—सौभराख्यं यदन्वस्ता-
मासि वत्ततीमसवने ब्रह्मसामयेन मेयम् । तत्र बह्वीडे, तदेतद्बृहद्वत्तरयो-
रुभयोर्मध्ये स्थापयन्ति । तत्र यज्ञस्य धृत्वे मेयम् । तेन विजातीयज्ञानाऽऽ-
लस्यपरिहारो भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते भाष्ये ७ तत्त्वप्रकाशे ७ तत्त्वप्रकाशे ७ तत्त्वप्रकाशे—

ज्योतिष्टोमसंज्ञितभाष्ये तत्त्वप्रकाशे ७ तत्त्वप्रकाशे ७ तत्त्वप्रकाशे

दशमोऽध्यायः

(अथ विराजसंस्थे ज्योतिष्टोमे सापविशेर्षं विधत्ते)

ज्योतिष्टोमं प्रथममनुतिष्ठन्ति तत्रैव तेन लोके

प्रति तिष्ठन्ति गोष्टोमं द्वितीयमुप यस्म्यन्तरिक्ष एव

(भासगताहकधनम्)

तेन प्रति तिष्ठन्त्यायुष्टो न तृतीयभूय यन्त्यमुष्मिन्नेव
 तेन लोके प्रति तिष्ठन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं
 गौरसाचायुर्यदेतान्स्तामानुपयन्त्येवैव तल्लोकेषु
 सज्जिर्णः प्रतितिष्ठन्तो यन्ति ते सःस्तुता विराजेषु
 (१) अभि सं पंचन्ते द्वे चर्चापतिं रिष्यते एकया
 गौरतिरिक्त एकयाऽऽयंरूनः संवर्गो वै लोको
 ज्योतिरुग्गिरादूर्जमेवाव रुन्धते ते न क्षुधाऽऽति-
 भार्जन्यक्षोभका भवन्ति क्षुत्तवाधा इव हि सज्जि-
 णोऽभिष्ठोमावभितः प्रधा तावकथ्या मध्ये नभ्यं
 तच्चेदेतत्परियद्वेषकं यदेतेन (२) पडहेन यन्ति
 देवचक्रमेव समारोहन्त्यरिद्वै ते स्वस्ति समश्नुवते
 पडहेन यन्ति पदया क्रतवं क्रतुष्वेव प्रति तिष्ठ-
 न्यभयतो ज्योतिषा यन्त्यभयत एव संवर्गे लोके
 प्रतितिष्ठन्तो यन्ति द्वौ पडहौ भवतस्तानि द्वादशा-
 हानि सं पंचन्ते द्वादशो वै पुरुषो द्वे सक्थ्यौ द्वौ
 बाह्व आत्मा च शिरश्च चत्वार्यङ्गानि स्तनौ
 द्वादशो (३) तत्पुरुषमनु पर्यावर्तन्ते त्रयः पडहा
 भवन्ति तान्यष्टादशाहानि सं पंचन्ते नवान्यानि
 नवान्यानि नव वै पुरुषे प्राणास्तत्प्राणाननु पर्या-
 वर्तन्ते चत्वारः पडहा भवन्ति तानि चतुर्विंशति-
 रहानि सं पंचन्ते चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सर-
 स्तत्संवत्सरमनु पर्यावर्तन्तेऽप्रतिष्ठितः संवत्सर इति
 सल्लु वा आहुर्वेधीयान्प्रतिष्ठाया इत्येतावद्दे संवत्स-

रस्य ब्राह्मणं यावन्मासो मामिमांस्तेव प्रतिति-

र्हन्तो यन्ति (४) ॥

(विराजमेतेन द्वादशविवाह्या अष्टौ च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

इदमे प्रायणीयमहकम् । अयेकादशे मासगतान्युच्यन्ते ।

एवाऽऽदौ तारव्रीण्यहानि विधत्ते—

ज्योतिष्टोममिति । ज्योतिष्टोमशोषोपायुष्टोमा एकाहविशेषः । एतरेषा-
नुष्टोमपतिष्टोमपतिरभिष्टवः षडहः संपद्यते । तस्मिन् षडहे पूर्वाभागावर्तिनेऽनुष्टो-
मगदा एवेऽनुष्टेयाः । क्रमेणैतैर्लोकत्रये प्रतिष्ठा भवति । ज्योतिरादीनां भूरादि-
रूपत्वादेतेषां नद्याणामनुष्ठानेन सत्रिणो लोकत्रये प्रतिष्ठिताः सुखेन व्यवहरन्ति ।
पूर्वास्मिन्ननुवाके मध्यमदिनेऽनुष्टेयः प्रायणीमासोऽविराजत्सो ज्योतिष्टोमो
विहितः । इह तु तृतीयदिनेऽनुष्टेयोऽग्निष्टोमात्मको ज्योतिष्टोम इति विशेषः ।

तस्यैवस्याग्निष्टोमरूपस्य ज्योतिष्टोमस्य मध्यमं पूर्वोक्तविराजत्संज्ञं सति—

ते सः स्तुता इति । ज्योतिष्टोमस्य स्तोत्रियागतसंलक्षणा विराट्तेपचो
विराज ऊर्ध्वत्वाच्च सत्रिणः क्षुधा संपादितामादि ५ प्राप्नुयन्ति । किं त्वक्को-
धुकाः सर्वदा सुश्रद्धा भवन्ति । सत्रिणामनुष्ठानपयासबाहुल्यात्पात्रेण ते क्षु-
रसंपादितबाधयुका इव भवन्ति । तस्मात्तेनां क्षुधरिहारायोर्गुणविराट्संपात्तिपुको
ज्योतिष्टोम एव मध्यममनुष्टेयः ।

इदानीमुक्तैर्ज्योतिरादिभिरनुष्टोमपतिष्टोमशौर्णव्यजमभिष्टव षडहं रथचक-
त्वाकल्प्या विधत्ते—

अग्निष्टोमावभित इति । लोके रथचक्रं फलकत्रयेण निष्पाद्यते । तत्र
पार्श्ववर्तिनी फलके प्रधीहृत्युच्येते । मकर्वेण धीयते धार्यते मध्यफलकमाभ्या-
मिति प्रधी । मध्यफलकं तु मध्यमित्युच्येते न्यामिस्थानीयत्वात् । एवं च सत्यत्र
चक्ररूपस्याभिष्टवषडहस्याभितो रथानादाद्यन्तादिमनोरनुष्टेयो ज्योतिःश्रद्धाभि-
धेयो पात्रमिष्टोमी तावुमी प्रधी । ये च प्रथमदिनो गौराधुर्गौरित्येतन्नामान
उत्पद्यन्त्याभ्युत्तारः कवचस्ते सर्वे धिष्ठित्वा मध्ये स्थितं नम्यं तज्जहति । तदेव

(मासमताहकथनम्)

द्विष्टवपदहृत्स्वः परियापुनः यवर्तमानं देवचक्रमित्युच्यते । यद्येतेषां देवचक्र-
स्त्रेण बडहेन यजयावा अनुष्ठातुं विष्वाद्येयुस्तर्हि ते यजमाना देवचक्रवेवः
समारोहन्ति । तच्चाऽऽरोहणपरिहृये हितारादित्याय भवति । हितारादित्याय
वे स्वस्ति तपश्नुवते क्षेत्रं प्राप्नुवन्ति ।

पुनरपि बडहं पश्यन्ति—

बडहेनेति । तस्य बडहस्यानुलोपपदिलोपस्त्वप्पहात्मकार्त्तं विधत्ते—

उभयतोऽप्योतिषेति । ज्योतिर्गौरामुरित्येवमानुलोम्ये सत्यादौ ज्योतिः,
आमुरीर्ज्योतिरित्येवं याविलोम्ये सत्यग्रे ज्योतिः । एवमुभयतोऽप्योतिषा बडहे-
नानुष्ठाने सति स्वर्गपदेशकाले फलावसानकाले च यदितिष्ठन्तोऽवधारहिताः
सन्धः संहरन्ति ।

तस्य च बडहस्य द्विरावृत्तिं विधत्ते—

द्वौ बडहाविति । सन्धिशब्देन शोणीद्वयमुच्यते । बाहृशब्देनाह्वयम् ।
आत्मा यध्यदेहः । शिरः यस्मिजम् । हस्तौ पादौ च मिलित्वा चत्वार्यङ्गानि ।
तयो द्वौ स्वनौ द्वादशसंख्यापूरको । तथा सत्येवं द्वादशाङ्गानि पुरुषमनुसृत्य
पर्यावृत्तानि भवन्ति ।

तस्य च बडहस्य तृतीयावृत्तिं विधत्ते—

अयः चंडहा इति । पूर्वाम्बां द्विरावृत्ताम्बां सह चित्तम् । अष्टादशाना-
महनां द्वेषा विभागे सति नवसंख्यया बवच्छिद्यगवमाजाननुसृत्य बडहास्यः
पर्यावृत्ता भवन्ति ।

अथाऽऽक्षेपसमाधानमुखेन सर्वमाप्तानुष्ठानं विधत्ते—

चत्वारः बडहा इति । संख्याद्वारेणार्धमासद्वारा संवत्सरमनुसृत्य चत्वारः
बडहाः पर्यावृत्ता भवन्ति । अत्र मासपूरणाय पृष्ठयः बडहोऽप्यार्हव्यः । अत्र
एवं चण्डीगा आमगन्वि—‘ पदेष्ट पृष्ठयः बडहो भवति वीर्य एवान्ततः प्रति-
तिष्ठन्ति ’ इति ।

अथ पूर्वोक्तिसप्तभिरावृत्तिभिः सह चतुर्थीमावृत्तिं विधत्ते—

प्रतिष्ठितः संवत्सर इति । पूर्वोक्त्यायेन मास एकः प्रतिष्ठितो न संव-
त्सरे, तस्योक्तपठितोऽहेतोर्मासादूर्ध्वपित्वादयन्ताधिकारादित्येव केचिच्छेषा-
दिनाः आहुः । अत्रैतदुत्तरं—मासो मास्यं पूर्वोक्तरीत्या मासस्य प्रतिपादकं
प्राप्तिर्वाक्यं भावइति एतावदेव संवत्सरस्य प्रतिपादकं मास्यं, नस्त्वित्यधिकं

(अथमेधाङ्गमन्त्रकथने)

किंविभूदनमस्ति । अनेनैव प्रकारेण पतिपासमनुविष्टन्दो यजमानास्तस्मिन् स्थितासि प्रविष्टिष्ठन्दः क्रमेण संवत्सरं यन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

मेघस्त्वा पचतैरवतु लोहितं ग्रीवश्छागैः शल्प-
लिर्वृद्ध्या पर्णो ब्रह्मणा पृक्षो मेघेन न्यग्रोर्ध्व-
मसैरुदुम्बरं ऊर्जा गायत्री छन्दोभिस्त्रिस्तोमैर-
वन्तीः स्थावन्तीस्त्वाऽवन्तु प्रियं त्वा प्रियाणां
वर्षिष्ठमाग्धानां निधीनां त्वा निधिपतिः हवामहे
वसो मम (१) ॥

(मेघः पृथिवीऽसु) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादशे संवत्सरमेषु सर्वमासेष्वहानि मिहितानि । अथावशिष्टेष्वनुवाके-
ष्वथमेधाङ्गमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः— मेघस्त्वा पचतैरवति ११श्री क्रियमाणेऽष्टाव्यानि जुहोति इति ।

पाठस्तु—

मेघस्त्वा पचतैरिति । अविजाती मुख्यः पुमान्यो मेघोऽस्ति सोऽयं
पचतैरिति ह्येव ११वी । लुदेशसिद्धिर्मेघैः सह हेऽयं त्वामवतु । एवमुच्यतेऽपि
मन्त्रेषु त्वामवतित्यनुवृत्तानीयम् । अजजती योऽयं मुख्यो वस्तो लोहितग्रीवः
सोऽयमन्यैश्छागैः सह त्वामवतु । शल्पजित्पुञ्जतो वृक्षविशेषः । स च स्वकी-
यया वृक्षया सह त्वामवतु । पर्णः पलाशवृक्षः । स च स्वाभिधानिना ब्रह्मणा

(अथमेवाङ्गमन्त्रकथनम्)

मन्त्रेण वा सह त्वामवतु । पक्षीः पक्षिषु मुख्यो वृक्षः । स च मेघेन यज्ञेन सह त्वामवतु । मय्योपश्रमसहेतुर्वृक्षः । स च स्वकार्यैश्चरतेः सह त्वामवतु । बहुम्बरः प्रसिद्धः । स चोर्जा स्वकीयफलेन त्वामवतु । गायत्री चाम्यैस्त्रिदुर्वा-
दिच्छन्दोभिः सह त्वामवतु । विदुस्तोषधान्यैः पद्मदशादिस्तोत्रैः सह त्वामवतु ।
इति नमस्विमन्त्रैरान्पालमा-आहुतीर्जुष्टुमात् ।

कथ्यः— वा कक्षिणाम्बेकशपक्षानुद्गम्य सप्तमोन्मसस्य दक्षिणानुरूताग्न्या नाः
तिग्मिरभिधून्वापस्तिः पदक्षिणमधे ध्रुवम्यः परिरम्यवन्धीः स्येति । इति ।
अथ तच्छब्देन राजपत्न्यः परामुरयन्ते, तासां पठतत्वात् । मृतपथं पति
पत्नीभिः क्रियमाण एव उच्यते ।

वाङ्मन्त्रः—

अवन्तीः स्येति । ताः पत्न्यः परस्परं तौघोप्य वदन्ति—हे राजपत्न्यो
बृषभवन्धीः, ह्याश्वस्य पालेयिभ्यः स्थ । हेऽथ स्वावन्तीः पालेयिभ्यः पत्न्योऽ-
वन्तु रत्नम् । मय पतो वासपितस्तादृश हेऽथ प्रियाणां मध्येऽतिमिदं त्वां
इवावह आहवापः । आप्यानां कामपासिहेतूनां मध्ये वर्षिष्ठपतिवत्त्वेन जुष्टं
त्वां इवावहे । तथा निधीनां शकुलपद्मादीनां मध्ये निधिवतिवत्पत्यवधिकस्य
निधेः पात्रपितरं त्वां इवावहे ॥

इति श्रीमत्तायनाचार्यविरचिते याजुर्वेदे वेदार्थपकाद्ये छण्णयजुरे-
दीयतेत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

कूर्पाभ्यः स्वाहा कूर्त्याभ्यः स्वाहा विक-
यभ्यः स्वाहाऽवठ्याभ्यः स्वाहा सन्त्याभ्यः स्वाहा
हरयाभ्यः स्वाहा सूयाभ्यः स्वाहा सरस्याभ्यः
स्वाहा वैशन्तीभ्यः स्वाहा पल्वल्याभ्यः स्वाहा
वर्णाभ्यः स्वाहाऽवर्णाभ्यः स्वाहा हादुनीभ्यः
स्वाहा पुष्पाभ्यः स्वाहा स्यन्दमानाभ्यः स्वाहा

(अथमेवाक्षुपमन्त्रकथनम्)

स्थावराभ्यः स्वाहा नादेयीभ्यः स्वाहा सैन्ध-
वीभ्यः स्वाहा समुद्रियाभ्यः स्वाहा सर्वाभ्यः
स्वाहा (१) ॥

(कूप्याभ्यस्तारिशब्दः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयैरिचिरियसंहितायां सप्तमाठके
चतुर्थपपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थपपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

अथाम्बहोमन्त्रा द्वादशोऽभिहिताः । अथानुवाकद्वयेनासी होमा वक्ष्यन्ते ।

तथा च ब्राह्मणम्—'कूप्याभ्यः स्वाहा' इत्यथः स्वाहेत्यपाठः होमाञ्जु-
होति' इति ।

तत्र प्रथमानुवाकमन्त्रानाह—

कूप्याभ्यः स्वाहेति । कूपे मवाः कूप्या आपः । नदीपूरणेन कूले वीरे
मवाः कूपाः । विकरे भूविदेर मवा विकर्षाः । अवटे गर्ते मवाः अवट्याः ।
खननेन निष्पन्नाः सन्धाः । हृदे मवा हृद्याः । तूदे पङ्के मवाः तूद्याः ।
तरति मवाः तरस्याः । वेणुने मवा वेणुत्यः । यत्र कृत्यादौ पुनः पुनरापो
विद्यन्ति तत्रत्या इत्यर्थः । पत्तलेऽपत्यजलाशये मवाः पत्तल्याः । वर्षे मवा
वर्ष्याः । वर्षनैरपेक्षेण भूमावस्थिता अवर्ष्याः । मवाहभ्वनितहिता ह्यादुन्वाः ।
अवस्थापयन्त्याः पूषाः । मवाहृत्तयाः स्पन्दमानाः । एकवावस्थिताः स्थावराः ।
मवा मवा नादेय्यः । सिन्धौ पुनदे मवाः सैन्धव्यः । समुद्रे मवाः समुद्रियाः ।
अनुकसंमहार्थः सर्वशब्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते सायणीये वेदार्थपञ्चाशे छण्णयजुर्वेदीय-

वैसिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थपपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाठके चतुर्थपपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

अद्भ्यः स्वाहा वहन्तीभ्यः स्वाहा परिवह-
न्तीभ्यः स्वाहा समन्तं वहन्तीभ्यः स्वाहा क्षीप्रं

(अथमेवाहमन्त्रकथनम्)

बहन्तीभ्यः स्वाहा शीमं बहन्तीभ्यः स्वाहोअं
बहन्तीभ्यः स्वाहा भीमं बहन्तीभ्यः स्वाहाऽम्भो-
भ्यः स्वाहा नभोभ्यः स्वाहा महोभ्यः स्वाहा
सर्वस्मे स्वाहा (१) ॥

(अद्भ्य एकाज विश्वम्) ।

इति छण्यजुर्वेदीयैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थपपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थपपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

तस्मिन्नेवावा होमे दिवीयानुवाकगतमन्त्रानाह—

अद्भ्यः स्वाहेति । उदकजातिपात्रयुक्ता आपः । प्रवाह्यता बहन्त्यः ।
परिपण्डितत्वा आवर्तयताः परिवहन्त्यः । भूमेः सप्ततलत्वेन सर्वतो गच्छन्त्यः
समन्तं बहन्त्यः । निम्नाधिकत्वेन शीमं बहन्त्यः । ईषन्निम्नत्वेन शीमं शोभनं
यथा भवति तथा बहन्त्यः । पर्वताग्रादधं अग्रं बहन्त्यः । दृश्यमानमकरादिजी-
वोवेता भीमं बहन्त्यः । अम्भोनभोमहःशब्दैर्लोकवयवया आप उच्यन्ते । 'अयं
वे लोकोऽम्माशति' । 'अन्तरिक्षं वे नमाशति' । 'असौ वे लोको
महाशति' इति ब्राह्मणेनोक्तत्वात् । पूर्वानुवाकोक्तैर्वैश्वदेवैरेवदनुवाकोक्तैर्द्वा-
दशमन्त्रैश्च राजावन्महोमाः कर्तव्याः । तेषामेव मन्त्रविशेषमपुकोक्षा होत इति
व्यवहारः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीने वेदार्थपकाशे छण्यजुर्वे-

दीयैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमाष्टके चतुर्थपपाठके

चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थपपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

यो अर्धेर्त्तं जिघाशसति तमभ्यमीति बहन्तः ।

परो मर्तः परः श्वा । अहं च त्वं च बृवहन्तं
बभूव सनिभ्य आ । अरातीवा चिदद्विबोऽनु नो

(अथवेषाङ्गमन्त्रकथनम्)

शूर मरुसतै मद्रा इन्द्रस्य रातयः । अभि कर्त्वेन्द्र-
 भूरधु जमज तै विन्ध्यमहिमान् रजांसि ।
 स्वेना हि वृत्र र्ज्ञावसा जघन्य न शत्रुर्भू वि-
 विदधुषा तै (१) ॥

(विविदधुषे च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तपत्राण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

पूर्वयोरनुवाकयोरुपां होममन्त्रा उक्ताः । अथास्मिन्प्रपहारोऽभिधीयते ।

कल्पः—‘यो अर्वन्तमिति सैश्वकेण मुसलेन धीरभ्रमेयः शुनः पहरति’

इति । पाठस्तु—

यो अर्वन्तमिति । योऽर्धं धा जले स्नप्यमानमर्धं स्वयमपि जले प-
 विश्य इन्मुपिच्छति तं धानं जलाधिपतिरुणोऽभ्यधीति सर्वतो रोगमस्य
 करोति ।

परो मतं इति । कल्पः—‘वपश्चात्स्थापस्वदमुपास्महि परो मर्तः परयेति’ इति ।

परः धा पश्चतोऽभ्यं धा परो मर्तोऽस्तु परस्तादृत्वा मृतो मवतु ।

कल्पः—‘अहं च त्वं च वृषहन्तिवि ब्रह्मा मजमानस्य इत्वं गृह्णाति, इति ।

पाठस्तु—

अहं च त्वं चेति । हे वृषहन्नेरिहन्तुत्वेनेन्द्रतमान मजमान त्वं चाहं
 ब्रह्मा च तानिम्नो बहुभ्यो लाभेभ्यो बहुविधद्रव्यलाभसिद्धय आ संवभूव
 सर्वतः संमुखी भवान् । हेऽद्विजः परंतत्तदर्थो बध्योऽस्यास्तीत्यद्विमानिन्द्रः, त
 एवाद्विर्वास्तव्य हे मजमान शूर और्वोपेतेन्द्रस्य देवाधिपतेर्भद्रा रातयः कल्पा-
 णानि कलदानानि नावावागुभावन्मंसतै, अनुपम्यन्तामक्षी कुर्वन्तु । ऋद्धि-
 नो, अराधीना, राविर्हविर्दानं वधुको राविमन्दौ तद्वह्निःशरतिमन्तो, आरेवा-
 रावीना, विद्यधम्यानां हविर्दानरहितौ तथाऽग्निद्वन्द्वानि कलान्तावां पर्या-
 वृत्तान्तिवर्ष्यः ।

(अन्वमेवाभ्यन्तरकथनम्)

कल्पः—‘ अभि क्रत्वेन्द्र भूय जमचित्यध्ययुंयंजमानं वाचयति ’ इति ।

पाठस्तु—

अभि क्रत्वेन्द्रेति । हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त यजमान क्रत्वाऽनेन कृतुनाऽभिभूः शत्रुभामिभूतवानासि । अधानन्तरं जमजत्वां भूमौ, नकारान्तस्व जमज-
न्दस्य भूमिनामस्तु पठितत्वात् । तस्यां भूमौ ते त्वदीयं महिमानं रज्ज्वांसि जगद-
ज्जकानि चरिदानि च न विव्यक्तमिदं विवेकुं न समर्थः । त्वं तु स्वेन शबसा स्वकीयेन वलेन वृवं जयन्थ शत्रुं हतवानसि । स तु शत्रुर्गुणा युद्धेन तेऽर्थं त्वदीयं नार्थं न विविदन्नेव लब्धवान् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यरिरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके-

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

नमो॒ राज्ञे॒ नमो॒ वरुणा॑य॒ नमो॑ऽस्वा॒य नमः॑
प्रजा॑प॒तये॒ नमो॑ऽधि॒पत॑येऽधि॒पति॑र॒स्यधि॑पतिं॒ मा
कु॒वंधि॑प॒तिर॒हं प्र॒जानां॑ भू॒यास्तं॑ मां धेहि॒ मयि॑ धे-
ह्युपा॑कृ॒ताय॒ स्वाहा॑ऽऽल॒ब्धाय॒ स्वाहा॑ हुताय॒
स्वाहा॑ (१) ॥

(नम एकाग्रचित्तं शत्रुम्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

पञ्चदशे अनुः प्रहारोऽभिहितः । षोडशे यस्मात्प्रो होवोऽभिधीयते ।

तथा च ब्राह्मणम्—‘ नमो राज्ञे नमो वरुणायेति यस्मानि जुहोति ’ इति ।

पाठस्तु—

नमो राज्ञे इति । राज्ञो सोमः । इदरे पतिर्मातुः । अविदितं न देव वरं-

(अश्वमेधाहुमन्त्रकथनम्)

देवतोभ्यते । 'धर्मो वा अधिपतिः' इति ब्राह्मणेनोक्तत्वात् । हे धर्मदेव त्व-
मधिपतिरसि माध्व्यधिपतिं कुरु । त्वत्प्रसादादहं प्रजानामधिपतिर्भूयासम् । मां
धेहि प्रजानामधिपत्ये स्थापय । यधि च ताः प्रजाः पातनीमत्येन स्थापय ।
तेरेतेः बहुभिर्व्यपनामकैरभहोवाञ्जुहुयात् । उपाकृतायेत्यादिप्रश्रवाणां त्रयाणां
काळविशेषे होमो ब्राह्मणे भूयते—'उपाकृताय स्वाहेत्युपाकृते जुहोति ।
आलम्बाय स्वाहेति नियुक्ते जुहोति । हुताय स्वाहेति हुते जुहोति' इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे छन्दमयजुर्दे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थपत्राठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थपत्राठके सप्तदशीऽनुवाकः) ।

मयोभूयांतो अमि वातुस्त्रा ऊर्जैस्वतीरोषधीरा
रिंशस्ताम् । पीर्वस्वतीर्जविधंभ्याः पिबन्त्ववसायं
पद्दते रुद्र सुड । याः सरूपा विरूपा एकंरूपा
यास्तामग्निरिष्ट्या नामानि वेद । या अङ्गिरस्त-
स्त्वर्षसेह चक्रस्ताम्यः पर्जन्य महि शर्म यच्छ ।
या देवेषु तनुवमैरयन्त यास्ताः सोमो विश्वा
रूपाणि वेद । ता अस्मभ्यं पर्यस्ता पिन्वमानाः
प्रजावतीरिन्द्र (१) गोष्ठे रिंशिहि । प्रजापतिर्म-
हमेता रराणो विश्वेदेवैः पितृभिः संविदानः ।
शिवाः सुतीरुषं नो गोष्ठमाऽकस्तासां वयं प्रजया
सः संदेम । इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह
रन्तिः स्वाहेह रमन्तिः स्वाहा महीम् पु सुग्रामा-
णम् (२) ॥

(इन्द्राष्टाविंशत्यम्) ।

(अथमेवाङ्गमयकथनम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तपकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

बोद्धुं यथाकथं होमोऽभिहितः । तपदशे गव्यास्तैर्वन्त्रैर्होमोऽभिधीयते ।

यथाच ब्राह्मणम्—‘ मयोभूवांशो अभि वातुता इति गव्यानि जुहोति ’ इति ।

तत्र यथामाहुः—

मयोभूवांत इति । मयोभूः सुखस्य भावयिता दातो वायुरुक्ता अभि-
सर्वा ना अभिलक्ष्य वातु उत्तरतु, अतिवातेनोपद्रवं या करोतु, किंतु बन्धवा-
तेन गवां सुखं यथा भवति तथा वातु । एताश्च गाव ऊर्जस्वती रतमुक्ता
ओषधीरारिभन्तामा स्वादयन्तु । जीवरूपं धनं जीवधनं प्राणिजातमित्यर्थः ।
तदहन्तीति जीवधन्याः पातुं योग्या आपस्ताश्च जीवस्वरयः पानेन पुष्टिस्तस्य
स्थीत्यस्य प्रापणाच्चादशीरपो गावः पिबन्तु । हे रुद्रावस्तायाविदुं रक्षितुं यो-
ग्याय नदते पादसंचारिणे यथवे मृड सुखं कुरु ।

अथ द्वितीयामाहुः—

याः सरूपा इति । या गावः सरूपाः समानवपाण्यदेहा विरूपा विविध-
वर्णा एकत्वा एकजातियुक्ताः, अग्निराहवनीयादिस्त्य इष्टया पायेन निमित्त-
भूतेन यासां गवां नामानि ता विधायुः ता विधय्यथाः ता विधकर्मोपादीनि,
इहे रन्वेऽदित इष्टादीनि वा श्रुत्युक्तानि वेद जानाति, अङ्गिरसो महर्षयस्त्वपसा
स्वकीयेन तपःसामध्येन या वा इह भूमी चक्रः स्थापितवन्तः, हे पर्जन्य जल-
देवताभ्यो गोभ्यो गहि शर्म यच्छ यहुस्तुखं देहि ।

अथ तृतीयामाहुः—

या देवेष्विति । या गावो देवेषु निमित्तभूतेषु तनूनं अरारभिरपन्व भूमौ
परिवितव्यः, सोपो देवो यासां मवां विश्वा त्वाणि शुक्रकृष्णादीनि बहुक्षी-
राल्वक्षीरादीनि च सर्वाणि त्वाणि वेद जानाति, हे इन्द्र पशसा पिन्वमानाः
स्वकीयेन क्षीरेण प्राणिजातं धीयन्तीः प्रजावतीर्बहुवस्तोषेदास्ता गा अस्मभ्य-
मस्मदर्थं गोष्ठ रिरीहि गोशौल्वांषां प्रापय ।

अथ चतुर्थीमाह—

प्रजापतिरिति । यः प्रजापतिः सोऽयं ब्रह्मं यजमानापेक्ष। उक्तलक्षणा
या रराणः प्रपञ्चान्विधेः सदैर्देवैः पितृभिश्च संविदान ऐकमत्यं गतम्ताः
शिवः सतीबहुसूरीरदिप्रदानेन कल्पान्तरूपाः सतीरेवा या नो मोक्षयस्मदी-
यगोशालानुपाकरुपाकरोतु प्रापयत्वित्यर्थः । वयं तासां गवां मजया नत्त-
यया संसदेय संगतस्तिष्ठामः (छेव) ।

अथ चत्वारि यजुष्याह—

इह धृतिः स्वाहेति । एतानि च विभूयतेत्यनुवाकेऽथस्य वादचतुष्टयस्था-
प्रविषयत्वेन व्याख्यादानि ।

अथ द्वयोर्द्वयोः मदीके दर्शयति—

महीमिति । एतच्चोर्मयं वैश्वानरो न ऊत्येत्यत्र व्याख्यातम् । एतैर्दशभि-
र्मह्यारूपैर्मन्त्रैरन्वहोमाञ्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते याजुर्वेदे वेदार्थपकाशे छन्दस्यजुर्वे-

दीपवैचिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थपथाङ्के

सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थपथाङ्केऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

किं स्विदासीत्पूर्वचित्तिः किं स्विदासी-
द्वृहद्वयः । किं स्विदासीत्पिशङ्गित्वा किं
स्विदासीत्पिलिप्पित्वा । योरासीत्पूर्वचित्तिरश्व
आसीद्वृहद्वयः । रात्रिरासीत्पिशङ्गित्वाऽविरासी-
त्पिलिप्पित्वा । कः स्विदेकाकी चरति क उं
स्विज्जायते पुनः । किं स्विद्धिमस्य भेषजं किं
स्विदावर्षनं महत् । सूर्यं एकाकी चरति (१)
चन्द्रमा जायते पुनः । अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमि-
रावर्षनं महत् । पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः
पृच्छामि त्वा भुवनस्य नाभिम् । पृच्छामि त्वा

(अथ्येपाठ्यन्त्रकथनम्)

बृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ।
वेदिमाहुः परमन्तं प्रायिव्या यज्ञमाहुर्भुवनस्य
नाभिम् । सोममाहुर्वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मैव
वाचः परमं व्योम (२) ॥

(सूर्य एकाकी संरति पदपरवारिश्वाच) ।

इति छणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

सप्तमं गम्यालमहोय उक्तः । अष्टादशे ब्रह्मोद्यमुच्यते ।

कंसः—^६ अभितोऽग्निष्ठं ब्रह्मोद्यम पर्युपदिशेते दक्षिणो ब्रह्मोचरो होवा
किं स्वदासीरूर्वाचितिरित्येतस्यानुवाकस्य पृष्ठानि होतुः प्रविज्ञातानि ब्रह्मणः
रति ।

एकविंशतियूपेषु मध्ववर्ती सूर्योऽग्निष्ठः । ब्राह्मणयोक्तिकपरमुक्तिरूपेण संवादो
ब्रह्मोद्यम् । पृष्ठानि प्रश्नवाक्यानि । प्रविज्ञातानि परपुत्तरवाक्यानि (पि) ।

तस्मिन्ब्रह्मोद्ये पृष्ठानुवाह—

किं स्वदासीदिति । हे ब्रह्मन्पूर्वाचिनः किं स्वदासीत् । शिविज्ञा-
नम् । पूर्व(ई) चित्तिर्जन्ममभूति ज्ञानमुत्पन्नानां यस्यां विद्यते सा पूर्वाचितिः ।
वाहर्वा(य) ज्ञानं किं नामाऽऽसीदित्यर्थः । सोऽमेको होतुः मजः । काम्य-
व्याह्रीभावोर्वा(यः) शब्दानिष्पत्तिः । अत्यन्तं कमनीयं यस्तु किं नामाऽऽसी-
दिति द्वितीयः प्रश्नः । विशङ्कित्वा मिथवर्णा किं नामाऽऽसीदिति तृतीयः
प्रश्नः । शिविज्ञातव्यमर्थं प्रकाशयानां श्रेता किं नामाऽऽसीदिति चतुर्थः प्रश्नः
सामान्याभिप्रायेण किमिति नर्तुमुक्तनिर्देशः ।

अथ द्वितीयावाह—

यौरासीदिति । ताभ्येतानि ब्रह्मण उच्यन्ति । येयं द्यौः सैव पूर्वाचितिः ।
पूर्वमवृत्तं हि ज्ञानं तत्रास्ति, तत्रत्यानां देवानां जन्ममभूतिज्ञानोपेतत्वात् । तदिदं
प्रथममुत्तरम् । अथोऽयमर्थं कमनीयं वस्तु । अत एव हि रात्र्याः सर्वमयत्ने-
नाप्यथान्तर्पादयन्ति । तदिदं द्वितीयमुत्तरम् । रात्रिर्निधनवर्णाऽन्धकारस्य नक्षत्र-

अन्वयकाशस्य च विद्यमानत्वात् । तदिदं तृतीयमुत्तरम् । अत्रापि सर्वं पाणि-
जातमिति श्रीरविः । सैदातिपकाशा । अत्र एव ब्राह्मणे ' श्रीर्वै पिडिपिडा ।
हृत्पाठमातम् ।

अथ तृतीयमाह-

य एवे होतुः प्रश्नाः । को नामात्र लोके सहावान्तरनिरपेक्ष आलक्ष्यरहितः
सर्वदा चरति । को नाम पुनः पुनः द्युक्त्वमे जायते । किं नाम वस्तु क्षेत्रल-
क्ष्योपद्रवस्यौषधम् । किं नाम स्थानं बहूनां वीजानामावापयोपयुक्तं विशालम् ।

अथ चतुर्थमाह-

सूर्यं एकाकीति । तान्येतानि ब्रह्मण उत्तराणि स्वधार्यानि ।

अथ पञ्चमीमाह-

पृच्छामि स्वेति । होतुः प्रश्नाः । हे ब्रह्मस्त्वां पृथिव्याः परमन्तं पृच्छा-
मि । यतः परमुत्कृष्टपदेशोऽग्नौ नास्ति सोऽग्नं परोऽन्तः । तथा चक्रस्य नाभि-
रिव सर्वस्य भुवनस्य नाभिस्थानीयं वस्तु पृच्छामि । तथा पुण्ड्रः पुंस्त्वाधिक-
स्थाधस्थ रेवस्थानीयं सारं वस्तु पृच्छामि । स्थैवाक्षरात्मिकाया वाचः परमं
व्योम विशेषेण रक्षकं स्वरूपं वस्तु पृच्छामि ।

अथ षष्ठीमाह-

वेदिमाहुरिति । तान्येतानि ब्रह्मण उत्तराणि । येयं पागे वेदिस्तामिह
पृथिव्याः परमन्तं पात्रिका आहः । नहि वेद्या अधिकः कश्चिद्भूतपदेशोऽस्ति ।
अत्र एव हि सोमपकरणे भूवम्-—' एतावती वै पृथिवी । यावती वेदिः ' ।
इति । तथा यज्ञं सर्वस्य लोकस्य नाभिस्थानीयमाहुः । यथा नाभिमाश्रित्य
सर्वं चक्रं परिवर्तते तथा यज्ञाधीनः सर्वेषां पाणिनामिहलोकपरलोकसंचारः ।
तथाऽग्नस्य रेवोवदत्यन्तं सारभूतः सोमः । अथमेवेन हि विराजेण पाग्नेन ब्रह्म-
हृत्पादिकं सर्वं निवर्तते । यदेतन्मन्त्रसंघातरूपं ब्रह्म तदेतदक्षरात्मिकाया वाचः
परमं व्योम । तेन हि मन्त्रबलात् पाणिनो विशेषेण रक्षयन्ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यपञ्च-

वेदीवैतन्त्रिीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थपपाठकेऽ-

ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अम्बदेवात्तुमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमाहके चतुर्थप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ।

अम्बे अम्बाल्याम्बिके न मां नयति कश्चन ।

ससस्त्यैश्वकः । सुभगे काम्भीलवासिनि सुवर्गे
लोके सं प्रोण्वीथाम् । आऽहर्मजानि गर्भधमा
त्वर्मजासि गर्भधम् । तो सह चतुरः पदः सं प्र
सौरयावहै । वृषा वा० रेतोधा रेतो दधातूत्सक्यो-
गुदं धेह्यजिमदंजिमन्वेज । यः स्त्रीणां जीवभो-
जनो य आसाध (१) विलधार्वनः । प्रियः
स्त्रीणामपीच्यः । य आसां कृष्णे लक्ष्मणि सदि-
गृदि परार्धधीत् । अम्बे अम्बाल्याम्बिके न मां
यमति कश्चन । ससस्त्यैश्वकः । उ०धामेनामृच्छ-
यताद्रेणुमारं गिराबिव । अथास्या मध्यमेधता०
शीते वाते पुनर्जिव । अम्बे अम्बाल्याम्बिके न
मां यमति कश्चन । ससस्त्यैश्वकः । यद्धारिणी
यवमति न (२) पु० पञ्च मन्वते । झुद्रा यदध-
जारा न पोषाय धनायति । अम्बे अम्बाल्याम्बि-
के न मां यमति कश्चन । ससस्त्यैश्वकः । इयं
यका शंकुन्तिकाऽऽहलमिति सर्पति । आहतं
गमे पत्तो नि जल्लुलीति धार्णिका । अम्बे अ-
म्बाल्याम्बिके न मां यमति कश्चन । ससस्त्यै-
श्वकः । माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्थं रो-
हतः (३) । प्र सुलामीति ते पिता गमे मुष्टि-
मन्त०सयत् । दधिकार्षो अकारिषं जिष्णोर-
श्वस्य वाजिनः । सुरभि नो मुस्तां करत्प्र प

आयुंश्चि तारिषत् । आपो हि ष्ठा मयोरुभयस्ता
न उर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे । यो वः
शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिब
धातरः । तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षर्याय
जिन्वथ । आपो जनयेथा च नः (४) ॥

(आसामसि न रोहतो जिन्वथ चत्वारि च) ।

इति कृष्णयज्ञवेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

अष्टादशे ब्रह्मोद्युक्तम् । अथैकोनविंशे राजपत्नीनां विद्यावत्स्यो मुवाधो-
पचारोऽभिधीयते ।

कल्पः—‘ अम्बे अम्बाल्यम्बिक इति प्रतिपस्थाता पत्नीरुदानमपि ’ इति ।

एव पाठस्तु—

अम्बे अम्बाल्येति । उत्तमा मध्यमाऽऽमा चेत्येवं भिन्निधा राजपत्न्यः ।
तास्तिसाक्षिभिर्वातृवाचकैः पदेः प्रतिपस्थाता संवेक्ष्यन्ते । एवं संवेक्ष्याऽऽहु-
तामां विसृज्या मध्ये प्रदानभुतां महिष्युत्तरं वक्ति—कश्चिदपि पुमान्मां भोगार्थं
रहसि नेव नमवि । एषोऽश्वकः सप्तस्त्रि निद्रां करोति । भोगामावहुःस्तेनेवेनं
गर्हते । गर्हायोऽथं कपत्ययः । कृत्स्नतोऽथ हत्यर्थः ।

कल्पः—‘ तुमहे काम्पिलवात्तिनीति क्षौमेण वाससाऽध्वर्युर्गर्हिषीमथं च
मच्छाय ’ इति । पाठस्तु—

तुमहे काम्पिलेति । हे तुमहे शोभनमने महिषि हे काम्पिलवात्तिनि,
काम्पिलशब्देन ऋषयो वस्तुविशेष उच्यते । तं वस्तु आच्छादयतीति काम्पि-
लवात्तिनी तादृशे, त्वनयमथश्चोभौ तुमहे लोके स्वर्गसदृशेऽस्मिन्स्थाने संवो-
र्णश्यामिदं क्षौभं वस्त्रं सप्तमच्छादयतम् । आच्छादयमाना च वेनाभेन सहैव
महि—हेऽथ गर्भं गर्भधारिणं त्वामहं महिष्याज्यामिममुल्मेन प्राग्वापि ।
त्वमपि गर्भं गर्भधारिणीं यामाजास्यामिमुल्मेन प्राप्नुहि ।

(अश्वमेधाज्यमन्त्रकथनम्)

तौ सहेति । कल्पः—‘ तौ सह चतुरः पदः संप्रसारयावहा इति सः
संप्रसारयेते ’ इति । हेऽथ मस्त्यं वा च.हं महिषी तावावाभुनो मदीयं पादद्वयं
त्वदीयं तथाऽङ्गावर्धति पादद्वयमित्येवं चतुरः पादान्संप्रसारयावहे संप्रसाः पदस्वरं
श्रिया यथा मयस्मि तथा मस्त्यान्करवाव ।

कल्पः—‘ नृषा वापित्यभिमन्त्रयते ’ इति ।

वाडस्तु—

नृषा वापिति । वा पुन्योर्मध्ये नृषा सेवकोऽथः तिष्ठति त्वयाहारः ।
रेतोषा वीर्यपातिषी त्वदीयं रेतो चारयतु ।

कल्पः—‘ उत्तकम्भोर्गुदं मेहोपि मज्जनं मज्जनं संनिधाय ’ इति ।

वाडस्तु—

उत्तकम्भोरिति । हेऽथ गुदं त्वदीयगुदसमीपवर्तिनं वात्स्यायं मार्गं उत्तकम्भो-
र्मेहोपि संनिधनोक्तुर्गोक्तुर्मेहोऽपि कम्भं स्थापय । अग्नये स्त्रीत्वमभिमन्त्रयतेऽनेनेत्व-
क्षिर्गोमिः । तथा पुंस्त्वमभिमन्त्रयतेऽनेनेति मेहोऽप्यग्निः । तर्गोन्वत्थात्तावत्ति-
भोर्गुदः । हेऽथ महिषीसंन्यमपक्षिपनुलक्ष्य त्वदीयमुदक्षिपज भेरय । की-
दृश उदक्षिः, अर्वात्पना, भुज्यते पीतिपूर्वकमनुभूयत इति जीवमोजनो न
उदक्षिः स्त्रीणां जीवमोजनः, स्त्रीजीवो हस्तिनलक्ष्मो पीतिमनुभवति । यमो-
दक्षिरात्तां स्त्रीणां विलघावनो विलं योर्न पति पावति सहता प्रविशतीति
विलघावनः । किंचाममुदक्षिः स्त्रीणां निषः सन्धीष्यो भवति, अर्धोऽप्यवे-
त्पादरेण माप्यत इत्यपीष्यः । यमोदक्षिरात्तां स्त्रीणां कृष्णे लक्ष्मणि परक-
म्भनर्वापताहारणं लक्षणमूर्धं सीम्यजनं वस्तिगर्दिगुर्दि शुक्रनातस्थानविद्येन
परावधीद्वेन वादयायात । येन वादनेन शुक्रवातो भवति वत्करोति । अन्त-
र्द्विभूदशभेदेन स्थानवधं स्त्रीम्यजनं विद्यते । अत एवाप्यनाऽऽम्नावन्-
‘ विद्वत्पजनम् । उपस्थो योनिर्भूयसा ’ इति । तत्र भेधं यथ्यमा समचारिणी
ता तर्दिगुदिः ।

कल्पः—‘ अग्ने अम्वात्यम्बिक इति महिषदधं गर्हये ’ इति ।

वाडस्तु—

अग्ने अम्वालीति । ता महिषी मोषाभावदुःलेहं विलघन्ती स्वदुःखसंज्ञां
पुनस्त स्वकीयां वातरं विः संवोष्य स्वदुःखं कथयति । लोके सतंनिदिषी
माता स्वकीयापदेलायां संवोष्यते । बाल्ये मातुरेव तर्वापजिवारकत्वेन वरत्तं

बोधनस्य पठितत्वादन्यदाऽपि तत्संबोधनमेव सहसा जिह्मानामाप्नोति । तां
संबोधयितुं ब्रूते—रिरंतुं मां कोऽपि न यमति । अयमभक्तस्तु निर्दोषः ।

कल्पः—अध्वमिनामुच्छ्रयतादिति परमोऽभिषेधश्चेति । इति ।

पाठस्तु—

उर्ध्वमिनामिति । स्वदुःस्वरूपापनार्थमन्वादिशब्दैर्वातरं संबोधयन्तीमिनां
महिषी पति वस्त्राच्छादनाद्वाहिरेव स्थिता इतरा राजपत्न्यो बुद्धिप्रदानं कुर्वन्ति—
हे महिषि एतां स्वदीपां योनिभूषांमुच्छ्रयतादूर्ध्वमिमं कन्धोन्नतमिवस्थापय ।
तत्र दृष्टान्तः—यथा लोके कर्मिणादिरी वेणुस्त्वष्ट्रदित्वा स्वगृहे नेतुं पीठं वा-
रमीनैश्च प्रथमं भूषावर्धमुच्छ्रयति तद्वदेनामुच्छ्रय । अथोच्छ्रयणान्तरस्यैस्या
योनिभूष्यस्थानमेवतां स्वामितयाभ्यामभिवर्धताम् । बुद्धिरिव हर्षविशेषः । तत्र
हर्षे दृष्टान्तः—शीते वाते पुनर्जिव । यथा लोके कथितं स्वच्छपूषुष्वेव
शून्यं धार्य पुनश्चापारवाहत्वेन आगतः स्वच्छगावः शीते बतिं प्रपूषे
त्येति हर्षमपि तद्वत् ।

कल्पः—विभक्तिश्च महेति निः परमोऽभिषेधश्च उत्तरोत्तरं वा । इति ।

तत्र मथनां महार्थानुचवाह—

अध्वे अम्बालीति । अथ मथनामभिषेधनार्थानुचवाह—

यद्धारिणीति । यद्यदा कदाचिद्धारिणी भूमी रात्रौ तन्नामस्य क्षेत्रे कलितं
पथं भक्त्यापि, तत्र क्षेत्रे भक्त्यापि पुनरुत्पत्त्ये गतं पशुं पुनरपि न मन्मदे न
जानाति । हे महिषि यथा त्वमपि देवतास्त्रोण त्वानुभूयान्वाहितपथं न जाना-
सि । भोगस्तु तत्र जात एवेति परमोऽभिषेधः । किं च यद्यदा शूद्रा का-
चिद्धारिणी कदाचिदप्यः स्वकीयः स्वामी जाते यस्याः सेवमर्थजारा भवति,
तदानीं सा दासी स्वाभित्तीकारमात्रेणात्मनं हन्मति, न तु स्वकीयकुटुम्बतो-
षाम धनामपि धनमात्मन हन्मति । नहि स्वाभित्तीकाराद्धनमधिकं मन्थते ।
तथा मनुष्मशरीरा त्वमपि देवतारूपस्याधस्य स्वीकारादेव परितुष्टा भव, ननु
तुच्छनिर्गमं नानुप मोक्षपथेनस्वेनमिषायः ।

अथ द्वितीयां महार्थानुचवाह—

अध्वे अम्बालीति । अथमभिषेधनार्थं द्वितीयां अनुचवाह—

इयं श्रकेति । इयं प्रत्यक्षतो दृश्यमाना यका शकुन्तिका या कानिर-
तिशी विद्यते । आदृष्टशब्दः पक्षिध्वनेरनुकरणम् । इत्येतादृशं शब्दं कुर्वती

(अथमेवाह्वयनकथनम्)

सा शकुन्तिका सर्पवि पुम्रांसं पक्षिणं पृथगे गच्छति, न तृप्ता कश्चिदवशिष्टे ।
केऽर्हसि एवं त्वमपि न तृप्ससि, तदेतदयुक्तमित्यभिप्रायः । किञ्च धामिका
गर्भस्य धारयित्री योविद्वम आहर्षसो निजलुग्रीवि । गमयन्ते पतयन्ते च,
गर्भस्थानयो दृष्टव्यः तथा सति धोर्नि तपयन्त्येवैव शब्दद्वयेनाभिधीयते ।
निजलुग्रीवि निगिरति । यथा लोके गर्भधारिणी स्त्री योनावहितं रेतो निगि-
रति गर्भस्थेनान्तर्धृत्वा संतुष्यति एवं त्वमपि देवतात्काराधस्वीकारेण संतोषु-
हसीत्यभिप्रायः ।

अथ महार्थी तृतीयामुचमाह—

अम्बे अम्बालीति । अथाभिषेधनार्थं तृतीयामुचमाह—

माता च ते पितेति । हे महिषि ते त्वं वा माता तथा त्वं यः पिता
तावमावापि वृक्षस्याग्रे वृक्षस्य कस्याचिच्छात्रस्या निर्मितं त्वं रोहद आरुह्य
अमते तदानीं ते पिता प्रसुताभि यवेशयापीत्येवमुक्त्वा गर्भं योनीं मुष्टिं मुष्टि-
सदृशं मेढ्रमर्तस्यन्तावेक्षयत् । एवमयमप्यश्वकार । अतो हे महिषि त्वमुचि-
ष्टेत्यभिप्रायः ।

कल्पः—‘दधिकान्धो अकारिषमिति तयोः सुरभिषतीमुचयन्ततो जपित्वा ।
इति ।

पाठस्तु—

दधिकान्ध इति । दधिं कामति मामोवीति दधिकान्धा । एतन्नामको
दधिपिपः कश्चिदेवविशेषः । अग्निरित्यन्ये । तस्य देवस्याकारिषमर्हं कर्म कृत-
वानसि । कृद्विशस्य, जिष्णोर्जयशोऽस्यार्थस्य व्यापिनो वाजिनोऽस्यवतः ।
स देवो नोऽस्माकं भुलं सुरवि करत्कर्पूरादिद्वयसमुज्जिषद्वाग्नेन सुगन्धोपेतं कतो-
त्वस्माकमायुषे च प्रवारिषत्प्रवर्धयत् ।

कल्पः—‘आपो हि डां यमोभूव इति विसृभिर्गर्जपित्वा’ इति ।

तव प्रभृद्युचमाह—

आपो हि डेति । द्विशब्द एवकाराद्यः पत्तिद्वयार्थो वा । हे आपो यम-
मर्हं यमोभूवः स्थ सुखस्य भावयिष्यी भवत । स्नानपानादिहेतुत्वेन तुलोत्साद-
कर्त्तव्यं पत्तिद्वम् । तास्तादृशो यमो नोऽस्मान्जुर्जे रसाय भवदीपरसानुमवार्थं दधा-
तन स्थापयत । किञ्च महे महते रणाय रणणीयाम चक्षसे दृग्भाय दधातन,
अस्मान्परतत्त्वसाक्षात्कारयोग्यान्कुरुतेत्यर्थः ।

अथ द्वितीयानाम्—

यो यः शिष्यतम इति । यो युष्माकं शिष्यतमः शान्ततमः तुल्यकौ-
तुर्भो रत्नोऽस्ति, इहास्मिन्कर्मणि नोऽस्मांस्तस्य मातृपय तं रत्नं प्राप्तवत् । य-
द्वेष्टान्वः—इष्टावीरिव मातरः कामयमानाः प्रीतिपुका मातरो यथा स्वकीये
स्वम्भरत्ने यासन्ति तद्वदित्यर्थः ।

अथ तृतीयापाद—

तस्मा अरमिति । यस्य रसस्य क्षयाम क्षयेन निवातेन त्रिन्धय पूर्वं
वीणा भवय, तस्यै रताय यो युष्मानर्त्तं मूर्धं प्राप्नुयः । किं हे आपो पूर्व
नोऽस्माञ्जनयथ प्रजोत्पादकान्कुरुय ॥

इति श्रीमत्सामानाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छन्दसजुर्वे-
दीयवेत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक
एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) :

सूर्यश्च सुवर्षसंवत्सवाऽञ्जन्तु गायत्रेण छन्दसा
रुद्रास्तथाऽञ्जन्तु त्रैवृधेन छन्दसाऽऽदित्यास्तथाऽञ्जन्तु
जामतेन छन्दसा यदातो अपो अगमयिन्मन्त्रं
तनुर्वै प्रियाम् । एतश्च स्तोत्ररेतेन पृथा पुनरभ्यमा
वर्तयासि नः । लाजीश्छाचीश्च्यशो ममाश्च ।
यस्यायै गव्याया एतद्देवा अभ्रमन्तेतदभ्रमन्ति इ-
जापते । युञ्जन्ति ब्रह्ममरुपं चरन्तं परि तस्म्युपः
रोचन्ते रोचना दिवि । युञ्जन्त्यस्य काम्पा इरी
चिपक्षसा रथे । शोणा धृष्ण नृबाहसा । केतु
कृष्णकैतवे पेशो मया अपेशते । समुपज्जिर-
जायथाः (१) ॥

(मध्यं पञ्चविंशतितथ) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतेचिरीयसंहितायां सप्तमाहके

चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ सप्तमाहके चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

एकोनविंशेऽध्याये षरणोत्तरकालीन उपचारोऽभिहितः । विंशे तु पूर्वका-
लीन उपचारोऽभिधीयते ।

भूर्भुवः सुवरिति । कल्पः—‘ पत्नयोऽध्वमत्तं कुर्वन्ति मदिषी वावावा परि-
वृकीति यतश्च यतमेकैकस्याः सचिवा राजपुत्रीर्षोवीश्वोद्योणामराज्ञां सूदमान-
म्वा इति सहस्रं सहस्रं मणयः सु(सौ)धरारं(रा)भरतामुर्ध्वा यत्तेषु मणी-
माकल्पन्ति भूरिति सौवर्णान्मदिषी यौगन्धाजुष इति राजतान्वावावा पत्न्यम्-
ह्यस्याकभोगेः सुवरिति सायुदान्परिवृकी प्रत्यकभोगेः ’ इति ।

अथोप० भूर्भुवः सुवरित्येतास्ति सौ व्याहृतयो लोकत्रयवाचिन्यः । यथा
यदि सौवर्णराज्यवशात्सप्तमणयः क्रमेण भूम्यादिलोकत्रयस्याः इति सूत्रस्यानर्थः
‘ सौवर्णराज्यवशात्सप्तमणयः क्रमेण भूम्यादिलोकत्रयस्याः ’ इति सूत्रस्यानर्थः
‘ सौवर्णराज्यवशात्सप्तमणयः क्रमेण भूम्यादिलोकत्रयस्याः ’ इति सूत्रस्यानर्थः
‘ सौवर्णराज्यवशात्सप्तमणयः क्रमेण भूम्यादिलोकत्रयस्याः ’ इति सूत्रस्यानर्थः

कल्पः—‘ अर्थाश्च स्वदेशानाम्येनाम्भोजानि वररस्ताऽञ्जन्तु माधमेन
हन्तेति गोत्रगुल्लेन मदिषी कदा इति कौसुम्भेन वावावाऽधित्या इति मु-
स्ताकलेन परिवृकी ’ इति ।

राठस्तु—

वसवस्त्विति । हेऽथातो वसवो माधमेन षष्ठ्यन्ता युका मुग्गुल्लजन्त्येन
हेलेन मुस्तमागे त्वाञ्जन्तु । एकादश रुद्राः कुतुम्भजन्त्येन वैलेन त्वा-
मभ्यमाने विहुम्भन्दोयुका अञ्जन्तु । द्वादशाऽधित्या जागत्यन्दोयुका मुस्तामूजजन्त्येन
हेलेन माध्यात्मभागे त्वाञ्जन्तु । एतदेव वैलेन सूत्र आन्वयशब्देन व्यवहृतम् ।

कल्पः—‘ यदातो अपो अगवदिति प्रदक्षिणपार्वतेते यतः पयाति तद्वचि-
कते ’ इति ।

१ स. ‘नीदीराधो’ । २ स. ‘धीन्यधो’ । ३ स. ‘मार्णा रा’ । ४ स. ‘श्राम्बाते’ ।
५ स. ‘मार्णाहा’ । ६ स. ‘त्यावाहा’ । ७ स. ‘शाम्भस्य देहाना’ । ८ स. ‘तेपते’ ।

रथमुकोऽयमथो यतो रथशालायाः प्रयातः पुनः प्रदक्षिण्येनाऽऽवृत्तस्तस्या-
देवं रथशालायामवतिष्ठते ।

पाठस्तु—

यद्वातो अप इति । यद्येन यथा पुरा वातो वायुरपौ जलानीन्द्रस्य मियां
तुभं वर्ज्यस्त्वामयमत्तापयत् । हे स्वीतः स्तुतिकर्तस्त्वमथप्रेरणार्थं शब्दं
कुर्यन्नेतेन पूर्वतिष्ठेन यथा मार्गेणैतमथं नोऽस्मान्प्रत्यागवर्तयास्माकृतं कुतः ।

कल्पः—‘लाजीऽञ्छाचीऽन्मलो यमाऽमिनि पानमोऽध्यायानपरिशेषानु-
वपन्ति’ इति ।

पाठस्तु—

लाजीऽञ्छाचीऽनिति । राज्ञो वैदेशीमरजैर्होमाः छतास्त्वदन्वेषेण
छाजा अपि विद्यन्ते, तानयमथो भक्षयति । अतो लाजा अस्य सम्प्रीति
लाजी । भक्षयितुं शक्या अन्वविशेषाः शाबास्ता अस्य सम्प्रीति शाची च
अथो हि स्वामिनो यशः कीर्तिं संपादयति, तद्विवक्षया यद्यो यमेति वाक्ये-
वन्मालेन प्रयुज्यते । तैरेतैर्लाज्यादिभिरिनिर्वाणमिरेणं सेवोध्य तिस्रः कल्प-
आहुवयन्ति । दूरादाह्वातमेते स्तुताः । एवं संप्राप्याश्वशरीरगतान्दर्वाभिर्यथैवं
पुण्ये—हे देवा एतदन्नमस्माभिर्दीक्षयानमथरूपेणात्त भक्षयत । हे प्रजापते देव-
स्वार्पिस्त्वमप्येतदन्नमग्निं भक्षय ।

कल्पः—‘युञ्जन्ति ब्रध्नमिति दक्षिणस्पां युगधुर्ये तमथं युनक्ति’ इति ।

पाठस्तु—

युञ्जन्ति ब्रध्नमिति । ब्रध्नमादिभिरूपमरुपमाग्निरूपं चरन्तं वायुरूपमपि-
यथं तथा परितस्थुषः परितोऽनस्थितास्तीक्ष्णोकात्तदधस्य (स्व) रूपम्युञ्जन्ति
देवाः सर्वे रथे योजयन्ति । तथा दिवि जुलोके वर्तमानानि रोचना यकास्त-
त्वाणि नक्षत्राणि रोचन्तेऽथमेवं प्रकाशयन्ति । अथपर्यः सर्वोऽपि जुलोके
साधमुपपदे—‘असौ वा आदिशो ब्रध्नः । अग्निर्वा अरुणः । वायुर्वै चरन् ।
इमे वै लोकाः परितस्थुषः । नक्षत्राणि वै रोचना दिवि’ इति ।

कल्पः—‘युञ्जन्त्यस्य काम्येति पटी’ इति ।

तस्याधस्य सहायभूतवितरौ द्वावथौ युनक्ति ।

पाठस्तु—

युञ्जन्त्यस्येति । अस्याधस्य सहायभूतौ द्वौ द्वावथौ युञ्जन्ति देवा इमे

पर्वो० ४ अनु० २१) कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

२६६

(अन्वयेचाहमन्त्रकथनम्)

योजयन्ति । कीदृशा हरी, काश्वा कयनीधौ, विरक्षा विक्षेपेण यक्षे रघस्य
वार्धे बर्मानौ, योगेयछोहितौ, भूष्णु यानुधर्मक्षत्री, नृवाहसा यनुष्यवाहिनी ।

कल्पः—' केतुं कृष्णजकेतव इति रथे ध्वजमुपगृहति ' इति ।

पाठस्तु—

केतुं कृष्णजिति । यथा यनुष्या अकेतवे पूर्वं ध्वजरहिताय रथाय केतुं
कृष्णध्वजं कुर्वन्तु । अवेससे सुवर्णांलंकाररहिताय रथाय वेशः सुवर्णांलंकारं
कुर्वन्तु । हे रथ स्वमुपजिघर्षितासदस्यैः सुवर्णरश्मिभिः सगजामथाः संवतो
जातोऽसि ॥

इति श्रीपरमात्मनः चारुविरचिते प्राच्यीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

प्राणाय स्वाहा ध्यानाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा
सावभ्यः स्वाहा संतानेभ्यः स्वाहा परिसंतानेभ्यः
स्वाहा पर्वभ्यः स्वाहा संधानेभ्यः स्वाहा शरी-
रेभ्यः स्वाहा यज्ञाय स्वाहा दक्षिणाभ्यः स्वाहा
सुवर्णाय स्वाहा लोकाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा
(१) ॥

(प्राणायज्ञाविश्रुतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

चतुर्थप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

विंशोऽनुवाके जीवतोऽभ्रस्योपवार उक्तः । एकविंशे त्वजहोमशेपोऽभिधी-
यते । तथा च ब्राह्मणम्—' प्राणाय स्वाहा ध्यानाय स्वाहेति संवविहोमाभ्यु-
होति ' इति ।

पाठस्तु—

२६६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [उत्पन्नकाण्डे—

(अश्वमेधाहुसम्प्रकयनम्)

प्राणाय स्वाहेति । स्वावतुल्यन्ताः शास्ता नादयः संतानाः । तानुल्लभा
वपशास्ता नादयः परिसंतानाः । एतैश्चतुर्दशभिर्मन्त्रैरन्वहोमेण संतत्यात्वं होतॄं
कुर्यात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे छण्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक

एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तपाठके चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

सिताय स्वाहाऽभिंताय स्वाहाऽभिहिताय स्वा-
हाऽन्महिताय स्वाहा युक्ताय स्वाहाऽयुक्ताय
स्वाहा सुयुक्ताय स्वाहाऽयुक्ताय स्वाहा विभुक्ताय
स्वाहा प्रभुक्ताय स्वाहा वञ्चते स्वाहा परिवञ्चते
स्वाहा संवञ्चते स्वाहाऽनुवञ्चते स्वाहाऽद्वञ्चते
स्वाहा यते स्वाहा धावते स्वाहा तिष्ठते स्वाहा
सर्वस्मे स्वाहा (६) ॥

(सितायाहाविच्छत्) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमपाठके

चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

बृहस्पतिः भयथा वा मृक्ता वै मृणार्पविषेनयेन द्वे वावाऽऽदित्वा वसिष्ठः

संवत्सराय सुवर्गं मत्स्रवादिनो ऋषोर्विष्टोषं मेवः कृष्णाम्पोऽदृग्भ्यो यो अर्बन्

मनो राक्षे यमोभूः किञ्च स्विदम्भे भूः प्राणायं सिताय द्वाविंशतिः ॥ २२ ॥

बृहस्पतिः प्रति विठन्ति वै ईशरात्रेण सुवर्गं यो

अर्बन् मृक्षिपञ्चाशत् ॥ ५३ ॥

(अथमेवाङ्गमन्त्रकथनम्)

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

अथ द्वाविंशोऽनुवाकमेव प्रमुक्त्याख्या होमा उपपन्ते । तथा च ब्राह्मण-
‘ सिताय स्वाहाऽसिताय स्वाहेति प्रमुक्तीर्जुहोति ’ इति ।

पाठस्तु—

सिताय स्वाहेति । सितादीन्यथविशेषणानि । : सितसितशब्दाभ्यामारो-
हणकाटीनयन्यावन्धौ विवक्षितौ । अभिहितानभिहितशब्दाभ्यां रक्षणानुवृत्ते
बन्धाम्बौ । मुक्तादिचतुष्टयेन रथयोजनविशेषाः । विमुक्तप्रमुक्तशब्दाभ्यां मो-
चनविशेषौ । वञ्चतादिशब्दवञ्चकेन ममनप्रकारविशेषाः । उपर्मात्स्वेन मेरिवा
वञ्चनादयः । यतादिशब्दैस्तु स्वेच्छाच्छता इति विशेषः । एतैरेकोनविंशति-
नम्बैः प्रमुक्त्याख्याहोमः कार्यः ।

अथास्य प्रपाठकस्य विनियोगसंग्रहः—

चतुर्विंशतिरात्रौ द्वौ चतुर्थाद्यद्विविधयोः ।
विंशद्रावस्तृतीये स्याद्द्वाविंशद्राव उत्तरे ॥ १ ॥
षण्णक्षिणदहोऽन्यस्मिन्द्वाविंशद्राव उत्तरे ।
एकोनषष्ठाशदहः सप्तमे समुदीरितः ॥ २ ॥
संवत्सराख्यसप्तस्य दीक्षाकालोऽष्टमे भूतः ।
दीक्षाधोपसदोऽन्यस्मिन्द्शमे पापणीयकम् ॥ ३ ॥
यासा एकादशोऽथाधवेवन्वा उदीरिताः ।
मेवो नवापाभ्यहोमा अवन्वीः परियन्वि हि ॥ ४ ॥
कृष्याम्बो विंशतिश्चान्द्राः द्वादशार्ता तु होमकाः ।
यो अर्वा अथहारः स्यात्तरोऽथस्पदसंस्थितिः ॥ ५ ॥
अहं जज्ञा स्वामिहस्ते धुन्वाऽभिकेति वाचयेत् ।
एते मन्वास्तु चत्वारो यव्यहोमा नमो नव ॥ ६ ॥

ममोऽष्टौ स्फुर्गन्धोवाः किं ब्रह्मो धे वडीरिताः ।

पत्नीमुदानयेदम्भे सुमेधाच्छादयेदुमौ ॥ ७ ॥

तौ सप्तसारयेत्वादान्कृपेत्तमध्वर्युर्मन्त्रमेत् ।

उत्तमदधाति गुले द्वे हस्ते अथ विगर्हयेत् ॥ ८ ॥

ऊर्ध्वमन्वा रोधयेत्पुच्छिरेण स्मात्पुनः पुनः ।

दधि सर्वां जपित्वा हि मार्जयन्ते त्रिभिर्जलात् ॥ ९ ॥

अम्ब इत्यनुवाकेऽस्मिन्मन्वा अष्टादशेरिताः ।

भूक्ति वत्स्योऽश्वरातेषु कीलेषुस्त्रिविधान्मणीन् ॥ १० ॥

वसाम्भर्जन्ति वत्स्योऽश्वमेतमा(थं मदेतमा)वर्तयेद्गुणा(द्गुहा)न् ।

लाज्यमन्त्रेण आह्वयो युञ्जन्पुञ्ज्याद्वयेऽश्वकम् ॥ ११ ॥

युञ्जाम्यौ योजयित्वाऽथ केतुं वत्स्यो रथे ध्वजः ।

भूर्भुवः सुवरित्यस्मिन्मन्वा एकादशेरिताः ॥ १२ ॥

माया संवविहोवाः स्फुस्तत्र मन्वाधतुर्दश ।

सिताममुक्तिहोवाः स्फुर्मन्वा एकोनविंशतिः ॥ १३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजु-

वेदीयतैत्तिरीयसंहितायाध्वे सप्तमकाण्डे चतुर्थपथादके

द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुनर्यथाश्रुते देवादियातीर्थवहेभरः

इति श्रीवादियातीर्थवहेभरापरावतारस्य श्रीपद्माजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरभुक्तमहाराजस्याऽऽज्ञावरिषालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायाध्वे

सप्तमकाण्डे चतुर्थः पथादकः ॥ ४ ॥

(संवत्सरसमकथनम्)

(अथ सप्तमायके षड्वारः पपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

गावो वा एतत्सञ्जमासताशुक्लः सतीः शुक्ल-
 णि नो जायन्ता इति कामेन तासां दश मासा
 निषण्णा आसञ्ज्य शुक्लण्यजायन्त ता उदति-
 छभरास्मेत्यथ यासां नाजायन्त ताः संवत्सर-
 माप्स्योदतिछभरास्मेति यासां न्वाजायन्त यासी
 च न ता उभयीरुदतिछभरास्मेति मोक्षं वे
 (१) संवत्सरो य एवं विद्वांसः संवत्सरमुप-
 र्युध्नुवन्वेव तस्मात्तपरा वार्षिको मासो पत्वा
 चरति सञ्जाभिजितः सस्ये तस्मात्संवत्सरसदो
 यत्किं च गृहे क्रियते तदाप्तमर्बकञ्चमभिजितं
 क्रियते समुद्रं वा एते प्र प्लवन्ते ये संवत्सरमुप-
 यन्ति यो वै समुद्रस्य पारं न पश्यति न वै स
 तत् उदति संवत्सरः (२) वै समुद्रस्तस्यैतत्पारं
 यदतिरात्रो य एवं विद्वांसः संवत्सरमुप्यर्यु-
 वासो एवोदत्तं गच्छन्तीर्यं वे पूर्वोऽतिरात्रोऽसा-
 वुत्तरो ममः पूर्वो वागुत्तरः प्राणः पूर्वोऽपान उ-
 त्तरः प्ररोधनं पूर्वं उदयनमुत्तरो ज्योतिष्टोमो वै-
 श्वानरोऽतिरात्रो भवति ज्योतिरेव पुरस्तादधते
 सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्ये चतुर्विंशः प्रायणी-
 यो भवति चतुर्विंशतिरधमासाः (३) संवत्सरः

प्रयन्त एव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्ति तस्य त्रीणि च
 क्षतानि षष्टिश्च स्तोत्रीयास्तावतीः संवत्सरस्य
 राज्ञेय उभे एव संवत्सरस्य रूपे आप्नुवन्ति ते
 सन्स्थित्या अरिष्ट्या उत्तरैरहोभिश्चरन्ति षडहा
 भवन्ति षड्वा क्रतवः संवत्सरः क्रतुष्वेव संवत्सरे
 प्रति तिष्ठन्ति गौश्चाऽऽयुश्च मध्यतः स्तोमौ भवतः
 संवत्सरस्यैव तन्मिथुनं मध्यतः (४) दधति प्र-
 जननाय ज्योतिरभितो भवति विमोचनमेव त-
 ष्छन्दास्येव तद्विमोक्तं यन्मय्यो उभयतोऽज्यो-
 तिरैव षडहेन सुवर्गं लोकं यन्ति ब्रह्मवादिनो व-
 द्मस्यासति केन यन्तीति देवयानेन पथेति ब्रूया-
 ष्छन्दासि वै देवयानः पन्था गायत्री त्रिष्टुब्ज-
 गती ज्योतिर्वै गायत्री गौस्त्रिष्टुब्गायुर्जगती घदेते
 स्तोमा भवन्ति देवयानेनैव (५) तत्पथा यन्ति
 समानः सामं भवति देवलोको वै सामं देवलो-
 कादेव न यन्त्यन्यार्जुन्या क्रचो भवन्ति मनुष्य-
 लोको वा क्रचो मनुष्यलोकादेवाऽन्यमन्यं देवलो-
 कमेभ्यारोहन्तो यन्त्यभिवर्तो ब्रह्मसामं भवति
 सुवर्गस्थं लोकस्याभिवर्त्या अभिजिज्ञवति सुव-
 र्गस्थं लोकस्याभिजित्यै विश्वजिज्ञवति विश्वस्य
 जित्यै मासिमासि पृष्ठान्युप यन्ति मासिमास्थ-
 तिग्राह्या गृह्यन्त मासिमास्येव वीर्यं दधति मासा
 प्रतिष्ठित्या उपरिष्ठान्मासां पृष्ठान्युप यन्ति तस्मा-
 दुपरिष्ठादोपधयः फलं गृह्णन्ति (६) ॥

(संवत्सरसप्तमकथनम्)

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाहके
पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःश्रुतिर्ले वेदः सो वेदेभ्योऽस्तिस्रं जगत् ।
निर्मेये तमर्हं बन्दे विद्यावीर्यपद्मेधरम् ॥
सर्वं संवत्सरान्यं पतञ्जतुर्थे तपीरितम् ।
विशेषः पञ्चमे तस्य वत्सरारूपस्य वर्णयेते ॥

तथाऽदौ वाक्संवत्सरसर्वं विधत्ते—

गावो वा एतदिति । यद्यपि गावस्त्विषं कर्षात् कर्माधिकारिणः (पशु) स्वधामि
वदमिपानिदेवताश्च गोशब्देन निवक्षिताः । अभिपन्दव्यानां शुक्लमावाभाषो
स्वस्मिन्नारोप्य गोभिः सह वादशयुद्ध्या व्यवहरन्ति । पुरा शुक्लरहिवाः
सप्त्यो गावः शुक्लेत्पदि कामयित्वैतत्संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा इत्याद्यनुवाकैः
सप्तमन्वतिष्ठन् । तासां शुक्लकापापेतानामनुष्ठाने प्रवृत्तानां गवां दूतं याता
निर्गता अभूवन् । अथ मासदशकादूर्ध्वं शुक्लगण्युत्पन्नानि । तदानीं ता गावो-
वेक्षितेन क्लृप्तेन समुद्राः स्म इति मत्वा वस्मात्तत्रादुत्थिताः । अथैतस्मिन्काळे
कासां चिद्वत् शुक्लाणि नोत्पन्नानि, ताः पुनरपि मासद्वयमनुष्ठाय संवत्सरसंपूर्तिं
कृत्वा समुद्राः स्म इत्येवं याता वस्मात्तत्रादुत्थिताः । तदेवं यातां शुक्लगण्यु-
त्पन्नानि यातां च नोत्पन्नानि ता उभयविधा अपि गावो वयं समुद्रा इत्येवं
मत्वात्तत्रादुत्थिताः । यस्माद्गोभिरनुष्ठितं वस्माद्गोसप्तविधेयापं संवत्सरारूपः कर्त-
विशेषोऽभिधीयते । ये यजमाना एवं विद्वांसः संवत्सरारूपं कर्मविशेषमनु-
ष्ठन्ति ते समुद्रिं प्राप्नुवन्त्येव ।

यदुक्तमर्थवादे यातां गवां शुक्लगण्यवजायन्त, यातां च नाजायन्त ता उभ-
योऽप्युद्रिं गता इति, तत्र जातशुक्लगणां शुक्लगण्यैवार्थः । इतरासां तु कथं
ता समुद्रिरित्याशङ्क्य तां दर्शयति—

तस्मात्तपरा इति । यस्माद्जातशुक्लगण्यस्तपराः सत्वेण समुद्रिं गतास्त-
स्मादियं वर्णदुसंवादिनौ यातौ पत्वां पीरिं माप्यारण्ये चरति । चार्दिकयोर्दि

नासवोररण्ये संवरन्वीनां दीर्घशृङ्गयुक्तानां गवां महान्केशो जायते । पञ्च-
 षाष्टेनवा सीमवृष्ट्या मुखे पविहताः सस्यो मुखपद्मंभूतं कृत्वा शृङ्गभारेण
 पीडयन्ते । पुरायास्तु वासव्यं क्लेशः । यथा केशमभ्रपूर्णशिरस्कानां पुरु-
 षाणां सत्यपि सौन्दर्याभिमानकृते मुखे नदीस्तानधृतमोजमादौ महान्केशस्तद्वत् ।
 यदेतदस्य पुरायां सर्वेषां तु प्रीतिर्नृपादयं यदेतत्सन्नामिजितं सवानुष्ठानस-
 ष्यम् ।

अथ पकारान्तरेण सवानुष्ठानं परोक्षं—

तस्मात्संवत्सरेति । यस्मात्सर्वं प्रशस्तं तस्मात्संवत्सरसदः संवत्सरसप्तमनु-
 श्रितयतो यजमानस्य गृहे पारिक्रमं कियते यतिकमप्यग्निरहोषादिकमङ्गविक्रम-
 नम्यनुष्ठीयते तदाम्बमङ्गसंपूर्णमेव भवति । यथाश्वरुद्रमकाले कृत्वमपि स्वकाले
 कृत्वं भवति । अभिजितं फलापेक्षाराहित्येऽपि संपादितफलं भवति । अथ एव
 शास्त्रस्यापामिज्ञा आहुः—‘तेषां तेषां विशेषेण यत्प्रकायो न विद्यते’ इति ।

अथितस्य सप्तमस्य पायणीयोदयनीयावर्हिषेणो विधत्ते—

समुद्रं वा एत इति । ये यजमानाः संवत्सरसप्तमपकपन्थ एते यजमानाः
 समुद्रं वा बाहूमां हरितुमुद्युञ्जते । सप्तस्य समुद्रवदतिपभूतत्वात् । एवं सति यः
 पुरुषः समुद्रस्य पारं परतीरं न वसयति स पुरुषः समुद्रादुद्भूतं न शक्नोति ।
 अथ च संवत्सरस्येन समुद्रेण समानः । तस्मादस्य समाप्तिपरिज्ञानाभावे तव
 जगत्यानुगताहो न भवेत् । तस्मात्तमाप्तिरूपमहर्विशेषम् । तस्य च समुद्रसमस्य
 संवत्सरस्य पारावारतीरभूतावतिराजौ । एतदभिज्ञाय यजमाना अनार्या मनस्यु-
 द्विगदहिता एनोदयमुत्तमां समाप्तिसंज्ञं निमनीमूर्धं गच्छन्ति । तस्मादतिराजावुभा-
 वानुष्ठेयावित्पद्यः । यदि मल्लावादिनो नदन्त्यतिराजः परम दम्बनुधाक एव पाय-
 णीयोऽतिराजो विहितः, तस्युदयनीयाविराजेष सह निर्देष्टुमत्र पुनरुपन्यासः ।

वावेवावतिराजो बहुधा परोक्षं—

इयं वै पूर्व इति । पूर्वः पायणीयोऽतिराजः पायम्यसाम्येन पुथिष्यादि-
 रूपः । उदयनीयस्तु पश्चाद्भाविष्येन पुष्टोकादित्यः । परोक्षं त्रौकिकस्य
 वैदिकस्य वा व्यापारस्य पारम्भः ।

वावेतुवतिराजो सामान्येनोक्तौ तयोर्विशेषाकारेण स्वत्वं विधत्ते—

क्योतिष्ठोम इति । योऽप्यवतिराजः स क्योतिष्ठोमरूपः । स च वैधान्तरेण

(संवत्सरसप्तकयन्त्रम्)

दृष्टः । तदनुष्ठानेन स्वर्गपार्श्वे पुरस्तादप्योविदेवदे । तच्च स्वर्गपक्षाद्यन्तः
भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ मायणीयमतिरात्रमुपेत्य चतुर्विंशत्यमुक्त्यपारम्भणीय-
मुपपत्तिः ’ इति, तदिदं विधत्ते—

चतुर्विंशति इति । यदेतदारम्भणीयमहस्तदेवतपूर्वोक्तदतिरात्रादुत्तरयावि-
त्वेऽपि वक्ष्यमाणेऽप्यभिष्टव्यवदहन्नातिहरेभ्यो मासेभ्यः प्रथमयाविरा त्यागणीय
इत्युच्यते । स चार्हविशेषश्चतुर्विंशत्योपपत्तः कार्यः । तथा सति संख्यासा-
म्पादयमानासद्वारा संवत्सरः संपद्यते । तत्संपत्तौ सत्यां पारयनाया एव यजमानाः
संवत्सरसप्तानुष्ठाने स्थिरा भवन्ति । किंचैतस्याह्न उक्त्यपत्त्यस्तादुक्त्यस्य च
वक्ष्यदशत्योऽप्युक्तत्वादुक्तैकस्मिन्स्तोत्रे चतुर्विंशतिसंख्यापाकास्तु स्तोत्रीयास्तु
सोपीषु भिन्नत्वा वक्ष्यचरगतव्यपारिभिराः स्तोत्रीया भवन्ति । एवं सति संव-
त्सरस्य यद्विदं चतुर्विंशत्यपमानासात्मकं रूपं यच्च वक्ष्यचरगतव्यपारात्पारसकं
रूपं वे उभे अपि तत्रे संख्यासाम्येन यानुवन्ति ।

अनन्तरयानीयहानि विधत्ते—

ते सः स्थित्येति । अनुष्ठितमायणीयारम्भणीयास्ते यजमानास्तत्र ऊर्ध्वं
संस्थित्वा अरिष्टये सप्तसमाधेरानिनाकायोत्तरैर्मोतिर्गौरायुरित्यादिभिरहोमि-
रनुविष्टेभ्यः । अत्र यानि पूर्वमपाठकविहितानि तेषां स्तुत्यर्थेऽनुवादः ।
यानि त्वविहितानि तेषामत्र विधिरिति विवेकः ।

ज्योतिरादीनामभिष्टव्यवदहतां विवदे—

वदहन् भवन्तीति । ज्योतिर्गौरायुरायुर्गौरातिरित्येवं वदहन् व १

उक्ते वदहे व १ वत्यर्हद्वयं प्रशंसति—

गोश्वाऽऽयुश्चेति । योऽयं गोष्ठोमो यश्चाऽयुष्टोमस्त्वायुमौ वदहस्य मध्ये
कथंभ्यो । तद्येन संवत्सरसप्तकस्य मध्ये मिथुने संतादयन्ति । तच्च प्रजननाय
भवति ।

वदहस्याऽऽयुःप्रावहर्षित्येनौ प्रशंसति—

ज्योतिरामित इति । वदहस्याऽऽयुःप्रावहर्षित्येनौ कार्यः । तदेतद्वद्वौ
ज्योतिष्टोममनुष्ठाय पुनरप्यन्ते ज्योतिष्टोमस्यानुष्ठानमुपकरणं निरुद्धस्य विषोचन-
रूपान् भवति । तेन ज्योतिर्गौरायुस्तिष्ठेत्तत्रयस्याणि च्छन्दांसि मायज्यादीन्वेद

विनोक्तं प्राप्नुवन्ति । अपि च पार्थिवे ज्योतिर्मुक्तेन क्षीपद्रवसमायेन बद्धेन
यकाशितं स्वर्गं सुतेन प्राप्नुवन्ति ।

अथ यजोत्तराभ्यां ज्योतिरादिकं वर्णयति—

३ ब्रह्मवादिन इति । ये यजनानां आसत्ते तत्तदनुनिष्ठान्ति ते यजमानाः
केन यथा स्वर्गं गच्छन्तीति ब्रह्मवादिनां पक्षः । यथाभिज्ञो देवमानेन यथा
गच्छन्तीत्युक्ते ब्रूयात् । येन देवा यासि सोऽयं देवमानः पन्थाः । सोऽपि
कीदृश इति चेच्छ्रुमताम्—यावत्प्राचीनि गच्छन्दास्येव मार्गतापनत्वादेवमानः
पन्था इत्युच्यन्ते । इह तु ज्योतिषोपादीन्येव ग्रावत्प्राचीनि । तस्मादेतेषामनुता-
मेन तत्तेनैव यथा गच्छन्ति ।

अथ सर्वेष्वहःसु वृद्धस्योक्ते सामिक्यं विधत्ते—

समानः सामेति । नृदेव वा रथंवरसेव वा सर्वेष्वहःस्येकमेव साम
पुष्टस्योक्ते यायेत् । देवलोको हि वक्षपातराहित्येन सर्वसमत्वात्सावस्तुतः । अथ
एकमेव साम्ना कदाचिदपि देवलोकान्न निर्गच्छति ।

तस्य साम्न आधारभूतानानुषास्येष्वहःसु भेदं विधत्ते—

अभ्याभ्या इति । सचो हि पनुष्पलोकस्वरूपाः । साम्न आधारभूत-
त्वात् । यथा कर्मानुष्ठानद्वारा देवलोकस्वाङ्गारभूतो पनुष्पलोकस्तद्वत् । अभ्या-
भ्याभिति मन्त्रमर्थे द्वितीया । अत्राप्यन्ते तत्पुष्टादन्वरादन्वरात्पनुष्पलो-
कादेवलोकपम्पारोहणो यजमानाः सुखं प्राप्नुवन्ति । नाभविष्यत्कर्माभारत्वाभ्या-
नुष्पलोकस्व नानाविधत्वात् । यद्वाभ्याभ्यं देवलोकं कर्तव्येति चेन्न कर्तव्येति-
भ्यामित्यर्थः ।

शार्क्यं साम वाचिनुं सामान्वरं विधत्ते—

अभिधत्ते इति । ब्रह्मणः संनम्नि यस्तस्य तदभिरर्चनामर्कं कार्यम् । तच्च
स्वर्गलोकस्वामितः प्राप्ये मवति ।

अहस्वरं विधत्ते—

अभिजिद्धवतीति । विपुलदाकृतं यत्तदधममहस्तस्मात्पूर्वं स्वरतापकृपास्त-
तोऽभिधत्तेऽपि तेभ्योऽपि पूर्वमभिजिदाकृतमेकपदः कर्तव्यम् । तच्च स्वर्गमिज-
याय मवति ।

पुनरभ्याभ्यदहर्षिधत्ते—

(संवत्सरसंक्रमणम्)

विश्वजिह्वतीति । विश्वदाख्यादह ऊर्ध्वभाविनो ये नयः स्वरसाना-
नोऽहर्विशेषास्तेभ्य ऊर्ध्वं विश्वजिह्वास्त्वहः कर्तव्यम् । तच्च विश्वस्य जयाय
भवति ।

प्रतिमासमभिप्लवणद्वहेभ्य ऊर्ध्वं पृष्ठयं षडहमविमाहानिषमं च विधत्ते—
मासिमासि पृष्ठानीति । प्रतिमासानुष्ठानेन तस्मिन्स्तस्मिन्मासि वीर्यं
संपद्यते ।

पृष्ठयस्य षडहस्य पातेऽर्धभागं स्थानत्वेन विधत्ते—

उपरिष्ठादिति ।

अत्र मीमांसा ॥

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयाधिकरणे धिप्नितम्—

गवामयन आद्येऽह्नि प्रापणीयेति नाम यत् ।

तद्द्वादशाहिकादहो कर्मानतिदिशेन्न वा ॥

पूर्वम्भावेनातिदेशो मेवं प्रथमदा द्वयोः ।

अहोस्तुल्येति मुख्यत्वं त्वं नातिदिशेदतः ॥

द्वादशाहे पथप्रस्थाह्नः प्रापणीयमिति नाम । तथा गवामयनेऽपि तत्राग्नि-
होषनामभ्यायेनातिदेश इति चेन्नैवम् । प्रापणीयशब्दप्रवृत्तिनिविशस्य पाथ-
म्यस्य द्वयोस्तुल्यत्वेनोभयत्र मुख्यत्वेऽप्यनेकार्थत्वात्सङ्गतात् । पारम्यावति
गच्छति प्रवर्तते कर्मानेनेति प्रापणीयम् । अतो नैतन्नाम भर्मानतिदिशति ।

तत्रैव चतुर्थपादे तृतीयाधिकरणेऽप्यधिप्नितम्—

गवामयनिके ज्योतिरादौ किं द्वादशाहिकी ।

ऐकाहिकी वाऽनुमानादाद्योऽन्त्यो नापवाधनात् ॥

गवामयने ज्योतिर्गौराधुरिति ज्योतिरादिनापकास्तपो प्रागा निहिताः । तेषु
द्वादशाहिकीतिकर्तव्यता युक्ता । कुतः । अनुमितवाक्येन तत्प्रापनात् । गवाम-
यनं हि द्वादशाहविष्टविरिति वक्ष्यति । अतस्तत्संबन्धिच्छिद्धेन तदीयधर्मप्राप-
कश्चोदकोऽनुमीयत इति पाते नूनः—तन्नि ज्योतिरादिनामकास्तप एकाहाः ।
तदीयधर्मा गवामयनिकेषु ज्योतिरादिषु ज्योतिरादिभिस्त्रिभिस्त्रिभिर्नामभिः
प्राप्याः । नाम चाऽऽनुमानिकाचोदकात्प्रबळे, पत्यक्षभूतत्वात् । अतश्चोदकस्य
बाधितत्वादेवेष्टैकाहिकीतिकर्तव्यता प्राप्ता ॥

(संवत्सरसप्तम दशमाससाध्यप्रयोगेण सह विहृत्यकथनम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधव्ये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपञ्चर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

गावो वा एतस्त्रयमासताञ्जुः सतीः अङ्गाणि
 सिपासन्तीस्तासौ दश मासा निर्वण्णा आसन्नय
 अङ्गाण्यजायन्त ता अङ्गवज्जरास्मोक्षिष्टामाष तं
 कर्ममरुस्महि येन कामेन न्यपदामेति तासाम्
 त्वा अङ्गवज्जरा वा यावन्तीर्वाऽऽसामहा एवेमौ
 द्वादशौ मासौ संवत्सरः संवाचोक्षिष्टामेति तासाम्
 (१) द्वादशौ मासि अङ्गाणि प्रावन्त अन्धया
 वाऽअन्धया वा ता इमा यास्तूपरा उमद्यो वाव
 ता आध्वेवम्याश्च अङ्गाण्यसन्वम्याश्चोर्मिवाक-
 न्यतर्ज्ज्जतिं दशसं मासुक्षिष्टाभ्योति द्वादशसु य
 एवं वेद एवेन सल्ल वा एते यन्ति विन्दति सल्ल
 वे एवेन यन्तद्वा एतद्वदमर्थनं तस्मादेतद्वोसनि
 (२) ॥

(विष्टामेति तासौ दस्याद्वे च) ।

इति कृष्णपञ्चर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमपाठके प्रथमपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमोऽनुवाके गवामयननामकं संवत्सरसर्वं केचिद्विशेषः सह विहितम् ।

सोमयाना द्विविधाः-आवृत्ता अनावृत्ताश्च । ते चानावृत्ता एकाद्वयः । आवृत्ता

(संवत्सरसंज्ञस्य दशमासप्राध्याययोगेण सह विकल्पकथनम्)

अपि द्विविधाः—अहीनरूपाः सप्तरूपाश्च । द्वादशवारम्भैकादशरात्रपर्यन्ता
अहीनाः । एकादशरात्रद्वादशरात्रौ तु द्विविधौ—अहीनरूपौ सप्तरूपौ च ।
यस्यैकादशरात्रवारम्भोपरितनानि सत्राण्येव । तान्यपि द्विविधानि—रात्रिसत्राण्यस-
न्नात्यक्तसत्राणि च । तत्र शतरात्रपर्यन्तानि रात्रिसत्राणि । संवत्सरेष्वेकादशवारम्भो-
परितनान्यसप्तरूपाणि । तेषां च सर्वेषां प्रकृतिभूतविदे नरायणनम् । तस्य च
संवत्सरकालसाध्यः प्रयोगः पूर्वांशुवाकेऽभिहितः । अथ द्वितीये दशमासप्राध्यायेन
प्रयोगेण सह विकल्पोऽभिधीयते ।

तमेतं विधातुं पूर्वोक्तवैश्वदेवादे कल्पविद्विशेषस्य विवक्षया पुनः षट्ठि—

मावो वा एतदिति । पुरा शुक्लभरहिताः सत्यो गावः शुक्लपि तिस्रा-
स्तनीः सन्ति तु लघुमिच्छन्त्य एतदुच्यमानं सत्रमन्वविभन् । तासां गवां दश
मासा अनुष्ठिता अभवन् । अथस्मिन्काले शुक्लपण्युत्तनानि । तान्मेरुमशुक्लाः
परस्परमिदमनुवन्—येन शुक्लविषयेण कवेन न्यपदाय सप्तानुष्ठानार्थं वर्षमेकत्र
स्थाने निषण्णास्तं शुक्लविषयं कामभरुत्स्वाहिं वर्षं संपादितवत्यः । एषमुक्त्वा
काभिद्गावः कृतार्थमुच्यतां सत्रादुरितयाः । ता उददिष्ठमिति पूर्वस्मिन्नर्थवादे
अवगात् ।

तथैव यदुच्यते—‘अथ यासां नाजायन्त ताः संवत्सरमाप्नोदिति’ इति,
इति, तत्र विवक्षितं विशेषं दर्शयति—

तासामु स्येति । या गावः सत्रमनुविच्छन्ति तासामु त्वै तासामेव मध्ये
जातशुक्लसूत्राय गतास्त्ववशिष्टा अर्धा वा काभिदेव गावः परस्परमेवमनुवन् ।
एतास्वर्षरूपासु मोषु मध्ये राशिद्वयम् । तत्र काभिच्छुक्लकामाः । अथरात्रं
किमेभिः शुक्लैरजमेवोदरपूरणक्षयां संपादयाम इति मन्यन्ते । एवं सति शुक्ल-
कामा अशुक्लकामाश्च यावतीनां यावत्यः सन्ति ताः सर्वा अपि मित्रित्वा पर-
स्परमेवमनुवन् । किमनुवन्ति ते तदुच्यते—इमे संवत्सरावशिष्टौ द्वादशसंख्या-
पूरणो मासावासायहा एव सवेदाऽप्यनुदिष्टाय । ततः संवत्सरं पूरित्वा पञ्चा-
दुत्तिष्ठामेति । तासां संवत्सरं पूरयन्तीनां गवां मध्ये यासां शुक्लैश्चैवाऽस्ति
तासां तथैव अथवा द्वादशे मासि शुक्लपण्युत्तनानि । यासां तु अद्यां नास्ति
ता अथवायेवेयाः संपन्ना असंपन्नशुक्लाः । या लोके त्वराः शुक्लभरहिता

(बुधवर्षादहाविमर्षाविकल्पामिधानम्)

इत्यन्ते । एवं सति या गावः शृङ्गाण्यलभन्त, यावान्यास्तच्छृङ्गारहिताः
स्वापेक्षितानुजेषेवालभन्त, ता उभयविधा अपि स्वस्वमयोजनतिद्वया समृद्धि
मत्वाः । अथ दशमात्तानुष्ठानेन शृङ्गमानम् । द्वादशमात्तानुष्ठानेन रयणीवशु-
क्लत्वं, कर्मभूयसात्कलभूमस्तथापि विभामाव ।

तदेवमर्थवादेन दशमात्तानुष्ठानं द्वादशमात्तानुष्ठानं च प्रशस्य विकल्पितं
वसद्वयं विपद्ये—

ऋघ्नोतीति । यो यजमानः प्रकारद्वयं वेति सोऽयं स्वेच्छयाऽन्यतरं प्रका-
रमनुविष्ठस्तसृद्धिं प्राप्नोति ।

ननु द्वादशसु मातेषु संपूर्णानुष्ठानत्वादन्तु कलम् । दशमात्तपक्षे तु कथमि-
त्याशङ्क्योपपादयति—

पदेन स्तत्त्विति । एते दशमात्तानुष्ठानिनो यजमानाः कालात्मत्वेऽपि
पदेन खलु वै मन्त्रि शार्ङ्गमेष मार्गेणानुविष्ठान्ति । लोकेऽपि पदेन चन्द्रावेमा-
देव गच्छन्पुरुषः स्वहस्तस्त्रलेऽपि ग्राममादिं समन एव । तद्दशानि कलमा-
तिर्गुणा ।

उपपादितं वसद्वयमुपसंहरति—

तद्वा एतदिति । पदेतद्वयवाममर्न दशदि दशसु मातेषु समाप्स्यते, यदि
वा द्वादशसु, सर्वथाऽप्युजं कलपद्वयेव । यस्मादयनस्य पहिवा भूषांस्वस्पादे-
तदपनं गौतमि तर्वा विर्वग्जातीनामप्यभिवन्तः । किमु वक्तव्यं विशिष्ट-
ब्राह्मणानामित्यभिप्रायः ॥

इति श्रीमत्सारंगदाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छप्पायजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमपत्राठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमाठके पञ्चमपत्राठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमे मासि पृष्ठान्गुपं यन्ति मध्यमे उप-
यन्त्युत्तमे उपं यन्ति तदाहुर्या वै त्रिरेकस्याहं
उपसीदन्ति इह वै साऽपराभ्यां दोहाभ्यां दुहेऽय

(पृष्ठयष्टहविषयविकल्पाभिधानम्)

कुतः सा धोक्ष्यते यां द्वादश कृत्वं उपसीदन्तीति संवत्सरः संपाद्योत्तमे मासि सृष्ट्याप्युपयन्ति यजमाना यज्ञं पशुनवं रुन्धते समुद्रं वै (१) एतैऽनवारमंपारं प्र प्लवन्ते ये संवत्सरमुपयन्ति यद्वृहद्रथंतरे अन्वर्जैर्यथा मध्ये समुद्रस्य पुव-मन्वर्जैर्यस्तादृक्कदनुत्सर्गं बृहद्रथंतराभ्यामित्वा प्रतिष्ठां गच्छन्ति सर्वेभ्यो वै कामेभ्यः संधिर्द्वे तयजमानाः सर्वाङ्कामानवं रुन्धते (२) ॥

(समुद्रं वै चतुर्विंशत्यम्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीये दशमासद्वादशमासविकल्पोऽभिहितः । अथ तृतीये पृष्ठयष्टहविषयो विकल्पोऽभिधीयते ।

यत्पूर्वं “ विहितं मासिमासि पृष्ठान्युपयन्ति ” इति, तत्र पक्षान्तरं विधत्ते—प्रथमे मासीति । सर्वेषु मासेषु पृष्ठयः षडहो नानुष्ठेयः, किंतु मध्यममध्य-पोत्तमेषु त्रिष्वेव मासेष्वित्ययमेकः पक्षः ।

पुनरपि पक्षान्तरं विधत्ते—

तदाहुर्गामिति । ओके दोग्धारः पुरुषा एकस्याह्नो मध्ये यां गां दोग्धुं विदारं प्राप्नुवन्ति सा गौः मध्यमपर्याये प्रभूतं क्षीरं प्रमच्छति । अपराभ्यां द्वितीयतृतीयदोहनपर्यायाभ्यां दूर्ध्वं वै दुग्हेत्येव क्षीरं दोग्धि । एवं तदि यां मामकस्मिन्दिमे द्वादशकृत्वो दोग्धुमुपयन्ति सा गौः कुतो धोक्ष्यते । नहि क्षीराभावे दोहनमुचितम् । तस्माद्दोसमाप्तस्य पृष्ठयष्टहस्यापि मासत्रयानुष्ठान-मुचितम् । किमु वक्तव्यं द्वादशमासानुष्ठानेऽप्यनुचितत्वमित्येवम् । तदाहुस्व-स्मिन्पृष्ठयष्टहविषयेऽभिज्ञाः कथयन्ति । तस्मात्संवत्सरमनुष्ठानान्ते मासि सृष्ट-

(उत्तरपक्षःप्रकारनिर्देशानिधानम्)

इव पृष्ठपः पटहोऽनुष्ठेयः । इतरेषु तु मासेषु पञ्चमेनाभिपूजयद्देहेनैव वासपूर्णं
कर्मभ्यम् । यथा साति यजमानाः पृष्ठपञ्चदशस्य सप्ताश्वधाम्नं संपूर्णं प्राप्नु-
वन्ति ।

एतदूर्ध्वं विहितं “ समानः साय भवति ” इति तदेतदेवाह विशेषाकारेण
विचिन्ते—

समुद्रं वा एत इति । पारावारे परावांशो हरिः । ये यजमानाः सप्ताश्व-
रत्नचमनुविष्ठान्ति एते क्षीरद्वयारहितं समुद्रं बाहुभ्यां धरितुमिच्छन्ति, तन्नाशकव-
त् । यदि तव बृहदध्वनरे सामनी अनुक्रमेण पृष्ठस्तेष्वे सैषादेष्वेयुस्तदानीं यथा
समुद्रस्य दध्ने तरणसाधनं द्वयं सैषादेष्वेयुस्तादृकज्वरति । तस्मादनुरत्नैर् कदा-
चिदप्यपरित्यज्य बृहदध्वनराम्नामिरवा स्तोत्रं प्राप्य पतिष्ठां यज्ञसमामिं यच्छ-
न्ति । अन्यदीपेनापि वस्तेन दोग्धुं शक्यं गोः मेधिरित्युच्यते । सा च सै-
षिः सर्वेभ्यः कामेभ्यो दुहे यथा यथा क्षीरमपेक्षितं यथा यथा ये कांचिदास्त-
वाद्याय दोग्धुं शक्यते । तत्तथा सत्यधापि यजमाना अन्यदीपाभ्यां प्रकृति-
याम्नां बृहदध्वनराम्नां तथाहिने यजुज्यवानाम्नां सर्वाङ्कानाम्नाप्नुवन्ति ॥

एवमिषासायणाचार्यविरचिते माधवमि वेदार्थप्रकाशे छठ्याध्यायेदीप-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

समान्यं ऋचो भवन्ति मनुष्यलोको वा ऋचो
मनुष्यलोकादेव न सन्त्यन्यद्वन्यत्सामं भवति देव-
लोको वै सामं देवलोकादेवान्यमन्यं मनुष्यलोकं
प्रत्यक्षरोहन्तो यन्ति जगतीमग्र उपं यन्ति ज-
गतीं वै छन्दांसि प्रत्यक्षरोहन्त्याग्रयणं अहां वृ-
हस्पृष्टानि अयस्त्रिंशः स्तोमास्तस्मान्न्यार्याः सं-
कमीयान्प्रत्यक्षरोहति वैश्वकर्मणो मृशते विश्वा-
न्येव तेन कर्माणि यजमाना अव हन्धत आदि-

(उत्तरपक्षः प्रकारविशेषाभिधानम्)

त्यः (१) गृह्यते इयं वा अर्दितिरस्यामेव प्रति
तिष्ठन्त्यन्वोन्वो गृह्यते मिथुनत्वाय प्रजात्या अ-
वान्तरं व दशरात्रेण प्रजापतिः प्रजा असृजत्
यदशरात्रो भवति प्रजा एव तद्यजमानाः सृजन्त
एताः ह वा उदङ्कः शौल्बायनः सत्रस्यर्धिम-
वाच यदशरात्रो यदशरात्रो भवति सत्रस्यर्ध्या
अथो यदेव पूर्व्वहंसु विलोभ क्रियते तस्यैवैषा
शान्तिः (२) ॥

(आदिस्मस्तस्यैव द्वे च) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाहके
पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीये पृष्ठचण्डविषयप्रकारविशेषोऽभिहितः । अथ चतुर्थे उत्तरे पक्षेति
प्रकारविशेषोऽभिधीयते । द्वे हि संपत्सरसवस्थ पक्षसी । एतच्चान्यत्र त्वयान्ता-
तम्— यथा शालाये पक्षसी । एवम् संपत्सरस्य पक्षसी इति । तत्र पञ्चम-
पञ्चासात्पके पूर्वास्मिन्पक्षेति सामैकपञ्चसां नानात्वं [च] पूर्व्वमाभिहितम् ।
इदानीं द्वितीयपञ्चासात्पके उत्तरस्मिन्पक्षेति पूर्व्वैपरीत्येन क्रमेणैव सामनानात्वं
चाभिधीयते ।

तत्राऽऽद्यावृत्तेऽयं विषये—

समान्य आच इति । अनुष्णलोके हि कर्षं कृत्वा पश्चादेवसोर्कं प्राप्नुव-
न्ति । एवमाधारभूतामृचमप्यस्य पश्चात्तस्यां साव मावन्ति । तस्मादसौ अनु-
ष्णलोकस्वरूपाः । ताश्च सप्तम्य एकरूपाः कर्तव्याः । एकस्मिन्चहनि वा ऋच-
स्ता एवान्मस्मिन्मयोकव्याः । एवं सति क्रमात्कामानुष्णलोकान्तरादिद्वि-
नापगच्छन्ति । अपर्यादिसंतानाविच्छेदात् ।

अथ सामनानात्वं विषये—

(उत्तरपक्षःप्रकारविशेषाभिधानम्)

अन्यद्वयमिति । तान्नः पश्चाद्भावित्वताम्येन देवलोकात्म्यम् । तादृशं च ताव पूर्वेस्मिन्दिने वृद्धवति ततोऽन्यद्वतरस्मिन्दिने कर्तव्यम् । लोकेऽपि देव-
लोकाभिर्गच्छन्तः पुरुषा अन्यद्वयं अनुष्यल्लोकपदेशं गच्छन्ति । यद्वाऽन्यद्व-
यमिति पञ्चम्यर्थे द्वितीया । अन्यस्माद्वयस्योदेवलोकात्कर्माकृतानां तारतम्यो-
पेतत्वेन विविधत्वाच्च तदा विद्वज्जगद्देवलोकात्परस्परोद्देशो यजमाना अनुष्य-
ल्लोकं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।

विशेषान्तरं विधत्ते—

जगतीमश्र इति । पूर्वस्मिन्पक्षति मायनी मध्यमपनुष्ठिता । उत्तरस्मिन्प-
क्षति मध्यमपनुष्ठिता । तथा तति जगतीं परम्पराभि सर्वाणि पञ्चान्तरात्परोद्दे-
शान्ति भवन्ति ।

पुनरपि विशेषणं क्रमेण विदत्ते—

आम्रयणमिति । यथा मायय्यादिपञ्चदशःसु पूर्वस्मात्पक्षतो विपर्ययेषो-
परस्य पक्षतोऽनुष्ठानमेवं यद्विज्ञापयतोऽपि वृद्धव्यम् । तथाऽऽम्रयणोऽपि गृहीत
इह तदादौ । तथा तति यद्वाः परम्परात्ता भवन्ति । तथा तत्र रथतरं पूर्व
पूर्वेदिनेऽनुष्ठितम् । इह तु बृहत्सं पूर्वमनुष्ठेयम् । तथा तति सर्वाणि पुरुषो-
नाभि परम्परात्तानि भवन्ति । तथा तत्र यस्मिन्पक्षतोऽपि पञ्चान्तरात् । इह तु
आदावनुष्ठेयः । तथा तति सर्वे स्तोत्राः परम्परात्ता भवन्ति । यस्याद्वयं यो-
क्तव्यमिति । मध्यममायय्याऽपि तति रथतरादयः पश्चाद्भावित्वताम्येन लोकेऽपि
पञ्चावर्तं पितरं पितृवर्गं वा पति कनीयान्पुनः यो यो वा वाहनाद्यधोदेव-
रोहति ।

अथातिमास्यैवं विधत्ते—

वैश्वकर्मेण इति । वाचस्पतिं विश्वकर्माणमित्यनेन गुह्यनामोऽतिमासो वैश्व-
कर्मेणः । तेनातिमासेन सर्वाप्यपि कर्माणि यजमानाः प्राप्नुवन्ति । यहीन् पु
मातरमित्यनेन गुह्यनामोऽतिमास आदित्यः । भूदेरदितिरनात् । तेनातिमासेन
भूदेः प्रवृत्तिरिति ।

अत्र सूत्रकारः—‘वैश्वकर्मेणपतिमास्यामायय्यं गृह्णाति वाचस्पतिं विश्वक-
र्माणमृतम् इति श्रुत्वा आदित्यं यहीन् पु मातरमिति तत्रैवमेव व्याख्यातं गृ-
ह्णात्या यद्वाहतात् । इति, तत्रैव व्याख्यातं विधत्ते—

(मास्तुर्ध्वप्रवृत्तगवामयनद्वयविशेषात्तन्वानम्)

अन्योन्य इति । अन्योन्य एकैकः । मरिचिन्दने वैधर्म्यो गुरुते तवः
परेधुरादित्यः । ततोऽपि परेधुरादित्यः । पुनरपि परेधुरादित्यः । एवं त्रिवि-
दित्वेन मिथुनरूपरवाग्रजोऽयमग्ने इत्युच्यते ।

अथ द्वादशाहीयं द्वात्रिंशतिं च ।

अथान्तरमिति । एतच्च वाङ्मयं “ द्वे दाव द्वेसवे ” इत्यत्र व्याख्या-
तम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्येण चिते माधवीये वेदार्थपत्राक्षे छण्डोग्यजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमपत्राक्षे
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमं पत्रं पञ्चमपत्राक्षे पञ्चमोऽनुवाकः) ।

यदि सोमो सस्वतो स्यात्तां महति रात्रियै
प्रातरनुवाकमुपाकुंयात्पूर्वो वाचं पूर्वं देवताः पूर्वं-
श्छन्दांसि ब्रूक्ते वृषण्वतीं प्रतिपदं कुर्यात्प्रातः-
सवनदेवैषामिन्द्रं ब्रूक्तेऽथो सत्स्वाहुः सवनमुं-
स्वसवनमुखे कार्येति सवनमुसात्सवनमुसादेवै-
षामिन्द्रं ब्रूक्ते संवेशाघोषवेशाय गायत्रियास्त्रि-
हो जगत्या अनुष्टुभः पङ्क्त्या अभिभूत्यै स्वा-
हा छन्दांसि वै संवेश उपवेशश्छन्दोभिरेवेषां
(१) छन्दांसि ब्रूक्ते सजनीयः सस्यं विह-
स्यः सस्यमसस्यस्य कगात्रुनीयः सस्यमेता-
वद्वा अस्ति यावेदेतयावेदेवास्ति तदेवां ब्रूक्ते
यदि प्रातःसवने कलशो दीर्येत वैष्णवीषु शिपि-
विष्टवतीषु स्तुवीरन्यद्वै यज्ञः स्यातिरिच्यते विष्णुं
तच्छिपिविष्टमभ्यर्ति रिच्यते तद्विष्णुः शिपिवि-

तोऽतिरिक्त एवातिरिक्तं दधात्यथो अतिरिक्तै-
वातिरिक्तमाप्सवाऽयं रुन्धते यदि मध्यंदिने दीर्येत
वषट्कारनिधनं सार्धं कुरुवंषट्कारो वे यज्ञस्य
प्रतिष्ठा प्रतिष्ठामेवैनद्रमयन्ति यदि तृतीयसप्तन,
एतदेव (२) ॥

(सन्दोभिरनेशानेकात्मविद्वेगतिर्भ) ।

इति छप्पण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयमंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ उत्तरमहाकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

यत्पुर्येऽनुवाक उत्तरे पञ्चसि विशेषोऽभिहितः । अथ पञ्चमे वात्सर्येण यजु-
स्योर्द्वयोर्नवामपनयोर्विशेषोऽभिधीयते ।

तस्मिन् विधत्ते—

यदि सोमाविति । यदि कदाचिद्यजमानसंयचोरुमयोः परस्परवात्सर्येण
नवापनयगवो सोमो सैभूषामिषुवो स्वाकां तदानीं महारात्रे बुद्ध्या वातरनुषा-
कनामकस्य शस्त्रस्योपाकरणं कुर्यात् । वातर्षावभ्यो देवेभ्य इत्यादिसंयचपश्वर्षुः
पठेद्विपर्ययः । यो यजमानसंयः पूर्वं पदुतः सजुषाकरोति सोऽप्यस्य संयस्य
वागादीन्पुङ्गु आदत्ते ।

तस्मिन् वातरनुषाक स्मृतिविधत्ते—

बुषण्वतीमिति । पशुनावापो रेवतीः क्षमथा हि वरुण वरुणेषु वधवा ।
इह तु तां वरुणस्य बुषण्वतीमन्मासुचं पथमां कुर्यात् । तथा सति स
एवाप्येषां यजमानानां देवतास्तुषानिन्द्रं वातःसवनोदयनयति ।

पञ्चान्तरमाह—

अथो सल्लाहुरिति । नवाभापवि सवनानां पारम्भे सेधं बुषण्वती पठ-
नीयेत्सेधं केचिदाहुः । तथा सति परेषां सर्वसवनारम्भादिन्द्रमपस्तारयति ।

अथ नवामिभूतेहोमपञ्चान्यश्च पठति—

(मातृसर्वेष्वनुत्तमवामयनद्रव्यविशेषाभिधानम्)

संवेद्यायेति । संवेद्याय गायत्र्यादीनां छन्दसां स्वकीययत्ने सम्पन्नये-
ष्याय । उपवेद्याय प्रविष्टानां चात्र स्थितावस्थितये । गायत्र्या अभिभूयै पर-
कीयस्य गायत्रीछन्दसोऽभिभवाय स्वाहुतापिदवस्तु । विष्टुम इत्यादिभिर्धनुर्मिः
पदैरुत्तरे चत्वारो बन्वा भिद्यन्ते । तेषु संवेद्यायोपवेद्यायेत्येतदनुब्रजनीयम् ।
प्रथममध्ये त्वभिभूत्यै स्वाहेत्येतदनुब्रज्यते ।

बन्वाणां तात्पर्यं व्याचष्टे—

छन्दास्ति वा इति । योऽयं संवेद्यो मन्थोपवेशस्तापुषौ छन्दोविषयत्वा-
च्छन्दांस्त्वेष तथा सति स्वकीयैश्छन्दोभिरिवरेषां छन्दांसि विनाशयति ।

अथ शस्त्रविशेषान्विधत्ते—

सजनीयमिति । यो जात एव प्रथमो वनस्वानिति सूक्ते स जनात् इन्म
इत्येवं सजनशब्दस्य विद्यमानत्वात्तसूक्तं सजनीयम् । निष्कैवल्यशस्त्र इन्द्रस्य
तु वीर्याणीत्यस्य स्थाने सजनीयसूक्तं सजनीयम् । यमाग्रे वर्णो विह्वेष्वस्तिवति
सूक्ते विह्वशब्दस्तद्भावात्तद्विह्वयम् । तच्च महावैश्वदेवशस्त्र आ नो यद्वा इत्यस्य
स्थाने सजनीयम् । कया शुभा तवय ए इत्येतत्सूक्तानस्येन इतरादयस्त्वस्य
कयाशुभीयं वरुणवीर्यशस्त्रे अनिष्टा उग्र इत्यस्य स्थाने सजनीयम् । यद्वा
तत्तच्छब्दादौ शस्त्रात्पुरा यथोक्तं सूक्तजातं पठनीयम् । एतदुक्तं सूक्तवयं
यावदुत्थेवावदेव सारम् । एतत्पाठे तु वरेषां यावत्सारमस्ति तत्सर्वं विना-
शयति ।

अथ नैमित्तिकं स्तोत्रविशेषं विवर्त्ते—

यदि प्रातःसवन इति । यदि प्रातःसवनकाले षोणकलशो दीर्घत वि-
दीर्घो भवेत्तदाभौ स्तोत्रारः सामना विष्णुदेवताकात् शिविविष्टशब्दपुष्पास्त्वु-
स्तुतिं कर्षुः । यज्ञस्य संवन्धि यदङ्गमविरिच्यते शास्त्रीयं कमपुल्लङ्घ्य वर्तते
तदङ्गं शिविविष्टगुणादिशिष्टं विष्णुमभिलक्ष्याविरिकं भवति । पशवः शिविरिति
शुक्लशराच्छिविशब्दः पशुवाची । तेषु स्वामित्वेन पविष्टः शिविविष्टः । तच्चा-
तिरिक्तमङ्गं शिविविष्टो विष्णुरेव । तत्स्वामिकत्वात् । ततो 'विष्णवीषु स्तुतौ'
सत्यापविरिक्तस्वामिमेव विष्णवाविरिक्तमङ्गं स्थापयति । अपि चातिरिक्तस्वा-
मिनेव विष्णुनाऽतिरिक्तमप्यथाशास्त्रमङ्गमापवा शास्त्रियं कृत्वा तत्रकलं लभते ।

अथ द्वितीयतृतीयसवनयोर्विशेषं विधत्ते -

यदि मध्यंदिन इति । द्वितीयतृतीयसवनयोर्दोणकलशे विदिर्णे तत्रि
वषट्कारनिचर्तुं ताम् कुर्युः । निधनं साम्नः पञ्चमो भागः । वषट्कारो निधने
ताममकिंविशेषो यस्य साम्नस्तादृशं ताम् कुर्युः । वषट्कारो हि हविष्यदान-
साधनबोधात्तस्य समाप्तिस्थापम् । तद्युक्तताममानंनैव पतिश्रावेनैतत्तत्रं मन्व-
न्वि ज्यैष्ठ्येन समापयन्ति । यदि तृतीयसवने कलशो विधेयः तदाऽभ्येतव्येव ।
अथ वरक्षाप तस्यैतदेव वषट्कारनिधनमेव ताम् कुर्युः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपक्षाये छान्दोग्य-
वेदीयवैचिरीयसंहिताभाष्ये सप्तपक्षाण्डे पञ्चमपथाष्टके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमपथाष्टके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पदहेमांसांस्तं पायाहुरुत्सृजन्ति पदहेहिं मासा-
न्तं पश्यन्त्यर्धमासेमांसांस्तं पायाहुरुत्सृजन्त्यर्धमा-
सेहिं मासांस्तं पश्यन्त्यर्धमावास्पर्श्या मासान्ते पाया-
हुरुत्सृजन्त्यर्धमावास्पर्श्या हि मासांस्तं पश्यन्ति तौ-
र्णमास्या मासांस्तं पायाहुरुत्सृजन्ति पौर्णमास्या
हि मासांस्तं पश्यन्ति यो वै पूर्ण आसिञ्चति परा
स सिञ्चति यः पूर्णादृक्षति (१) प्राणमस्मिन्स
दधाति यत्पौर्णमास्या मासांस्तं पायाहुरुत्सृजन्ति
संवत्सरायैव तत्प्राणं दधति तत्तु मन्त्रिणः प्रा-
णन्ति यदहर्नोत्सृजेयुर्ध्या इति तन्मन्त्रो विपत्तये-
व संवत्सरो वि पतिदार्तिमाळेयुर्ध्यापौर्णमास्या
मासांस्तं पायाहुरुत्सृजन्ति संवत्सरायैव तद्वदानं
दधति तदनु मन्त्रिण उत (२) अचन्ति नाऽऽ-
र्तिमाळेन्ति पूर्णमासे वै देवानां सुतो यत्पौर्ण-

(गवामयनगुणविकाररूपोत्तमभिधानम्)

मास्या मासान्संपाद्याहंरुसृजन्ति देवानामेव
तद्यज्ञेन यज्ञं प्रत्यवरोहन्ति वि वा एतद्यज्ञं छि-
न्दन्ति यत्पृष्ठहसैतत् सन्तमथाहंरुसृजन्ति प्रा-
जापत्यं पञ्चमा लभन्ते प्रजापतिः सर्वो देवता
देवताभिरेव यज्ञः सं तन्वन्ति यन्ति वा एते सर्व-
नाद्येऽहः (३) उत्सृजन्ति तुरीयं खलु वा एत-
त्सर्वं यस्मान्नाद्यं यस्मान्नाद्यं भवन्ति तेनेव सर्व-
नाद्यं यन्ति समुपहृत्य भक्षयन्त्येतस्मोमपीया ह्ये-
तर्हि यथायतनं वा एतेषां भवनभाजो देवता
मच्छन्ति येऽहंरुसृजन्त्ययमयनं पूर्वेणाशाभिर्वेप-
न्ति यथायतनाद्यं यजन्नाजो देवता अथ रुग्ध-
तेऽष्टाकपालाग्नाः पवन एकं द्वादशकपालाग्ना-
ध्यंदिने सर्वेने द्वादशकपालाग्नाः पवनमयने छ-
न्द्यां स्पेवाऽऽप्त्वाऽथ रुग्धने वैश्वदेवं चरुं तृती-
यमयने निवेपन्ति वैश्वदेवं च तृतीयमयनं तेनेव
तृतीयमयनाद्यं यन्ति (४) ॥

(उदचत्युष्टेऽहंरुसृजन्त्या वैश्वदेवम्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाहके
पञ्चमपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

वैश्वदेऽनुवाके गवामयनपसङ्गेन सवविषये मात्सर्वविशेषोऽभिहितः । अथ
षष्ठे गवामयनस्य गुणविकाररूप उत्तमोऽभिधीयते—

पठहेमांसानिति । येऽभिष्ठवपदहास्तेः पञ्चस्य आवृत्तेरेकं मासमनुष्ठाय-
नन्तरे मासे पयसादिने कर्तव्यं ज्योतिराख्यमहंरुसृजन्त्युः । यदा चतुर्भिर्विष्णु-

(स्यामयनगुणविकाररूपकर्मभाषितान्)

पाणसंवारस्थानीयमुदानं भेषादयन्ति । तन्मेषादनमनु सविशोऽप्युदन्ति व-
च्छन्ति नतो नाऽऽनं गच्छन्ति ।

पुनः प्रकारान्तरेणैतमेव यज्ञं यजन्ति—

पूर्णमास इति । पौर्णमास्यामेव प्रकृते देवानां संबन्धी सोमोऽभिषुतो
भवति । अतः पौर्णमास्यां मासं पूरयित्वा एवादहकस्मै सवि देवानां संब-
न्धिना तेन पूर्वयगेन (य) सोमयमित्युभयं यज्ञं यजमानाः प्रत्यवरोहन्ति ।

यस्मिन्दिने कर्तव्यमहकस्तृण्यते तस्मिन्दिने कर्तव्यमप्यद्विधत्ते—

वि वा एतयज्ञमिति । यदहैरभिषुतपृष्ठयस्त्वैः सातत्येन वर्तमानं यजन्-
त्येव यदहकस्तृण्यते तेन यज्ञं विच्छिन्दन्त्येव, तत्पारिहाराय प्राजापत्यं मशुमात्र-
मेतन् । प्राजापत्यं सङ्गृह्णातृदेवतापकः । अतो देवताभिरेव यज्ञं संततं
कुर्वन्ति ।

अथ तत्र कर्तव्यान्तरं विधत्ते—

यन्ति वा एत इति । ये यजमाना अहकस्तृण्यन्ति ते सवनादप्यगच्छन्ति ।
प्रातःसवनादेरनुष्ठानाभावात् । तत्र क उपाय इति तदुच्यते—प्रातानाम्पयमस्ति
वशातःसवनादिमप्यस्मिन्प्रातिरिक्तवतुर्थासवनस्थानीयम् । अतः प्रातार्येऽ-
नुष्ठिते सवनाच्चाप्यगच्छति ।

तस्य प्रातार्यशेषस्य सोमवदुपाह्वानपूर्वकं मक्षणं विधत्ते—

समुपह्वयेति । उत्सृष्टेऽह्नि मुख्यसोमभावादेतस्मिन्काले यजमाना एतासो-
मपीथा एतदेव प्रातार्यशेषमक्षणं सोमपीथः सोमपानं येषां ते तादृशाः ।
तस्मात्सोमवत्स्वरपरमाभिज्ञाप्य मक्षयेयुः ।

पुनरपि कर्तव्यान्तरं विधत्ते—

यथायतनमिति । ये यजमाना अहकस्तृण्यन्ति, एतेषां संबन्धिन्यः सव-
नभाजो देवताः सवनाभावाभिराधाः सत्यः स्वस्वस्थाने गच्छन्ति । अतस्त-
स्या भूदिति वशात्सवनस्थाने पुरोडाशान्निर्वापेयुः । तेन वशात्स्थानाचास्वा
देवताः प्राप्नुवन्ति ।

तेषु पुरोडाशेषु विशेषं विधत्ते—

अष्टाकपालानिति । अष्टत्वादिसंख्यासाक्षाद्गुणयथादिच्छन्दःशक्तिः ।

पुनरपि कर्तव्यान्तरं विधत्ते—

वैश्वदेवं चरुमिति । तृतीयसवनस्य वैश्वदेवत्वस्यैव स्पष्टमाग्नातम्—‘वह-
तूर्ना प्रातःसवनम् हव्यानां माध्यंदिनम् सवनं विश्वेनां देवानां तृतीयसवनम्’
इति । अतो वैश्वदेवरुणा तृतीयसवनान्नापन्युत्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुक्मयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमपवादके
पञ्चोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमकाण्ड पञ्चमपवादके सप्तमोऽनुवाकः) ।

उत्सृज्यां च नोत्सृज्यामिति श्रीमांसन्ते
ब्रह्मवादिनस्तद्वाहृत्याज्यमिवेत्यमावास्यायां च
पौर्णमास्यां चात्सृज्यामित्याहरेते हि यज्ञं वहंत
इति ते त्वाच नोत्सृज्ये इत्याहुर्धे अवान्तरं पक्षे
वेजाते इति या प्रथमा व्यष्टका तस्यामत्सृज्य-
मित्याहुरेष वे मातो पिशुर इति नाऽऽदिष्टम्
(१) उत्सृजेयं नादिष्टमांसजेयं वादृशे पुनः
पक्षात्प्राये मध्ये पदहस्थं संपद्येत पदहेमामोन्मत्त-
पाद्य यत्संस्तममहस्तस्तिष्ठत्तुमियस्तद्वस्ये पक्ष-
मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेयरेन्द्रं दधीन्द्राय
मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं वैश्वदेवं द्वादश-
कपालममेवै वसुमतः प्रातःसवनं यदमये वसुमते
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपन्ति देवतामेव तद्वा-
गिनीं कुर्वन्ति (२) सर्वनमष्टाभिरुप यन्ति य-
देन्द्रं दधि मयतीन्द्रमेव तद्वागधेयाभ्यश्वावध-
स्तीन्द्रस्य वे मरुत्वतो माध्यंदिनम् सवनं यवि-
न्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपन्ति

(अहस्तस्यविशेषाभिधानम्)

देवतामिव तद्भागिनीं कुर्वन्ति सर्वनमेकादशमि-
रुपं यन्ति विश्वेषां वै देवानामभुमतीं तृतीयस्र-
वने यद्वैश्वदेवं द्वादशकपालं निर्वपन्ति देवता
एव तद्भागिनीः कुर्वन्ति सर्वनं द्वादशमिः (३)
उपं यन्ति प्राजापत्यं पशुमा लभन्ते यज्ञो वै
प्रजापतिर्यज्ञस्थानं नृसर्गायाभिवर्त इतः षण्मासो
ब्रह्मसामं भवति ब्रह्म वा अभिवर्तो ब्रह्मणैव त-
त्सुवर्गं लोकमभिवर्तयन्तो यन्ति प्रतिकूलमिव
हीतः सुवर्गो लोक इन्द्र कर्तुं न आ येर पिता
पुत्रेभ्यो यथा । शिक्षां नो अस्मिन्पुरुषतु यामानि
जीवा ज्योतिरशीमहीत्यमंत आयताः षण्मासो
ब्रह्मसामं भवत्ययं वै लोको ज्योतिः प्रजा ज्यो-
तिरिममेव तल्लोकं पश्यन्तोऽभिवर्तन्त आ यन्ति
(४) ॥

(नाऽऽदिष्टं कुर्वन्ति द्वादशमिरिति विश्वविश्वं) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

पठेऽनुवाकः अहस्तस्य उपकः । सप्तमे तत्रैव विशेषोऽभिधीयते ।

तत्र निर्णयः कंचिद्विचारं दर्शयति—

उत्सृज्यामिति । उत्सर्गस्तु यज्ञविच्छेदः, अनुत्सर्गस्तु धातुनिरोध इति
दोषद्वयं मनसि निधाय ब्रह्मवादिनो विचारयन्ति । प्लुतिर्विचारायां । तथा-
भिज्ञाः प्राजापत्यपञ्चादिभिर्विच्छेदस्य तथाशावुं शक्यत्वाच्छ्रुत्वा तन्निरोधपरिहा-
रायोरुत्सर्जनपक्षमेवात्र निश्चितवन्तः ।

तमेव दिगदिक्षेन दर्शयति—

अर्थावास्थामिति । एतयोरेवावास्थायौर्णवास्योर्णवाहित्वं पक्षिचक्षुः । तथाचान्वयः स्पष्टमाप्नावते— ‘ते अर्जुना वरं जुगावहा आर्णं देवानां भागधे अस्ताव । इति । अतस्तयोस्तिथ्योर्ध्वदृश्यदृष्टः पार्श्वं तदुत्तुम्भमित्येवार्णं निर्णयः ।

अवास्थेन पक्षमाह—

ते त्वावेति । ५. ५. यौर्णवास्यवास्थे अवास्थेन वक्षं भेजाते ते तर्न्येव नोत्तुम्भे । न केवलेनैव पक्षवित्त्वां दर्शयौर्णवास्यकर्मैव निष्पादयतः, किं त्वनवादिनयवास्थेन कर्माणि । तस्मात्तयोस्तयोर्णं न युक्त इति ।

तस्मिन् कस्मिन्दिनेऽहंकारस्य इत्याद्यहंकारत्वेन वचनं दर्शयति—

या अयमेति । अयमकाशमेव कृष्णपतिपदुच्यते, राजसूयपकरणे व्युत्ति-
द्विराते यौर्णवास्य सह निर्देखात् । तथा चाऽऽम्नावते—‘यौर्णवास्यं पूर्ववह-
र्भवति । अयमकाशापुत्तरम् । इति । त. यौर्णवास्यं यस्याप्यवहस्तदुत्तुम्भम् ।
एव दिगदिक्षेन विद्यते विधीर्णं वासः, यौर्णवास्यमेव पूर्ववासस्य सप्ताव-
त्वात् । अथो वास्तुनिष्ठेदामावात्वं युक्तं ज्ञातव्यं । तस्मात्तु अयमकाशाः
याथार्थं कृष्णपतिपदुच्यते ।

कचिदुत्तुम्भपवद्वति—

नाऽऽदिष्टमिति इति । निवृत्त्याप्यहंकारमिति वायमहंकारस्य विद्येवाका-
रेण पनुच्यते वक्ष्यदिष्टम् । तन्नोत्तुम्भम् । यत्तु वक्ष्यदिष्टास्य साव्यवतः पार्श्वं
वक्ष्योत्तुम्भम् । यद्वाऽनुत्तुम्भपक्षेनैव वास्तु इत्यादिवा स्वी करोति । योऽन-
नुत्तुम्भः स एव विद्यते वास्तो भवति । अहंकारस्यैव वास्तुसंपूर्णैर्वावास्था-
स्य विधीर्णम् । इति शब्दे हेतुर्थः । तस्मान्नासनेकत्वं यापोति तस्माद्वा-
दिष्टं शास्त्रेणोपदिष्टमहंकारमिति नोत्तुम्भेति विवक्षाऽवरत्वीकारः । अथ एव सूच-
काः । पक्षद्वयस्योत्तुम्भस्योत्तुम्भपक्षेऽनुत्तुम्भेति शब्देपदवाहक—‘उत्तुम्भं
३ नोत्तुम्भं ३ भिन्नं यद्यहंकारस्यैवः पक्षं पृष्ठं संस्थाप्य । इत्यादिना ।

तस्मिन् विद्येनैव कुपवास्थस्यैव वास्तुं पुनर्दिशयति—

यदादिष्टमिति । यदि शास्त्रोपदिष्टस्याप्युत्तुम्भपक्षा तदानीयमि वाहये
वाहयमहंकारोपदिष्टं पुनः पुनः पार्श्वपक्षेन महत्त्वं मध्ये संपद्यते, वाहय-
महंकारोपदिष्टम् । ननु यदिपक्षोक्तं विषयवादिक्तमित्यप्याहंकारमिति । तस्मादभिज्ञ-

(अहस्तर्गोविशेषाभिधानम्)

पृष्ठधारूपेः वडहैर्वांसं पूरयित्वा पृष्ठपण्डहादूर्ध्वभावि यस्तत्तत्रमपहस्तास्मिन्नहनि
पातं ऽधोनिर्वागपुत्सुजेत् ।

इत्थमुत्तर्गं विसदीकृत्य तद्वानुष्ठेयं विशेषं विसदपति—

तदभये बभ्रुमत इति । तत्तस्मिन्नुत्तर्गादने चत्वारि हवींषि निर्वपेयुः ।

तत्र पथयं हविः पशंसति—

अमेर्वा इति । देवर्वा वसुपन्तपमि, कपालगतद्वादशसंख्यया गायत्रीद्वारा
तवनपाणिः ।

द्वितीयं हविः पशंसति—

यदेन्द्रं दधीति । अथ तृतीयं हविः पशंसति—

इन्द्रस्येति । यथा वसुमानमिः पातःसवनस्य स्वामी तथा मरुत्वानि-
न्द्रो माध्यंदिनस्य सवनस्य स्वामी । वसुपतोऽग्नेस्तत्स्वामित्वं । अतश्चत्तरद्वयादव-
गन्तव्यम्—‘ तच्छ स्तुतं देवतामेवा व्यचूकत, आभिः पातःसवनम्, इन्द्रो माध्यं-
दिनः सवनं, विश्वे देवास्तृतीयसवनम् ’ इत्येका श्रुतिः । ‘ यद्वसुर्ना पातःस-
वनम् ’ इत्यवरा श्रुतिः । यस्मिन् इन्द्रो माध्यंदिनसवनस्वामी स तु मरुत्वान् ।
‘ इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम् ’ इति अनुश्रुत्यात् । तथाप्येवमपथयेन
हविषा भागित्वमेवमिन्द्रस्याप्यनेन हविषा भागित्वम् । कपालगतद्वादशसंख्यया
विह्वद्वारा तवनपाणिः ।

अथ चतुर्थं हविः पशंसति—

विश्वेषां वा इति । विश्वेषां देवानां तृतीयसवनस्वामित्वं पुरोडाहवम् ।
कभुपस्त्वय्यभुमर्णा तृतीयसवनदेवत्वादवगन्तव्यम् । तच्च तृतीयस्य सवनस्यभुपतो
विभुमत इत्यादिमन्त्रादवगन्तव्ये । तथा देवता अनेन हविषा भागित्वः ।
कपालगतद्वादशसंख्यया जगतीद्वारा तवनपाणिः ।

अथ पूर्वानुवाकोक्तं याजापत्यं पशंसति—

प्राजापत्यामिति । यज्ञस्य प्राजापतिमूढत्वात्तद्रूपत्वम् । अननुत्तर्गोऽपरित्या-
गः । उत्सृष्टेऽप्यहनि प्राजापत्येन यज्ञोऽपरित्यक्तो भवति ।

अथ पूर्वस्मिन्पक्षसि वक्षस्ताम विपद्ये—

अभिचर्त इत इति । गवायसनविकृतित्वादस्यापुत्तर्गिणामयनस्य द्वे पक्ष-
सौ । तत्र पथयेन पक्षता स्वर्गपाणिः । द्वितीयेन पक्षता पुनर्भूलोकपाणिः ।

(सामविशेषकथनम्)

एवं स्वदेवस्थायां सत्यामितो भूजोकादिर्मैत्र्य इव गच्छतां यजमानानामनु-
स्तेन पूर्वं वक्षसि वदति माताधिरन्तर्येण पतिदिनपथिवतांलपं ब्रह्मसार्धं भवेत् ।
यथा सत्यमिदं तान्मो ब्रह्मस्यत्वाद्ब्रह्मसाधयेन च स्वर्गामिमुख्यं गच्छन्तः
स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ।

अथोत्तरदिगन्तस्यन्वदुब्रह्मस्य विधत्ते-

इन्द्रं कर्तुं न इति । अमुदः स्वर्गलोकायामतां भूजोर्कं पत्यागच्छतां
यजमानानामनुस्तेनोत्तरदिगन्तस्य वदति माताधिरन्तर्येण पतिदिनमिन्द्रं
कर्तुं न इत्यस्यामृतिं पदुत्तमं तद्ब्रह्मसार्धं भवेत् । तस्या सप्तोऽपवर्गः--दे
इन्द्रोऽप्यमृतिमिदं कथुमाहुर । तत्र दृष्टान्तः--यथा लोके पिता पुत्रेभ्यो मात-
रहितं धनं यच्छति तद्वत् । हे पुरुहूतेन्द्रास्मिन्नृतीयपाने यामनि कगुशिरोवत्ते
मिदं पिता दितोऽपदेते कुरु । एवं तत्पत्न्यादांजीवा जीवन्तो ज्योतिः प्रका-
शस्ते पुरुष्यमोक्षमशीपहि प्राप्नुयादेति । अस्यामृतिं ज्योतिःशब्देन भूजोर्क-
स्यैवात्यर्थेवाच्यविरहिताः । यथा सत्येवदीयत्तावधयोगेनेन भूजोर्कं ज्योतिषा
परन्तेः प्राप्नुयादेति वाचा वदन्तश्चाऽगच्छति ॥

इति भीमरसायणाचार्यविरचिते बाधरीये वेदार्थमकाण्डे छण्ययजुर्वेदीय-

वैशिरीमर्तकृताभाष्ये उत्तमकाण्डे पञ्चमपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमपाठके पञ्चमपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

देवानां वा अन्तं जग्मर्षामिन्द्रियं वीर्यमपा-
कामचक्रकोशेनार्थरुन्धत तत्कोशस्य कोशत्वं
यत्कोशेन चात्वालस्यान्तं स्तुवन्ति यद्ब्रह्मस्यैवात्तं
गुणेश्चिद्रियं वीर्यमप्यं रुन्धते सुवस्यध्याऽऽह्वनीय-
स्यान्तं स्तुवन्त्यमिमेवोर्वद्वारं कृत्यर्धिमूर्धं यन्ति
प्रजार्पतेर्हृदयेन हविर्धानेऽस्तः स्तुवन्ति त्रेमाक्रमे-
वास्यं गच्छन्ति श्लोकेन पुरस्तात्सदसः (१)
स्तुवन्त्यप्यंश्लोकेन पश्चाद्यद्ब्रह्मस्यैवात्तं गुणा श्लो-

(सामविधिवक्तव्यम्)

कृष्णायो भवन्ति नवभिर्ध्वयुंरुद्रायति नम्र जे-
 पुरुषे प्राणाः प्राणानिव यजमानेषु दधाति सर्वा
 ऐन्द्रियो भवन्ति प्राणेष्वेन्द्रियं दधत्यप्रतिहता-
 भिरुद्रायति तस्मात्पुरुषः सर्वोऽप्यन्यानि शीघ्रोऽ-
 क्रीडति प्रत्यचति शिर एव न पञ्चदश* स्येतरं
 मन्वतीन्द्रियमेवाव कन्धते सप्तदशम् (२) बृहव-
 आग्रस्यावकृद्घ्या अथो प्रव तेन जायन्त एक-
 विशं मद्रं द्विपदाम् प्रतिष्ठित्यै पत्न्य उषं गाय-
 म्ति मिथुनत्वाय प्रजास्यै प्रजापतिः प्रजा अम्-
 जत सोऽकामयताऽऽसामह* राज्यं परीयामिति
 तासां* राजनेनैव राज्यं पर्यैत्तद्राजनस्य राजन-
 त्वं यद्राजनं भवति प्रजानामेव तद्यजमाना राज्यं
 परि यन्ति पञ्चविंशं भवति प्रजापतेः (३)
 आप्त्यै पञ्चाभिस्तिष्ठन्तः स्तुवन्ति देवलोकमेवाभि
 जयन्ति पञ्चभिरासीना मनुष्यलोकमेवाभि जय-
 न्ति दश सं पयन्ते दशाक्षरा विराट्त्रै विराट्-
 विराजैवाभ्यायमव कन्धते पञ्चधा विनिषयं स्तु-
 वन्ति पञ्च दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्येकैकयाऽ-
 स्तुतया समारयन्ति दिग्भ्य एवाभ्याय* सं भरन्ति
 तामिहृतातोद्गायति दिग्भ्य एवाभ्यायम् (४)
 समस्य तेज आत्मन्वधते तस्मादेकः प्राणः सर्वा-
 ण्यङ्गान्यवत्ययो यथा सुपर्ण उत्पतिष्यच्छिर-
 उत्तुर्भं कुरुत एवमेव तद्यजमानाः प्रजानाम्-

(सामाधिक्यकथनम्)

तमा भवन्त्यासन्दोमुद्गाताऽऽरोहति सामान्यमेव
 मच्छन्ति श्लेष्मन् होता नाकस्यैव पुष्टं रौह-
 म्नि कूर्चावध्वगुं धनस्यैव विष्टयं गच्छन्त्येता-
 वन्तो वै देवल्लोकास्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति तिष्ठन्त्य-
 थो आकर्मणामेव तत्सर्तुं यजमानाः कुर्वते सुव-
 र्मस्य लोकस्य सर्वश्रयै (५) ॥

(तदर्थः सप्तदशं यजार्चनेनायति दिग्भ्य एवाभ्याद्यं

नयेकादश च) ।

इति छान्दोग्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सममाहके
 पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाहके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

अस्तर्गिणावयने सन्त्ये दीर्घासया निर्णीतम् । तावता विरुतिं सप्ताब्धाथ
 मज्जतायेव गवावयने यन्महाजगत्पतिरिति सन्त्येनानुवाकवयेन विशेषाः केचिदु-
 च्यन्ते । तथास्तिपञ्चदशे सामविशेषाः केचिदुच्यन्ते ।

पथं तावन्कोशाख्यं साम विधत्ते-

देवानां वा अन्तमिति । पुनः कदाचिद्देवानां सप्तसप्तमि माप्सवसामि-
 न्निधं तत्सामर्थ्यं यावन्तावत् । तथा देवाः कोशाख्येन साम्ना पुनः पाप्सवस्यः ।
 कुश आह्वान इत्यस्याह्वानोक्तत्वचः कोशशब्द आह्वानसाधनवाचते । तस्माद्-
 पयस्वीध्वसाऽऽह्वानसाधनत्वादेवस्य साम्नः कोश इति नामवेधम् । तेन को-
 शाख्येन साम्ना चात्वाजसवीये स्तुतिं कुर्वेः । तेन मज्जतायाम्नि माप्सवेन्द्रिय-
 तान्मर्थं याप्नुवन्ति ।

अथ सप्तस्य कश्चिन्नामकं सामान्तरं विधत्ते-

सप्तस्यर्घ्येति । सप्तस्यर्घिनामकं साम तेनाऽऽहवनीयतवीये स्तुतिं
 कुर्वेः । तथा सप्तमिधेव स्तुतेः साक्षिणं कृत्वा सप्तमिधेव याप्नुवन्ति ।

सामान्तरं विधत्ते-

प्रजापतोरिति । प्रजापतेर्ह्ययमिति कस्यचित्साम्नो नापवेधम् । तेन हवि-

(सामविशेषऋचनम्)

धानस्यान्तः स्थिता स्तुतिं कुर्युः । तेन च स्तोत्रेणास्य यजापयोः पीरि
नश्छति ।

अभ्यस्तामद्वयं विभजे—

श्लोकेन पुरस्तादिति । श्लोकानुश्लोकान्दी सामविशेषज्ञापनी । साम्या
सप्त उभयतः स्तुतिं कुर्युः । तेन च यज्ञाभाति प्राप्य कीर्तिभाजो भवन्ति ।

तवानुश्लोके कंचिद्विशेषं विभजे—

नवभिरिति । अस्य साम्न आधारभूताः स्तोत्रिवा ऋचो नवसंख्याकाः ।
मानकतां चाध्वर्युर्न तुद्याता । पुरुषशरीरे नवच्छिद्यवर्तिनेन पाणानां नवसं-
ख्याकत्वात्साम्नान्यजमानेषु स्थापयति ।

तास्वक्षु कंचिद्विशेषं विभजे—

सर्वा ऐन्द्रिय इति । इन्द्रो देवता यासां ता ऐन्द्रियः । तथाविधा एव
नवसंख्याकाः सर्वा अपि कार्याः । तेन प्राप्तेषु साधन्यं स्थापयन्ति ।

तास्वक्षु प्रतिहारमार्गं निषेदति—

अप्रतिहृताभिरिति । ऋचि गीयमानस्य साम्नः पञ्च भागा हिंकारपस्ता-
बोद्धयिप्रतिहारनिवन्तयाः । तेषु प्रतिहारमार्गं वर्जयित्वा तद्विधाभिरिव
पूर्वोक्तभिर्नवभिर्गोषेत् । मत्स्याद्व प्रतिहारो वर्जितस्तस्माच्छोकेऽपि पुरुषः शि-
रोऽप्यविरक्तानि हस्तपादादीदृशङ्गानि मत्स्यचपि मत्स्याहवानि संकुचिषानि क-
रोति । शिर एव त्वेकं संकुचितं न करोति । न हि हस्तपाददङ्गुलीदृश
शिरः प्रतिहर्तुं शक्यते । तस्माच्छिरस्याग्नीषाध्वर्युमार्गे प्रतिहारो वर्जनीयः ।

अथ तस्य नानस्यामिवः स्तोत्रद्वयविशिष्टं सामद्वयं विभजे—

पञ्चदशमिति । पञ्चदशस्तोत्रं रथंतरं सापेक्षयो ग्रायेयुः । तेन पञ्चदश-
स्थेन्द्रेण सहेतवन्तस्तादिन्द्रियप्राप्तिर्भवति । तथा सप्तदशस्तोमयुक्तं बृहद्वयतो
ग्रायेयुः । सप्तदशस्याजमजाहेतुत्वात्तत्प्राप्तिः । यथा पक्षिणो द्वौ पक्ष्यावेव-
तद्गानद्वयं ब्रूवन्त्यम् । अत एवान्पञ्चाऽऽम्यावन्—^६ पञ्चदशोऽस्यः पक्षो भवति ।
सप्तदशोऽस्यः इति ।

अथ स्तोमसामविशेषभूमिर्विशेषेषु विभजे—

एकविंशं भद्रमिति । एकविंशः स्तोमविशेषः । भद्रशब्दः सामविशे-
स्य नामधेयम् । वाद्वयोपेता ऋचो द्विपदाः । तेन पादद्वित्वेन मदिष्टा
भवति ।

एतस्य मदस्तामनः समीपे पत्नीयान् विधत्ते—

पत्नय उपेति । यजमानानां याः पत्नयस्ताः सर्वा भद्रास्तदुत्पन्नानस्य समीपे स्वयमपि ग्रायेयुः । पुरुषाणां पत्नीनां च मानेन मिथुनं (नखे) पत्न्याः वचोत्पत्तिर्भवति ।

अथ सामान्तरं विधत्ते—

प्रजापतिरिति । राजनमिति सामविशेषस्य नामधेयम् । साम्यसामान्यता-
तस्य राजनस्य । तत्सामययोगेण यजमाना रक्षणं प्राप्नुवन्ति ।

तत्रैव स्तोमविशेषं विधत्ते—

पञ्चविंशमिति । प्रजापतेः पञ्चविंशस्तोमस्तदुत्पत्त्यर्थेन तत्प्राप्तिः ।

तस्मिन्नेव पञ्चविंशस्तोमे कंचिद्विशेषं विधत्ते—

पञ्चमिरिति । पञ्चविंशस्तमस्तोमे वा आद्याः पञ्च स्तोत्रियास्तां कृत्वि-
भिरुत्थितैः पठनीयाः । याश्चानन्तरमाविश्य पञ्चस्तमस्ता आसीनेर्गौतम्याः ।
तेन सोऽद्वयमाप्तिः । दशस्तमया विराड्द्वाराऽप्यमाप्तिः ।

आसीनेयाने कंचिद्विशेषं विधत्ते—

पञ्चमेति । पञ्चमिः प्रकारैः स्थानविशेषेष्वप्यविश्य स्तुवन्ति । उर्ध्वमात्त-
दिष्टा पञ्चत्वादिषु प्रतिष्ठा ।

तत्रैवाम्यं विशेषं विधत्ते—

एतेकमेति । पञ्चसु स्थानेष्वप्येकैककाले कंचिदुद्गाता पथममुपविशति ।
तदानींविधत्ते सर्वेऽप्युद्गाता स्तोत्रियाः समुद्गातारं सवामत्योदविशन्ति । एवं
तत्पश्चात्तत्रैव प्रथममेवोद्गातामुपविष्टे सति तत्तद्वत् स्तुतेः प्रामेव सर्वेऽप्युद्गा-
तास्तुतम्योऽप्युः । तथा सति सर्वाभ्यो दिग्भ्योऽर्थं संपादयन्ति ।

इतरेष्वाम्येष्वुद्गातृकृत्यं विधत्ते—

सामिरुद्गातेति । यो स्तोत्रियां पुरस्त्योद्गातारमापच्छन्ति तथा स
उद्गाता गच्छेत् । तथा सति दिग्भ्यः संपादितमर्थं तेजोऽर्थं सर्वेऽपि स्तोत्र-
म्येव स्थापयन्ति । यस्याद्वय सर्वेषु स्थितेभ्येक एवोद्गाता गच्छति तस्या-
शिरमभ्येऽप्येक एव प्राणः सर्वाण्यङ्गानि रक्षति । अपि च यथा कश्चित्त्रि-
विशेष आकाश उत्पत्तिरप्यस्वकीयं शिर ऊर्ध्वं कुरुते, एवमेव तेनोद्गातायानेन
प्रजायां मध्ये यजमाना उत्तमा भवन्ति ।

अथ यथाणामुत्तिजामाधारविशेषान्विधत्ते—

(सामविशेषकथनम्)

आसन्दमिति । आसन्दी चतुर्भिः पादैरुच्चैरुपेता सद्वाकारा । उद्गा-
तुस्वद्वारोहमेत सर्व यजमानाः साम्राज्यं देशानिपत्य मच्छन्ति । षोडशो
दोह्य, तां होवा तमारोहति । तेन सर्वमपि स्वर्गमारोहन्ति । कृषौ दर्भविशेषौ;
तावन्पर्युमारोहति । तेन ब्रह्मस्वाऽऽदित्यस्य निष्ठं स्थानं मच्छन्ति । साम्रा-
ज्यस्वर्गादित्यस्थानत्वा ये लोका एतावन्त एवापेक्षिता देवलोकस्तेष्वनुक्रमेण
प्रविविष्टान्ति । अपि च तेनाऽऽरोहमेत स्वर्गसमुद्रस्याऽऽकथयसाधनं सेतुं यज-
मानाः कुर्वते । तच्च स्वर्गमाप्स्ये मयति ।

अत्र भीमांसा । दशषाध्यायस्य चतुर्थ्यादेः षडाधिकस्थे चिन्तितम्—

भारतीनानुपमानं किमुत्विजः तन्निर्वर्तयेत् ।

संमुत्तिवर्तं वा गानस्य शरीरंवाभिर्वर्तनम् ॥

स्वराभिर्व्यञ्जनं गानं ग्रहणचक्षुषिष्यते ।

वादिशेषचयः साम्यात्संनिधानाच्च समुच्चयः ॥

महाश्रुते भूयते—‘ पत्नय उपमायन्ति ’ इति । मरुतो भूयते—‘ सत्त्विव
उपमायन्ति ’ इति । तदेवहाविमुपमानं पत्न्युपमानेन निवर्तयेत् । ननु मरुता-
मुपमाया साम्नि भीमयोने सत्त्वित्विजोऽप्ये सामैवोपमायन्ति । इह तु पत्नयो
वादिनं वादयन्तीति भिन्नविषयत्वाज्जास्ति निवृत्तिः । नैवं, गानस्य-दत्तं श-
रीरे यसिद्धत्वात् । तस्मादस्तिजो निवर्तयं पत्नयः सामोपमायेपुरिति प्राप्ते जूनः—
मानशब्दस्य नास्तिरोच्चारणमर्थः, किंतु स्वराभिर्व्यञ्जनं, यच्च शरीरेण वादि-
येण-वा सिध्यति । अत एव गानतत्त्वज्ञा आहुः—‘ दारवी गानकीया । य दे
वीजे गानजातिषु ’ इति । यच्च गानं ग्रहण्यपेनापूर्वाभियाविधानाच्च मरु-
विच्छिद्धं स्यात् । एवं तर्हि गानोपचयवादिन उपशब्दस्य वैधर्म्यमिति चेन्न ।
वादिशेषचयसंभवात् । अस्ति हि तत्र वादिज्ञानादः, ‘ दिक्षु दन्वुमयो नद-
न्ति ’ इति श्रुतेः । पत्न्युपमानं च वादिज्ञानादः । ‘ कण्ठवीणाभिरुपमायन्ति ’
इति श्रुतेः । अतः सादृश्यात्संनिधानाच्च तदुपचयो युक्तः । तस्यादनिवृत्तेरु-
पमानयोः समुच्चयः ।

वैश्वानराभिर्वर्तनम्—

षाध्वं लोकादिनाऽऽज्यादि न वाऽऽद्यः स्तुतिविज्ञानः ।

दशसाम्नोर्विषो भेदो वैशिष्ट्यात्स्यात्समुच्चयः ॥

* न्वर्त्यमात्रावितरे स्वेताहश्यनुपूर्वा न भिजति ।

(शततन्तुषीणादिकल्पनम्)

महामते श्रूयते—'श्लोकेन पुरस्तात्सदसः स्तुवन्त्यनुश्लोकेन पश्चात्' इत्यादि । तत्र श्लोकानुश्लोकनामकैः सामभिः प्रकृतवाग्व्यपूठादिस्वीयगुणानि रथंतरशमदेव्यादिनामकानि सामानि बाध्यमानि । कुतः, स्तुवत इति प्रकृतिलिङ्गदर्शनात् । प्रकृतवाग्भिः स्तुवते पूष्टिः स्तुवत इति हि श्रुतम् । मैवत्सारम् । किमत्र स्तुतिमनुष्ट देशसाधगुणौ विधीयते, किंवा गुणद्वयविशिष्टा स्तुतिः । नाऽऽद्यो वाक्यभेदापत्तेः । द्वितीये तु कार्पमेदेन बोधानावाप्तमुच्यते स्मात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छान्दोग्यजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमवपाठके-

ब्रह्मोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाहके पञ्चमवपाठके ब्रह्मोऽनुवाकः) ।

अर्क्येण वै संहृच्छः प्रजापतिः प्रजा असृजत
ताभ्य इत्थं न्देनेरां लूतामर्वाकन्धं यद्वक्थं भवति
प्रजा एव यद्यर्जमानाः सृजन्त इत्थं न्दं भवति
प्रजाभ्य एव सृष्टाभ्य इरां लूतामर्वा रुन्धते तस्मा-
द्याः समाः सत्रः समृद्धं क्षोर्धकास्ताः समी
प्रजा इषः ह्योसामर्जमाददते याः समां व्युद्ध-
मक्षोर्धकास्ताः समी प्रजाः (१) न ह्योसा-
मिषमर्जमाददत उरकोर्धं कुर्वन्ते यथा बन्धाम्बु-
चाना उरकोर्धं कुर्वन्त एवमेव तद्यर्जमानादेव बन्धा-
म्बुमचाना उरकोर्धं कुर्वन्त इषमर्जमात्मन्धाना
षाणः शततन्तुर्भवति शतायः पुरुषः शतेन्द्रिय
आयुःशेवेन्द्रिये प्रति तिष्ठन्त्यजि धावन्त्यनमि-

(सततन्तुवीणादिकथनम्)

जितस्याभिर्जित्ये वृन्दुभीन्सभाध्नन्ति परमा वा
 एषा वाग्या दुन्दुभौ परमामेव (२) वाचमव
 रुन्धते भूमिदुन्दुभिमा ध्नन्ति येवेमा वाक्प्रविंश
 तामेवाव रुन्धतेऽथो दमामेव जयन्ति सर्वा वाचो
 वदन्ति सर्वासां वाचामवरुद्ध्या आर्द्रे च मेन्व्या-
 र्यच्छेते इन्द्रियस्यावरुद्ध्या आऽन्यः कोशंति
 ग्रान्यः शोश्सति य आकोशति पुनात्येदेनान्तस
 यः प्रशश्नन्ति पुतेष्वेवाज्जायं दधात्यपिष्ठतं च
 (३) वा एते देवहृतं च पूर्वमासैरव रुन्धते
 यद्भूतेच्छदाः सामानि भवन्त्युभयस्यावरुद्ध्यै
 यन्ति वा एते मिथुनाये संवत्सरमुपयन्त्यन्तर्वेदि
 मियुनी सं भवतस्तेनैव मिथुनाज यन्ति (४) ॥

(न्युज्जमसोधुकास्ताः सर्वाः प्रजाः परमामेव च विश्वस्येव) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके नवमोऽमुषाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽमुषाकः) ।

अहमे कोशसामादीन्पुकानि । नवमे सततन्तुवीणादिकथनम् ।

तथाऽऽदौ तावत्सामद्वये विधत्ते—

अकर्षेण वा इति । अकर्षमिति कल्पयित्वाऽहो नामधेयं तेन मजापतिः
 पुरो बहुविधाः सहस्रसंघरूपाः मजा अजुगत । इत्यादिमिति सामान्तरस्य नाम-
 धेयम् । तेन साम्ना स्वसृष्टप्रजार्थं कृतामिरी पूर्वं विच्छिन्नमन्त्रमवारुन्ध पुनर-
 ध्वसिच्छेदेन संपादितवान् । तद्वज्रजमाना अपि सामद्वयेन प्रजाः सृष्ट्वा तद-
 थंममे संपादयन्ति । परमादस्मिन्स्ये साम्नाऽजं संपाद्यते तस्माद्यो सर्वा सजं
 समृद्धं वास्मिन्संवत्सरे नैरनर्घेण सजं समृद्धं प्रवृत्तं तां सर्वा प्रजाः शोधुकास्त-

(शततन्तुवीणाविषयम्)

स्मिन्संवत्सरे नैरन्तर्येण क्षुधिताः प्रजाः सन्निधां सवीपे सर्वदिग्म्यः समागच्छन्ति । सन्निधौ ह्यस्यां मजानां नानाविधमन्त्रं रसं च समादाय प्रयच्छन्ति । यस्मिन्संवत्सरे सर्वं व्युत्थं न प्रवृत्तं तस्मिन्संवत्सरे प्रजा अक्षोभुकाः क्षुधिताः काश्चिदपि नाऽऽगच्छन्ति । यस्मादानां मजानां मीसाद्यन्त्रं क्षीरादिरसं च नैवाऽऽदाय प्रयच्छन्ति तस्मादनाममनम् ।

अध्याप्यदनुष्ठेयं विधत्ते—

उत्कोदं कुर्वन्त इति । हर्षनिमित्तो ह्यप्युपपन्निरुत्कोदः । सर्वे यजमानाः संग्रहमाध्यायं संगृह्य उत्कोदं कुर्युः । यथा लोके चिरं शुद्धस्वभावाः पुत्रास्तद्विवोक्तं मच्छन्तो हर्षोत्कोदं कुर्वन्ति, एवमेव यजमानाभिरकालानुष्ठेयसंज्ञरूपादेवमध्याग्निकं प्राप्नुवन्तः संग्रहमाध्यायैर्नार्थं रसं च स्वामिनि संग्रहयन्ति । अत उत्कोदं कुर्वन्ते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—^१ औदुम्बरस्य बीणादण्डस्य दशातिमधितान्येकैकस्मिन् अतिनधिते दश दश मौञ्जास्तन्मूषवपाति स वाणः शततन्तुः^२ इति, तदेतद्विधत्ते—

वाणः शततन्तुरिति । दशोद्दिवाणां दशसंख्याकास्तु नाडीषु वृत्तिभेदेन शतसंख्या ।

उत्साहोवेतानां यजमानानां काश्चिन्मर्षादां कृत्वा वापयन्तं धावनं विधत्ते—

आजिं धावन्तीति । यत्पूर्ववनमिजितमसंवादितं कलं तस्य संपादनायेदं धावनम् ।

उत्साहघोतकमन्यद्विधत्ते—

दुम्बुभीनििति । दिक्षु स्थापिता ये दुम्बुमयस्तान्तमन्यगाहन्युः । सोऽयं दुम्बुभिष्वनिः सर्वध्वनीनामुत्तमोऽभ्युच्चरत्वात् । तद्वादनेन समारञ्जनक्षणां परमां वाचं प्राप्नुवन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—^३ अक्षरेणाऽऽग्नीध्रपण्डवं भूमिदुम्बुभिषवटं सनन्त्यधर्म-
स्ववैद्यं बहिर्वेदि तपार्द्रिण चर्मणोत्तरलोम्ना वितत्य शङ्कुभिः परिनिहृत्यत्रै-
तत्पुच्छकाण्डमाहननार्थं निदधाति^४ इति । तत्र तेन पुच्छकाण्डेनाऽऽहननं विधत्ते—

(सप्ततन्त्रुर्वाणिकधनम्)

भूमिदुःखमिति । भूमिदुःखं भाष्ये तत्र पार्थिवेषु इत्येषु वस्तरतत्त्वज्ञानेन
 जन्माः सम्प्रविष्टाः स्वाधीना भवन्ति ।

बहुलं सूत्रकरण—‘उप्राख्ये महिन्दस्य स्तोत्रे सर्वा वाचो वदन्त्युक्तोदं
 वचनानाः कुर्वन्तः प्राचाटलिकस्तुम्बुर्वाणाः पिच्छीला इति परमयो वादयन्ति
 पीणाः शकृन्वा नास्तरुणाहिताः’ इति, वदेवदिधत्ते -

सर्वा वाच इति । अत्राचारलिकादिवाचविशेषजन्या मनुष्यमवाचादिष्व-
व्यवस्था ये शब्दविशेषास्ते सर्वेऽपि मान्यन्त इत्यर्थः ।

अथ बालाणशत्रुयोषधमंनिमित्तं कलहं विधत्ते—

आर्दे चर्मभ्रति । तेनाऽऽर्द्धचर्मनिषित्तेन कलहेन सामर्थ्यसंपत्तिर्भवति ।
कलहप्रकारस्तु त्वे विस्पष्टमुक्तः—‘शूद्रार्थं चर्मकर्तुं न्यायच्छिते आर्दे भवे
परिमण्डलेऽन्तर्वेदि ब्राह्मणो यद्विर्वेदि शूद्र आकोशति शूद्रः यशसावि ब्राह्मण
इवेऽरात्तुरिमे तुभुवमकनिति ब्राह्मण इव उदासीकारिण इमे दुर्मंतमकनिति
शूद्रस्तं ब्राह्मणः संजित्याऽऽग्नीध्रे चर्माप्यस्यानि’ इति ।

तथाऽऽकोशं प्रशंसां च क्रमेण विधरे—

आऽन्यः क्रोशतीति । इमे सजानुष्टायिनो यजमाना इत्यन्वयं कृत्वा
सर्वान्वयकारिणोऽन्यो दुर्वापारमकुर्वन्तित्येवमन्य एकः शुद्ध आक्रोशति निन्देत् ।
इमे यजमानाः समृद्धिं गताः सद्ग्यापारमकुर्वन्तित्येवमन्य एको ब्राह्मणः पशू-
सेत् । पशून्पश्येत् शुद्ध आक्रोशति स एनान्वयमानाऽशोभायित्वा निष्पापाक-
रोति । यो ब्राह्मणः पशंसति स च एतेषु यजमानेष्वन्याद्यं संपादयति ।

अथ कश्चित्साधविशेषाद्विधत्ते—

अपि कृतं चेति । सोऽयमृषिभिर्मनुष्यैः कृत उपकारो यथ देवः कृत उप-
कारस्तदुभयमप्यस्मान्महावताद्गवामपनगतादुवास्यादङ्गः पूर्वमनुष्ठितेषां तैर्यथा-
वाः शान्तिरिति । अतो महावतेऽपि तदुभयमाप्नोष्य भूतेच्छावाकानामृषीणां
संस्थानि तैर्दद्यानि साधानि गतव्यानि ।

अथ ब्रह्मचारिणश्चत्सोर्भिधनीभावं विधत्ते—

वन्ति वा एत इति । ये यजमानाः संवत्सरसत्रमनुविठन्ति ते पिरकाञ्च-

(दासीनृत्तवक्तव्यम्)

मल्लभ्यान्वासाभिधुनशकेरपगच्छन्ति । अतः पुनस्तच्छक्तिप्राप्त्यर्थं वेद्विषये
मल्लभारिभुधलीरूपो मिथुनावयवो संभवं कुर्यात्, तेन संभवेन यजमाना मिथुर्ध
संशकेनोपगच्छन्ति । अन्तर्वेदिदेशश्च सूत्रकारेण दर्शितः—' उत्तरस्यां वेदि-
भोम्यां सुभस्वे मागधाव च परिश्रयन्ति ' इति । मगधदेशोत्पन्नो मल्लचारी
मागधः ॥

इति श्रीवत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे छण्ययजु-

वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

अर्माव भिन्दन्ति पाप्मानमर्मेयामव भिन्दन्ति
वाऽप रात्सीर्माऽति व्यात्सीरिग्वाह संप्रत्येवैषां
पाप्मानमव भिन्दन्त्यदकम्भानधिनिधाय वास्यो
माजालीयं परि नृत्यन्ति पदो निष्पत्तीरिदमधुं
गार्धन्त्यो मधुवै देवानां परममज्ञायं परममेवाज्ञा-
यमवं रुन्धते पदो नि ष्पन्ति महीयामेवैषु
दधति (१) ॥

(अर्थेकाक्षरपञ्चाशत्) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमकाण्डे

पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमोऽनुवाक उत्कोटादिकवृत्तम् । अथ दशमे दासीनृत्तवक्तव्ये ।
तत्राऽऽदी वाचस्पत्येयं विधत्ते-

अर्माव भिन्दन्तीति । अत्र मेधं चर्षं सूत्रकारेण विस्पष्टमुक्तम्—' उत्तरे-

माऽऽर्माधरे कटसंघाते तेजानसंघाते वाऽऽर्द्धं चर्षं वेधनाथै वितत्योऽर्द्धवन्ति ।

१ क. व. छ. च. 'ते-च' । २ छ. वेधे । ३ क. छ. 'मं व्यध' । ४ व. च 'मं
व्यधना ।

(अथवेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

इति । वेधनपकारश्च तेनैव स्पष्टमुक्तः—‘ विपरिधान्धेतच्चर्म केवचिनस्तेषामे-
कैकं संश्रसित माऽपरास्तीर्माऽतिव्यात्सीरिति तरो विद्धा नादिपादयन्ति ’ इति ।
तेन चर्मवेधनेनैषां यजमानानां पाप्मानमेव भिन्दन्ति ।

अथ वेधनात्पूर्वं कवचिष्वध्वयोः शास्त्रं विधत्ते—

माऽप रास्तीरिति । हे कवचिष्वध्ववेधनायं यवुत्तस्य बाणस्य स्तलनस्त-
पववराधं मा कार्षीः । अस्तलज्वालि चर्म भित्त्वा परतो बाणममनरूपमतिरिध्वमं
मा कार्षीरित्येवमध्वर्युर्ब्रूयात् । एवं तत्पेसां यजमानानां पाप्मानं सम्पद्येव
भिन्दन्ति ।

अथ नृत्यं विधत्ते—

उदकुम्भानिति । अथ दासीसंख्यां सूचकारो दर्शयति—‘ मार्जाङ्गीय-
स्यान्तेऽष्टौ दासकुमार्य उदकुम्भैर्विकम्पन्ते ’ इति । ता एतास्ताङ्कुम्भाङ्गिरासि
धृत्वा मार्जाङ्गीयस्य भिद्यस्य परितो नृत्यन्ति नृत्यं कुर्वन्ति । कीदृश्यो
दास्यः, पदो निघ्ननीदीक्षिणान्पादान्भूयो लाडयन्त्यः । इदं मध्विर्येवं शब्दं
गायन्त्यः । अथवा इदमेव सारवं मध्विरयादिमन्त्रं गायन्त्यः । यधु च देवाना-
मप्यन्तं प्रियमभ्यम् । अतस्तद्गमनेन परममर्थं याप्नुवन्ति । योऽर्थं वादघातस्वे-
नेषु यजमानेषु मन्त्रीणां पूजां संपादयन्ति ॥

इति श्रीहरतामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थयकाशे छणायजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

पुथिच्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा
संल्लोभ्यते स्वाहा संल्लवमानाय स्वाहा संल्लु-
ताय स्वाहा मेघायिष्यते स्वाहा मेघायते स्वाहा
मेघिताय स्वाहा मेघाय स्वाहा नीहाराय स्वाहा
निहाकांये स्वाहा प्रास्त्याय स्वाहा प्रचलाकांये

स्वाहा विद्योतिष्यते स्वाहा विद्योतमानाय स्वाहा
 संविद्योतमानाय स्वाहा स्तनविष्यते स्वाहा स्तन-
 यते स्वाहोअस्तनयते स्वाहा वर्षिष्यते स्वाहा
 वर्षते स्वाहाऽभिषर्षते स्वाहा परिवर्षते स्वाहा संव-
 र्षते (१) स्वाहाऽनुवर्षते स्वाहा शीकायिष्यते
 स्वाहा शीकायते स्वाहा शीकिताय स्वाहा प्रो-
 पिष्यते स्वाहा प्रुष्णते स्वाहा परिप्रुष्णते स्वाहो-
 इमहीष्यते स्वाहोइगृह्णते स्वाहोइगृहीताय स्वाहा
 विप्लोष्यते स्वाहा विप्लवमानाय स्वाहा विप्लु-
 ताय स्वाहाऽस्तप्स्यते स्वाहाऽस्तपते स्वाहोअमा-
 तपते स्वाहभ्यः स्वाहा यजुभ्यः स्वाहा सामे-
 भ्यः स्वाहाऽङ्गिरोभ्यः स्वाहा वेदेभ्यः स्वाहा
 गार्वाभ्यः स्वाहा नाराज्ञीभ्यः स्वाहा रेभीभ्यः
 स्वाहा सर्वस्मे स्वाहा (२) ॥

(संवर्षते रेभीभ्यः स्वाहा द्वे च) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमे दासीनृत्यमुक्तम् । वायवा महावतं सभाष्यम् । अधोत्तरेष्वनुवाकेष्व-
 श्वैषाङ्गमन्त्रा अप्यन्ते । तथापि द्वयोरेनुवाकयोरचहोममन्त्राः ।

तन्मध्ये मयनानुवाकमतान्मन्त्रानाह-

पृथिव्ये स्वाहेति । पृथिव्यादपस्त्रयो लोकाः । मेघोत्पादनाय ध्रुवभ्योविः-
 तल्लिङ्गमरुतां संमिषातः संवृषः । स च विविधः-आगामी वर्तमानो भूवर्ष ।
 अथ ध्रुव संवत्सकर्मजः पत्यमिन्वत्वात्तत्तद्गुणैर्निर्दिश्यते । ध्रुमादित्यस्तारदूर्वा
 भविष्यद्वर्तमानातीतदशास्यः मेघोत्पत्तिस्त्रिविधा । त्रिष्वप्यनुगतकारो मेघः ।

(अथ मेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

मेधनिष्पत्तेरूर्ध्वं द्रष्टव्यमनं मीहारः । द्रष्टव्यानां बाह्व्येनेवदन्धकारावादनं नि-
हाका । तदीयशैत्येनावयवसंकोचः प्रातः । संकोचादूर्ध्वं पलायनं प्रचलाका ।
तत ऊर्ध्वं भविष्यदादित्येण विविधा विद्युत् । तथा मर्जनस्माप्पवस्थावयवम् ।
बृहदेवि तद्भवस्थावयवम् । तत्र तृतीयस्थायवस्थायां चत्वारो वेदाः—वायुवशा-
दाभिर्मुख्येन वर्षणमभिवर्षणं, परितो मण्डलाकारेण वर्षणं परिवर्षणम्, सजु-
भारास्तु संवर्षणम्, मण्डलतः पुरुषस्य पृष्ठतो वर्षणमनुवर्षणं चेति वृष्टिक्लिप्तस्य
पुरुषस्य अविधत्त शीयावस्था शीकायनम् । धर्मकाळे सप्तपत्त्यां भूयो प्रथम-
बृहदेवत्ताने समुत्थित उष्मा प्रोचः । सोऽपि दद्यावपायनः । बृहदेवस्य उद्ब-
हमं, तदपि विविधम् । तत ऊर्ध्वं मेघलेशानानपगमनं विष्टवः । सोऽपि वि-
विधः । मेघलेशेष्वपगमेषु सूर्यपकाशसंसारं आतपः । सोऽपि विविधः । वा-
यव्या मग्ना क्रवः । प्रसिद्धेष्वपठितानि यजुर्वि । गीत्यात्मकानि सामानि । अ-
ङ्गिनोभिर्गुणिभिर्दृष्टाभ्युर्थवेदोत्पन्ना अङ्गिरतः । विभिर्भागेः संहितास्ते सर्वे
वेदाः । देवताविषयारूपानपरा यन्वा मायाः । मनुष्यविषयारूपानपरा कपो
नाराशंस्यः । रेभः शब्दकद्विस्तद्विषया कचो रैम्यः । अनुकसंयद्धार्यः तर्ध-
चन्द्रः । एते षष्ठाशम्भौ राजावन्चहोवाः कर्माः ॥

इति श्रीभरतायणाचार्यविरचिते माधवीने वेदार्थमकाशे छण्यजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमपाठक
एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

इत्स्वते स्वाहाऽदन्तकाय स्वाहा प्राणिने
स्वाहाऽप्राणाय स्वाहा भुसवते स्वाहाऽमुत्ताय
स्वाहा नासिकवते स्वाहाऽनासिकाय स्वाहाऽक्ष-
ण्वते स्वाहाऽनाक्षिकाय स्वाहा कर्णिने स्वाहाऽ-
कर्णकाय स्वाहा शिपिण्वते स्वाहाऽशीर्षकाय
स्वाहा पद्मते स्वाहाऽपादकाय स्वाहा प्राणते

स्वाहाऽप्राणते स्वाहा वदते स्वाहाऽवदते स्वाहा
 पश्यते स्वाहाऽपश्यते स्वाहा कृण्वते स्वाहाऽकृ-
 ण्वते स्वाहा मनस्विने स्वाहा (१) अमनसे
 स्वाहा रेतस्विने स्वाहाऽरेतस्काय स्वाहा प्रजा-
 भ्यः स्वाहा प्रजननाय स्वाहा लोमवते स्वाहाऽ-
 लोमकाय स्वाहा त्वचे स्वाहाऽत्वकाय स्वाहा
 चर्मवते स्वाहाऽचर्मकाय स्वाहा लोहितवते
 स्वाहाऽलोहिताय स्वाहा मांससम्बते स्वाहाऽमा-
 संसकाय स्वाहा स्नायभ्यः स्वाहाऽस्नायकाय
 स्वाहाऽस्थसम्बते स्वाहाऽनस्थिकाय स्वाहा मज्ज-
 सते स्वाहाऽमज्जकाय स्वाहाऽङ्गिने स्वाहाऽन-
 ङ्गाय स्वाहाऽऽत्मने स्वाहाऽर्नात्मने स्वाहा सर्वस्वे
 स्वाहा (२) ॥

(मनस्विने स्वाहाऽर्नात्मने स्वाहां दे च) ।

इति छण्डयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

अथ शरीरहोममन्त्रा उच्यन्ते । तथा च मातृगम्— दत्ते स्वाहाऽव्य-
 काय स्वाहेति शरीरहोमाज्जुहोति । इति ।

पाठस्तु—

दत्ते स्वाहेति । दत्ता अस्य सन्तीति दत्तान् । न विद्यते दत्ता न-
 स्वाहादव्यक्तः । एकं सर्वं विधिनिर्देशो योजनीयौ । जगदिन्द्रि जीवा हि-
 विधाः—कनकवर्णवितास्तत्तदिकलाभेति । अथस्य पाजापत्तयेन सर्वात्मकता-
 नभिप्रेत्येतानि विशेषयान्युच्यन्ते । तत्र दत्तयुक्ता जीवाः पतिव्याः । अन्तर्य-
 बाह्य बुद्धास्त्वद्विधाः । प्राणिनो जङ्गमा अप्राणिनः स्थावरः । स्वप्नाना-

(अथमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

निषेधात्तदवस्यराहित्येन वा सत्यप्यवपये तदसौकर्षेण बोधाहरणीयम् । त्व-
गिभिर्द्व, चर्च तदाधारभूतं गोलकम् ।

इति श्रीभरतायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे छण्ययजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमपाठके
द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तु विष्णुस्त्वा
युनक्तव्यस्य यज्ञस्यर्ध्वं मत्स्य संनत्या अमुष्यै
कामायाऽऽयुषे त्वा प्राणायं त्वाऽपानायं त्वा
व्यानायं त्वा व्युद्ध्यै त्वा रत्ये त्वा राधसि त्वा
पोषायं त्वा पोषाय त्वाऽऽराधोषायं त्वं प्रच्यु-
त्यै त्वा (१) ॥

(कौञ्जाविर्द्ध्यत्) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

जवीवपीरनुवाकयोः पञ्चाशन्नन्वेरेकपञ्चाशन्नन्वेद्य सहानहोवा वक्ताः ।
अथ परिशिष्टा उच्यन्ते ।

कस्त्वा— कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तिवति परिचिन्त्युनक्तव्यस्य यज्ञस्यर्ध्वं
मत्स्य संनत्या इति सर्वत्रानुपजानि इति ।

पाठस्तु—

कस्त्वा युनक्तीति । हे मध्यमपरिधे कः मजापतिस्त्वा युनक्तिं वक्ति-
तवीने योजयति । हे दक्षिणपरिधे स मजापतिस्त्वा युनक्तु । हे उत्तरपरिधे
विष्णुस्त्वा युनक्तु । किंपर्यम्, अस्म्य यज्ञस्य समृद्ध्यर्थम् । तथा यज्ञं संनत्ये
यं वति शर्वेण यागिनां संनमनाय, अमुष्यै मजापतिरूपाय कायान्, आजुष

(अश्वमेधाहुर्मन्त्रद्वयम्)

आयुर्वर्षे त्वामहं युनामि । एवं सर्ववाभ्याहारः । प्राणापानव्यानाः पतित्वाः ।
 मृष्टिः प्रयातम् । रयिर्धनम् । राधोऽन्नम् । घोषः कीर्तिः । पीषः पश्चाद्विपुष्टिः ।
 आराद्धोऽसौ दूरकन्द्वारित्वम् । पशुपतिः सर्वदुःखनिवृत्तिः ॥

इति श्रीभरतायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णपञ्च-

दीपतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

अवोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अ॒ग्नये॑ मा॒य॒त्राय॑ त्रि॒वृते॑ रा॒थैतरा॑य वा॒स॒न्ताया॑-
 हा॒क॒पा॒ल इन्द्रा॑य त्रि॒भु॒भाय॑ प॒ञ्चद॑शाय वा॒ह॒ताय॑
 म्रि॒ष्माये॑का॒द॒शक॑पा॒लो वि॒श्वेभ्यो॑ दे॒वेभ्यो॑ जा॒गते॑-
 भ्यः स॒प्तद॑शेभ्यो॑ वै॒रु॒पेभ्यो॑ वा॒रि॒केभ्यो॑ द्वा॒द॒शक॑-
 पा॒लो मि॒त्रा॒ध॒रु॒णाभ्या॑मा॒नु॒शु॒भाभ्यामे॑क॒वि॒ंशाभ्या॑
 वैरा॒जाभ्या॑ शार॒दाभ्या॑ प॒य॒स्या बृ॒हस्प॑तये पा-
 रु॒क्षाय॑ त्रि॒श॒वाय॑ शा॒क॒राय॑ द्वै॒म॒न्त्रिका॑य च॒रुः
 स॒वि॒त्र आ॒ति॒च्छ॒न्दसा॑य अ॒य॒स्त्रि॒ंशा॑य रै॒वता॑य
 शै॒शि॒राय॑ द्वा॒द॒शक॑पा॒लोऽदि॑त्ये वि॒ष्णु॑प॒त्न्ये च॒रु-
 र॒म॒ये वै॒श्वान॑राय द्वा॒द॒शक॑पा॒लोऽनु॑म॒त्ये च॒रुः
 का॒य एक॑कपालः (१) ॥

(अ॒ग्नये॑ मा॒य॒त्राया॑दि॒त्या अनु॑म॒त्ये च॒रुः स॒प्तच॑त्वारि॒ंशत्) ।

इति कृष्णपञ्चवेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथमेवाङ्गमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

यदुक्तं सूत्रकारेण । अथो गायत्रायेति दशहविषः सर्वपूजां निर्वपति ।
इति, तदिदं विधत्ते—

अग्नये गायत्रायेति । अथ यदुक्तं हविःषु छन्दसा स्तोमेन साम्नुना
च देवता विशेषतः । यस्य मवाऽऽपिक्ता यस्यस्या ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपञ्चाशे छण्डशतुर्वे-
दीयतेत्तिरीयसंहिता ५ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

यों वा अग्नयग्निः प्रहिषते यश्च सोमो राजा
तयोरेष आतिथ्यं यदग्नीषामीयोऽथैष रुद्रो यश्ची-
यते यत्संचितेऽग्नावेतानि हवीःषि न निर्वपे-
देष एव रुद्रोऽशान्त उपोत्थाय प्रजां पशून्यज-
मानस्यामि मन्येत यत्संचितेऽग्नावेतानि हवीःषि
निर्वपति भागधेनेनैवैनं शमयति नार्य रुद्रो-
ऽशान्तः (१) उपोत्थाय प्रजा पशूनभि मन्यते
दशै हवीःषि भवन्ति नव वै पुरुषे प्राणा नारि-
र्दशमी प्राणानेव यजमाने दधात्यथो दशोक्षरा
विराजन् विराड्विराज्येवाग्नाये प्रति तिष्ठत्युत-
मिवा एष छन्दोभिः स्तोमैः पृष्ठेऽर्च्य इत्याहुय-
देतानि हवीःषि निर्वपत्युतमिरेवैनं छन्दोभिः
स्तोमैः पृष्ठेऽर्च्यते दिशः नृपवाणेन (२) अमि-
जित्या इत्याहुयदेतानि हवीःषि निर्वपति दि-
शामभिजित्या एतया वा इन्द्रो देवा अयाजयन्त-

स्मादिन्द्रस्य एतया मनु मनुष्यास्तस्मान्मनुस्रवो
 ययेन्द्रो देवानां यथा मनुर्मनुष्याणामेवं भवति
 य एवं विद्वानेतयेष्ट्या यजते दिग्बलीः पुरानुवा-
 क्स्या भवन्ति सर्वासां दिशामभिर्जित्यै (३) ॥

(अष्टाश्वः सुप्रवाणेनैकवत्वारिश्चशः) ।

इति कृष्णयज्ञवेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाहके
 पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

एतेषां हविषामुत्पत्तिमिधाय प्रयोगं विधत्ते—

यो वा इति । आधानसिद्धेऽग्नी योऽप्योऽग्निर्धत्त्वा प्रक्षिपते, योऽपि
 योसो राधा वक्षीरूपः स्थापितस्तथोरुपगोर्गोऽववर्गीयोमीयः पशुरेव एवाऽऽवि-
 ष्यत् । तेन सत्कारेण दातुमौ तुष्टौ । अथ योऽप्यपमिधायनेन निष्पाद्यते स
 एव इन्द्रः क्रूरो वर्तते । यदि तस्मिन्सन्धिनेऽग्रावेतानि यथोक्तानि हवींषि न
 भिर्भेदवानि न क्रूरोऽतिक्रुद्धः सम्समीपवागाय यजमानस्य प्रजां वञ्छन्तिस्वात् ।
 वञ्चिषीति तु स्वीयमागेन तुष्टो न हिनस्ति ।

शठवाणो हविःसंस्पृशं पशंसति—

इष्टा हवींस्पर्षीति । देवताविशेषणानि वक्षंसति—

कतुमिवा एष छन्दोभिरिति । कतवो वसन्ताद्याः । छन्दोसि गाय-
 त्रीणि । श्लोकास्त्रिदशद्वयः । पृष्ठानि रथतरादीनि । एतेषां देवताविशेषण-
 त्वेनोपासकवादवादिभिरैवाग्निभितो भवति ।

अथ हवींषि पशंसति—

दिशः सुप्रवाणेनेति । सुप्रवाणेन सोमं सुप्रवाणेन दिशो जेतव्याः । प्रा-
 णादीनां सुतुर्दिशामाग्नेयादीनां सुतुर्दिशामूर्ध्वोद्विषोश्च भित्तिर्या इष्टसं-
 स्पर्शेतिवाह्यमभिर्हविर्भित्तिस्तपमिधायः ।

अथ इष्टहविःसंस्पर्शरूपमेतां सर्वपुष्टिं पशंसति—

एतया वा इति । सूर्यत ऐश्वर्यं प्राप्नोते येनासी तवः । इन्द्रस्यैश्वर्येण

पञ्च० ५ अनु० १६} कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(अश्वमेधाहुमन्त्रकथनम्)

रिन्द्रतपः । एवं मनुस्रवोऽप्यमं धत्तः । तेन यजमानस्ताम्यानुमाभ्यां चरन्ति-
र्ध्वं क्षाप्रोति ।

एतेषु वशसु हविषु सपिदिशामाशया न इत्यनुवाकोका दिक्काम्यानुमा-
भ्यामनुवाक्या विरचे-

दिग्वतीरिति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मात्स्यीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चम-

पपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमपपाठके षोडशोऽनुवाकः ।

यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राणा ज-
गतो बभूव । य ईशो अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै
देवार्थं हविषा विधेम । उपयामगृहीतोऽसि प्र-
जापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि तस्य ते योमहिमा
नक्षत्राणि रूपमादित्यस्ते तेजस्तस्मै त्वा महिनि
प्रजापतये स्वाहा (१) ॥

(यः प्राणतो द्यौरदित्योऽष्टाविंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चमपपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमपपाठके षोडशोऽनुवाकः)

कल्पः- यः प्राणतो य आत्पदा इति महिपानो जुहोति राजवेभ्योऽर्च-
सौवर्णेनोत्तरम् इति ।

यः पूर्वस्य महिमात्मग्रहस्य मन्त्रं दर्शयति-

यः प्राणत इति । यः प्रजापतिरेक इत्यपमेक एव प्राणतः सौवर्णेनोत्तरम्
निमिषतश्चतुर्निमेषपुनस्तथ जगतो महित्वा त्वमहिम्ना रावा प्रजापति-
प्रजापतिरस्य द्विपदो मनुष्पादेश्चतुष्पदो गवादेश्वेषे स्वामी भवति, कस्मै देवार्थं

कस्मै कस्मैचित्पाठतपाणिभिरनिश्चितरूपाय वादशाय प्रजापतिरूपाय देवा-
नेन हविषा परिचरेत् । हे प्रजापते तस्य ते वादशस्य तव योर्महिषा शुक्रोक्त
कपारं महिमास्त्यग्रहो दक्षपमानानि नक्षत्राणि तव रूपम् । आदित्यस्त्वदीयं
तेजः । हे मह रत्नं तस्मै वादशाय महिम्ने महिनपुत्राय प्रजापतये स्वाहा
शुभेति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते याजुर्वेदे वेदार्थपकाशे कृष्ण-
यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चम-
प्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

य आत्मदा धत्तदा यस्य विश्वे उपासन्ति प्र-
क्षिपं यस्य देवाः । यस्य छायाऽमृतं यस्य मृत्युः
कस्मै देवाय हविषा विधेम । उपयामगृहीतोऽसि
प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि तस्य ते पुष्टिदो म-
हिमीरंधयो वनस्पतयो रूपमग्निस्ते तेजस्तस्मै
त्वा महिम्ने प्रजापतये स्वाहा ।) ॥

(य आत्मदा यः पुष्टिर्धर्मिरूपमर्वादिश्चत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

अथ द्वितीयग्रहपन्थं पठति—

य आत्मदा इति । यः प्रजापतिरात्मदाः सर्वेषां शरीरमदः, यस्य तस्मि-
न्शरीरे वसमदः, यस्य प्रजापतेः पशिवं पशुधं शासनं विश्वे तर्देऽप्युपासते
तेजन्ते, देवा अपि यस्य पशिवमुरागते, यस्यामृतं छायेव स्वाधीनं, यथा
पशुभिर्ना मृत्युरपि यस्य स्वधीनस्तादृशाय कस्मै केवाप्यावीजादस्वरूपाय देवाय
प्रजापतये हविषा परिचरेत् । हे मह त्वमुपपावेन पार्थिवपावेन गृहीतोऽसि,

(अथमेवाहमन्त्रकथनम्)

मजापत्यर्थं त्वां गृह्णामि । हे मजापते दादशस्य ते तव पृथिवीरूपो महि-
मारूपो ग्रहः । ओषधयो वनस्पतयश्च तव विशिर्व स्त्वम् । अग्निस्त्वदीयं तेजः ।
हे ग्रह त्वां तस्यै महिषयुक्ताय मजापतये जुहोमि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चम-

प्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ।

आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामाऽस्मि-
न्नाष्ट्रे राजन्य इषव्यः शूरो महारयो जायतां
दोमरीं धेनुर्वोढाऽनड्वाजाशुः सप्तिः परन्धियोषां
जिष्णू रथेष्टाः समेयो युवाऽस्य यजमानस्य वीरो
जायतां निकामेनिकामे नः पर्जन्यो यंतु फ-
लिभ्यो न ओषधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः क-
ल्पताम् (१) ॥

(आ बलचेकचत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

अथान्वहोममन्त्राः । तथा च ब्राह्मणम्—‘ आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी
जायतामिति समस्त्वानि ब्रह्मवर्चस्तानि जुहोति ’ इति ।

पाठस्तु—

आ ब्रह्मन्ब्राह्मण इति । ब्रह्मन्ब्राह्मणजातौ ब्रह्मवर्चसी भुताध्ययनसं-
पन्नौ ब्राह्मण आजायतां सर्वं उत्पद्यताम् । एतदेकं वाक्यमेको यन्त्रः । एव-
मुत्तरवापि । इषव्यो वागाद्यायुधेषु कुशलः । धेनुरित्यादिष्वाजायतामित्यनु-

(अथमेवाहुर्मन्त्रकथनम्)

वर्तेते । तस्मिन् । आशुः शीघ्रगामी । पुरवासिभिर्ध्यायत इति पुरन्धिः,
 स्वयत्तीत्यर्थः । अस्तु यजमानस्य जिष्णुत्वादिगुणविशिष्टः पुत्र आज्ञापताम् ।
 नोऽस्मार्कं यदा यदाश्लेषा तदा यदा यजन्त्यो वर्षतु । ओषधयश्च बहुफलमुक्ताः
 पच्यन्ताम् । अलम्बस्व लामो योगः । लम्बस्व परिशालनं श्लेषः । योगत-
 हितः क्षेमो योगश्लेषः । नोऽस्मार्कं तंयद्यताम् । एतेदं शभिर्भवेत्सर्वसर्वतनामकं
 होमं कुर्यात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते नाभवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ड-

यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चम-

प्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

आऽकांन्वाजी वृषिर्वीमसि युजमकृत वाज्य-
 वाऽकांन्वाज्यन्तरिक्षं वायुं युजमकृत वाज्यवां वा
 वाज्याऽकंस्त सूर्यं युजमकृत वाज्यवांऽग्निस्ते
 वाजिन्युक्कनु त्वाऽऽरमे स्वास्ति मा सं पारथ
 वायस्ते वाजिन्युक्कनु त्वाऽऽ रमे स्वास्ति मा
 सप्त (१) पारयाऽऽदित्यस्ते वाजिन्युक्कनु त्वाऽऽ
 रमे स्वास्ति मा सं पारथ प्राणधृमांसि प्राणं मे
 ह२ह व्यानधृमांसि व्यानं मे ह२हापानधृमस्यपानं
 मे ह२ह चक्षुरसि चक्षुर्मयि वेहि श्रोत्रमसि
 श्रोत्रं मयि घेह्यायैरस्यायुर्भयि घेहि (२) ॥

(वायुस्ते वाजिन्युक्कनु त्वाऽऽ रमे स्वास्ति मा सं
 चित्रत्वारि२शब्द) ।

इति छण्डयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अश्वमेधाहुमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

अथाश्वानुपगन्धम् । तथा च ब्राह्मणम्—‘ आऽक्रान्वाजी कमेरत्यकभी-
द्वाजी द्यौस्ते पुष्टं पृथिवी सप्तस्थमित्यश्वमनुपगन्धते ’ इति ।

एतेषु त्रिषु मन्त्रेषु प्रथमं मन्त्रं पठति—

आऽक्रान्वाजीति । वाजी वेगवानवमन्त्रः पृथिवीमाकानाक्रान्तवान् ।
सोऽवां तस्यां पृथिव्यामग्निं युजं योजयितारं व्यवहारनिर्वाहकमकव । एवमुत्तर-
वापि योज्यम् । हे राजिन् अग्निस्ते युज्यत योजयिता सहायभूतः । तस्यास्वा-
मन्त्रारमे । त्वं स्वस्ति विनाशराहित्येन मां संपारय सम्पदकर्णसमाधिं प्रापम् ।
एवमुत्तरवापि योज्यम् । माणं दृढंति दृढी करोतीति पाणधुक् । हेऽथ त्वं
साहसोऽस्यतो मे प्राणं दृढीं कुरु । एवमुत्तरवापि । हेऽथ त्वं चक्षुरस्यतो
मयि चक्षुः स्थापय । एवमुत्तरवापि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

अग्निं बीजं वष्टीं पूजंन्यः पर्क्षा सस्यः सुंषि-
प्लता ओषधयः स्वाधिचरणेयः सूपसदनोंऽग्निः
स्वर्घ्यक्षमन्तरिक्षः सुपावः पवंमानः सूपस्थाना
द्यौः शिवमसौ तर्पन्यथापुर्वमहोरात्रे पञ्चदशिनो-
ऽधंमासास्त्रिंशिनो मासाः क्लृप्ता ऋतवः
शान्तः सैवत्सरः (१) ॥

(अत्येकविंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमकाण्डे
पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ सप्तमपाण्डे पञ्चमपाण्डके विंशोऽनुवाकः)

अधान्येऽन्वहोऽमन्वा उच्यन्ते ।

तथा च ब्राह्मणम्—^१ जज्ञि बीजमिति जुहोत्यनन्तरित्ये^२ इति ।

पाठस्तु—

जज्ञि बीजमिति । मदेतद्बीजादि बीजं तज्जज्ञि जननं स्वभावस्तु ।
अम्विति सर्ववाभ्याहारः । एजंभ्यो यज्ञो वृत्तिकारोऽस्तु । सस्ये पक्वा पाकशी-
लम् । ओषधयश्च सुविप्लवाः शोभनफलाः । इषं पृथिवी स्वविचरणा सुसे-
नाविद्याय चरितुं शक्या । आग्निः सुसदनः सुखेनोपसक्तुं परिवारितुं शक्यः ।
अन्तरिक्षे स्वध्वर्क्षं सुखेनाभ्यक्षितव्यं धूमकेवागुत्पातरहितमित्यर्थः । एवमानो
वायुः सुषोमोऽनुवद्वकारिसंचारमुक्तः । द्यौः सुस्थाना सुखेनावस्थानुं शक्या,
दैविकोपद्रवरहितेत्यर्थः । असत्वादित्यः शिवमुपद्रवरहितत्वं यथा भवति तथा
तपन्वर्तताम् । अहोरात्रे यथापूर्वं कल्पादेवाऽऽरभ्य येन क्रमेण प्रवृत्ते तथैषा-
द्यापि प्रवर्तताम् । अर्धमासा म्यूनाधिकरोहितेन पञ्चदशदिनमुक्ताः । तथा
मासास्त्रिंशदिनमुक्ताः । ऋतवः कल्पतास्तत्तल्लक्षणापेताः । संवत्सरः शान्तः
प्रजापतिद्वारहितः । एतैः पञ्चदशभिर्वर्गैरन्वहोमाः कर्तव्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे छप्पमनुर्वे-

- दीपवैशिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमपाण्डे पञ्चमपाण्डके

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ सप्तमपाण्डके पञ्चमपाण्डके एकविंशोऽनुवाकः) ।

आग्नेयोऽष्टार्कपालः सौम्यश्चरुः सावित्रोऽष्टा-
र्कपालः पौष्पश्चरुः रोद्रश्चरुः प्रमथे वैश्वानराय
द्वादशकपालो मृगास्तरे यदि नाऽऽगच्छेत्तृमयेऽर्-
होमुचेऽष्टार्कपालः सौर्यं पयो वायव्यं आज्य-
भागः (१) ॥

(आग्नेयश्चतुर्विंशतिः) ।

(अश्वमेधाहुगमनकथनम्)

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तपकाण्डे पञ्चमप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः) ।

यथाश्वस्य रोगादिनिमित्ते प्राप्ते प्रायश्चित्तेऽप्युपन्यसे । तथा च ब्राह्मण-
म्-६ पयश्चमुपतपस्विन्देत् । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् । इत्यादि ।

इतीनां पाठस्तु—

आग्नेयोऽष्टाकपाल इति । मृगारवरेऽभनिवासस्थाने यदि नाऽऽगच्छेत्,
तन्नानामनमेकं निमित्तम् । निमित्तान्तराणि तु ब्राह्मणे दृष्टव्यानि । तान्येवानि
नव हवींति प्रायश्चित्तत्वाणि ॥

इति श्रीपत्तायजाचार्यविरचिते पाथवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहितामध्याये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

अग्रयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इन्द्रायाऽहोमुच
एकादशकपालो मित्रोर्वरुणाभ्यामागोभुग्भ्यां
पयस्या वायोसावित्र आगोभुग्भ्यां चरुरश्विभ्या-
मागोभुग्भ्यां धाना मरुद्भ्य एनोभुग्भ्यः सप्तक-
पालो विश्वेभ्यो देवेभ्य एनोभुग्भ्यो द्वादशकपा-
लोऽनुमरये चरुरग्रये वैश्वानराय द्वादशकपालो
यार्वापृथिवीभ्यामहोभुग्भ्यां द्विकपालः (१) ॥

(अग्रयेऽहोमुचे निःशतम्) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमपत्राठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

मदुर्कं सूत्रकारेण—‘ अग्रमेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इति दशहविषं मृगरोहि-
मनुनिर्वपति ’ इति, तदेतद्विधत्ते—

अग्रय इति । ऊहसो मोक्षयतीत्यहोमुचः । आगसो मोक्षयत इत्यागोमुचो ।
वायुश्च सविता च वायोसावित्रः, वायुसवितुम्भामित्यर्थः । धाना भूधमवाः ।
हनसो मोक्षयन्तीत्येनोमुचः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे ऋणपत्रजुर्वेदीय-

वैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमपत्राठके

द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमपत्राठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

अग्रये समनमत्पृथिव्यै समनमद्यथाऽग्निः
पृथिव्या समनमदेवं मह्यं भद्राः संनतयः सं
नेमन्तु वायवे समनमदन्तरिक्षाय समनमद्यथा
वायुरन्तरिक्षेण सूर्याय समनमद्विवे समनमद्यथा
सूर्यो दिवा चन्द्रमसे समनमभक्षत्रेभ्यः समनमद्य-
था चन्द्रमा नक्षत्रैर्वरुणाय समनमदद्भ्यः समन-
मद्यथा (१) वरुणोऽग्निः साम्ने समनमदृषे
समनमद्यथा साम्नां ब्रह्मणे समनमत्क्षत्राय
समनमद्यथा ब्रह्म क्षत्रेण राज्ञे समनमद्विशे
समनमद्यथा राजा विशा रथाय समनमदश्वेभ्यः
समनमद्यथा रथोऽश्वैः प्रजापतये समनमद्भूतेभ्यः
समनमद्यथा प्रजापतिर्भूतैः समनमदेवं मह्यं भद्राः
संनतयः सं नेमन्तु (२) ॥

(अत्रुभ्यः समनमद्यथा मह्यं ब्रह्मणि च) ।

(अश्वमेधाहुमन्त्रकथनम्)

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

अथ सैनतिहोमा उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—‘ अश्वमे सप्तमस्तृयिन्वै
सप्तमवदिति सैनतिहोमाञ्जुहोति ’ इति ।

पाठस्तु—

अश्वमे सप्तमिति । सर्वोऽपि यजमानोऽश्वमे सप्तमस्तृयिन्वै परिवर्षामकरोत् ।
तथा तृयिन्वै सप्तमस्तृयिन्वै परिवर्षामकरोत् । स च तृयिन्वा सहितोऽग्निर्वै सप्त-
ममेव पकरेण रस्मे यजमानाय सैनतिमुपकारयकरोत्, एवमेव पकरेण
मर्त्यं मदर्थं मद्भिः सैनयः कलशाय उपकारा देवकृताः सैनयन् पाप्मन्नु ।
एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योजनीयम् । सप्तममदेवं पृथग्विद्यादिकं सर्ववानुवच्यते ।
तदर्थमेवान्ते पुनः पाठः । एवैदंशमिवैरजहोमेव सैनविनायका होवाः
कर्तव्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते पाथर्वाणे वेदाध्यायकाये छण्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

ये ते पन्थानः सवितः पूर्यासोऽरेणवो वितता
अन्तरिक्षे । तेभिर्नो अथ पयिभिः सुमेभी रक्षा
च नो अर्थि च देव ब्रूहि । नमोऽग्नये पृथिवि-
क्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि नमो
वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमा-
नाय देहि नमः सूर्याय दिविक्षिते लोकस्पृते
लोकमस्मै यजमानाय देहि (१) ॥

(ये ते चतुर्विधारिश्वाः) ।

इति ऋण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—‘ ये ते मन्थानः सवितः पूर्यास्त इत्यश्वयुर्वयजमानं वाचयति ’ इति ।

पाठस्तु—

ये ते मन्थान इति । हे सवितेदेव ते एव संभन्धिनः पूर्यास्तः पूर्वसिद्धा
अन्तरिके पितृता विस्तृता ओरेणवो धूर्छिरहिता ये मार्गाः सन्ति, सुगेभिः सुष्ठु
गन्तुं शक्येस्तेभिस्त्वैर्वागैरागम्याद्यास्मिन्कवाणि नोऽस्मान्स्व । तथा नोऽस्मान-
भिर्ब्रूहि चाधिकोऽयं यजमान इति देवानामग्रे कथय च ।

कल्पः—‘ नमोऽग्रे ण्यविक्षित इत्येतैश्च यथासिद्धम् ’ इति । उपतिष्ठत
इत्यनुवर्तते ।

पाठस्तु—

नमोऽग्रे इति । ण्यविक्षिते भूनिवासिने लोकस्पृते लोकस्थ प्रीणयि-
त्रेऽग्रे नमोऽस्तु । अस्मै यजमानाय लोकमुत्तमस्थानं देहि । एवमुत्तरधोरपि
मोग्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवगि वेदार्थप्रकाशे ऋण्ययजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः) ।

यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरो वेदं शीर्षण्वा-
स्मेध्यो भवत्युषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः
सुयंश्चक्षुर्वर्तः प्राणश्चन्द्रमाः श्रोत्रं दिशः पादा
अवाभतरदिशाः पर्शवोऽहोरात्रे निमेषोऽधमास्ताः
पर्वाणि मास्ताः संधानाभ्युतवोऽङ्गानि संवत्सर
आत्मा रुद्रमयः केशा नक्षत्राणि रूपं तारका

(अश्वमेधाहुर्मन्त्रकथनम्)

अस्यानि नमो मांसान्योपधयो लोमानि वन-
स्पतयो बाला अग्निर्मुखं वैश्वानरो व्यात्तम् (१)

समुद्र उदरमन्तरिक्षं पायुषावापुषिर्वा आण्डी
मावा क्षेपः सोमो रेतो यज्ज्वलभ्यते तद्वि द्योतते
यद्विधुनुते तस्तेनयति यन्मेहन्ति तद्वपन्ति वागे-

वास्य वागहवां अश्वस्य जायमानस्य महिमा

पुरस्ताज्जायते रात्रिरेवं महिमा पश्चादनु जायत

एतौ वे महिमानावश्वमभितः सं बभूवतुर्हयो दे-

वानवहदवाऽसुरान्वाजी गन्धर्वागश्वो मनुष्या-

त्समुद्रो वा अश्वस्य योनिः समुद्रो बन्धुः *

(२) ॥

(व्यात्तपवहद्वादश च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतेतिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

गावो गावः तिरातन्तोः धपमे माति तमान्यो यदि सोमो पदहै-
कृतुर्गर्वा देवानभिकर्षेण चर्गति पृथिव्यै दायते कस्तवाऽश्वमे यो वे यः पांजतो
न आत्सु आ तसन्वाऽर्कान्वाजी जज्ञिर्वाजपामेपोऽष्टाकपाडोऽश्वेऽहोमुवेऽ-
हाकपाडोऽश्वे तर्जनपद्ये वे बन्धो नो यो वा अश्वस्य वेध्वस्य शिरः पञ्च-
विंशतिः ॥ २५ ॥

गार्तः तमान्यः सर्ववपहाभिर्वा एते देवर्कते चामिजित्वा इत्या-

द्वर्कणोऽग्निः तान्ने चतुःपञ्चाशत् ॥ ५४ ॥

* अश्वस्य संहितायां सप्तमाष्टके च बन्धुरिति पदं वैदिकं न पठन्ति तथाऽपि भाष्य-
कारसमतत्वात् ' व्यात्तपवहद्वादश च ' इतिवैदिकसंप्रदायानुरोधिप्राचीनवाक्योक्तद्वारा-
धरेभ्यामुरणास्यैवावश्यकत्वात् स्थापितम् ।

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः) ।

अद्यान्तिमेऽनुवाके सर्वजगदात्मकत्वेनाथः स्तूयते । अथवा विराट्कृतेना-
थोपासनमतिपादकोऽयमनुवाकः प्रकरणादुत्कृष्टोपासनिषदादौ दृष्टव्यः । अत एव
वाजसनेयिन एतदर्थमतिपादकं ब्राह्मणमुपनिषदादावामनन्ति ।

पाठस्तु—

यो वा अश्वस्येति । यः पुमान्नेष्यस्य यागयोग्यस्याश्वस्य शिरो वेद्
शिरःप्रभृतीन्वयवान्विराडवयवभूतोऽयःकालादित्कृतेणोपास्ते सोऽयं शीर्षवानुषः-
कालादित्कृतेः शिरःप्रभृतिभिर्विराडवयवैर्युक्तो मेध्यो यागकृतयोग्यो भवति ।
कस्वनुष्ठानस्य चोपासनस्य च समानं फलम् । तथा च पञ्चमकाण्डे तयाम्ना-
तम्—^१ सर्वं वाप्यान् तरति तरति ब्रह्महत्यां सोऽभ्येभेन यजेते य उ चैनमेवं
वेद् इति । तत्र कस्मिन्नाश्वस्ये को विराडवयवो व्यावज्य इति तत्तत्तन्मु-
च्यते—मेध्यस्याश्वस्य यच्छिरस्तदुवा उवाःकालत्वनम् । यदश्वस्य चक्षुस्तत्सूर्यः ।
यस्तदीयः पाणः सोऽयं बाहो वायुः । यस्तदीयं श्रोत्रं सोऽयं चन्द्रमाः । ये
तदीयाः पादास्ताः पाश्या दिशः । ये पशवः पार्थास्थिविशेषास्ता इषा आग्ने-
य्याघरान्तरदिशाः । यस्तदीयो निमेष उभेयस्तद्विस्तरे उभे अहोरात्रे । यानि
तदीयहस्तपादगतवर्णाणि ते शुक्लकृष्णपक्षत्वा अर्धपाताः । यानि च पर्वणां
संधानानि ते पैजाद्या माताः । यानि चानुकविशेषाणि सुराद्यङ्गानि ते वत्त-
न्त्याद्या ऋषयः । य आत्मा मध्यदेहः स संवत्सरकालः । ये तदीयाः केशास्ते
सूर्यरश्मयः । यदश्वस्य मास्तरत्नं यानि छत्तिकादिनक्षत्राणि । याम्यनुकाण्य-
स्थानि यानि बृहत्सविशुकभृवाद्याः प्रीतिवारकाः । यानि तत्रं तत्र स्थितानि
मांसस्रण्डानि तदेतन्ममः । यानि शुद्धोषानि वा ओषधयः । ये बालाः
पुच्छगता दीर्घकेशास्ते जनस्पतयः । यदेतन्मूर्तिं संपद्यतेऽयं लोकपतिर्देवगिरिः ।
यद्व्याघ्रं मुस्तविदारणं सोऽयं वैश्वानरनामको देववाविशेषः । यदुर्दरं सोऽयं
तपुवः । यः पाशु तदुर्दरिद्रम् । पाशाण्डौ ये घातापुयिष्णौ । यः शेषः

(अन्वयमात्रमन्त्रकथनम्)

सोऽयममिदमर्थो ब्रूयात् । यद्वतः स सोऽदरतः । यज्जन्मन्ते गात्राणि विना-
मयति तेने विद्युत् । यद्विद्युत्ते तथान्यं शरीरं कम्पयति तदेतद्दर्शनम् । यदेत-
न्महत् तेने वृष्टिः । अस्य देवाशमदत्त्वा वा वाक्तेने वेदत्त्वा वामेव । वाक्-
मात्रस्य कर्ता प्रयुज्यमानस्याश्वस्य यः संज्ञपनस्तुरस्ताम्यहिमास्यो राक्षसग्रह-
स्वदिदमहरेव । एनं पञ्चदितस्याश्वस्य संज्ञपनादूर्ध्वं यो माहिमास्यः सौमित्रग्रहः
तेने रात्रिः । एतावेवामो माहिमानी महावचनमितः तेनेम्वतुरश्वस्य संज्ञपना-
त्पूर्वं पञ्चाश्वं व्यवस्थिता । ह्यार्धवाग्यथा अवात्तरज्यातिविशेषास्तनदूर्ध्वं देवा-
दीन्वहन्ति । एतद्विषयस्य विराट्कल्पस्याश्वस्य तमुद् एव योनिः कारणम् । तन्म-
गुद्वतस्तुल्यघोरे जगदस्मादिति तमुद्गः परमात्मा । नस्तन्यस्मादयं विराट्कल्पसु-
हृति । स एवास्य बन्धुः स्तम्भः स्थितिहेतुरित्यर्थः । एवमुपासिता पापक्षयद्वारा
विराट्कल्पं प्राप्नोति । ' तं यथा यथोपासते तथैव भवति ' इति मुच्यन्तरात् ।
विराट्प्राप्तिश्च कथमुक्तेहेतुः । एनं ज्ञानोत्पत्तौ तत्प्राप्तेन विराजा सह मुच्य-
मानत्वात् । तथा च स्मृतिः—

‘ जलणा सह वे सदे संपात्रे पवितेचरे ।

परस्पान्ते कृत्वात्मानः पविशन्ति परं पदम् ’ इति ॥

एतच्च भगवान्ब्रूयात् : ‘ कार्मात्म्ये तदभ्यक्षेणातः परमभिधानात् ’ इत्यस्मि-
न्नाधिकरणे महता प्रबन्धेन प्रतिपादयामासेत्येवमपि पञ्चम् ।

अथास्य मपाठकस्य विनियोगस्तथा—

विहितं पञ्चायस्याऽऽद्ये यथाभयनस्तत्रकम् ।

तद्द्वैविध्यं द्वितीये स्वातृतीये पृष्ठनिर्णयः ॥

चतुर्थे स्यामयः पूर्वपक्षस्याभ्यस्य पक्षति ।

पञ्चमे संसवः षष्ठे भवेदुत्तुर्गस्तत्रकम् ॥

तन्वीर्माता सप्तमे स्वादष्टमे तु महाभयम् ।

सामानि नवमे पौका वीणाद्या दशमे पुनः ॥

दासीनृत्यं ततस्तूर्ध्वं मन्त्राग्नेवाश्वेधपाः ।

पृथग्(ध्वज)ज्जहोपाः पञ्चाशदेकपञ्चाशदीरिवाः ॥

दशमे परिधीनां तु कस्तवापन्नवमे भवेत् ।

अभये सर्वपूठेष्टिः प्रयोगोऽनन्तरे भुवः ॥

यः प्राणदो य आत्मेति तावुभौ पहिममहौ ।

आः ब्रह्मन्दशभिर्गन्धैर्ब्रह्मवचंतहोमकः ॥

आऽज्ञानर्थं गन्धयेत जज्ञीति(पञ्च)वशभिर्भुक्तिः ।

आग्ने नैमित्तिका वागा मुमारेष्टिरध्यासये ॥

अग्न सैनविहोमाः स्फुटं य मे स्वामिवाचनम् ।

[* नमस्त्रिभिरुपस्थानं यो वै विधिकृपासने ॥

ऋतुराहश्वमेधोऽर्थं विराहध्यानमुपास्तिराट्] ।

ताभ्यामुत्पद्यते ज्ञानं कृतकृत्यो भवत्यतः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमपाठके

पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देवाद्विद्यातीयमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीयमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराज-

परमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे

पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीयमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराज-

परमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपाल-

केन सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता-

भाष्ये सप्तमः काण्डः ॥ ७ ॥

* यजुर्वेद-अन्तर्गतस्थाने क. पुस्तके ' यो वा अश्वोपास्तिरिति कर्मविधे प्रपञ्चिते '

मूलक्रमेण सप्तमाहके-—प्र० ५ अ० १७
माध्यक्रमेण सप्तमाहके-प्र० ५ अ० १७
मूलक्रमेणाऽऽदितः सप्तमाहके-अह० ७ प्र० ४४ अ० ३३१
माध्यक्रमेणाऽऽदितः सप्तमाहके-का० ७ प्र० ४४ अ० ३२९

समाप्तेयं श्रीमत्सायणाचार्यविरचितमाध्यसमेता
छप्पयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ॥

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

1900

Sa2V22
Call No. Tai/Agashe

Author— Taittiriya Samhita
Agashe, K. amended.

Title— Krsnayajurvediya-
Taittiriya-Samhita .

Part, VIII.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

"A book that is shut is but a block."

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.